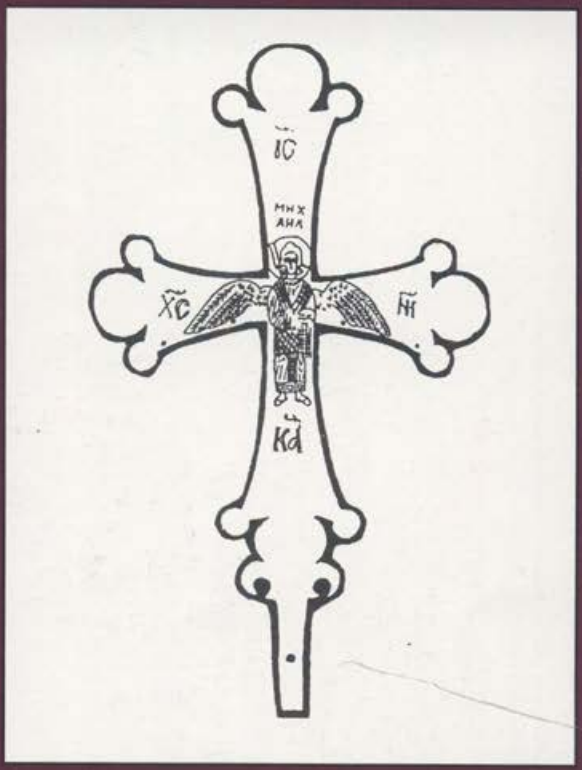
XIII • 1998

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОТКРИТИЯ
- СРЕДНОВЕКОВНИ ПРОЦЕСИЙНИ КРЪСТОВЕ
- "СВЕТИИ" - ПРАЗНИК НА МЛАДИТЕ БУЛКИ
- КООПЕРАЦИИТЕ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО
MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ
XIII/1998

BULLETIN
XIII/1998

Велико Търново
Veliko Turnovo
1998

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: д-р Христо Харитонов
РЕДАКТОР НА БРОЯ: д-р Вълка Илчева

© **АВТОРИ:** Анастасия Беливанова, Венцислав Цонев, Весела Мартинова, д-р Вълка Илчева, Диана Тотева, Евгени Дерменджиев, н. с. Иван Църов, Иван Чокоов, ст. н. с. д-р Кинка Панайотова, н. с. д-р Константин Тотев, ст. н. с. д. арх. н. Маргарита Харбова, Марко Цочев, н. с. д-р Мирко Робов, н. с. Невяна Бъчварова, Неда Филева, Недко Ленски, Нели Цонева, Николай Астарджиев, Павлина Владева, н. с. Павлина Владкова, Петьо Пенков, Светла Атанасова, Тянка Минчева, д-р Христо Харитонов.

Авторите носят отговорност за всичко свързано с техните материали.

ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА: Исторически музей - Велико Търново.
КОМПЮТЪРЕН ДИЗАЙН: инж. Ивайло Андреев

На корицата: Процесиен кръст с изображение на Архангел Михаил. Бронз. XI век. Исторически музей - Велико Търново (Рисунка Д. Тотева).

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

ИСТОРИЯ – HISTORY

Кинка Панайотова Архивни източници с информация за кооперации от Великотърновски окръг 7

Kinka Panayotova Archival Sources about the Co-operative Societes in the County of Veliko Tarnovo 27

Нели Цонева По въпроса за административното управление на Павликени след Освобождението 28

Nelly Tsoneva On the Issue about the Administrative Government of Pavlikeni after 1878 37

Невяна Бъчварова Симеон Николов Ванков - живот и дейност (1858 г. - 1937 г.) 38

Neviana Bachvarova Simeon Nikolov Vankov - Life and Career (1858 - 1937) 52

АРХЕОЛОГИЯ – ARCHAEOLOGY

Недко Еленски Материали на прехода от късния неолит към ранния енеолит, произхождащи от землището на с. Хотница, Великотърновско 53

Nedko Elenski Finds from the Transitive Period from the Late Neolith to the Early Eneolith Coming from the Region of Hotnitsa Village near Veliko Tarnovo 58

Вълка Илчева Хотница-Водопада - селището от преходния период от енеолита към бронзовата епоха (Топография, стратиграфия, обща планировка) 66

Valka Ilcheva Hotnitsa-Vodopada, the Settlement from the Transition Period between the Aenolithic-Chalcolithic and the Bronze Age (Topography, Stratigraphy, Plan) 83

Павлина Владкова Амулети от кост и рог от Долна Мизия 103

Pavlina Vladkova Bone and Horn Amulets from Moesia Inferior 110

Иван Църов Никополис ад Иструм: архитектурен ред на портика в югозападната част на комплекса на Агората 111

Ivan Tsarov Nicopolis ad Istrum: the Architectural Order of the Portico in the Southwestern Part of the Agora Complex 117

Анастасия Беливанова Стъклени купи от римската епоха от фонда на Историческия музей - Велико Търново 118

Anastasya Belivanova Glass Bowls from the Roman Period at the Historical Museum of Veliko Turnovo 124
Мирко Робов Каменен калъп за равнораменни кръстове 126
Mirko Robov Stone Cast for Crosses Having Equal Arms 132

НУМИЗМАТИКА. ХЕРАЛДИКА – NUMISMATICS. HERALDICS

Марко Цочев Колективна находка от провинциални бронзови монети от село Хотница, Великотърновско 133
Marco Tsochev A Group of Provincial Bronze Coins from the Village of Hotnitsa, Veliko Tarnovo District 144
Светла Атанасова Хералдически аспекти на лилията от монетите на цар Иван Срацимир 145
Svetla Atanassova Heraldic Aspects of the Lily on the Coins of King Ivan Sratsimir 153
Христо Харитонов Чуждестранни отличия за българските опълченци в Руско-турската война от 1877-1878 г., съхранявани във фонда на Историческия музей Велико Търново 154
Christo Charitonov Foreign Insignia of Honour for the Bulgarian Volunteers in the Russian-Turkish War 1877-1878, Stored in the Veliko Turnovo Historical Museum Fund 162
Неда Стефанова Светии - празник на младите булки 163
Neda Stefanova Saints-Young Brides' Festival 167
Павлина Владева Душевността и моралът на търновци през XIX век в пътеписите на наши и чужди пътешественици 168
Pavlina Vladeva The Spirituality and Morality of the Inhabitants of Turnovo on the XIX-th C. in Travel Books of Bulgarian and Foreign Travellers 174

АРХИТЕКТУРА – ARCHITECTURE

Евгени Дерменджиев Ранновизантийската крепост на хълма Девинград при Велико Търново (Фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство, планировка и датировка) 175
Evgeni Dermendjiev The Early Byzantine Fortress on the Devingrad Hill in Veliko Turnovo. Fortifications, Water Supply System, Dwellings, Planning and Dating 195

Маргарита Харбова Средновековната и възрожденската култова архитектура на Търново (XIII - XIX в.) (Приемствеността като основа за развитието на търновските църкви) 201

Margarita Harbova Medieval and Rennaissance Church Arhitecture of Turnovo in XIII-th - XIX-th C. The Succession as a Base for the Development of the Turnovo Churches 225

ИЗКУСТВО – ART

Константин Тотев
Диана Косева Нови данни за стенописите от екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново 226

Konstantin Totev
Diana Koseva The New Facts about the Wall-Paintings of the Exonarthex of the "Forty Martyrs" church in Veliko Turnovo 242

Венцислав Цонев За някои особености на стенописния цикъл "Шестоднев" от Къпиновския манастир 253

Ventsislav Tsonev About some Peculiarities of the Mural-Painting Cycle "The Shestodnev" from the Kapinovo Monastery 260

Константин Тотев Процесийни кръстове от Търново 261

Konstantin Totev Procession Crosses from Tarnovgrad 281

РЕСТАВРАЦИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ – RESTAURATION AND CONSERVATION

Иван Чокоев Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (Проучвания 1992-1993 г.) 282

Ivan Chokoev Observations on some Textiles from the Semetery of the Churh of the Forty Holy Martyrs in Veliko Turnovo (Excavations 1992-3) 296

НОВИ ПОСТЪПЛЕНИЯ – NEW RECEIPTS

Тянка Минчева
Николай Астарджиев Знамето на Великотърновската националлиберална младежка група "Стефан Стамболов" 297

Tyanka Mincheva
Nikolai Astardjiev The Flag of the Stefan Stambolov National-Liberal Junior Association in Veliko Tarnovo 300

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Петьо Пенков Отчет на Историческия музей - Велико Търново за 1997 г. 303
Музейни обекти и експозиции 309
Изложби 309
Научни конференции (1997-98 г.) 311
Дарители и дарения през 1997 г. 311

Вълка Илчева Хроника за дейността на Историческия музей
Христо Харитонов през 1998 година 313

Весела Мартинова Книгообмен 1997/1998 317
Vessela Martinova Interlibrary Loan 1997/1998 317

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ С ИНФОРМАЦИЯ ЗА КООПЕРАЦИИ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ ОКРЪГ 1878 - 1947 г.

КИНКА ПАНАЙОТОВА

Кооперациите и техните обединения заемат немалък дял в стопанския живот на нашата страна през целия XX в. Как ще посрещнат глобализацията на икономиката в световен мащаб и предизвикателствата на XXI. век ще покаже бъдещето.

За произхода философията, по-точно същността и развитието на кооперациите, е натрупана значителна научна и научно-популярна литература от икономисти, историци, кооперативни и политически дейци. Все още обаче не е формиран аналитично-конкретен поглед върху дейността, ролята и мястото на кооперациите, съществували в определен период по една или няколко във всяко селище на Великотърновски окръг. Районът е на едно от първите места по брой и дееспособност на кооперациите в страната. Велико Търново е инициатор всяка година на 7 юли да бъде отбелязван международният кооперативен ден, също да бъде създаден Съюз на приятелите на кооперациите в България, а в 1922 г. с помощта на Варненската търговско-индустриална камара - училище по търговия и кооперативно дело.

Важен въпрос е: какъв е приносът и делът на кооперациите в стопанската структура на окръга и в частност на съответните селища, както и влиянието им върху социалната структура на обществото. В тази връзка е интересно да се проследи представители от кои социални групи и политически партии са техни основатели и от кои техни ръководители. В едно и също селище понякога съществуват едновременно две кооперации, а в един район два синдиката (съюза) с еднакъв предмет на дейност, които членуват в различни съюзни централи. Обединява или разединява политиката на земеделското правителство кооперациите в селата. Къде и как протича сблъсъкът между кооперациите и частния капитал. Тези и други важни проблеми биха били обект на проучвания. Ето защо считаме за целесъобразно да предоставим уточнения от нас по писмени сведения списък на по-голямата част (т. е. не всички) кооперации в окръга и паралелно за всяка от тях информация в кои архивни източници се съдържат основните и достоверни данни за тях. Това са главно два архива - Държавен архив - Велико Търново, където са регистрационните дела и Централен държавен исторически архив (ЦДИА), където във фонда на Българска народна банка, Българска земеделска банка и Българска земеделска и кооперативна банка се намира точна характеристика за стопанската дейност и финанансовото състояние. Тъй като за

материалите в ЦДИА бяха преглеждани в трудни условия и при липса на справка за старите имена на селищата, е възможно да са пропуснати някои кооперации, а за други в изложенията на Търновския окръжен управител имаше неточни или най-общи данни. Освен това трябва да отбележим, че събраната информация се отнася за периода 1878 - 1947 г., като се имат предвид границите на административния окръг от 1901 - 1934 г., а фактически са включени селищата от окръга с граници от 1959 - 1987 г., за който през този период Историческият музей във Велико Търново извършваше краеведчески проучвания, т. е. не влизат селищата от Габровска, Дряновска, голяма част от Севлиевска и малка част от Свищовска околия.

С тази информация ще се улесни проучването на конкретната дейност, стопанския и социален принос на кооперациите във Великотърновски окръг.

ГОРНООРЯХОВСКА ОКОЛИЯ

1. АРБАНАСИ (Алванитохори, Арнауткьой до 1893 г.) Производителна кооперация, осн. 1907 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1907 - 1908г., ВТ, 1908, с. 43).

2. АСЕНОВО (Калъчлари до 1896 г.) 1. Земеделска спестовна взаимоспомагателна каса, осн. 1907 г. (Устав на Земеделска взаимоспомагателна каса с. Асеново, ВТ, 1908); 2. Кредитна кооперация "Солидарност" (ДА - В. Търново, ф. 369, 13 а. е. (1911 - 1942 г.).

3. БАЛКАНЦИ (Юсуфани до 1893 г.; Климентинино до 1947 г.) Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 461, 14 а. е. (1925 - 1944 г.).

4. БЛАГОЕВО (Ревиш до 1893 г.; Мария Луиза до 1934 г.) Кредитна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново, ф. 870, 16 а. е. (1920 - 1944 г.).

5. БРЕГОВИЦА (Лефеджии до 1934 г.) 1.Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1908 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 158); 2. Кредитна кооперация "Развитие" (ДА - В. Търново, ф. 902, 5 а. е. (1925 - 1932 г.).

6. ВИНОГРАД (Селикьой до 1906 г.) 1. Кредитна кооперация "Правда" (ДА - В. Търново, ф. 475, 8 а. е. (1925 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4313 (1925 - 1943 г.); 2. Овощарско кооперативно сдружение "Кайсия" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7166, 16 л. (1942 г.).

7. ВЪРБИЦА (Влашица до 1936 г.) 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1908 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 158); 2. Градинарско спестовно спомагателно дружество "Надежда", осн. 1909 г. (Пак там); 3. Земеделска спестовна заемателна каса "Пробуда", осн. 1911 г. (Пак там); 4. Кредитна кооперация "Плуг" (ДА - В. Търново, ф. 911, 6 а. е. (1924 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4314, 20 л. (1923 - 1931 г.), а. е. 4315, 7 л. (1937 г.).

8. ГОРНА ОРЯХОВИЦА 1. Заемателна каса на жп служещи, осн. 1908 г. (Устав на Заемателна каса на жп служещи - гара Г. Оряховица, ВТ, 1908); 2. Взаимоспомагателна кооперативна каса "Железничар" (ДА - В. Търново, ф. 347, 10 а. е. (1934 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2151, 3 л., б. д.); 3. Железничарско потребително кооперативно дружество, осн. 1915 г. (**Ботев, С.** Земеделкото стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 158); 4. Земеделска каса (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1896 - 1897 г., ВТ, 1897, с. 55 - 59; за 1898- 1899 г., ВТ, 1899, с. 22); 5. Работническа потребителна кооперация "Напред" 1919 - 1944 г. (ЦДИА, ф. 288, оп 4, а. е. 21(1937 - 1942; ДА - В. Търново, ф. 869, 9 а. е .); 6. Районен земеделски кооперативен синдикат "Орач", осн. 1921 г., член на Българската земеделска съюзна кооперативна Банка - Синдикална центала, участва в Русенската агенция на Консорциума (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 386 (1938 - 1942 г.); в. "Земеделско знаме", № 85, 12 ян.; № 7, 14 март, № 70, 27 авг. и № 17, 29 дек. 1921 г.); 7. Лозаро-винарска производителна кооперация "Камъка", инициатор за свикване на учредителната конференция на Съюза на Лозаро-винарските кооперации в България на 18 август 1929 г. във В. Търново, в салона на читалище "Надежда" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7164 (1930 - 1936 г.); 8. Районно кооперативно сдружение на угоители на едър добитък "Угоител", осн. 1933 г. (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7165, (1935 - 1937 г.); ДА - В. Търново, ф. 255, оп. 1, а. е. 3, л. 63 - 64, 83); 9. Автомобилна транспортна кооперация "Стрела" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2150 (1935 - 1945 г.); оп. 4, а. е. 339, 11 л.); 10. Дърводелско кооперативно сдружение "Съгласие", осн. 3 юни 1920 г., ликв. 20 февр. 1932 г., член на Българската централна кооперативна банка и Съюза на производителните кооперации (Български индустриално - занаятчийски албум, С., 1928, с. 122; ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 160, л. 1 - 2; а. е. 166, л. 1 - 4; а. е. 183, л. 1 - 2; ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2152, 8 л. (1937 г.); 11. Електропроизводителна кооперация "Виделина", осн. 23 дек. 1923 г. - 1947 г. (ДА - В. Търново, ф. 860, 13 а. е. (1932 - 1939 г.); ф. 255, оп.1, а. е. 4, л. 1 - 2; ф. 87, оп. 1, а. е. 2, л. 1 - 3; а. е. 4, л. 1 - 2; ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 509, 562, 566, 567, 569, 570, 571, 573, 578, 912, 917; ф. 288, оп. 3, а. е. 2153 (1935 - 1943 г.); оп. 4, а. е. 248, 14 л.); 12. Производствена кооперация "Малина" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2156 (1935 - 1941г.); ДА - В. Търново, ф. 255, оп. 1, а. е. 2, л. 61); 13. Районен кооперативен съюз "Солидарност", осн. 23 май 1939 г., клон и продължител на Окръжния кооперативен съюз "Солидарност" - В. Търново, осн. 1915 г. (ДА - В. Търново, ф. 11, 26 а. е. (1932 - 1944 г.); ф. 255, оп. 1, а. е. 1, л. 152; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4308 - 4312 (1921 - 1947 г.); а. е. 632, 805, 988, 1073, 1213); 14. Горнооряховска популярна банка, осн. 1919 г. (Устав на Горнооряховска популярна банка, ВТ, 1919; ДА - В. Търново, ф. 255, оп. 1, а. е. 1, л. 4; ф. 90, оп. 4, а. е. 37, 83, 96, 199, 1075, 1176, 2244, л. 1 - 5); 15. Районна общозанаятчийска кооперация за общи доставки "Единство" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2155, л. 1 - 8 (1945 - 1946 г.); 16. Производствена кооперация "Задружност" (със собствена краварница), осн. дек. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 7, 26, 57, 87,

114, 117, 1366, 1584, л. 1 - 5; в. "Земеделско знаме", № 76, 16 дек. 1920 г.); 17. Обущарска производствена кооперация "Солидарност", осн. 5 юли 1920 г. - 1945 г., член на Българската централна кооперативна банка и Съюза на производителните кооперации (Устав на Обущарска производителна кооперация "Солидарност", ВТ, 1920; ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 51, л. 2; а. е. 52, л. 6; а. е. 387, л. 1 - 5); 18. Коларо-железарска потребително-производствена кооперация "Взаимност", осн. 7 апр. 1929 г., ликв. 1932 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 2199, л. 1 - 3; ф. 255, оп. 1, а. е. 2, л. 62); 19. Производствена кооперация "Елит" (за зеленчукови семена) - (ДА - В. Търново, ф.90, оп. 4, а. е. 5, 70, 76, 84, 100, 140, 197, 1554, л. 1 - 4; ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 135); 20. Кооперативно дружество народен магазин "Мир", осн. 1920 г. - 1933 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 46, л. 1 - 9); 21. Автомобилна транспортна кооперация "България", клон Г. Оряховица, Автомобилна линия Г. Оряховица - Лясковец - Драгижево - Мерданя - Златарица - Елена (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 107, л. 1 - 6); 22. Чиновническо кооперативно взаимозастрахователно дружество - София, клон Г. Оряховица (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 1603, л. 1 - 2).

9. ГОРСКИ ГОРЕН ТРЪМБЕШ 1. Потребителен кооперативен магазин (1921 - 1925 г.) (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 368, л. 1 - 3); 2. Кредитна кооперация "Балкан" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4317, л. 1- 6 (1938 - 1944 г.).

10. ГОРСКИ ДОЛЕН ТРЪМБЕШ 1. Спестовно кооперативно дружество "Съединение", осн. преди 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Кредитна кооперация "Съзнание" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4318, л. 1 - 6 (1925 - 1944 г.); 3. Работническа кооперация "Напред", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 396, л. 1 - 3).

11. ГОРСКО НОВО СЕЛО 1. Градинарско дружество "Надежда", осн. 1908 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 158); 2. Кредитна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново, ф. 899, 9 а. е. (1919 - 1936 г.).

12. ГОРСКИ СЕНОВЕЦ Кредитна кооперация "Трудолюбие" (ДА - В. Търново, ф. 895, 9 а. е. (1920 - 1944 г.).

13. ДЖУЛЮНИЦА 1. Кооперативно потребително дружество "Сполука", осн. 1919г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 158); 2. Районно градинарско производително кооперативно дружество "Домат" (производство на консерви) - (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7343 - 7347, 7621 (1938 - 1943 г.); ф. 1013, оп. 1, а. е. 72^3, л. 22); 3. Шивашка производствена кооперация "Нов живот" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2585, л. 1 - 13); 4. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 414, 4 а. е. (1927 - 1944 г.);

14. ДОБРИ ДЯЛ 1. Кооперативно потребително дружество "Напредък", осн. 1918 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 2. Кредитна кооперация "Земеделец" (ДА - В. Търново, ф. 400, 8 а. е. (1934 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4319, л. 1 - 7 (1921 - 1945 г.).

15. ДОЛНА ОРЯХОВИЦА Кредитна кооперация "Надежда" (ДА - В. Търново, ф. 901, 5 а. е. (1918 - 1944 г.); ф. 860, оп. 1, а. е. 3, л. 17; а. е. 15, л. 32, 41 - 45; ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 109, л. 30 - 37; а. е. 570, л. 1; а. е. 571, л. 2 - 3; ф. 288, оп. 4, а. е. 4320, л. 1 - 16 (1924 - 1947 г.).

16. ДРАГАНОВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество (Устав на земеделско спестовно заемателно дружество с. Драганово, ВТ, 1912); 2. Кредитна кооперация "Пробуда" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4321, л. 1 - 9 (1921 - 1944 г.)); 3. Популярна банка. Кооперация "Пробуда" се слива с нея (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6928, л. 1 - 14 (1942 - 1944 г.); 4. Районна семепроизводителна кооперация "България" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7167, л. 1 - 6 (1938 - 1943 г.)); 5. Производствена тютюнева кооперация "Драганово" (ДА - В. Търново, ф. 44, 54 а. е. (1921 - 1944 г.); ф. 90; ф. 215, оп. 1, а. е .9, л. 15, 17, 25).

17. КАВЛАК Кредитна кооперация "Съзнание" (ДА - В. Търново, ф. 462, 5 а. е. 1(1930 - 1944 г.).

18. КАЛТИНЕЦ 1. Спестовно градинарско дружество "Св.Трифон", осн. преди 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Взаимоспомагателно спестовно кредитно земеделско кооперативно дружество "Св. Трифон", осн. 1909 г. (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4322, л. 1 - 3 (1921 г.).

19. КАМЕН (Чаир до 1934 г.; Теодосиево до 1951 г.) 1. Земеделско дружество "Братство" (1915 - 1918 г.) - (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 386, л. 1 - 2); 2. Земеделско спестовно заемателно сдружение "Съединение", осн. 1918 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 3. Потребителна кооперация "Взаимност", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 384, л. 1 - 2); 4. Кооперативно сдружение банка "Напред", осн. 1921 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 379, л. 1 - 2); 5. Кооперация "Ягода" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 382, л. 1 - 3); 6. Консервно-производствена кооперация "Здрава храна" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7170, л. 1 - 6 (1936 - 1944 г.); 7. Лозаро-винарска кооперация "Димят" (ДА - В. Търново, ф. 476, 2 а. е. (1936 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7171, л. 1 - 8 (1939 - 1942 г.)); 8. Електрическа кооперация "Светлина" (ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 485, л. 70; а. е. 581, л. 1 - 2; в. "Държавен вестник", № 130, 12 юни 1940 г.); 9. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 474, 34 а. е. (1919 - 1944 г.).

20. КЕСАРЕВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1907 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 2. Кредитна кооперация "Труд" (ДА - В. Търново, ф. 464, 59 а. е. (1907 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7001, 43 л.); 3. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 463, 4 а. е. (1937 - 1944 г.)); 4. Шивашка производителна кооперация "Изгрев" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2585, л. 1 - 6); 5. Градинарска производствена кооперация "Защита" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7168, л. 1 - 4 (1937 - 1943 г.).

21. КОЗАРЕВЕЦ 1. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 261, 25 а. е. (1920 - 1944 г.); 2. Районно градинарско производително кооперативно дружество "Домат" (ЦДИА, ф. 1013, оп. 1, а. е. 72^3, л. 42).

22. КРУШЕТО (Армутлии) 1. Земеделско спестовно-заематално дружество "Росица", осн. 1917 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 2. Кредитна кооперация "Росица" (ДА - В. Търново, ф. 262, 26 а. е. (1924 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4324 (1924 - 1946 г.).

23. ЛОЗЕН (Карахасан до 1906 г.) Кредитна кооперация "Пробуда" (ДА - В. Търново, ф. 896, 11 а. е. (1914 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4325 (1924 - 1944 г.); а. е. 7403 (1939 - 1940 г.).

24. ЛЯСКОВЕЦ 1. Лозарски синдикат "Лоза", осн. 6 април 1908 г., ликв. 27 февр. 1911 г. - слива се с дружество "Съединение" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 192, л. 77 - 90; а. е. 194, л. 8 - 20); 2. Градинарско - лозарско дружество "Съединение", осн. 1 февр. 1911 г. от сливане на 3 от 5-те градинарски дружества в града. През 1921 г. се преименува в "Пчела" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 194, л. 35; а. е. 208, л. 2 - 23); 3. Лозаро - винарска кооперация "Пчела" (Сб. Лясковец, С., 1970, с. 12, 260 - 266; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 165, 166 (1936 - 1944 г.); а. е. 7444 - 7484 (1938 - 1939 г.); ДА - Варна, ф. 63, оп. 2, а. е. 70, л. 10); 4. Кооперативно пипиниерско дружество, осн. февр. 1909 г., ликв. 1914 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 192, л. 1 - 43); 5: Производителна кооперация "Череша", осн. 24 апр. 1928 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 193, л. 1 - 10); 6. Кооперативен народняшки магазин "Мир", осн. 7 март 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 196, л. 1 - 15); 7. Кооперативно потребително дружество "Чертовец", осн. 4 ян. 1920 г., ликв. 1921 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 198, л. 26 - 30); 8. Градинарско дружество "Съгласие", осн. преди 1902 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 204, л. 2 - 12; ЦДИА, ф. 950, оп. 1, а. е. 4, л. 135; Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 9. Потребителна кооперация "Напред", осн. 1919 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 207, л. 1 - 7);10. Електропроизводителна кооперация "Светлина", осн. 1929 г.; 11. Винарска кооперация "Виненка" (Сб. Лясковец, С., 1970, с. 264).

25. НИКОЛАЕВО (Юруклер до 1885 г.) Кредитна кооперация, осн. 1915 (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159).

26. ОРЛОВЕЦ (Ердованлии до 1936 г.; Изгрев до 1950 г.) 1. Земеделско спестовно заематално дружество, осн. 1907 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 2. Кредитна кооперация "Зора" (ДА - В. Търново, ф. 864, 33 а. е. (1915 - 1944 г.).

27. ПИСАРЕВО (Язаджии) Кредитна кооперация "Солидарност" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 360, л. 1 - 7; ф. 900, 7 а. е. (1919 - 1948 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4326 (1930 - 1944 г.).

28. ПОЛИКРАИЩЕ 1. Спестовно кооперативно дружество, осн. 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Земеделско спестовно заематално дружество "Солидарност", осн. 1915 г. (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4327 (1922 - 1944 г.), преименувано в Кредитна кооперация "Солидарност" (ДА - В. Търново, ф. 309, 21 а. е. (1915 - 1944 г.).

29. ПЪРВОМАЙЦИ (Сергювец и Темниско) 1. Кредитна кооперация "Съгласие" - Сергювец (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4328 (1921 - 1944 г.); 2. Градинарско дружество "Домат" - Сергювец (ДА - В. Търново, ф. 174, 13 а. е. (1937 - 1948 г.); 3. Кредитна кооперация "Победа" - Темниско (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4333 (1937 - 1945 г.); 4. Градинаро-лозарска кооперация "Янтра" - Темниско (ДА - В. Търново, ф. 200, 7 а. е. (1938 - 1941 г.); 5. Воден синдикат "Светлина", осн. 1921 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1922 - 1923 г., ВТ, 1923, с. 76).

30. РОДИНА (Тантури до 1950 г.) 1. Спестовно кооперативно дружество "Св. Васил", осн. преди 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Кредитна кооперация "Нов живот" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4332 (1925 - 1944 г.).

31. СТРАЖИЦА (Кадъкьой) 1. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 336, 11 а. е. (1925 - 1944 г.); 2. Лозаро-винарска кооперация "Лоза" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7169 (1939 г.); 3. Земеделски кооперативен синдикат (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 730, 898, 1169, 1271 (1943 - 1944 г.); в. "Земеделско знаме", № 70, 27 авг. 1921 г.); 4. Лозаро-винарско кооперативно дружество "Надежда", осн. 1920 г., ликв. 31 март 1940 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 227, л. 1 - 9; в. "Земеделско знаме", № 76, 16 дек. 1920 г.); 5. Българска земеделска и кооперативна банка - с. Стражица (ДА - В. Търново, ф. 880, 146 а. е. (1937 - 1944 г.); 6. Популярна банка - с. Стражица (ДА - В. Търново, ф. 338, 28 а. е. (1921 - 1951 г.).

32. СТРЕЛЕЦ (Обчилар) 1. Кредитна градинарска кооперация "Напредък" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4329 (1921 - 1944 г.); 2. Всестранна земеделска кооперация "Младост" (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29).

33. СУШИЦА 1. Земеделско спестовно заемателно сдружение, осн. 1907 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 2. Кредитна кооперация "Бъдеще" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4330 (1921 - 1942 г.)); 3. Земеделски кооперативен потребителен магазин, осн. 1919 г. (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е . 4331 (1922 - 1943 г.).

34. ЦАРСКИ ИЗВОР (Крал бунар до 1934 г.; Царски извор до 1950 г.; Чапаево, до 1993 г.) 1. Градинарско-лозарско дружество "Св. Никола", осн. 1912 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 159); 2. Земеделско спестовно взаимоспомагателно дружество "Съединение", осн. 1918 г.) (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 390, л. 1 - 6).

35. ЯНТРА (Мургазлии до 1934 г.) Кредитна кооперация "Сам си помагай" (ДА - В. Търново, ф. 465, 10 а. е. (1923 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4334 (1924 - 1943 г.).

ЕЛЕНСКА ОКОЛИЯ

36. БЕБРОВО 1. Взаимоспомагателно дружество "Надежда", осн. 1908 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 160). 2.

Кредитна кооперация "Надежда" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .4462 (1931 - 1944 г.); 3. Кооперативна млекарница на Скотовъдното дружество, осн. 1907 г., съществува и през 1926 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е .941, л. 1 - 5); 4. Потребителна кооперация "Надежда" (ДА - В. Търново, ф. 169, 48 а. е. (1925 - 1944 г.).

37. ГРАМАДЛИВО Овощарска производителна кооперация "Чумерна" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7179 (1936 - 1944 г.).

38. ДЕДИНЦИ Кредитна кооперация "Светлина" (ДА - В. Търново, ф. 176, 4 а. е . (1932 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .4463 (1937 - 1944 г.).

39. ЕЛЕНА 1. Градинарско дружество "Труд", осн. 1909 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 1014, л. 1 - 3); 2. Кооперативно потребително дружество "Бъдеще", осн. 1907 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 160); 3. Кооперация "Напред" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е . 29 (1937 - 1946 г.)); 4. Кооперация "Солидарност" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 30 (1933 - 1944 г.); 5. Производствена кооперация за безалкохолни напитки и за общи продажби (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2178 (1938 - 1946 г.); 6. Взаимоспомагателно спестовно земеделско кооперативно дружество "Напредък" (Устав на Еленско взаимоспомагателно спестовно змеделско дружество "Напредък", ВТ, 1912; ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2179 (1936 - 1946 г.); оп. 4, а. е. 642, 816, 934, 994, 1084, 1219, 4461); 7. Шивашка потребителна кооперация "Успех" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2180 (1942 - 1945 г.)); 8. Кооперативно сараческо дружество (1919 - 1922 г.) - (ДА - В. Търново, ф. 90, оп.4, а. е. 966, л. 1 - 3); 9. Българска земеделска и кооперативна банка - Елена (ДА - В. Търново, ф. 299, 19 а. е. (1932 - 1944 г.); 10. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 300, 3 а. е. (1938 - 1944 г.).

40. ЗЛАТАРИЦА 1. Потребителна кооперация "Съединение", осн. 1920 г., предадена на Потребителна кооперация "Напред" през 1923 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 945, л. 1 - 12); 2. Земеделско кооперативно заемателно дружество (каса), осн. 1908 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 359, л. 1 - 3); 3. Кооперативно потребително дружество "Съгласие", осн. 20 февр. 1905 г., от 1908 г. Кредитна кооперация "Съгласие", ликв. 1928 г. През 1934 г. стопанските й предприятия са изкупени от Популярна банка и Кредитна кооперация "Солидарност"(ДА - В. Търново, ф. 170, 3 а. е. ; ф. 178, оп. 1, а. е. 1, л. 1 - 102); 4. Популярна банка , осн. 12 авг. 1928 г. (ДА - В. Търново, ф. 175, 18 а. е. (1928 - 1944 г.); 5. Кредитна кооперация "Солидарност", осн. 29 юни 1908 г., след 1918 г. развива и стопанска дейност. На 12 апр. 1942 г. се слива с Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 171, оп. 1, 8 а. е.; ф. 299, оп. 1, а. е. 3, л. 54 - 59; ф. 1012, оп. 1, а. е. 19, л. 18; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4464 (1923 - 1944 г.); в. "Държавен вестник", № 22 от 1909 г.); 6. Районна лозаро-винарска кооперация "Успех" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7180 (1939 - 1940 г.); а. е. 7416 (1940 - 1941 г.); 7. Кооперация "Освобождение" - клон Златарица, осн. дек. 1921 г.; 8. Кооперативно сдружение за застраховка на добитък (в. "Търновски окръжен вестник", № 11, 11 март 1925 г.).

41. КЪПИНОВО (от 1925 г. минава към Търновска околия) 1. Консервна кооперация (**Станев, Н.** История на Търновската предбалканска котловина, ВТ, 1942, с. 156); 2. Кооперативно потребително дружество "Съдружие", осн. 1918 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 160); 3. Кредитна кооперация "Балкан" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6490 (1925 - 1930 г.); 4. Кредитна кооперация "Обединение" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6491 (1930 г.); ДА - В. Търново, ф. ЧП 168, 1 а. е.); 5. Кооперативно сдружение за застраховка на добитък (в. "Търновски окръжен вестник", № 11, 11 март 1925 г.).

42. КОНСТАНТИН 1. Кредитна кооперация "Подкрепа" (ДА - В. Търново, ф. 838, 11 а. е. (1923 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4465 (1924 - 1943 г.); 2. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 839, 12 а. е. (1930 - 1942 г.).

43. МАРЯН 1. Взаимно спомагателно кооперативно дружество, осн. 1908 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 160); 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4461 (1921 г.).

44. МИНДЯ (от 1925 г. минава към Търновска околия) Кредитна кооперация "Доверие")ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4467 (1923 - 1945 г.); ДА - В. Търново, ф. 992, 4 а. е. (1925 - 1944 г.).

45. ПАЛИЦИ 1. Спомагателно заемателно кооперативно дружество "Съгласие", осн. 1908 г.; 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4468 (1921 - 1946 г.); 3. Овощарско кооперативно сдружение "Плод" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7181 (1942 г.).

46. РАЗПОПОВЦИ Кредитно кооперативно дружество "Нов живот", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 983, л. 1 - 4).

47. РОСНО Кредитна кооперация "Подкрепа" (ДА - В. Търново, ф. 177, 5 а. е. (1931 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4469 (1931 г.).

48. СРЕДНИ КОЛИБИ 1. Земеделско спестовно и взаимоспомагателно дружество, осн. 1909 г.; 2. Кредитна кооперация "Балкан" (ДА - В. Търново, ф. 942, 5 а. е. (1909 - 1944 г.).

49. СТАРА РЕКА Горско ТПК "Напредък" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4470 (1931 - 1932 г.), а. е. 4471 (1933 г.).

50. СТЕВРЕК Кредитна кооперация "Крепост" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4472 (1929 г.).

51. ЧАКАЛИ 1. Спестовно кооперативно дружество "Сицилия", осн. 1902 г.; 2. Кредитна кооперация "Обнова" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4473 (1922 - 1947 г.)).

52. ШИЛКОВЦИ Кредитна кооперация "Взаимност" (ДА - В. Търново, ф. 943, 10 а. е. (1943 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4474 (1943 - 1944 г.)).

53. ЯКОВЦИ Кредитна кооперация "Подкрепа" (ДА - В. Търново, ф. ЧП 181, 1 а. е. (1937 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4475 (1942 - 1944 г.).

СВИЩОВСКА ОКОЛИЯ

54. АЛЕКОВО (Акчаяр до 1934 г.) 1. Земеделско спестовно спомагателно

дружество, осн. 1905 г.; 2. Скотовъдна кооперация, осн. 1919 г.; 3. Кредитна кооперация "Съзнание" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5987 (1924 - 1944 г.); 4. Превозна кооперация "Народна воля" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2689 (1937 г.).

55. БАТАК 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1907 г.; 2. Кредитна кооперация "Братство" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 892 , л. 1 - 5).

56. БОСИЛКОВЦИ (Чатма до 1934 г.) Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1906 г.; 2. Земеделско застрахователно дружество на едър рогат добитък, осн. 1914 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг. ВТ, 1920, с. 161).

57. БЪЛГАРСКО СЛИВОВО Кредитна кооперация "Орач" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5991 (1921 - 1946 г.).

58. ВАРАНА Земеделска спестовна заемателна каса, осн. 1907 г.

59. ВАРДИМ Кредитна кооперация "Орач" (ДА - В. Търново, ф. 934, 6 а. е. (1941 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5992 (1941 - 1945 г.)).

60. ВЪРЗУЛИЦА 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Мравка", осн. 1918 г.; 2. Кредитна кооперация "Мравка" (ДА - В. Търново, ф. 866, 5 а. е. (1927 - 1944 г.).

61. ГОРНА СТУДЕНА 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1906 г.; 2. Кредитна кооперация "Успех" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5993 (1922 - 1944 г.)).

62 ДИЛЯНОВЦИ Кредитна кооопература "Спасение" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4880 (1938 - 1944 г.).

63. ДРАГОМИРОВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1911 г.; 2. Кредитна кооперация "Труд" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5995 (1921 - 1944 г.).

64. КАРАИСЕН 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Съгласие", осн. 1909 г.; 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 917, оп. 4, 23 а. е. (1912 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5357 (1921 - 1944 г.); 3. Производителна лозаро-винарска кооперация "Грозд" (ДА - В. Търново, ф. 920, 21 а. е. (1934 - 1944г.); **Русанов, Р. И., И. В. Ванев,** Павликени и Павликенския край, С., 1940, с. 290 - 291).

65. КОЗЛОВЕЦ Кредитна кооперация "Земеделец" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5997 (1925 - 1944 г.).

66. МАСЛАРЕВО (Яйджии до 1934 г.) 1. Земеделско застрахователно дружество за едър рогат добитък, осн. 1914г.; 2. Кредитна кооперация "Единство" (ДА - В. Търново, ф. 867, 9 а. е. (1925 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7559 (1939 г.).

67. МОРАВА (Хаджи Муса до 1906 г.) 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1911г.; 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5999 (1921 - 1946 г.).

68. ОВЧА МОГИЛА 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1905 г.; 2. Кредитна кооперация "Изгрев" (ДА - В. Търново, ф. 909, 9 а. е. (1905

- 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6001 (1922 - 1944 г.); 3. Производствена земеделскостопанска кооперация "Пробив" (ДА - В. Търново, ф. 930, 77 а. е. (1940 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7299 (1940 - 1945 г.).

69. ОРЕШ Кредитна кооперация "Напредък" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6002 (1922 - 1944г.).

70. ПАВЕЛ 1. Спестовно заемателно кредитно дружество "Напредък", осн. 1906 г.; 2. Кредитна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново, ф. 952, 7 а. е. (1907 - 1944 г.); 3. Земеделско застрахователно дружество за едър рогат добитък, осн. 1914 г.

71. СВИЩОВ 1. Риболовна кооперация "Моруна" (Общ годишник на България, 1926 - 1929 г., С., 1929, с. 808); 2. Риболовна кооперация "Шаран" (Пак там, с. 93); 3. Тенекеджийско дружество "Кооператор", осн. 1912 г.; 4. Дърводелско кооперативно дружество "Постоянство", осн. 1913 г.; 5. Кооперативно потребително дружество "Пробуда", осн. 1918 г.; 6. Потребителна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново, ф. 874, 4 а. е. (1941 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп.4, а. е. 66 (1941 - 1945 г.); 7. Районен земеделски кооперативен синдикат (съюз) "Дунав" (ДА - В. Търново, ф. 422, 20 а. е. (1920 - 1944 г.);ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 449 - 452 (1928 - 1931 г.; 1933 - 1944 г.); а. е. 5980 - 5986 (1920 - 1944 г.); 8. Общ съюз на българските земеделски кооперации - Свищов (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 557 (1942 - 1944 г.); а. е. 716, 885, 1156, 1260 (1943 - 1944 г.); 9. Производствена кооперация "Български домат" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7992 (1936 г.); 10. Лозарска кооперация "Свищовско вино", ф. 288, оп. 4, а. е. 7293 - 7294 (1926 - 1940 г.); 11. Лозаро-винарска кооперация "Свищовско грозде" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а .е .7295 (1940 г.); 12. Производствена кооперация "Български коноп" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7296 - 7298 (1941 - 1944 г.); 13. Взаимоспомагателна кооперативна каса (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2370 (1933 - 1939 г.); 14. Риболовна кооперация "Победа" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е .2690 (1940г.); 15. Първо кооперативно индустриално дружество за захарни изделия "Съединение" (Български индустриално-занаятчийски албум, С., 1928, с. 45); 16. Питиепродавно кооперативно дружество "Съгласие", осн. 1915 г.; 17. Кооперативно спестовно дружество "Дунав", осн. 1894 г., съществува паралелно със Спестовно АД, осн. 1899г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 18. Ученическа потребителна кооперация "Солидарност" (**Горанов, П.** Из историята на ученическото кооперативно движение. Ученическа потребителна кооперация "Солидарност" - Свищов, ИОИМ, В. Търново, кн. III, В., 1966, с. 111 - 135); 19. Българска земеделска и кооперативна банка - Свищов (ДА - В. Търново, ф. 293, 38 а. е. (1903 - 1944 г.); 20. Популярна банка АД - В. Търново, ф. 297, 85 а. е .(1914 - 1944 г.).

72. СТРАХИЛОВО (Хабилии) 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1905 г.; 2. Кредитна кооперация "Спасител" (ДА - В. Търново, ф. 951, 9 а. е. (1944 г.); 3. Земеделско застрахователно дружество за едър рогат добитък, осн. 1914 г.

73. ХАДЖИДИМИТРОВО (Саръяр до 1934 г.) 1. Земеделско спестовно спомагателно дружество, осн. 1905 г.; 2. Кредитна кооперация "Надежда" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6007 (1921 - 1946 г.).

74. ЦАРЕВЕЦ 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Надежда", осн. 1915 г.; 2. Кредитна кооперация "Надежда" (ДА - В. Търново, ф. 935, 4 а. е. (1930 - 1944 г.).

75. ЧЕРВЕНА 1. Спестовно заемателно земеделско дружество, осн. 1905 г.; 2. Кредитна кооперация "Надежда" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 4893 (1921 - 1947 г.).

СЕВЛИЕВСКА ОКОЛИЯ

76. БЯЛА РЕКА Кредитна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново, ф. 840, 14 а. е .(1920 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .7398 (1939 - 1940 г.).

77. ВЪРБОВКА 1. Земеделско спестовно дружество "Орач", осн. 1908 г. 2. Взаимоспомагателна кредитна кооперация, осн. 1908 г.; 3. Кредитна кооперация "Зорница" (ДА - В. Търново, ф. 277, 8 а. е. (1929 - 1944 г.); Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 280, 40 а. е. (1909 - 1944 г.); 5. Кооперативна мелница (**Йосифов, Й.** Историческото село Върбовка, С., 1967, с. 68, 102, 116); 6. Лозаро-винарска кооперация "Грозд", осн. 1926 г. - 1952 г. (ДА - В. Търново, ф. 270, 16 а. е. (1936 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 188 (1931 - 1935 г.; 1939 - 1943 г.); а. е. 7222 (1938 - 1944 г.); **Йосифов, Й.** Пос. съч., с. 66 - 68); 7. Производителна земеделска кооперация "Съгласие", осн. 1939 г. (ДА - В. Търново, ф. 939, 52 а. е. (1939 - 1944 г.).

78. КОЕВЦИ 1. Спестовно кооперативно дружество "Помощ", осн. преди 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското военно окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Кредитна кооперация "Братство" (ДА - В. Търново, ф. 452, 6 а. е. (1926 - 1944 г.).

79. КРАСНО ГРАДИЩЕ (Калакастрово до 1934 г.) Кредитна кооперация "Спасител" (ДА - В. Търново, ф. 229, 19 а. е. (1925 - 1944 г.).

80. СЛОМЕР 1. Земеделска спестовно заемателна каса, осн. 1907 г.; 2. Кооперативно потребително дружество "Съзнание", осн. 1911 г.; 3. Скотовъдно кооперативно дружество "Разплод", осн. 1917 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 904, л. 1 - 4); 4. Кредитна кооперация "Надежда" (ДА - В. Търново, ф. 918, 7 а. е. (1921 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5365 (1921 - 1943 г.)).

81. СУХИНДОЛ 1. Спестовно пчеларско дружество, осн. преди 1902 г.; 2. Овчарско спестовно кооперативно дружество "Овен", осн. преди 1902 г.; 3. Кооперация "Лоза", осн. 1905 г.; 4. Кооперация "Здраве", осн. 1914 г. (**Ботев, С.** Земеделското стопанство в Търновски окръг, ВТ, 1920, с. 161 - 162; Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 5. Популярна банка, осн. 1918 г. (ДА - В. Търново, ф. 75, 33 а. е. (1928 - 1943 г.); 6. Воден синдикат "Сухиндол", осн. 1921 г.; 7. Земеделски синдикат "Росица" (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29); 8. Производствена

кооперация "Сухиндолски плод" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 196 (1936 - 1943 г.); а. е .7350 (1936 - 1946 г.); 9. Кооперативно производствено сдружение "Труд" (мелница) - (ЦДИА, ф .288, оп. 4, а. е. 7349 (1943 - 1948 г.); а. е. 732, 901, 1172, 1272); 10. Коларо-железарска, бъчварска и тенекеджийска производствена кооперация "Балкан" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2586 (1937 г.)); 11. Лозаро-винарска кооперация "Гъмза", осн. 1909 г. - 1947 г. (ДА - В. Търново, ф. 55, 248 а. е. (1912 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .195 (1937 - 1945 г.); а. е. 7348 (1928 - 1940 г.); ДА - Варна, ф. 63, оп. 2, а. е. 70, л. 10; Общ годишник на България, 1926 - 1929 г., С., 1929, с. 17 (с емблема).

ТЪРНОВСКА ОКОЛИЯ

82. БАЛВАН 1. Спестовно кооперативно дружество, осн. 1902 г.; 2. Кооперативно потребително дружество "Съединение", осн. 1908 г.; 3. Кооперативно потребително дружество "Напредък", осн. 1908 г.; 4. Кооперация "Селяк", керамична фабрика (Анкета на керамичното производство в България, С., 1925, с. 31; Български индустриално-занаятчийски албум, С., 1928, с. 77); 5. Кредитна кооперация "Разбирателство", производство на краве масло "Идеал" (ДА - В. Търново, ф. 249, 9 а. е. (1924 - 1944 г.); Устав на кредитна кооперация "Разбирателство" - Балван, ВТ, 1932, 12 с.; в. "Янтра", № 77, 8. ноем. 1936 г.; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6480 (1925 - 1942 г.).

83. БАТАК Кредитна кооперация "Братство" (ДА - В. Търново, ф. 919, 22 а. е. (1912 - 1944 г.).

84. БЕЛЯКОВЕЦ 1. Спестовно дружество "Св. Трифон", осн. 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Земеделско спестовно заемателно дружество "Съгласие", осн. 1907 г. (Устав на Земеделско спестовно заемателно дружество "Съгласие" - Беляковец, ВТ, 1908, 10 с.)); 3. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 337, 15 а. е. (1907 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6481 (1932 - 1946 г.).

85. БУКОВЕЦ Кредитна кооперация "Мусала" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е 6482.

86. БУТОВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1914 г., (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 905, л. 1 - 3); 2. Потребителна кооперация "Напред" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 906, л. 1 - 2); 3. Кредитна кооперация "Орач" (ДА - В. Търново, ф. 846, 6 а. е. (1928 - 1943 г.).

87. БЯЛА ЧЕРКВА 1. Спестително кооперативно дружество "Поминък", осн. 1902 г. (Устав на спестително кооперативно дружество "Поминък" - Бяла черква, ВТ, 1905, 14 с.); 2. Земеделско спестително заемателно дружество, осн. 1907; Кооперативно потребително дружество "Защита", осн. 1908 г.; 4. Кредитна кооперация "Защита" (ДА - В. Търново, ф. 110, 12 а. е. (1907 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5350 (1921 - 1946 г.); Лозаро-винарска кооперация "Виненка" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 869, л. 1 - 7; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7221

(1940 г.); а. е. 7407 (1939 - 1940 г.); 6. Работническа кооперация "Напред", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 864, л. 1 - 3).

88. ВЕЛИКО ТЪРНОВО 1. Кооперативна каса на полицейските чинове, осн. 1902 г. (Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1902 - 1903 г., ВТ, 1903, с. 42 - 43); 2. Офицерско кооперативно потребително дружество, осн. 1907 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 2093, л. 1 - 5); 3. Кооперация "Бежанец", осн. 1922 г. (в. "Земеделско знаме", № 26, 25 ян. 1922 г.); 4. Взаимоспомагателна кооперативна каса "Родолюбец" (Устав на Взаимоспомагателна кооперативна каса "Родолюбец" - В. Търново, ВТ, 1928, 16 с.; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 2165 (1937 - 1946 г.); ДА - В. Търново, ф. ЧП 33, 1 а. е. (б. д.); в. "Янтра", № 93, 11 апр. 1937 г.); 5. Кооперативно потребително дружество "Задруга", осн. 1917 г. (Устав на Кооперативно потребително дружество "Задруга" - В. Търново, ВТ, 1917, 16 с.; в. "Борба", № 9, 17 март 1923 г.); 6. Търновска популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 119, 58 а. е. (1929 - 1944 г.); 7. Домостроителна кооперация, осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 413, л. 1 - 6); 8. Потребителна кооперация "Етърец" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 438, л. 1 - 3); 9. Шивашка потребителна кооперация (1929 - 1946 г.) - (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е .458, л. 1 - 4); 10. Кооперация "Варшалка" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 497, л. 1 - 2); 11. Окръжен кооперативен земеделски синдикат "Солидарност", осн. 1915 г. (Устав на Окръжния земеделски кооперативен синдикат "Солидарност", ВТ, 1928, 12 с.; **Торбов, Т.** Търновска земеделска околия, С., 1919, с. 52 - 56; ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5349; ДА - В. Търново, ф. ЧП 100, 1 а. е. (1942 - 1943 г.); 12. Кооперативно издателско и посредническо и посредническо дружество " XX век", осн. 4 окт. 1919 г., ликв. 2 юли 1922 г. (в. "Държавен вестник", № 70, 30 юни 1920 г.; №156, 12 окт. 1922 г.; в. "Земеделска трибуна" № 64, 5 септ. 1922 г.); 13. Градинарско земеделско спестовно дружество "Марно поле", осн. преди 1902 г.; 14. Птицевъдно кооперативно дружество, осн. апр. 1928 г., член на Българския птицевъден съюз (в. "Общински вестник Велико Търново", № 45, 1 март 1929 г., д. 359); 15. Мебелно-дърводелска строителна кооперация "Строител" (в. "Меркурий", 18 май 1931 г.); 16. Техническа потребителна кооперация "Радиофон", регистрирана на 23 ян. 1928 г. (Устав на Техническа потребителна кооперация "Радиофон", ВТ, 1928, 12 с.); 17. Воден синдикат "Янтра", осн. 16 май 1921 г. (Устав на ВС "Янтра" - В. Търново, ВТ, 1921, 18 с.; ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 417 (1921 - 1942 г.); а. е. 418 (1921 - 1929 г.); ф. 87, оп. 1, а. е .1, л. 4 - 6; ф. 87, 32 а. е. (1921 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 894 - 921; ф. 288, оп. 4, а. е .329 - 331); 18. Производително-потребителна кооперация "Съединение" на запасните и действуващите офицери и подофицери, осн. 1919 г. (в. "Борба", № 9, 17 март 1923 г.; № 11, 31 март 1923 г.); 19. Земеделска кооперация "Единство", член на Българската съюзна коопертивна банка - Синдикална централа (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29); 20. Кожарска кооперация за общи доставки "Трапезица", осн. 1923 г. (Устав на Кожарска кооперция за общи доставки "Трапезица" - В. Търново, ВТ, 1923, 16 с.); 21.

Кооперация "Черница", осн. 1930 г. (в. "Общински вестник Велико Търново", № 7, 23 май 1930 г., с. 55); 22. Кооперативно водоснабдително и планоснимачно бюро при Окръжния народен съвет, осн. 1921 г. (в. "Земеделска трибуна", № 31, 2 юни 1921 г.); 23. Манифактурно-терзийско кооперативно сдружение, осн. 1930 г. (Устав на Манифактурно-терзийско кооперативно сдружение - В. Търново, ВТ, 1930, 14 с.); 24. Работническа кооперация "Напред", осн. 1919 г. (ДА - В. Търново, ф. 313, 3 а. е .(1926 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 79 (1938 - 1947 г.); 25. Занаятчийска кооперация за общи доставки "Труд" (ДА - В. Търново, ф. 311, 1 а. е (1943 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп 4, а. е. 95 (1942 - 1944 г.); оп. 3, а. е. 2617 (1940 г.); 26. Окръжен кооперативен съюз (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 743 - 745, 765, 911, 1044, 1181, 1280 (1941 - 1945 г.); а. е. 6478, 6479 (1921 - 1944 г.)); 27. Районно овощарско кооперативно сдружение "Ябълка", консервна работилница (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7356 (1942 г.); в. "Мир", № 6398, 30 септ. 1921 г.); 28. Кожарска кооперация за общи доставки "Св. Никола", осн. 17 юни 1936 г., от 17 март 1946 г. се слива с кооперация "Освобождение" (в. "Държавен вестник", № 246 от 1946 г.; ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2618 (1936 - 1939 г.); 29. Земеделски синдикат "Плуг" (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29); 30. Българска земеделска и кооперативна банка - В. Търново (ДА - В. Търново, ф. 156, 80 а. е. (1884 - 1944 г.).

89. ВЕЛЧЕВО (Мариино) 1. Спестовно кооперативно дружество "Капка", осн. 1902 г.; 2. Земеделско градинарско спестовно заемателно дружество "Целина", осн. 1913 г. (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6497 (1925 - 1943 г.); ДА - В. Търново, ф. 196, 24 а. е. (1925 - 1944 г.).

90. ВЕТРЕНЦИ (Балван махала до 1934 г.) Кредитна кооперация "Земеделец" (ДА - В. Търново, ф. 944, 6 а. е. (1935 - 1944 г.); ЦДИА, ф 288, оп. 4, а. е .6438 (1930 - 1944 г.).

91. ВИШОВГРАД 1. Земеделска спестовна заемателна каса , осн. 1907 г. 2. Електрическа кооперация "Изгрев" (ЦДИА, ф. 288, оп. 3, а. е. 2616 (1939 г.); 3. Кооперативно дружество "Напред" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е .932, л. 1 - 2); 5. Кредитна кооперация "Спасение" (ДА - В. Търново, ф. 946, 11 а. е. (1908 - 1944 г.).

92. ВОДОЛЕЙ (Ибричево до 1934 г.) 1. Кооперация "Напред", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 722, р. 1 - 3); 2. Кредитна кооперация "Росица" (ДА - В. Търново, ф. 499, 14 а. е. (1925 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6484 (1924 - 1944 г.).

93. ВОЙНЕЖА 1. Кредитна кооперация "Единство " (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6485, (1931 г.); 2. Кредитна кооперация "Планинец" (ДА - В. Търново, ф. 480, 2 а. е. (1942 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6486 (1941 - 1944 г.).

94. ВЪГЛЕВЦИ Кредитна кооперация "Хаинбоаз" (ДА - В. Търново, ф. 482, 2 а. е. (1942 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6487 (1942 - 1943 г.).

95. ГОРНА ЛИПНИЦА 1. Потребително кооперативно дружество "Спестовност", осн. 1906 г. (Устав на Кооперативно спестително дружество "Спестовност" - Г. Липница , ВТ, 1906, 16 с.); 2. Кооперация "Напред" (ДА - В.

Търново, ф. 90, оп. 4, а. е .912, л. 1 - 3); 3. Кооперативна мандра; 4. Кредитна кооперация "Подкрепа" (ДА - В. Търново, ф. 243, 13 а. е. (1922 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5351 (1922 - 1947 г.).

96. ГРАДИЩЕ 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Спестовност", осн. 1913 г.; 2. Работническа кооперация "Напред" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 916, л. 1 - 3).

97. ГРАДИНА Кредитна кооперация "Надежда" (ДА - В. Търново, ф. 926, 45 а. е. (1922 - 1944 г.).

98. ДЕБЕЛЕЦ 1. Спестовно дружество "Съгласие", осн. 1902 г.; 2. Кооперативно потребително дружество "Съзнание", осн. 1911 г.; 3. Потребително кооперация "Градинар" (ДА - В. Търново, ф. 603, 7 а. е. (1927 - 1944 г.); 4. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 682, 39 а. е. (1921 - 1944 г.); Отчети на Популярна банка - Дебелец за 1929 г., ВТ, 1930 и др. години); 5. Кооперативна консервна фабрика на Популярна банка - Дебелец, осн. 1936 г.

99. ДИМЧА 1. Спестовно кооперативно дружество "Колач", осн. 1902 г.; 2. Кредитна кооперация "Лоза" (ДА - В. Търново, ф. 845, 9 а. е. (1920 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5353 (1932 - 1942 г.); а. е. 6036 (1927 - 1932 г.).

100. ДИЧИН 1. Кооперативно потребително дружество "Самозащита", осн. 1907 г. - 1922 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 727, л. 1 - 3); 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 220, 25 а. е. (1925 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5354 (1925 - 1944 г.).

101. ДОЛНА ЛИПНИЦА 1. Кооперативно потребително дружество "Искра", осн. 1907 г., (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 900, л 1 - 5); 2. Кооперация "Напред", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 901); 3. Кредитна кооперация "Солидарност" (ДА - В. Търново, ф. 950, 4 а. е. (1923 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5355 (1923 - 1944 г.).

102. ДРАГИЖЕВО 1. Земеделска спестовна заемателна каса "Пчела", осн. 1907 г.; 2. Кредитна кооперация "Пчела" (ДА - В. Търново, ф. 492, 14 а. е .(1907-1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6488 (1921 - 1944 г.); 3. Кооперативно потребително дружество "Съединение", осн. 1914 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 725, л. 1 - 3).

103. ДЪСКОТ 1. Земеделска спестовна заемателна каса "Росица", осн. 1902 г.; 2. Кредитна кооперация "Прогрес" (ДА - В. Търново, ф. 789, 99 а. е. (1905 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5356 (1922 - 1944 г)); 3. Кооперативно потребително дружество "Съединение", осн. 1907 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 927, л. 1 - 4).

104. ЕМЕН 1. Земеделска спестовна заемателна каса, осн. 1907 г.; 2. Взаимоспомагателно дружество "Напредък", осн. 1907 г.; 3. Кредитна кооперация "Надежда" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6489 (1922 - 1938 г.).

105. ИВАНЧА 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1908 г.; 2. Кооперативно сдружение за застраховка на добитък (в. "Търновски окръжен вестник", № 11, 11 март 1925 г.); 3. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 213, 14 а. е. (1909 - 1944 г.).

106. КАРАНЦИ Потребителна кооперация (ДА - В. Търново, ф. 40, 5 а. е. (1925 - 1944 г.).

107. КЕРЕКА 1. Спестовно кооперативно дружество "Напредък", осн. 1902 г.; 2. Селска кооперативна бакалница, осн. 1909 г.; 3. Кредитна кооперация "Съгласие" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6494 (1932 г.).

108. КИЛИФАРЕВО 1. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 191, 19 а. е. (1920 - 1944 г.); Устав на Популярна банка - Килифарево, ВТ, 1925, 20 с.; Отчет за 10-годишната дейност на Популярна банка - Килифарево, ВТ, 1930, 24 с.; Годишни отчети на Популярна банка - Килифарево 1920 - 1944 г.); 2. Първа българска кооперативна фабрика за консерви "Св. Трифон" (ДА - В. Търново, ф. 948, 41 а. е. (1925 - 1947 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .235 (1942 г.); а. е .7357 (1937 г.); ф. 1013, оп. 1, а. е. 72[3], л. 28 - 36; а. е .105, л. 56 - 62; а. е. 255, л. 194; **Цонев, В.** Кооперативна консервна фабрика "Св. Трифон" в Килифарево (1925 - 1947 г.), ГМСБ, т. XIV, В., 1988, с. 229 - 244); 3. Производствена лозарска кооперация "Мискет" с кооперативна изба (ДА - В. Търново, ф. 190, 12 а. е. (1903 - 1929 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 175 (1943 - 1946 г.)); 4. Потребителна кооперация "Взаимност", осн. 1919 г.; 5. Земеделска спестовна заемателна каса "Съединение", осн. 1902 г.; 6. Кредитна кооперация "Съединение", обособена през 1942 г. в земеделско-стопанска потребителна кооперация (ДА - В. Търново, ф. 189, 10 а. е. (1903 - 1929 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6493 (1922 - 1944 г.); а. е. 6994 (1942 - 1944 г.)); 7. Кредитна кооперация "Св. Трифон" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6492 (1925 - 1937 г.)); 8. Кредитна кооперация "Взаимност" (ДА - В. Търново, ф. 192, 2 а. е. (1920 - 1944 г.).

109. КЛИМЕНТОВО 1. Спестовно кооперативно дружество "Съединение", осн. 1902 г.; 2. Селска кооперативна бакалница "Напредък", осн. 1919 г.

110. КУЦИНА 1. Земеделско спестително заемателно дружество "Светлина", осн. 1905 г.; 2. Кредитна кооперация "Светлина" (ДА - В. Търново, ф. 790, 20 а. е . (1919 - 1946 г.).

111. ЛЕДЕНИК 1. Кооперативно потребително дружество "Съгласие", осн. 1918 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а .е .760, л. 1 - 3); 2. Кредитна кооперация "Орач", (ДА - В. Търново, ф. 342, 20 а. е. (1924 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6495 (1924 - 1944 г.).

112. ЛЕСИЧЕРИ 1. Потребителна кооперация "Подкрепа", осн. 1909 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 921, л. 1 - 3); 2. Кредитна кооперация "Труд" (ДА - В. Търново, ф. 498, 10 а. е. (1925 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5358 (1925 - 1945 г.); 3. Коневъдно дружество "Вихър" (ДА - В. Търново, ф. 91, 7 а. е. (1937 - 1950 г.)).

113. МАЛЪК ЧИФЛИК Кредитна кооперация "Солидарност" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6496 (1925 - 1937 г.).

114. МЕРДАНЯ 1. Потребителна кооперация "Напредък" (Устав на Потребителна кооперация "Напредък" - Мердáня, ВТ, 1919, 16 с.); 2. Кредитна кооперация "Успех" (ДА - В. Търново, ф. 513, 7 а. е . (1938 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е 6498 (1938 - 1943г.).

115. МИХАЛЦИ 1. Коопертивно потребително дружество "Съгласие", осн. 1908 г. (Устав на Кооперативно потребително дружество "Съгласие" - Михалци, ВТ, 1908, 12 с.); 2. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1902 г. (Устав на Земеделско спестовно заемателно дружество - Михалци, ВТ, 1912, 13 с.); 3. Кредитна кооперация "Труд" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5359 (1921 - 1944 г.); 4. Електрическа кооперация "Виделина" (ЦДИА, ф. 243, оп. 3, а. е. 109, 574, 579); 5. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 319, 45 а. е., (1912 - 1947 г.).

116. МОМИН СБОР (Кестамбол до 1934 г.) Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 226, 8 а. е. (1934 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6499 - 6500 (1925, 1934 - 1944 г.).

117. МУСИНА 1. Кредитна кооперация "Разум", осн. на 15 ноември 1899 г. като взаимоспомагателно бубарско дружество (ДА - В. Търново, ф. 413, 21 а. е. (1906 - 1944 г.); **Димов, Д. Р.** Мусинската република, С., 1963, с. 120 - 121; **Русанов, Р. И ., Ив. В. Ванев** Павликени и Павликенският край, С., 1940, с. 350; в. "Янтра", № 95, 25 апр. 1937 г.); 2. Кооперативно коневъдно дружество "Бенковски" (ДА - В. Търново, ф. 131, 3 а. е. (1936 - 1947 г.).

118. НЕДАН 1. Кооперация "Напред", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 902, л. 1 - 3); 2. Кредитна кооперация "Земеделец" с кооперативна мандра (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5360, (1921 - 1946 г.); ДА - В. Търново, ф. 402, 57 а. е. (1908 - 1944 г.).

119. НИКЮП 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Пробуда", осн. 1915 г.; 2. Кредитна кооперация "Пробуда" (ДА - В. Търново, ф. 268, 10 а. е. (1915 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6501 (1921 - 1946 г.)); 3. Земеделско скотовъдно дружество "Роза", член на БЗСБ - Синдикална централа (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29).

120. НОВО СЕЛО 1. Кооперативно потребително дружество "Надежда", осн. 1908 г.; 2. Кредитна кооперация "Стопански подем" (ДА - В. Търново, ф. 344, 7 а. е. (1930 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6502 (1931 - 1943 г.).

121. ОБЕДИНЕНИЕ (Мекиш и Тенча = Княз Симеоново) 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Съгласие" - Мекиш, осн. 1902 г.; 2. Земеделско спестовно заемателно дружество - Тенча, осн. 1915 г.; 3. Кооперация "Съгласие" - Тенча (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 748, л. 1 - 2); 4. Кредитна кооперация "Обединение" - Княз Симеоново (ДА - В. Търново, ф. 460, 5 а. е. (1935 - 1944 г.).

122. ПАВЛИКЕНИ 1. Кооперативно дружество "Народен магазин" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 778, л. 1 - 5; в. "Земеделско знаме", № 84, 1 юли 1919 г.); 2. Коневъдно кооперативно дружество "Гердан" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 857, л. 17; ф. ЧП 83, 1 а. е. (1936 - 1939 г.); 3. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 433, 70 а. е. (1922 - 1944 г.); 4. Потребителна кооперация "Напред" (ДА - В. Търново, ф. 276, 10 а. е. (1920 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 49, 690, 768, 1025, 1125, 1238); 5. Електропроизводителна кооперация "Светлина" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 254, 690; Статистика за електроснабдяването

на България в края на 1929 - 1931 г., С., 1933, с. 12 - 15, 20 - 21); 6. Народна кооперативна болница (1938 - 1944 г.) - (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 261, 690); 7. Окръжен земеделски синдикат "Солидарност" - клон Павликени (ДА - В. Търново, ф. ЧП 180, 1 а. е. (1942 - 1948 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 409, 5349 (1934 - 1938 г.); 8. Кредитна кооперация "Лоза" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5353); 9. Градинарска прозводствена кооперация "Комет" (Пак там, а. е. 7220 (1936 г.); 10. Районно кооперативно семепроизводно дружество "Подбор" (Пак там, а. е.7224; ДА - В. Търново, ф. ЧП 181, 1 а. е. (1937); 11. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В.Търново, ф. 277, 5 а. е. (1926 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5361 (1924 - 1944 г.); 12. Районна кооперация "Грозд", осн. 1934 г., от 1940 г. поема строежа на винарска изба (ДА - В. Търново, ф. 949, 5 а. е. (1934 - 1944 г.); 13. Производителна кооперация "Изгрев"; 14. Производителна кооперация "Труд", тенекеджийска, осн. 1934 г.; 15. Производително кооперативно дружество "Подем", мелница (по-късно АД "Мусала" - гара Павликени), осн. 1919 г., ликв. 4 ян. 1923 г., член на БЗСБ - Синдикална централа (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29, в. "Земеделска трибуна", №43, 45 - 46, 63 от 9 февр., 2 март и 24 авг. 1922 г.; № 85 от 27 февр. 1923 г.); 16. Кооперативен земеделски синдикат "Спасител", осн. 1919 г., член на БЗСБ - Синдикална централа (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29; ф. 261, оп. 1, а. е. 3, л. 80 - 81; в. "Земеделско знаме", № 75 и 77 от 14 и 18 дек. 1920 г., № 8 от 16 март 1921 г.; в. "Земеделска трибуна", №96 от 7 юни 1923 г.); 17. Потребителна кооперация "Напредък"; 18. Българска земеделска и кооперативна банка - Павликени (ДА - В. Търново, ф. 431, 12 а. е. (1943 - 1944 г.).

123. ПАСКАЛЕВЕЦ 1. Земеделско спестовно дружество "Напредък", осн. 1914 г.; 2. Кредитна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново, ф. 318, 25 а. е. (1914 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5362 (1921 - 1945 г.).

124. ПАТРЕШ 1. Потребителна кооперация "Пробуда", осн. 1920 (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е .897, л. 1 - 4); 2. Кредитна кооперация "Зора" (ДА - В. Търново, ф. 346, 19 а. е. (1910 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5363 (1922 - 1943 г.).

125. ПЛАКОВО 1. Спестовно дружество "Пролет", осн. 1902 г.; 2. Кредитна кооперация "Съзнание" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6503 (1924 - 1944 г.).

126. ПОЛСКИ ТРЪМБЕШ 1. Лозарска кооперация "Грозд" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7256 (1936 - 1938 г.); 2. Електрическа кооперация "Светлина" (ДА - В. Търново, ф. 212, 7 а. е. (1932 - 1939); 3. Столарска кооперация "Напред" (ДА - В. Търново, ф. 211, 3 а. е. (1933 - 1937 г.); 4. Земеделски синдикат "Земеделец" (ДА - Плевен, ф. 20, оп. 1, а. е. 9, л. 29); 5. Българска земеделска и кооперативна банка - П. Тръмбеш, (ДА - В. Търново, ф. 875, 8 а. е .(1933 - 1941 г.); 6. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 209, 23 а. е. (1924 - 1944 г.)).

127. ПОЛСКИ СЕНОВЕЦ Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 947, 64 а. е. (1920 - 1944 г.).

128. ПРИСОВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество "Св. Никола", осн. 1908 г.; 2. Кредитно дружество "Св. Николай" (1903 - 1904 г.); 3. Кредитна

кооперация "Св. Николай" (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 737; ф. 310, 6 а. е. (1935 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6504 (1924 - 1944 г.).

129. ПУШЕВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1900 г.; 2. Селска кооперативна бакалница, осн. 1909 г.; 3. Кредитна кооперация "Зора" (ДА - В. Търново, ф. 795, 38 а. е. (1905 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .6505 (1934 - 1944 г.); в. "Янтра", № 45, 23 февр. 1936 г.).

130. ПЧЕЛИЩЕ 1. Земеделско дружество "Прогрес", осн. 1915 г.; 2. Кредитна кооперация "Прогрес" (ДА - В. Търново, ф. 891, 18 а. е .(1920 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6506 (1923 - 1943 г.).

131. РАДАНОВО Кооперативно потребително дружество "Напредък", осн. 1919 г.

132. РАЙКОВЦИ Горска трудовопроизводителна кооперация "Грамадлива" (ДА - В. Търново, ф. 481, 6 а. е. (1939 - 1944 г.).

133. РЕСЕН 1. Кооперативно потребително дружество "Напредък", осн. 1900 г. (ДА - В. Търново, ф. 188, 16 а. е. (1909 - 1929 г.); 2. Земеделска спестовна заемателна каса, осн. 1907 г.; 3. Лозаро-винарска кооперация "Грозд", осн. 1925 г.; 4. Лозаро-винарска кооперация "Димят"; 5. Свиневъдно кооперативно дружество "Росица", осн. 1927 г. (Устав на Свиневъдно кооперативно дружество "Росица" - Ресен, ВТ, 1927, 17 с.); 6. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 187, 37 а. е. (1907 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 556, 878, 1147, 6507, 7405 (1922 - 1943 г.).

134. РОСИЦА Кредитна кооперация "Извор" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е .5364(1921 - 1943 г.)).

135. РУСАЛЯ (Голямо Яларе до 1934 г.) 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1907 г.; 2. Взаимоспомагателно копринарско дружество "Прогрес", осн. 1908 г. (Устав на Взаимоспомагателно копринарско дружество "Прогрес" - Русаля, ВТ, 1910, 16 с.); 3. Кредитна кооперация "Живот" (ДА - В. Търново, ф. 239, 34 а. е . (1905 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6508 (1921 - 1943 г.).

136. САМОВОДЕНЕ 1. Кооперативно потребително дружество "Сила", осн. 1910 г.; 2. Кредитна кооперация "Сила", осн. 1926 г. (ДА - В. Търново, ф. 377, 22 а. е. (1926 - 1944 г.); Устав на Кредитна кооперация "Сила" - Самоводене, ВТ, 1931, 24 с.); 3. Популярна банка (ДА - В. Търново, ф. 378, 26 а. е. (1926 - 1943 г.)); 4. Градинарско производствено зеленчуково дружество "Св. Атанас", осн. 1930 г. (Устав на Градинарско производствено зеленчуково дружество "Св. Атанас" - Самоводене, ВТ, 1930, 18 с.); 5. Лозаро-винарска кооперация "Рубин" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 7359, 7435 (1939 - 1943 г.).

137. САШЕВО (Одаите до 1934 г.) 1. Земеделско спестовно дружество, осн. 1908 г.; 2. Кредитна кооперация "Разум" ("Съгласие" ?) - (ДА - В. Търново, ф. 925, 22 а. е .(1932 - 1944 г.); ф. 90, оп. 4, а. е. 741, л. 1 - 2).

138. СТАМБОЛОВО 1. Земеделско спестовно заемателно дружество, осн. 1902 г.; 2. Сдружение за застраховка на едър добитък (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 909, л. 1 - 3); 3. Кредитна кооперация "Напредък" (ДА - В. Търново,

ф. 236, 18 а. е. (1915 -1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 5366 (1921 - 1943 г.).

139. ХОТНИЦА 1. Земеделска спестовна взаимоспомагателна каса "Сгласие", осн. преди 1902 г. (Устав на Земеделска спестовно взаимоспомагателна каса "Съгласие" - Хотница, ВТ, 1910, 16 с.) 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 202, 44 а. е. (1906 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6509 (1921 - 1943 г.).

140. ЦЕРОВА КОРИЯ 1. Кооперативно потребително дружество "Съгласие", осн. 1919 г. (Устав на Кооперативно поребително дружество "Съгласие", ВТ, 1919, 18 с.); 2. Кредитна кооперация "Единство" (ДА - В. Търново, ф. 890, 9 а. е. (1915 - 1944 г.); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6510 (1924 - 1942 г.).

141. ШЕМШЕВО Потребителна кооперация "Напред", осн. 1920 г. (ДА - В. Търново, ф. 90, оп. 4, а. е. 765, л. 1 - 2); 2. Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 312, 2 а. е. (1941 - 1944 г); ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6511(1943 г.).

142. ШЕРЕМЕТЯ Кредитна кооперация "Солидарност" (ЦДИА, ф. 288, оп. 4, а. е. 6512 (1921 - 1944 г.)).

143. ВЪРБОВКА (ГОРНООРЯХОВСКО) Кредитна кооперация "Съгласие" (ДА - В. Търново, ф. 939, 52 а. е. (1939 - 1944 г.).

ARCHIVAL SOURCES ABOUT THE CO-OPERATIVE SOCIETIES IN THE COUNTY OF VELIKO TARNOVO (1878 - 1947)

(Summary)

Kinka Panayotova

Having been corrected according to some records, the list of co-operative societies from the county of Veliko Tarnovo is now being published together with information from two chief sources - the Veliko Tarnovo Record Office where the official files of the registred co-operatives are available and the Central Historical Record Office where the records about the Bulgarian National Bank, the Bulgarian Land Bank and the Bulgarian Central Mutual Savings Bank contain data about the economic activity and the financial condition of the same co-operatives.

Translated by Yuliana Angelova

ПО ВЪПРОСА ЗА АДМИНИСТРАТИВНОТО УПРАВЛЕНИЕ НА ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

НЕЛИ ЦОНЕВА

С освобождението на България от турско робство започва нов етап в развитието на Павликени. В резултат на вътрешни миграционни процеси и аграрния преврат, етническият облик на Павликени се изменя изцяло. Селото било заселено с български семейства от съседните села и Балкана, които играят важна роля и вземат активно участие в управлението на Павликени.

Първият преселник бил Борис Каракановски от Ловеч. През есента на 1878 г. са се заселили Атанас х. Славчев, Марин Печората от Свинарските колиби, Георги Кундата от Балванската махала. На следващата пролет в селото пристигнали Иван Др. Даскалов, Марин Топала, Вълко Стоянов Атанасов, Стоян Станчев, Гатьо Стойнов, Мянко Цонев (всички от Балванската махала), както и белочерковчаните - Петър и Вълчо Тончеви, Иван и Радко Марчеви, Петко Кюркчиев - Каракачанина. През 1880 год. жители на Павликени станали баба Иванца от с. Ресен, Илия Дочев и Иван Н. Моминчета, Драган Ил. Генчев, Димо Пенков, Иван Митев, Недялко Койчев и Георги Косев - всички от Беляковец, както и Димитър Енев и Колю Андреев Пазарджиев. Братята Спас и Дечо Младенови от с. Ресен идват в Павликени през 1881 г., а братя Иван и Стоян п. Мандеви, както и Минчо и Кольо Цоневи от с. Михалци през 1882 г.[1]

Първият кмет на Павликени през 1878 год. е Начо Кавата - един от първите заселници. През 1879 год. управлението на селото се поема от Кольо Белчев (от Балванската махала), заместват го Стоян Узунов (от с. Кози рог, Габровско) и Борис Каракановски. Кметуването на Георги Иванов Узунов - Хъров (преселник от с. Дичин) в летописите на Павликени се свързва с построяването на църквата през 1882 г., а през 1883-84 г. управлението е в ръцете на Димитър Лясковчанинът.[2]

Хронологичното проследяване на кметските управи показва, че немалко от кметовете са спечелили доверието на павликенчани в два и повече мандата:

Георги Иванов Узунов - Хъров – 1882 и 1885 год.
Димитър Лясковчанинът – 1883, 1884, 1904 г.
Георги Атанасов – 1888, 1893-94, 1896-98 г.
Йордан Стефанов Узунов - 1887, 1889, 1905 - 1906 г.
Кирил Петров Тончев – 1914-15, 1915-19 г.
Петър Иванов Мандев – 1899, 1903 и 1926 г.[3]

Едни от най-старите архивни документи, запазени до наши дни, е протоколната книга на Павликенския селски общински съвет от 1896 г. и книгата с

постановления. С решение на Общинския съвет от 3. 11. 1896 г. на основание на заповед № 1057 на Министерството на вътрешните работи съветниците избират за кмет Георги Атанасов, а за помощник кмет Иван Маринов. Заседанието се председателствува от най-стария съветник Боян Михалев. Общинският съвет е в състав: Драгни Стоянов, Ганьо Станев, Петър Пенков, Йордан Цочев, Трифон Стоянов, Кольо Върбанов, Христо Банков, Атанас х. Славчев, Кольо Стойков.[4]

По време на мандата на Г. Атанасов Павликенският селски общински съвет взема следните важни решения:

1. "... да се отвори в селото еженеделен пазар считан от 6 ч. преди обед в събота до 4 ч. после пладне на другия ден (в неделя) за продажба на едър и дребен добитък (сяър пазар), който да стане в местността Долна поляна...". Одобрен е и правилник за работата му;[5]

2. - решение да се построи ново училище през 1899 г;[5]

3. - решение да се отпусне на Търновската окръжна комисия 100 дка от общинската земя за лозов разсадник.[7]

В първите години от новото му развитие бързо нараствал и броят на жителите. От 580 души през 1880 г., през 1887 г. - 1192, през 1890 г. - 1314, през 1900 г. - 1744, през 1926 г. - 3906 души станали жители на Павликени.

Тъй като в края на XIX и началото на XX век наоколо нямало друго утвърдено средищно селище, а най-близките градове са на разстояние от 40 до 80 км, Павликени постепенно приема нови функции. Със създаването на съответните административни, стопански, медицински, просветни и други служби и откриването на седмичен пазар Павликени окончателно си извоюва правото на естествен административен, стопански и политически център на 32 големи села с прогресивно и трудолюбиво население.

Изпреварило съседните села в своето развитие и с енергичната намеса на чифликчията Атанас х. Славчев (1856 - 1943 г.), тогава народен представител в Народното събрание, през 1894 год. Павликени става околийски център. За първи околийски началник е назначен Калчищиков, за мирови съдия Петко Велизаров, кмет на селото по това време е Георги Атанасов.

През 1904 год. Павликенска околия наброява 36 120 жители, което е с 6220 души по-малко от последното преброяване, направено в предходната година. Разликата е в резултат на новото административно деление, съгласно което шест общини от Павликенска околия, а именно Върбовка, Димча, Горско Сливово, Сухиндол, Коевци и Крамолин са присъединени към Севлиевска околия. Павликенска околия (от 1894 до 1899 г.) се е състояла от 26 общини, обхващащи 28 селища: Бутово, Бяла Черква, Варана, Вишовград, Плужина, Горна Липница, Градище, Дичин, Долна Липница, Дъскот, Ибричево, Иванча, Грухчова махала, Калакастрово, Лесичери, Летница, Мекиш, Михалци, Недан, Осмо Калугерово, Павликени, Паскалевец, Патреш, Полски Сеновец, Сломер, Стамболово, Ст. Стамболово, Тенча.[8] Според преброяването от 1. I. 1883 год. в Павликенска околия живеят 18 069 мъже и 18 474 жени. Околията обхваща територия от 697 кв. км в рамките на Търновското окръжие.[9]

През 1894, 1896 и 1899 год. трудовете хора на Павликенската околия избират за свои представители в Народното събрание първите социалисти Никола Габровски и Никола Бакев. Особено убедителна е победата им на 28. IV. 1899 год. в изборите за X Обикновено народно събрание, когато резултатите им са:

"Никола Хр. Габровски - 3 588 гласа
Никола Бакев - 3 500 гласа
Атанас х. Славчев - 1 491 гласа
Кръстю Станчев - 1380 гласа
Марин Гайдов - 61 гласа".[10]

Изборната победа на социалистите и острите политически борби дават повод на министъра на вътрешните работи и водач на Либералната партия Васил Радославов да внесе предложение в X Обикновено народно събрание и в началото на 1900 г. Павликенска околия е закрита.[11]

Независимо от закриването на Павликенска околия много от административните служби и през следващите десетилетия на XX в. запазват функциите си на околийски. Околийското данъчно управление например е продължило съществуването си до 1922 год. През 1894 год. е основано околийско учителско дружество, а в началото на 1934-35 год. в Павликени все още има учебна околия с околийски училищен инспектор Никола Енчев. Околийското мирово съдилище, съществувало в Павликени от 1894 год. до съдебната реформа през 1934 год. Ежедневните нужди на населението от околните села налагат през есента на 1938 год. околийският съд да бъде възстановен с околийски съдии Т. Бояджиев и Н. Ризов, а секретар бил П. Горанов. От 1906 до 1932 год. Павликени бил седалище и на околийски лекар, с медицински участъкови фелдшери по околните села.[12]

Важен момент в развитието на Павликени е датата 21. XI. 1899 год., когато селото става гара на жп линията София - Варна, което предопределя по-нататъшното му развитие и утвърждаване като център на околните села.

Историчекото развитие на Павликени като селище, неговото благоустрояване и разрастване са най-яркото доказателство за това, какво е оставил след себе си всеки един от кметовете му. В различни периоди за кметове на Павликени са избирани Атанас х. Славчев (1900 г.) и Атанас Дончев (1901 г.). По времето на Йордан Ст. Узунов - кмет през 1905 - 1906 год. е направена първата регулация на улиците и е построена сградата на основното училище.

От 1906 до 1908 год. кмет на Павликени е Трифон Трифонов с помощник-кмет Илия Илиев. Общински съветници през този мандат са: Иван Данев, Кольо Балев, Димитър Николов, Митю Иванов, Ганьо Станев, Ив. Маринов, Руси Колев, Радко Марчев и Георги Колев. С постановление № 81 от 26. VIII. 1907 год. те разрешават да се открие частно девическо стопанско училище. На 16. IX. 1907 год. с водосвет на Н. В. Преосвещенство Търновския митрополит Климент е осветено новооткритото училище. Скоро обаче то е закрито.[13]

С Протокол № 56 от 29. X. 1908 год. заседанието на новоизбрания Павликенски селски общински съвет, утвърден със заповед № 1385 от 27. X. с.

г., е избран за кмет на Павликени Драган Ив. Даскалов. Негов помощник става Петко Цанков. За общински съветници през новия мандат до 1913 год. са избрани: Христо Мандев, Драгни Стоянов, Христо В. Илчев, Петко Цанков, Пенчо Йорданов, Дим. Ив. Димитров, Ст. М. Генев, Съби Николов, Тр. Трифонов, Ст. Дончев и Ст. Иванов Тъпанчев.[14] Техни грижи са разпределението на реквизиционните задължения върху жителите на Павликени, отпускането на 16 дка земя от общинската мера на Министерството на вътрешните работи за двор и построяване на болница, а осигуряване за нуждите на селото на два разплодника, задължението на всеки павликенчанин от 18 до 60 год. възраст да набави по 2 км ломени камъни и 1 км чакъл за улиците на селото.[15]

По време на Първата световна война, от м. май 1915 год. до януари 1919 год., начело на Павликенската общинска управа били кмета Кирил П. Тончев и помощниците му Дим. Йорданов и Дим. Николов. Останалите членове на общинския съвет били мобилизирани в армията.[16]

След войната кметове на Павликени са: Атанас х. Стоянов от м. януари 1919 до м. март 1920 год. и Георги Стоянов (м. III. 1920 г. - 1922 г.) - все хора уважавани, с авторитет сред съселяните си. Като помощник-кмет е работил Петко Тодоров Джамбазов и общинските съветници: Петър Мандев, Нено Попов, Борис Куев, Х. Мар. Пенев, Ив. Михалев, Г. Тошев, Костадин Ив. Даскалов, Първан Костадинов, Петър Койчев и Костадин Йорданов. Георги Стоянов, който е бил председател на БРСДП (ш. с.), е кметувал и през 1930-31 год.[17]

Управата с кмет Иван Попов (1922-24 г.) и помощник Иван Тончев е свързана с построяването на сградата на гимназията. Тя взема решение за отделяне на 600 дка от Павликенското землище за създаване на Държавно опитно поле и за Зимно земеделско училище.[18]

Откриването на Павликенското опитно поле през 1925 год. става в мандата на Иван Вълчев Тончев с помощник-кмет Иван Зафиров.[19]

Минчо Гешев, преселил се в Павликени през 1912 год. от с. Геша, Дряновско, кметувал четири пъти от 1925 до 1931 год. В годините на неговия мандат, с помощници Пеню Ганев и Иван К. Тъпанчев, започва нивелирането на улиците, строежа на водопровода, отпусната е първата помощ за електрификация на селото.[20]

В края на 20-те години смяната на общинските кметове е много често. Нестабилната политическа обстановка в страната води понякога за една календарна година да има два или три кмета:

Петър Иванов Мандев - от 1. 03. 1926 г. до 8. 07. 1926 г.
Асен Саков - от 9. 07. 1926 г. до 15. 08. 1926 г.
Минчо Гешев - от 16. 08. 1926 г. до 11. 03. 1927 г.
Никола Г. Русев - 12. 03. 1927 г. до 10. 06. 1927 г.
Нено Петков - юни 1927 г. до март 1928 г.
Минчо Гешев - март 1928 г. до април 1930 г.
Георги Стоянов - май 1930 г. до юни 1930 г.
Петър Желязков - 18. 06. 1930 г. до 30. 06. 1930 г.

Минчо Гешев - 1. 07. 1930 г. до 23. 01. 1931 г.
Георги Стоянов - 24. 01. 1931 г. до 17. 05. 1931 г.
Иван К. Рачев - 18. 05. 1931 г. до 22. 03. 1932 г.[21]

В дневния ред на заседанията на кметските управи са въпросите, засягащи благоустрояването на селището, разглеждане на молби и жалби на селяните, разпределение на общинските средства и други актуални моменти и проблеми. В ежедневната си работа кметът работи съвместно с общинските съветници, определени след преки избори като представители на политически партии и коалиции. Вестник "Павликенски глас" съобщава, че: "... В изборите станали н а 21 т. м. в Павликени бидоха избрани за съветници: от Народния блок - Генчо Славчев Добруджалиев (земеделец), Стоян П. Мандев (демократ), Иван К. Рачев (земеделец), Александър Петров (национал-либерал), Никола Г. Русев (земеделец), Давид Г. Иванов (демократ). От Работническата партия: Асен Михалев и Тодор Рачев, от широките социалисти: Георги Стоянов и Кою Коев, от коалираните Сговор и Национал-либерали (Смиловисти) - Н. Петков и Д. Колев...."[22]

Различните административни, финансови, социални и други проблеми на селото не винаги са били лесно разрешими. В много от случаите от компетентността на кмета и активността на общинските съветници е зависела съдбата на много хора или бъдещото развитие на Павликени. Затова избирайки си кмет и общински съветници, павликенчани са възлагали надежди, че това са хората , които ще разрешат проблемите им и които ще се грижат за тях като истински стопани на своя общ дом. През различните мандати кметовете на Павликени са имали един и същ проблем. Необходимите приходи в общинската каса винаги са били недостатъчни и трудно събираеми. Съобщението в общинския вестник "Павликенски глас" от 6. III. 1931 год. доказва това и дава информация за видовете данъчни облагания върху населението по това време. В статията "Думата на Павликенските общинари" четем:

" На 27 февр. т. г. в театъръ "х. Славчо" бе свикано общоселско събрание. Кмета на селото ни, Георги Стоянов, изтъкна какво е състоянието на общинската каса и на общинските приходи и разходи. Макар и вече в края на финансовата година, в общинската каса е постъпало само една трета отъ това, което е било предвидено да постъпи. Само беглика и кръвнината са постъпили напълно. От интизапа е предвидено да постъпят 220 хиляди, а са постъпили до сега само 160 хил. лв. Отъ боклукъ парасъ е трябвало да постъпят 70 000 лв., а са постъпили само 45 хил. лв. Отъ паша предвидено 40 хил. лв., а постъпало 26 хил. лв. Отъ сергийно право - предвидено 100 хил. лв., а постъпало 75 хил. лв. От фирмено право предвидено 32 хил. лв., постъпало - 12 хил. лв. От падарщина предвидено 115 хил. лв., а постъпало 46 хил. лв. Най-малко постъпления (процентно) са дали следните данъци: Отъ данък занятие е предвидено да постъпят 158 хил. лв., а са постъпили само 33 хил. лв. Отъ данък сгради - предвидено - 108 060 лв., а постъпало 16 хил. лв. И отъ поземления данък - предвидени 118 хил. лв., а постъпало само 1 392 лв.

След като даде тие числа, кмета подчерта, че при това положение на общинските приходи, селото ни рискува да не може да издържа училищата и рискува да предизвика затваряне на непълната гимназия и окаструване на всички общински служби."[23]

На 23 март 1932 год. за кмет на Павликени е избран Генчо Славчев Добруджалиев (род. 1898 год.). На 34-годишна възраст той вече е бил директор на Окръжния кооперативен съюз "Солидарност", член на Управителните съвети на Търговска банка и на кооперация "Светлина", председател на Павликенското пчеларско дружество и един от първите радетели за отглеждане на соя в нашия край. По време на неговото кметуване до 23 септември 1934 год. е направен нивелационния план на селото, шосиран е пазарният площад и за първи път се поставят 5000 м бетонови бордюри, открито е Коларо-бъчварското училище. Негов помощник в общинската администрация е бил Стоян П. Мандев. За периода до м. IX. 1934 год. това е последният избран кмет на Павликени, а общински съветници за последен път са избирани на 18. II. 1934 год., а именно:

Иван Гавраилов Енев и Иван Драгнев - пладненци,
Асен Михалев, Петко П. Стаев и Ганчо Ботев - работническа партия,
Стоян П. Мандев и Харизан Йорданов - демократи,
Йордан Даалиев и Александър Петров - национал-либерали,
Юрдан П. Ракаров - цанковист и
Кольо Христов Ванев - социалдемократ.[24]

След 19-майския преврат на 1934 год. за кмет на селото е назначен Атанас Симеонов Куюмджиев, който е роден през 1906 год. в Търново и е завършил право в Софийския университет.[25] По време на двата мандата от м. IX. 1934 г. до м. VIII. 1937 г. и от VII. 1940 г. до III. 1943 г. в Павликени е построена кланница, люпилня, изградена е Печорската чешма, трапезарията към гимназията, поставени са бордюри по улиците, бетонирани са алеите по площада. С протоколно решение № 3 от 11. II. 1935 год. за първи път са наименовани улиците на селото. Кметската управа изпраща предложения до висшестоящите органи за откриването на околийски съд, за пълен курс на обучение в гимназията и за обявяване на Павликени за град. Като заместник-кмет е работил Иван Г. Пасачев, а секретар на общината е бил Иван Сираков.[26]

Втори назначен кмет на Павликени е Григор Ан. Писарев. Роден е през 1890 г. и е участник в Балканските и Първата световна война, след това учи висше търговско училище в Берлин. Той става кмет на Павликени между двата мандата на Куюмджиев в периода м. X. 1937 г. до м. VII. 1940 г. По негово време започва строежа на сградата на Държавното коларо-бъчварско училище, определят се местата за строеж на читалище и общински дом, открива се военно поделение и редовен VIII клас на гимназията, огражда се и се залесява стадиона и парка около него, продължава работата по водопровода на селището.

Павликенската засилена селска управа през м. април 1938 год. решава ежегодно 1/10 от бюджета на общината да се заделят за изпълнение на Програма за благоустрояване на селото, която предвижда - поставяне на бордюри, застилане

на улиците с паваж или бетонна покривка, канализиране на улици и частни имоти, коригиране на коритото на реката. През 1939 год. Павликенската община поема всички движими и недвижими имоти на електрическата кооперация "Светлина", както и целия й касов актив и пасив заедно с всички фондове и се задължава да изплати всички дялове на член-кооператорите.[27]

Идеята за обявяване на Павликени за град възниква през 1935 год. В началото на 40-те години особено внимание се отделя на благоустрояване на селището. Тогава кмет на селото е Атанас Куюмджиев (юли 1940 - март 1943 г.). В някои документи се среща под името Атанас Коюмджиев. Общинската управа през този мандат е в състав: Петър Рачев, Стоян Мандев, Петър Вачев, Ст. Колев, Пенчо Петров, Генчо Тропчев, Хр. Корфонозов, Петър Стаев, Зафир Иванов, д-р Коприевич, Тодор Тотев, Петър Пенков. През 1942 г. общинското управление получава разрешение за строеж на читалище, сграда на общината, баня и фурна. През 1943 за благоустрояване на Павликени са изразходени 2 286 000 лв., които се разпределят както следва: за изравняване и поставяне на бордюри и плочки - 172 хил. лв., за застилане на улиците с трошляк - 900 хил. лв., за довършване на улица "Васил Левски" - 314 хил. лв., за разширяване на водопровода по нови улици - 900 хил. лв., за ел. енергия и разширяване на ел. мрежата - 1 382 753 лв. В благоустрояването на Павликени непосредствено участие взема цялото местно население. На заседание на Павликенската общинска управа във връзка с построяването на общински дом, читалище, баня, квартално училище, паметник на загиналите във войните и т. н. се взема следното решение: " Да се обложи населението на Павликени с доставка в натура на 2 200 куб. м чакъл и пясък или равностойните им пари."[28]

В същия смисъл през м. април 1943 год. общинската администрация решава: "... за отработване на временна трудова повинност да се извикат всички мъже от 20 до 45 години, като пешаците работят по 10 дни, а коларите - с колите по 5 дена...." По това време в Павликени е имало подлежащи 615 пешаци, 147 колари, които са дали своя дан за развитието на селището и са отработили 10 585 трудодни.[29]

На 27.XII. 1943 г. започва да работи и радиотранслационен възел, монтиран е 200-волтов усилвател, а по централните места на Павликени 8 бр. високоговорители. Същата година селището разполага вече с около 200 телефонни поста.

През лятото на 1943 год. общинската управа в Павликени изпраща специална делегация до министъра на вътрешните работи и народното здраве П. Габровски с молба и официално изложение за обявяване на Павликени за град. Делегацията, приета на от министъра на 26 юни 1943 год., е в състав: Михаил Петров - кмет на Павликени, Петко Балкански - народен представител от Плевен, ген. Рашко Атанасов - от В. Търново, Атанас Цветков - народен представител от с. Батак, свещеник Иван х. Станчев от Павликени, д-р Рачо Рачев - рентгенолог в кооперативната болница и д-р Илия Желязков - зъболекар.[30]

Благоустрояването на Павликени, цялостното му обществено-икономическо

и политическо развитие, както и увеличеното население, го утвърждава като стопански и културно-просветен център на околните селища. Всичко това дава основание на Министерски съвет с постановление № 72 от 29 юни 1943 год. да обяви селото за град под името Павликени, а Павликенската селска община се признава за градска. Постановлението е публикувано в Държавен вестник бр. 153 от 12 юли с. г. В обедната си програма на 27 юни 1943 г. Радио София известява, че най-новия град на България е Павликени.[31] Първите назначения, които прави кмета на новия град, са на общинските служители: х. Иван х. Стоянов - счетоводител и временно изпълняващ длъжността секретар, Никола Стоянов Цветков - архивар, Милка К. Габровска - деловодител, Кина Богданова - писар, Иван Атанасов - книговодител, Атанас Колев - писар и Петко Джамбазов - деловодител. Във финансовия отдел са назначени Иван Попов - касиер-инкасатор на ел. енергията, Димитър Михалев х. Давидов - финансов изпълнител, Христо Ст. Чукаров и Иван Ст. Узунов.[32]

Политическите събития в България през м. септември 1944 г. заварват кметската управа на Павликени начело с Михаил Ан. Петров. Последният протокол под № 9 от заседание на кметската управа с неговия подпис е с дата 5. VIII. 1944 год. Следващият протокол № 10 е вече с дата 29. IX. с. г. и е подписан от новия кмет Георги Стоянов - член на БРСДП (ш. с.) и от членовете на общинската управа Тодор Цанев и Георги Давидов.[33] Назначаването на стария социалдемократ и книжар по професия Георги Стоянов Тутев за кмет на Павликени по време на първото отечественофронтовско правителство му е всъщност четвърти кметски мандат.

В новата обществено-политическа обстановка правителството на Отечествения фронт с решение от 1. I. 1945 год. възстановява Павликенска околия, в състава на която влизат околните ѝ 27 села. Като кметове на Павликени от 1945 до есента на 1947 год. са работили Евлоги Дамянов, Тодор Цанев и Петър Атанасчев. В трудните следвоенни години от есента на 1947 год. за кмет на Павликени е назначен Ганчо Ботев. През 1956 г. същият е избран за председател на Изпълнителния комитет на Градски общински народен съвет.

Павликени е център на околия до 1959 год., когато страната е разделена на окръзи и градът е включен в състава на Великотърновски окръг.

Едва ли кметовете и общинските съветници на Павликени са успели по време на мандатите си да разрешат всички проблеми на съгражданите си, едва ли е имало пълно покритие между намеренията им и делата. Всеки един от тях е работил в специфична обществено-политическа обстановка, различна е била подкрепата, която са получавали от обществеността, неоднозначно са били оценявани и техните личностни качества, не са били еднакви и финансовите възможности на кметството в различните години. Но общото между тях е любовта им към Павликени, желанието им да помогнат на хората, амбицията им да оставят след себе си дела, сътворени за идните поколения.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Русанов, Р., И. Ванев,** Павликени и Павликенският край, София, 1940, 141 - 142.

[2] Из миналото на село Павликени, в. Павликени, год. I, бр. 3, 25 дек. 1928 г.

[3] **Русанов, Р., И. Ванев,** Цит. съч., 143 - 144.

[4] ДА - В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а. е. 95, л. 11 - 12.

[5] ДА - В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а. е. 95, л. 22 - 24.

[6] Пак там, л. 41 - 42.

[7] Пак там, л. 68 - 69.

[8] Български алманах за 1897 г., С, 1897, с. 740.

[9] ДА - В. Търново, "Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894-95 год.", с. 6; "Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896-97 год.", 1 - 17.

[10] ЦДИА - София, ф. 173, оп. 1, а. е. 1418, л. 10 и л. 30 - 31.

[11] Дневници на Десетото Обикновено народно събрание от 22. XII. 1899, 1815 - 1816.

[12] **Русанов, Р., И. Ванев,** Цит. съч., 143 - 144.

[13] ДА - В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а. е .97, л. 1 - 10.

[14] Пак там, а. е. 99, л. 56 - 57.

[15] Пак там, а. е. 99, л. 76 - 77 и 78 - 81.

[16] Пак там, а. е. 103, л. 1 - 11.

[17] Пак там, а. е. 105, л. 1- 4.

[18] Пак там, а. е. 106, л. 1 - 3.

[19] Пак там, а. е. 106, л. 35 - 36; ф. 46-к, оп. 1, а. е. 1.

[20] Пак там, ф. 266-к, оп. 1, а. е. 107, л. 55.

[21] **Русанов, Р., И. Ванев,** Цит. съч., 143 - 144; ДА - В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а. е. 108, 109.

[22] В. Павликенски глас, бр. 5, 25 фев. 1932г. и бр. 8, 10 април 1932 г.

[23] Пак там, бр. 29, 6 март 1931 г.

[24] Пак там, бр. 129, 3 март 1934 г.

[25] Пак там, бр. 138, 27 септ. 1934 г.

[26] ДА - В. Търново, ф. 266-к, оп. 11, а. е. 114, 115 и 118.

[27] Пак там, оп. 1, а. е. 115, 116 и 117.

[28] Пак там, оп. 1, а. е. 118.

[29] Пак там, оп. 2, а. е. 2.

[30] В. Северен глас, бр. 92 - 93, юли 1943 г., с. 1.

[31] Държавен вестник, бр. 153, 12 юли 1943 г.

[32] В. Северен глас, бр. 94 - 98, 20 август 1943 г.

[33] ДА - В. Търново, ф. 266-к, оп. 1, а. е. 119.

ON THE ISSUE ABOUT THE ADMINISTRATIVE GOVERNMENT OF PAVLIKENI AFTER 1878

(Summary)

Nelly Tsoneva

The subject goes into the administrative government of Pavlikeni after 1878 up to the 60-s of the 20-th century. After the Liberation intelligent and industrions Bulgarian population settled in Pavlikeni. Situated in the luxuriant Rossitza valley, the settlement quickly passes its evolutionary development and forms as a district centre. On the basis of archival documents, an attempt has been made to trace chronologically the activities of the different mayors, the decisions of Pavlikeni Parish Council and the concern of the mayors and aldermen for the all-round development of the settlement. Due to its public utilities, social-economic development, as well as the increased population, Pavlikeni wings recognition as economic, educational, administrative centre. On the grounds of Decree 72 of the Council of Ministers from 29-th June 1943 Pavlikeni was announced "town", and the parish - "Pavlikeni minicipality".

Hardly have the mayors and aldermen succeeded in solving all of the problems of their fellow-citizens during their mandates. Hardly has there been a complete agreement between their intentions and deeds. Each one of them has worked in a specific socisal-economic situation, the support from the public was different, their personal qualities have been estimated differently, the financial resources of the town-council were not equal during the years. But the very thing, that binds together and unites our thougts about them, is their selflessness and love for Pavlikeni, their willingness to help people, their ambition to leave behind acheivements for the future generations.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

СИМЕОН НИКОЛОВ ВАНКОВ - ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ (1858 г. - 1937 г.)

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Генерал - майор, професор Симеон Николов Ванков е от бележитите българи, които отдават ум, познание и изключителната си работоспособност в полза на други народи. На България той посвещава 29 години, след което живее и работи в Русия. По тази причина той остава непознат за сънародниците си. Починал през 1937 г., едва след втората половина на 60-те години, малък кръг от изследователи, музейни работници и журналисти докосват отделни факти от живота му. Те се отнасят предимно за дейността му на военен специалист след 1917 г., за участие в изпробването на първия електроплуг в присъствието на В. И. Ленин през 1922 г. и за създаването на първото техническо дружество в Русе през 1885 г., на което той е председател.

Архивните фондове, които съхраняват документи за дейността на С. Ванков, са предимно в Русия. В Държавната библиотека "В. И. Ленин" в Москва е създаден фонд на неговото име. В него са запазени ценните му ръкописи, подготвени през 1929 - 1936 г., "Моите спомени" и "Спомени от далечни страни". Документи има и в ЦДВА, в ЦДА на Народното стопанство и други, а библиотеките пазят многобройните му статии в различни списания и вестници. Това определя приоритета в работата по темата за живота и дейността на С. Ванков, на Раиса Гришина и на Арон Я. Черняк.[1] В България със сведения за дейността му разполагат ЦДА - София, ЦВА, Историческият музей във Велико Търново, Военно-морският музей - Варна. Особено богат на документи и веществен материал е фондът на Историческия музей в гр. Свищов. Началото на комплектуването му по тази тема е поставено от Лариса Чакалова, бивш директор на музея. Тя е автор и на първата биографична книга за С. Ванков, която е библиографска рядкост, а също така и на редица статии в периодичния печат.[2] През 1986 г. фондът значително се обогати от дарението на съпругата му Мария Даниловна Ванкова. От българските автори ще посочим П. Панайотов, Ж. Душков и Н. Бъчварова.[3] През 1986 г. ръководството на Историческия музей във В. Търново ми възложи реализирането на музейна експозиция в гр. Свищов, която бе посветена на живота и дейността на Роман Аврамов, С. Ванков и Сотир Черкезов. Свързващите исторически факти между тях са, че са родени в гр. Свищов, а през различни периоди от живота си са живели в Русия и контактували с В. И. Ленин. За нейната подготовка, с активното съдействие на Л. Чакалова, извърших обширна научно-изследователска и събирателска работа, която ми даде

възможност да се запозная в детайли с биографията на С. Ванков.

Подготовката за честване на 140 години от рождението и 60 години от смъртта на С. Ванков през 1997 г. разшири научно-изследователската ни работа по тази тема. Сериозно внимание обърнахме на семейството, ролята на родителите, на по-големите братя, влиянието на обществената среда в гр. Свищов върху възпитанието и интелектуалното развитие на С. Ванков. Като най-малък от шестте деца, той акумулира добродетелите на българското семейство - патриотизма и трудолюбието, които го съпътстват през целия му живот. В потвърждение на това наше заключение ще представим в настоящата статия и дейността на братята му Янко, Петър и Лука, които оказват голяма роля за оформянето му като личност. Така цялостно представена фамилия Ванкови е ярък пример как цялото семейство се посвещават на род и родина. Проучванията, които направихме на документи, материали в архивите, музейните фондове, в печата, събраните снимки и вещи от наследници на д-р Лука Ванков ни дадоха възможност да представим за първи път живота и дейността на фамилията Ванкови в периода от средата на XIX век до 30-те години на XX век, да изправим допуснати грешки и допълним участието им в отделни исторически събития.

Родоначалник на фамилията Ванкови е Ванко Симов, който идва от Влашко и се заселва в с. Горни Цибър, Монтанско. По-късно се премества в гр. Свищов. Синовете му Никола и Иван израстват като родолюбиви българи и пламенни патриоти.[4] Никола получава образованието си в Киев, като запазва добри чувства към Русия и вяра в освободителната ѝ мисия. След завръщането си в Свищов става учител. 40-те и 50-те години на учителската му дейност съвпадат с активизиране на национално-освободителните борби и културно-просветното движение в поробените български земи. Като възрожденски учител, той носи добродетелите на своето време, в които възпитава и децата си. Заедно със съпругата си Севаста Ванкова предават свободолюбивия и прогресивен дух на фамилията на децата си Янко, Петър, Екатерина, Хрисанта, Лука и Симеон, което определя жизнения път особено на синовете им. Лука е осиновен от тях на 9-годишна възраст след смъртта и на баща му Янко Кириакидис, техен зет. Той участва активно в революционните борби. Съдейства през 1862 г., след разпускането на легията на Раковски, за спасяването на участниците в нея при преминаването им в Българско. Като наемател на острова срещу Свищов за експлоатация на дървен материал, Янко Кириакидис прикрива преследваните революционери от Търново и Балкана за Влашко. В тази си дейност той работи съвместно с Янко Ванков.[5] Н. Ванков дава много добро за времето си образование на Петър, Лука и Симеон, които учат в Русия. Втората му цел е със знанията, които ще получат, да бъдат полезни на отечеството си.

Янко Н. Ванков, с псевдоним Иван, който ползва до края на живота си[6], е роден през 1842 г. и умира през 1923 г. Образование получава в Свищов. Като младеж се включва в революционното движение. След разпускане на легията на Раковски през 1862 г. той помага на участниците, които се завръщат в Българско. При образуването на Свищовския революционен комитет Я. Ванков е избран за

член и е един от най-дейните революционери. Взема особено активно участие в подготовката на преминаването на четата на Ф. Тотю през май 1867 г., организирането на свищовските младежи,които да се присъединят към нея по пътя ѝ във вътрешността на страната, както и в приготвянето на оръжие и храна за четниците. В тази връзка той е повикан в Зимнич от Ф. Тотю и отива, за да получи указания. След преминаване на четата Ф. Тотю изпраща четник да съобщи на Я. Ванков и другарите му, че са пристигнали и на 16 май 1867 г. Я. Ванков, П. Вълнев и др. отиват в голямата гора до Кадънската чешма и занасят барут, куршуми и хляб. Това историческо съзаклятие бързо е разкрито от турската власт, следват арести, които нанасят тежък удар на революционното движение. След разкриване на четата Я. Ванков избягва във Влашко.[7] От там заминава за Сърбия и се включва във Втората българска легия (1867 - 1868 г.), в която участва и В. Левски. По-късно основава търговска кантора в Крайова, Румъния, където е председател на местния революционен комитет. През юли 1875 г. присъства на заседанието в хотел "Фиески", когато се обсъжда създаването на Централен революционен комитет, без участието на Л. Каравелов.[8] Активно се занимава с въоръжаването на четите, които минават в Българско. За осигуряването на оръжие за въстаниците от Враца събраните средства са предадени на него и той поръчва пушките в Белгия. Оказва се, че средствата са недостатъчни и Я. Ванков дава необходимите пари от касата на революционния комитет. На 1 май 1876 г. в неговата къща се провежда заседание, на което се подготвя плана за заминаването на четата на Хр. Ботев, в която е и брат му Петър. На 11 май с. г. Ф. Тотю го изпраща с писмо като куриер до Тома Кърджиев и Ив. Павурджиев в Гюргево. На 14 май с. г. Я. Ванков изпраща писмо до Димитър Ценович, в което му съобщава, че стоката, т. е. оръжието, е изпратено за България.[9] С руските освободителни войски той се завръща в Свищов. Като израз на активната му революционна дейност е назначен за председател на Окръжния съвет в града. В Учредителното народно събрание е член по право от Русенска губерния.От 11. II. до 23. X. 1882 г. е началник на полицията в София.[10]

Сестрите Екатерина и Хрисанта Ванкови също получават образование в Русия. След Освобождението Хрисанта живее в Русе и умира в началото на 40-те години на преклонна възраст.[11]

Петър Н. Ванков е известен в революционните среди с псевдонима Камен. Акцентът в революционната му дейност е участие в четата на Хр. Ботев. П. Ванков е роден в Свищов през 1848 г., според посочената възраст 28 г. в списъка на четата, която приемаме и ние.[12] Активизирането на борбата за освобождение сред свищовското гражданство, към която е съпричастно и семейство Ванкови, довежда П. Ванков до активното му включване в нея. От ранна младежка възраст той е готов да помогне на угнетените си братя. Заподозрян от властта в революционна дейност, емигрира в Румъния. След известно време заминава за Русия, завършва военна академия и се връща в Румъния, където се включва в организационна работа. По време на събитията в Свищов през 1867 г., свързани с тежките последствия за Свищовския революционен комитет, П. Ванков е в

Букурещ и от писмото на Петър Генович, негов роднина от Зимнич, научава за случилото се.[13] Съвместната му дейност с Хр. Ботев се доказва и от запазена снимка във фонда на Историческия музей в гр. Свищов, на която са двамата - П. Ванков и Хр. Ботев в цял ръст.[14] Привлечен за член на революционния комитет в Букурещ, П. Ванков взема дейно участие в организирането и подготовката на четата. Доказателство за революционните му убеждения и лична саможертва за свободата на поробения български народ е прощалното му писмо до майка му, братята, сестрите, зета, снахата и внуците, писано на 15 май 1876 г. Баща му вероятно е бил вече покойник, защото отсъства в обръщението. По неоспорим начин писмото доказва, че П. Ванков тръгва с ясното съзнание, че дори и да загине, той трябва да помогне на своя народ, вдигнал се на въстание. Това въстание, което ще се запише "със златни букви" в българската история. Като посочва, че търпението към "варварите турци" вече е изчерпано до крайност, той пита близките си не очакват ли и те часа на въстанието с нетърпение. На две места споделя, че е решил да си пролее кръвта за освобождението на бедното си отечество, и затова моли за прошка. Последните редове от писмото обясняват и втората причина за необходимостта от освобождението ни - "да покажем на западните европейци, че и ние не сме както мислиха и мислят до днес за нищожни хора" и да докажем, че само като свободни можем да носим името българи, като дедите ни.[15] Прощалното писмо е олицетворение на психологията на българските революционери и в тази посока е потвърждение за тяхната горда решителност пред нищо да не се спират, за цената на нищо да не се отказват от идеалите си. Каква велика себеотдайност.

Двамата братя Петър и Янко Ванкови действат заедно в Крайова. Тук е кантората на Янко, който се занимава с доставката на оръжие за преминаващите чети в България. Приготвените от тях боеприпаси за четата на Хр. Ботев са натоварени на неговата каруца и на 16 май 1876 г. заедно с четници пристигат в Бекет. Сред тях са Н. Обретенов, Сава Пенев, П. Ванков, Д. Икономов и др.[16] Заради военните му познания П. Ванков е включен в щаба на четата.[17] Неговите членове са имали отличителни знаци по униформата си. В Бекет (срещу Оряхово) към тях се присъединяват още четници и сутринта, към 9 - 9.30 часа, в състав от 41 души, която е последната група, под наименованието "Свети Георги", се качва на кораба "Радецки".[18] С качването на групата на парахода е свикано заседание, на което участва и П. Ванков. След обсъждане на начина за завладяване на парахода и мястото на спиране, задачите са разпределени между четниците. П. Ванков е в групата на цитираните по-горе четници, които трябва да надзирават за реда и да предотвратят уплаха сред пътниците, когато четата започне да се въоръжава. След като Ботев облича воеводската си униформа, четирима свищовски четници, сред които е и П. Ванков, са определени за негови адютанти.[19]

След разбиване на Ботевата чета през юни 1876 г., 16 души, сред които е и тежко раненият П. Ванков, са заловени при с. Литаково, Ботевградско, и отведени в Софийския затвор.[20] След амнистиране на участниците във въстанието и четата на 1 август 1876 г. в затвора остават Спас Николов, Димитър Икономов, П.

Ванков и Коста Апостолов, като организатори и предводители на четата. Те са предадени на обикновен съд, който на 28 ноември с. г. разглежда делото им. В показанията на П. Ванков, отразени в присъдата, се посочва, че са минали в Българско, за да се бият с турската власт, и намеренията им са били, ако османското правителство не приеме исканията им, да разбунтуват българските села и да издигнат български цар. Съдът определя за П. Ванков, С. Соколов и Д. Икономов доживотен затвор, а не смъртна присъда, както посочват Л. Чакалова и А. Черняк.[21] След произнасяне на присъдата осъдените изпращат телеграма до Великия везир с молба за амнистия, но тя е отхвърляна и присъдата е потвърдена.[22] Една година осъдените престояват в Софийския затвор. На 7 ноември 1877 г. те са откарани в Царигард, а оттам на о. Родос. Майка му Севаста Ванкова прави опит през февруари 1878 г. да узнае дали Петър е жив и му осигурява ежемесечни средства, както и такива за път, в случай, че бъде освободен. По силата на Санстефанския мирен договор на 20 март 1878 г. Петър е освободен.[23] Болен от туберкулоза, той живее само 9 месеца и умира в София на 4 януари 1879 г. Погребан с военни почести, за него в. "Марица" пише, че е един от първите, които откликват на повика на Хр. Ботев и се записват в неговата чета. Свищовското гражданство чрез учителя Стефан И. Попов, който произнася реч на гроба му, изразява признателността си към революционната му дейност.[24] Името на П. Ванков е изписано на паметника на Ботев, издигнат във Враца през 1890 г.[25] В гр. Свищов има улица, която носи неговото име. Дейността на Янко и Петър Ванкови, посочена по-горе, се потвърждава и от публикувани писма, документи и спомени в сборника "Ботевите четници разказват".

Активната революционна дейност на Янко и Петър Ванкови оказва решаващо въздействие за политическото и професионално развитие на по-малките братя Лука и Симеон Ванкови.

Д-р Лука Иванович Ванков Кириакидис е роден в Свищов през 1857 г. Баща му Янко Кириакидис е известен гражданин и участник в революционните борби. Родителите на Лука умират, когато той е 6 - 7 годишен. На 9-годишна възраст е осиновен от Никола Ванков и заедно с по-малкия му син Симеон около 1867 г. ги изпраща да учат в гр. Николаев, Русия. В архивните документи на Южнославянския пансион на Т. Минков през 1872 г. под № 55 и 56 са записани Лука и Симеон Ванкови, които учат в Николаевско-Александровското реално училище.[26] Сред постъпилите през настоящата година снимки в Историческия музей - В. Търново за Л. Ванков се намира и такава на Т. Минков с посвещение на милия мой бивш възпитаник за спомен, която той му подарява през 1901 г. След завършване на гимназия Лука продължава обучението си в Московския медицински институт и го завършва в навечерието на Руско-турската освободителна война. По време на военните действия през 1877 - 1878 г. той е военен лекар на Кавказкия фронт. През 1881 г. се завръща в България и първоначално е назначен за полкови военен лекар в Шумен. След като Симеон Ванков започва работа в Русе и Лука се устройва там. Като дейни русофили участват във военния заговор против княз Ал. Батенберг през 1886 г. След

арестуването на главните организатори, сред които е и брат му, Л. Ванков ги подпомага в затвора. След кратко време обаче е арестуван и измъчван. Имигрира през 1887 г. в Болград. През 1892 г. се завръща в Свищов и започва лекарска практика. През 1895 г. се оженва за Евгения Данова и се премества да живее и работи в София. Тук е помощник на главния военен лекар. На 3 юли 1895 г., когато Ст. Стамболов е съсечен в София, д-р Л. Ванков му оказва първа помощ. Той пренебрегва спомена за мъченията, на които е подложен по заповед на министър-председателя Стамболов през 1886 г., и факта, че пропъжда повече от 70 български офицери от страната, сред които са С. и Л. Ванкови, и остава до него до последния му дъх. След кратко време е назначен за главен лекар на гр. София. Полага грижи за развитието на Градската медицинска служба. През 1901 г. е един от инициаторите и организаторите на Българския лекарски съюз и пръв редактор на печатния му орган сп. "Летописи на лекарския съюз в България", бр. 1, на който излиза през януари 1903 г. До август 1904 г. ръководи редакционния комитет на списанието, но след назначаването му в Първа софийска дивизионна болница го напуска. През 1906 г. е повишен в чин майор. В 27-ми пех. Чепински полк в Пазарджик служи като старши лекар. До края на 1909 г. е в армията. След това, като директор на Софийската санитарно-епидемиологична служба, има големи заслуги за развитието и укрепването ѝ. По време на Балканската и Първата световна война е лекар на свободна практика. В оценките, дадени за него в печата, се посочва, че той е отличен лекар по знания и практика, много често безвъзмездно помагал на бедните си пациенти или им оставял лични средства за лекарства и храна. Д-р Л. Ванков съчетава природните качества на благороден човек - природна доброта, внимание, отзивчивост към страдащия човек, т. е. притежавал е качества, каквито в началото на XX век "сме свикнали да срещаме само в Русия".[27] Като голям патриот с увлечение разказвал за високия патриотизъм на българските въстанници в национално-освободителното движение. Дарява средства за издаването на книгата "Миналото" от Ст. Заимов. Юбилейното честване на 50-годишната му професионална дейност е отбелязано като на честен и заслужил за санитарното дело на България лекар и с безупречната му служба на медик, който е бил гордост за софийските лекари. Д-р Л. Ванков умира на 25 юни 1931 г.[28]

Най-малкият син Симеон Ванков е роден на 25 януари 1858 г. Учи в свищовското градско училище. През юли 1867 г. заминава за Одеса да продължи образованието си, но се записва заедно с Лука в Николаевско-Александровското реално училище в гр. Николаев. След завършване на гимназията на 30 май 1875 г. постъпва на военна служба за една година. През септември 1876 г. започва да учи в Минния институт в Санкт Петербург, но за да помогне за освобождението на Отечеството както братята си, го напуска и постъпва във Второ Константиновско военно училище. Завършва го с отличие през септември следващата година и получава средно-специално военно образование. През април 1878 г. е назначен на руска служба в IV-та батарея при 26-та артилерийска бригада в гр. Силеври, Европейска Турция. От 11 август 1878 г. формира 8-ма батарея

на Българската земска войска в гр. Нова Загора. От пролетта на 1879 г. до 11 август с. г. е командир на 1-ва полубатарея от състава на 4-та батарея в Търново. Оттук заминава за С. Петербург и завършва специален клас в Михайловското артилерийско училище (24. VIII. 1879 г. - 15. IX. 1880 г.), след което до 15. V. 1883 г. учи и завършва с отличие Михайловската артилерийска академия. От служба в руската армия е уволнен на 27. II. 1881 г. Зачислен е в българската войска и година по-късно е произведен в чин поручик. От 14. VI. 1883 г. е назначен в Първи артилерийски полк в София и два месеца по-късно е произведен в чин капитан. На 28. II. 1884 г. е назначен за началник на единствения в страната военен арсенал в гр. Русе. Усърдно работи за неговото стабилизиране и развитие. При основаването на Първото българско техническо дружество в града на 26. III. 1885 г. той е избран за председател. Оглавява военния съд и ръководството на местните артилерийски учреждения. По време на Сръбско-българската война, под негово ръководство русенският арсенал осигурява съобщенията по р .Дунав, прекарва войски и боеприпаси за гр. Лом и смелите защитници на Видинската крепост. На 24. X. 1885 г. е назначен за командир на Дунавската флотилия и става първият български флотски офицер. Месец по-късно е произведен в чин майор - най-високия тогава чин в българската войска. През декември 1885 г. е изпратен в Санкт Петербург, а след това в Германия и Белгия със задача да осигури снабдяването на България с оръжия. Мисията му завършва без успех поради отрицателното отношение на руския царски двор към българския княз. Като убеден демократ и русофил С. Ванков участва на 8 - 9 август 1886 г. в заговора за детронирането на княз Ал. Батенберг, организиран от капитан Радко Димитриев, капитан Георги Вазов, Олимпий Панов и др. От това време е запазена снимка на приятелския кръг С. Ванков, Олимпий Панов, Ат. Узунов, д-р Л. Ванков и Константин Ванков, техен братовчед. Новият министър-председател Ст. Стамболов му предлага поста министър на войната, но С. Ванков отказва. В своите спомени той пише: "Аз мечтаех да смъкна Стамболов с помощта на Шуменския и Русенския гарнизон, да взема властта в свои ръце, да свикам Народното събрание и да изберем нов княз, а ако такъв не се намери, веднага, след кратък размисъл да преминем към републиканско управление и изберем подходящ председател на Българската република. Да, такъв род управление можеше да не се хареса на много европейски държави, но това не е тяхна работа".[29] Следващите редове показват, че той е привърженик на създаването на Южнославянска република. След разстрела на Олимпий Панов и други офицери през февруари 1887 г. С. Ванков е арестуван, осъден на смърт, но успява да избяга и емигрира в Русия. Обявената на 21 декември 1896 г. амнистия, според А. Черняк, не се отнася до него. За това през следващите 50 години С. Ванков живее в Русия, като отдава способностите си на военната кариера и достига до чин генерал-майор. На 14. X. 1887 г. е назначен в Киевската крепостна артилерия, а през август 1889 г. е командирован към Санктпетербургската крепостна артилерия. В първите дни на 1895 г. преминава на руска служба и е назначен с чин подполковник в Кронщадската крепостна артилерия, след което е началник

на Окръжния артилерийски арсенал в Ташкент. През това време руският двор го наблюдава зорко и в една от аудиенциите през 1895 г. сам императорът го предупреждава да не се занимава с политика. "Руснаците и българите са братя - отвръща Ванков. - Ако на мене ми се наложи като обикновен солдат да воювам против общия враг, то аз ще бъда щастлив".[30]

През последните десетилетия на XIX в. С. Ванков започва да се занимава и с научна дейност. Освен български и руски език той владее френски, английски, немски, румънски и отчасти японски език. Това го подпомага в използването на чужда научна литература, както и в личните му контакти с учени от чужбина. В литературата досега са известни изданията на С. Ванков, отпечатани предимно в Русия, като първата се посочва, че е издадена през 1893 г.

На проведената научна конференция във Варна през юни 1997 г. бяха съобщени нови данни за живота му, свързани с България. Те се отнасят до това, че той превежда от руски език книгата на Н. Вавилов "Колко е часът?", като я допълва и издава през 1892 г. в България. Освен това публикува и обширна статия на тема "Изкуственото осветление и влиянието му на човешкото здраве" и "Най-новите приложения на електричеството". В последната статия посочва, че "И в морското дело електричеството започва да играе голяма роля. Направени са вече електрически лодки и кораби..."[31] Тези сведения внасят корекция за годината на първата издадена от С. Ванков книга. Не трябва да ни смущава фактът, че той е в емиграция. От Русия през 1892 г. в България се завръща брат му д-р Л. Ванков.

През 1893 г. С. Ванков издава "Пълен джобен техник". Това е справочник в обем от 750 страници, предназначен за инженери, механици, архитекти, фабриканти и студенти, който предоставя сведения за различни отрасли на техниката. Втората му част е Кратък технически речник на френски, немски, английски и руски език. Справочникът е преиздаван през 1895, 1908, 1914, 1916, 1936 и 1938 г., като всяко поредно издание е преработвано и допълвано. Един екземпляр от последното издание се съхранява във фонда на Историческия музей в Свищов.[32]

В Санктпетербургския период от живота си С. Ванков подготвя книгата "Избухвателните вещества. Историческото развитие, съвременното състояние и фабрикацията на избухвателните вещества". Тя е отпечатана в София през 1894 г. След нея продължава с "Турбини. Практическо ръководство за техници, селски стопани, собственици на заводи и мелници" (1895 г.), "Хладилници и изкуствено охлаждане. Практическо ръководство за архитекти, инженери, техници, строители, домостроители и селски стопани" (1896 г.). Последната му книга до края на века е "Метални пилоти и тяхното приложение в основата на изкуствените съоръжения" (1898 г.). В софийската публикация за избухвателните вещества в обем от 215 страници авторът представя лабораторните си изследвания в Русия по темата, като ги допълва с исторически и съвременни данни. Един внимателен прочит на следващите заглавия ни показва значително използване на западноевропейска литература, но допълнени със собствени разработки. В трите

издания С. Ванков си поставя като конкретна цел приложния характер на разглежданите въпроси и ги съобразява с потребностите на стопанския живот в Русия. С тях допринася и за задоволяване на крещящата необходимост от техническа литература по това време. Като проследихме професионалната и обществената му дейност, се убедихме, че тя има изключителна практическа насоченост в полза на непосредствената човешка трудова дейност и бит. Така например практическото приложение на металните пилоти е предназначено за работещите в железопътното, промишлено и гражданско строителство, които са в подем в края на XIX в. и началото на XX в. Поради голямото значение на хладилното дело, особено в селското стопанство, Ванков се връща към тази тема през 1915 г. и подготвя новата си книга "Създаване на хладилници, ледохранилища и получаване на изкуствен лед. Практическо ръководство за селски стопани, инженери, техници, строители и домопритежатели". И за да завършим изследванията за изследователската му работа в С. Петербург, ще посочим трите му статии от 1894 г., които са посветени на военното положение, състоянието на армията и стратегическото значение на Румъния.[33] Следователно още в началото на научната си дейност С. Ванков се представя като автор и военен специалист с разностранни интереси, практическа насоченост и широк профил.

От 1897 г. до 1913 г. С. Ванков служи като началник на Хабаровската окръжна артилерийска работилница, която благодарение на неговите организаторски способности е превърната в арсенал. За този крайно изостанал далекоизточен район и град, обявен за такъв през 1880 г., той тръгва на 27. XII. 1897 г. с военен кораб от Одеса и през Владивосток пристига на 1 юли 1898 г. В Хабаровск той живее 17 години, като се превръща в месия. На неговото цивилизоване, създаване и развитие на икономиката, образованието и културата той отдава кипящата си енергия на разностранно надарен, трудолюбив и образован мъж в зряла възраст. "Като пристигнах в Далечния изток и се огледах наоколо, разбрах колко много работа има за културния човек, който желае да бъде полезен на своята родина, да спомогне за нейното културно развитие. Ето защо аз си изготвих план за работа, в който на първо място стояха водоснабдяването, осветлението, транспорта и други въпроси от културен характер, с които се заех".[34] С. Ванков е инициатор на водоснабдяването и електрификацията на града и закупуването на първия самолет. Тези придобивки подобряват зачително битовите условия на населението и спомагат за развитието на промишлеността, селското стопанство и търговията. Идеите му са свързани с преобразяването на този необятен край. За целта той призовава административната власт да се насочи към разгръщане на мрежа от военни заводи и към усвояване на природните богатства. На 9. IV. 1900 г. е произведен в чин полковник. През 1907 г. създава Приамурския отдел на Руското техническо дружество и е негов председател. През 1909 г. е завършено строителството на арсенала. На 6. X. 1911 г. е произведен в чин генерал-майор. За разработването на Бирските каменовъглени мини създава Акционерно дружество. Активната му обществена дейност е свързана със създаване на

поминък за преселниците. Като председател на това дружество той ги устройва на работа и провежда политика за привличане на специалисти с различни професии от европейската част на Русия в Хабаровск. В периода 1899 - 1913 г. ръководи Дружеството за подпомагане на бедните ученици. Дейността му е насочена към създаване на училище, което да обучава бъдещите работници за военния арсенал и предприятията в града. Участва в създаването на Областен музей и библиотека и две години, до 1901 г. е директор на музея. Като председател на Приамурския отдел на Руското географско дружество С. Ванков подпомага организирането и провеждането на трите експедиции на В. К. Арсениев от 1906 до 1910 г.[35]

Хабаровският период от живота на С. Ванков, въпреки че е продължителен и има голямо значение за професионалната му и обществена дейност, е по-ограничен в научно отношение. Първата му публикация тук е "За рационалното водоснабдяване на град Хабаровск" (1901 г.). С. Ванков доказва, че липсата на водопровод е причина за лошото качество на питейната вода и увеличава смъртността. Изграждането на водопровода издига авторитета му. Това го подпомага при решаването на втория важен въпрос - електрификацията на града. Въпреки пречките, за които научаваме в публикуваните от него статии в местната преса, той основава Акционерно дружество, разработва строителен проект за електроцентрала, поръчва машините от Германия и т. н. Издадените две брошури отразяват част от извършеното.[36] Електрификацията на града допринася за икономическото му развитие. Този факт потвърждава перспективността в дейността на Ванков. Във в. "Приамурские ведомости" от 1 август 1900 г. е публикувана речта му, произнесена по повод 50 години от издигането на руското знаме при устието на р. Амур. Статията "Техниката в живота на човека" от в. "Приамурье" (1910 г.) е с продължение "Развитие на електротехниката". Със статията "Техниката и капиталът" авторът призовава към развитие на производителните сили в Далечния изток. По късно той ги обединява под заглавието "Техниката в живота на човека, в живота на народите". Във фонда на Историческия музей в Свищов се съхранява брошурата "За необходимостта от търговски и земеделски курсове и изобщо професионалното образование в края". Осъществената дейност от С. Ванков в Хабаровск дава основание на неговия руски биограф А. Черняк да направи оценката, че в историята на дореволюционния Далечен изток не познава друг човек, който да е направил толкова много за научното, техническото и културното развитие на гр. Хабаровск и цялото Приамурие, колкото Симеон Ванков.[36]

Пролетта на 1914 г. го заварва в Брянск като началник на арсенала. През 1915 г. в Москва започва вторият значителен период в професионалната дейност на С. Ванков. Той има и международно значение и е резултат на обширните му военно-технически познания. Свързан е с организацията за производство на снаряди по френски образец през Първата световна война. Организацията носи неговото име. Създадена от правителството, тя обединява 369 завода и предприятия от Средна и Южна Русия и е подчинена на С. Ванков. Тази мощна мобилизационна организация осигурява за фронта почти половината от 76 мм

снаряди, произведени в Русия, както и други боеприпаси. Френският, английският и японският печат отразяват извършения превратв технологията и организацията на производството на снаряди. На 31. I. 1916 г. френското правителство го награждава с грамота и орден на "Почетния легион". Ген. Радко Димитриев му изпраща благодарствено писмо от фронта за помощта на руската армия. Към 1 юли 1918 г. "Организацията на Ванков" произвежда 17 млн. снаряди. Създаденото и ръководено от Ванков Консултанско бюро управлява експерименталната и научно-техническа дейност на организацията. Производството на снаряди от стоманизиран чугун е нейно дело.[37]

Дейността на организацията е отразена в книгата му "История на организацията, упълномощена от ГАУ по производство на снаряди по френски образец 1915 - 1918 г.". Прилагането на френския опит с участието на руски специалисти довежда до подобряване на якостните характеристики на чугуна. Защитниците на тази теза разискват темата на проведения от 23 до 26. II. 1917 г. конгрес по стоманизирания чугун. Резултатите от следващите пръчвания са публикувани през 1922 г. Стоманизиран чугун означава чугун с ниско съдържание на въглерод и с намалено количество на графит, който е обогатен с цементит. Освен публикуваните научни статии С. Ванков подготвя и през 1930 г. издава второто си допълнено издание "Стоманизиран чугун. Перлитов чугун. Нов метод за машиностроенето".[38]

На 25 април 1918 г. ген.-майор С. Ванков е пенсиониран от армията. Своите технически и научни познания в следващите 19 години той отдава на работа в ръководни държавни учреждения, на научна и преподавателска работа в Москва. В края на 1918 г. е назначен за завеждащ Артилерийско-броневата и минно-електротехническата част на Главметал, а от 1921 г.е председател на Техническия съвет на Главметал. От 15 юли 1919 г. е зам.-председател, а от април 1927 г. е председател на Научно-техническия съвет на отдела за цветни метали към Висшия съвет на Народното стопанство. От 1922 г. е технически директор на Обединението на държавната промишленост за производство на цветни метали. Като член на комисията на 22. X. 1921 г., в присъствието на В. И. Ленин, наблюдава изпробването на първия електроплуг. От 1922 г. е член на Управителния съвет на тръста "Госпромцветмет". Взема непосредствено участие във възстановяването и развитието на завод "Красный выборжец", а през 1924 - 1925 г. в проектирането на завод за алуминий в Днепрострой. Консултант е на Народния комисариат по тежка промишленост.[39]

Завръщането на ген.-майор С. Ванков в европейската част на Русия през 1914 г. разширява резултатите от научната му работа в областта на металите и техните сплави. През 1921 г. той публикува статии и отделно издание "За нормализация на металообработващата промишленост". През ноември с. г. предлага да се започне работа по темата "Електротопене на месинга", но идеята е отхвърлена като неосъществима, което е грешка. През 1924 г. издава "Орга-справочник по въпросите на организацията и реорганизацията на предприятията на металургичната промишленост". В тези години книгата е изключително полезна

за ръководните и изпълнителски кадри. През с. г. подготвя превод на статията на М. П. Дюмартен "Електрификация на прокатните станове", като публикува и своите изследвания.[40]

Преподавателска дейност на С. Ванков започва през 1917 г. в Института "Ломоносов" в Москва, където чете лекции по организация на промишлените предприятия. В Института за народно стопанство "Плеханов" от 1918 г. ръководи катедра, а през 1922 г. е избран за професор по технология на металите. Работи в Института по приложна минералогия и металургия през и 1925 г. предлага създаването на металургичен отдел, който оглавява. От 1930 г. чете лекции по леярство в Строителния институт и води курс по технология на металите в тръста "Оргметал". Година по-късно става член на научно-производствения отдел на Машинния инструментален институт "Станкин", чете лекции по технология на металите и е ръководител на катедра. Същата година е назначен и за ръководител на катедра по обща технология на металите в Московския висш инженерно-педагогически институт. По негова инициатива се провеждат Първият и Вторият общоруски конгреси на металурзите през 1920 г. и 1924 г., Първото и Второ общосъюзно съвещание по цветни метали през 1925 г. и 1927 г., както и Първият общоруски конгрес за изучаване на производителните сили на страната. На 17 юни 1929 г. в Дома на учените в Москва е честван 50 години народополезен труд на големия учен, военен специалист и общественик проф. С. Ванков. Поздравителните адреси потвърждават огромния му принос за развитието на Русия. За своите заслуги той е носител на 26 ордени и медали.[41]

Преки наследници С. Ванков няма. Първата му съпруга Пепица Никола Иванович остава в България след емиграцията му. На 22 януари 1912 г. се оженва за Анна Мартинова Цивинска, с която се разделят, а Олга Николаевна умира. От 1930 г. Мария Даниловна Ванкова, която присъства на откриването на музей в Свищов, полага грижи за него до последния му дъх и остава вярна на паметта и делото му.

Проф. С. Ванков умира на 21 юни 1937 г. в Москва. През годините на Първата световна война в работния му кабинет стоят два тридюймови снаряда - неговото голямо постижение. Такъв снаряд е поставен и на гроба му във Веденското гробище.

Братята Ванкови са типични представители на българската възрожденска интелигенция. Патриотично възпитани, с високо за времето образование, те се движат в средата на революционната емиграция и следосвобожденска аристокрация. Петър умира за свободата на отечеството по пътя за издигане на български цар, Янко и Лука се посвещават на професиите си, а Симеон остава емигрант с носталгията, че не е видял България като република.

Създаването на музейната експозиция в гр. Свищов е първият опит да се представи цялостно на българската общественост забележителната военна кариера, разнообразна обществена и активна научна дейност на С. Ванков. За музейния работник богатата му биография е колкото благодатно обстоятелство, толкова и проблем при експонирането. Той е притежавал завидното чувство за историзъм

и пристрастие към фотодокументиране. Наличието на неговите спомени, оригинален снимков, документален и веществен материал потвърждава това. Някои от по-интересните експониращи вещи са: значки за завършено военно образование, ордени, медали, пепелник, подарен от брат му д-р Л. Ванков през 1878 г., личен печат, нож за разрязване на книги, монограм с инициали, сребърна чашка, подарена от ген. Р. Димитриев, 11 авторски книги, колекция от минерали от Далечния изток и др. За него са създадени документалните филми "Историята на един мундир" в Русия и "Генерал Симеон Ванков" в България през 1978 г., които се съхраняват във Военна киностудия в София.

През юни 1997 г. започна кампания за популяризиране на живота и делото на ген.-майор С. Ванков. Тя бе организирана от Федерацията на научно-техническите съюзи с непосредственото участие на Историческия музей във В. Търново. Проведе се научна конференция във Варна, събрания във В. Търново, Русе и др. градове на страната.

На 16 юни 1998 г. в Института по история на естествознанието и техниката "Сергей Вавилов" в С. Петербург, Филиал на Руската академия на науките, се проведе научна конференция с доклади от Русия и България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гришина, Р. П.** Семеон Николаевич Ванков. В: Октовмврийската революция и българо-съветската дружба. С., 1967, с. 463 - 482; **Черняк, Л.** Симеон Ванков, С., 1989, с. 5 - 156.

[2] **Чакалова, Л.** Генерал Симеон Ванков, С., 1973, с. 5 - 108.

[3] **Панайотов, П.** В революционната армия и строителството, **Народна армия,** № 5797, 11 юни 1967; **Душков, Ж.** Научно-педагогическа дейност на Симеон Николов Ванков. Памет, Русе, 1997, с. 49 - 59; **Бъчварова, Н.** Симеон Ванков и неговата научна дейност, Дни на науката '97, В. Търново, 1997, с. 119 - 128; **Същата.**Малко известни факти за дейността на братята Петър, Янко, д-р Лука и ген.-майор, проф. инж. Симеон Ванкови в новата история, Научни трудове, кн. № 54, История, ВВОВУ "В. Левски", В. Търново, 1997, с. 45 - 54.

[4] **Маринов, Ил.,** Д-р Лука Ванков, **Дунавско дело,** г. XXXIII, № 26, 28 юни 1991, с. 4.

[5] **Ганчев, Ст.** Свищов, 1929, с. 321.

[6] Я. Ванков използва този псевдоним и след Освобождението равностойно с името си. Това се потвърждава и от списъка на депутатите в Учредителното събрание, публикуван в Алманах на Българската конституция, с. 356. В подарената на музея снимка от проф. Ив. Ванков, на която е Я. Ванков в цял ръст в униформа, в посвещението до дъщеря си Буря той собственоръчно се е подписал Ив. Ванков. Чрез тази снимка определяме и годината на раждането му.

[7] **Ганчев, Ст.** Цит. съч., с. 321, 324 - 326, 342.; **Христов, Г. П.** Свищов в миналото 86 - 1877, 1937, с. 245 - 247, 259, 430 - 431, 449.

[8] **Бурмов, Ал.** Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, с. 609.

[9] **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 681, 435, 72; **Чакалова, Л.** Генерал Симеон Ванков, С., 1973, с. 13.

[10] Алманах на българската конституция, Пловдив, 1911, с. 153, № 86. Снимката му е на с. XXII; Гражданин, кн. 3 - 4, 1904, с. 277.

[11] **Цонев, Зв.** Реликви, **Народна култура,** г. XII, № 9, 2 март 1968.

[12] **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 427. В други публикации са посочени годините на раждане 1844 г. - Свещена е дейността на отечеството, С В Дневник, г. III, № 21, 1 юни 1993, с. 3 и 1849 г. - **Христов, Г. П.,** Цит. съч. с. 316.

[13] **Христов, Г. П.** Цит. съч., с. 244, 245.

[14] Исторически музей - Свищов, негативен фонд, № 11.

[15] **Бурмов, Ал.,** Цит. съч., с. 364.

[16] Пак там, с. 666, 83, 84.

[17] Пак там, с. 337, 107.

[18] **Христов, Г. П.** Цит. съч., с. 313; **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 709.

[19] **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 710, 711; **Христов, Г. П.** Цит. съч., с. 314.

[20] **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 460.

[21] Пак там, с. 105 - 108; **Черняк, А.** Цит. съч., с. 6; **Чакалова, Л.** Цит. съч., с. 12.

[22] **Бурмов, Ал.,** Цит. съч., с. 402.

[23] Пак там, с. 119, 492.

[24] **Христов, Г. П.** Цит. съч., с. 316; Ботевите четници разказват, С., 1975, с. 543.

[25] **Бурмов, Ал.,** Цит. съч., с. 450.

[26] ЦДИА, София, ф. 239, оп. 1, а. е. 34, л. 42.

[27] П. И. С. Д-р Лука Иванович Ванков Кириакиде, Летопис на Българския лекарски съюз, г. XXIV, кн. 6, юни 1931, с. 311 - 314.

[28] Пак там, **Илия Маринов,** Д-р Лука Ванков, **Дунавско дело,** год. 33, № 26, 28 юни 1991, с. 4.

[29] **Чакалова, Л.** Цит. съч., с. 40.

[30] Исторически музей - В. Търново, Научен архив, Служебен списък на генерал-майор Ванков, съставен на 23 юли 1918 г.

[31] **Алексиев, Ив.** Допълнения и уточнения към биографията на проф. Симеон Н. Ванков, 60-годишнината от смъртта и 140-години от рождението на ген. проф. инж. Симеон Н. Ванков, Варна, 1997 г.,с. 32.

[32] Исторически музей - Свищов, инв. № 1691; **Черняк, А.** Цит. съч., с. 134 - 145.

[33] **Черняк, А.** Цит. съч., с. 34 - 43; **Душков, Ж.** Цит. съч., с. 51, 57.

[34] **Черняк, А,** Цит. съч., с. 62.

[35] Пак там, с. 48 - 81.

[36] Исторически музей - Свищов, инв. № 1693, 1694, 1696; **Черняк, А.** Цит. съч., с. 70; **Душков, Ж.** Цит. съч., с38. Историчеси музей - Свищов, инв. № 1692; **Черняк, А.** Цит. съч., 82 - 104; **Душков, Ж.** Цит. съч., с. 56.

[37] **Черняк, А.** Цит. съч., 82 - 104.

[38] Исторически музей - Свищов, инв. № 1692; **Черняк, А.** Цит. съч., 82 -

104; **Душков, Ж.** Цит. съч., с. 56.

[39] **Черняк, А.,** Цит. съч., 105 - 133.

[40] Пак там.

[41] Исторически музей - В. Търново, Научен архив, Служебен списък на генерал-майор Ванков, съставен 1918 г.; **Черняк, А.** Цит. съч., 105 - 133.

SIMEON NIKOLOV VANKOV - LIFE AND CAREER (1858 - 1937) (Summary)

Neviana Bachvarova

This publication is devoted to the distinguished military career of Simeon Nikolov Vankov, a major-general and a professor, in Bulgaria and Russia. His manifold activities also included public and academic work. Besides, the contribution of his brothers, Yanko and Peter, to the struggle for national liberation and the career of Dr. Luka Vankov are dealt with.

Translated by Yuliana K. Angelova

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

МАТЕРИАЛИ НА ПРЕХОДА ОТ КЪСНИЯ НЕОЛИТ КЪМ РАННИЯ ЕНЕОЛИТ, ПРОИЗХОЖДАЩИ ОТ ЗЕМЛИЩЕТО НА С. ХОТНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

НЕДКО ЕЛЕНСКИ

В землището на село Хотница, Великотърновско, са разкрити три къснонеолитни терасни селища, които се намират в местностите Кая бунар, Къшлата и Орловка.[1] На тези селища не са провеждани археологически разкопки. Материалите от тях са събирани от краеведите И. Кокорков и П. Парашкеванов в читалищната сбирка.[2] За първи път са коментирани от Е. Комша. Той е разгледал материалите от селището Орловка и ги определя като самостоятелна неолитна култура с името Хотница I.[3] Без проучванията, проведени в последните години в басейните на река Янтра и река Русенски Лом, неяснотата по интерпретацията на находките щеше да се запази. На базата на изследванията в селищната могила Самоводене[4] и терасното селище Качица[5] П. Станев успява да стратифицира материалите от селищата в землището на с. Хотница. Сравнявайки керамичните форми от проучените селища с тези от селищата от Хотнишкото землище установява, че най-рано е възникнало селището Къшлата - през фаза Самоводене B_2.[6] Селището Орловка възниква през фаза Качица A - B_1, а това в Кая бунар през фаза Качица B_1. Всички селища прекъсват своя живот през фаза Качица B_2 и според него принадлежат към късния неолит.[7] Той смята, че тази култура трябва да се нарича Качица.[8]

Материалите, които привличат нашето внимание, са форми, орнаменти и технически прийоми, използвани при украсата, характерни за културите Хотница II[9] - Качица B_2[10], Вадастра[11], Дудещи - фаза Черника[12] и Боян.[13] Те се разкриват в пласта от последния етап от живота на селищата. Това ни дава основание да разгледаме общо материалите от всяко селище с характерните признаци за посочените култури.

За културната група Хотница II - Качица B_2 в представения от нас материал се открояват две форми - биконична и конична. Това са биконични купи с висока цилиндрична "шийка", като устието предимно е отворено навън. Като в някои от купите се вижда как средният ръб се заобля и намалява дебелината, а някъде се слива с "шийката". Другият тип са конични паници. Украсата на съдовете е чрез врязани линии и канелюри. Врязаните линии са вертикални, хоризонтални, описващи полукръгове, триъгълници и спирали. Врязаната украса почти винаги обхваща цялата повърхност на съда, но се забелязва, че те стават по-широки, по-дълбоки и изчезват набожданията, подчертаващи отделните мотиви, което е

много характерно за предходните фази на тази култура. Канелюрите украсяват в повечето случаи средната част на формата. Те биват тесни, широки, коси и вертикални, а където украсяват "шийката" на съда, стават хоризонтални. Тези форми са представени на таблица I(3), таблица II (4), таблица III (1 - 7), таблица IV (1, 2 и 4), таблица V (1, 2, 4, 6 - 10), таблица VI (1 и 2), таблица VII (1 - 10), таблица VIII (1 - 6) и таблица IX (1). Аналогични форми се разкриват в селищата Качица[14], Копривец[15], Усое[16], Фаркасу де Сус[17], Гърлещи[18] и Гръдинале.[19] Следващата група от находки има признаците на културата Вадастра. Те не са обособени на базата на формата, а на украсата, разкриваща се върху фрагментите. Тя е чрез отнемане на фона (кербшнит), като те са специфични, триъгълни отнемания, представящи мотивите, които се комбинират с линеарни мотиви. Канелюрната украса обхваща повърхността на съда от устието до неговата средна част. Канелюрите са тесни, коси, вертикални, хоризонтални и "рибя кост". При украсяването комбинирането им е разнообразно, но понякога се групират в триъгълници. Откритите форми са няколко. Те са биконична с висока цилиндрична "шийка", полусферична, конична, коничноцилиндрична и полусферична горна част. Тази група е представена в таблица I (2, 4 и 5), таблица II (1 - 3 и 5), таблица V (3 и 5) и таблица IX (3 - 5). Сходни материали се разкриват в селищата Слатина[20], Вадастра[21], Крушову[22], Бреница[23], Хотънари[24], Копривец[25] и други. За култура Дудещи - фаза Черника също се обособяват материали, но те са предимно фрагменти. Те се определят на базата на украсата, която се състои от защриховани и врязани мотиви и елементи, а канелюрите обхващат горната част на съда. За формите можем да отбележим само биконични с висока цилиндрична "шийка". Тази група материали са представени в таблица I (6), таблица II (2 и 3), таблица IV (3, 7 - 9), таблица VI (3, 4 и 6). Сходни материали се разкриват в следните селища: Качица[26], Копривец[27], Черника[28], Хотънари[29] и Фаркасу де Сус.[30] Последната група се формира на базата на сходството с култура Боян. Това са биконични съдове с цилиндрична шийка и конични паници. Украсата е чрез врязани линии и канелюри. Това са формите от таблица I (7), таблица IV (1, 6 и 10), таблица V (1, 2 и 4) и таблица VIII (1). Аналогични находки се разкриват в селищата Копривец[31], Гряка[32] и Сборяново - "Водната централа".[33] Присъствието на тези култури, на които материалите да се разкриват в общ контекст, не е изолирано явление. В селището до с. Копривец в сондаж А - III и IV хоризонт, Борово - Магарицата, Красен, Русе - XVIII хоризонт и Исперих материалът, разкриван в тях, има приблизително еднаква относителна хронология. Тук в общ контекст се срещат форми, типични за посочените по-горе култури.[34] Според В. Попов това явление не се дължи на импортни материали, а става въпрос за общи признаци за цялата Долнодунавска област. Най-ранните материали на Боян I, Хотница II - Качица B_1 и Вадастра I се разглеждат като етап на трансформирането на неолитните култури в енеолитни.[35] Това становище според нас отговаря на развитието на разглежданите селища в землището на село Хотница. Разглеждайки материала, се вижда как характерните за Хотница I - Качица A_1 - B_1, B_1 биконични купи се трансформират, при което устието се

издължава и средният ръб се заобля и изтънява. Устията на купите се отварят на вън. Това се открива в таблица III (1, 3 и 4), таблица V (1, 2 и 4), таблица VII (1, 3 и 5), таблица VIII (1 - 6) и таблица IX (1). Появяват се цилиндричноконични купи - таблица II (5) и таблица VII (7). В украсата се запазва тристепенното деление на формата, което е характерно за предходната традиция, но тук вече е променена формата. Забелязва се и преходен момент в утвърждаването на тази форма, което се вижда в таблица V (6, 8 и 11). Нова форма е и биконична с горна цилиндрична част, като в някои случаи средният ръб е заоблен. Представени са в таблица I (5) и таблица VI (1 и 2). Другия типове са коничният - таблица I (1 - 3) и таблица VII (6), полусферичният - таблица V (3 и 5) и с полусферична горна част - таблица IX (3 - 5). В украсата на съдовете също се забелязват новите елементи. Променя се техническото изпълнение на мотивите и композициите. Врязванията стават по-широки и дълбоки или се отнема част от повърхността, като те могат да бъдат триъгълници и линеарни. Мотивите получават нова характеристика и се получава нов тип украса. Този материал се вижда в таблици I (2, 3, 4 и 7), таблица IV (1, 2, 4 и 10) и таблица VIII (5). В първия случай се получават мотиви, характерни за култура Вадастра[36] и Боян[37], а в последният се запазва характеристиката на култура Хотница II - Качица B_2. При канелюрната украса също се забелязва промяна. Сега канелирането не обхваща само средната част, а преминава и върху високото устие - таблица I (5), таблица II (5), таблица V (3 и 5) и таблица IX (1, 3 - 5). Както се вижда от таблиците това развитие се наблюдава и върху форми, типични за Хотница II - Качица B_2 - таблица VIII (2) и таблица IX (1). При анализирането на материалите и тяхното синхронизиране с други селища се забелязва, че те се сратифицират на две нива. Първото ниво, което явно променя късноеолитната традиция в този район, ще приемем като преходен етап между късния неолит и ранния енеолит. Това са материалите с елементи на Хотница II - Качица B_1, Вадастра I, Боян I и Дудещи - Черника. Във второто ниво се забелязва тенденцията, характерна за ранноенеолитните култури. Това са цилиндричноконичните форми, полусферичноконичните с горна цилиндрична част и полусферична горна част и кербшнитната украса върху съдовете. Носителите на тези елементи са от таблица I (2, 4, 5, 7 и 8), таблица II (5), таблица III (2), таблица V (3, 5 и 11), таблица VI (1 и 2), таблица VIII (5) и таблица IX (3 - 5). На някои находки аналогии се намират в селища, които са отнесени към ранния енеолит селищната могила в Русе[38], Слатина[39] и Хотърани.[40] Това ни дава основание да определим тези материали като ранноенеолитни. Тези материали се явяват като носител на новата зараждаща се традиция в средното течение на река Янтра.

При синхронизацията на разглеждания материал най-сходна е ситуацията в Копривец - сондаж А - III и IV хоризонт[41] и може би отразяват един хронологичен момент, в който се се извършвали едни и същи процеси в праисторическите общности в двата района. Явно всеки район има своите специфики, които се дължат на географското местоположение, културни традиции и контакти. Това се забелязва в обособяването на второ ниво с ранноенеолитна характеристика,

която е и подкрепена с много важен елемент в енеолитната украса като използването на графит. Върху един от фрагментите има запазени следи от него. Това се вижда в таблица IX (3). Трябва да се каже, че аналогични материали се разкриват в редица селища в България[42] и Румъния[43], но те не могат да отразят ясно ситуацията, която се наблюдава в процесите, протичали в басейните на реките Янтра и Русенски Лом.

В заключение ще кажем, че за съжаление ситуацията, в която са разкрити находките на дискутираните селища, не позволява да се правят по-задълбочени анализи в интерпретирането им, а и направеният такъв търпи известни условности. Нашата цел е да се намери точното им място в хронологичното и културно пространство. Анализът им позволява те да заемат хронологическия хиатус между късния неолит - Хотница I и ранния енеолит - Поляница II за разглеждания район, без да го запълват изцяло.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Станев, П.** Неолитни и раннохалколитни селища по средното течение на река Янтра. Годишник на Музеите в Северна България, II, 1976, с. 5.

[2] Материалите се съхраняват във фонд "Праистория" на ИМ - гр. Велико Търново.

[3] **Комша, Е.** К вопросу об относительной хронологии по развитии неолитических култур на юг - восток РНР и востоке НРБ. V, 1962, 53 - 85.

[4] **Станев, П.** Селищната могила Самоводене - досегашни проучвания. Известия на Исторически музей гр. В. Търново, XII, 1997, 38 - 57.

[5] **Станев, П.** Технология, типология, генезис и синхронизация на неолитното терасно селище Качица, Велико Търново, ИИМВТ, XI, 1996, 41 - 60.

[6] **Станев, П.** Стратиграфия и периодизация на неолитнитните обекти и култури по басейна на река Янтра. ИМСБ, VIII, 1982, с. 12.

[7] Пак там, с. 14.

[8] **Станев, П.** Технология ..., с. 56.

[9] **Попов, В.** Периодизация и хронология на неолитнитните и халколитни култури по поречието на река Русенски Лом. Русе, 1996, с. 32 и с. 56, обр. 43 - 54.

[10] **Станев, П.** Технология ..., 41 - 60.

[11] **Mateescu, C.** Sâpâturu archeologice la Vâdastra. Materiale si cercetari archeologice, VI, 1959; Sâpâturu si archeologice de la Crusovu, MCA, III, 1957, 103 - 115; Evolutia culturii Vadastra pe deskoperirilor de la Hotârani - Fârcasele. Historica, II, 1971, 5 - 33.

[12] **Cantacusino, G., S. Morintz.** Die jungsteinzeitlichen funde in Cernica. Dacia, VII, 1963, 30 - 41.

[13] **Comsa, E.** Istoria comunitatilor culturii Boin. 1974, Bucuresti; Remarques sur létape finale de la phase Bolintinianu de la culture Boin. Dacia, XIX, 319 - 328.

[14] **Станев, П.** Технология ..., с. 56 и с. 78.

[15] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 32 и с. 56, обр. 43 - 54.

[16] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Ново-каменната епоха в България. София, 1993,

с. 145.

[17] **Nica, M.** La Culture de Dudesti en Oltenia. Dacia, XX, 1976, fig. 11 (1, 9, 13, 16), fig. 13 (2), fig. 14 (4); Asura orginiisi dezvoltârii Vadastra de la Fârcasele (jud. Olt). Historica, I, 1970, Craiva, fig. 4 (42), p. 39.

[18] **Nica, M.** Câteva date despre asezaria neo - enoliticâ de la Gârlesti (Com. Mischii, Jud. Dolj). Arhivele Olteniei, 9, 1994, fig. 6 (5), p. 6.

[19] **Nica, M.** La Culture Vinca en Olténie. Banatica, II, 1993, fig. 3 (4, 15, 20).

[20] **Berciu, D., M. si Butoiu.** Cercetâri archeologice in orasul Slatina si in împrejurimi. MCA, VII, 1960, fig. 1 (3, 6, 7, 10), p. 140.

[21] **Nica, M.** Evolutia culturii Vâdastra pe basa descoperirilor de la Hotârani - Fârcasele (Judetui Olt). Historica, II, 1971, fig. 3 (2, 3, 15), fig. 4 (1 - 3, 6, 9), fig. 5 (1 - 4); **Mateescu, C.** Sâpâturi archeologice la Vâdastra. MCA, VII, 1960, fig. 3, p. 60.

[22] **Mateescu, C.** Sâpâturi archeologice la Crusovu. MCA, III, 1957, fig. 3, p. 113, fig. 7, p.

[23] **Николаев, Б.** Селище от късния неолит при с. Брелица, Врачански окръг. Археология, 4, 1986, обр. 5, с. 10.

[24] **Nica, M.** Evolutia ..., 13 - 16, fig. 3 (2, 13, 15), fig. 4 (1 - 3, 6, 9), fig 5 (1 - 4).

[25] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 184, обр. 56 (6.1), обр. 151, обр. 152.

[26] **Станев, П.** Технология ..., 41 - 86; Непубликуван материал от фонда на ИМ - гр. В. Търново.

[27] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 173, обр. 45 (3.1, 3.2 и 3.3).

[28] **Cantacusino, G., S. Morintz.** Die jungsteinzeitlichen ..., p. 35, Abb. 7 (1 - 3), Abb. 9, p. 45, Abb. 14 (1 - 8).

[29] **Nica, M.** Evolutia ..., p. 13, fig. 3 (4).

[30] **Nica, M.** La Culture ..., p. 89, fig. 11 (13, 16), fig. 13 (2).

[31] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 215, обр. 87 (8.3) и 69 (14.1).

[32] **Comsa, E.** Istoria ..., p. 98, fig. 26 (52, 53).

[33] **Матева, Б.** Находки от късния неолит в археологическия резерват "Сборяново". ГМСБ, XIX, 1993, табл. III (6).

[34] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 56.

[35] Пак там, с. 106.

[36] **Nica, M.** Evolutia ..., 5 - 33; **Mateescu, C.** Sâpâturi archeologice la Vâdastra ...,61 - 74; **Mateescu, C.** Sâpâturi archeologice la Crusovu ..., 103 - 114.

[37] **Comsa, E.** Istoria ..., 10 - 198; Remarques sur l'etape ..., 319 - 320.

[38] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 201, обр. 73 (2.1 и 2.2).

[39] **Bereciu, D., M. si Butoiu.** Sercetâri ..., p. 140, fig. 1 (2, 3, 6, 7).

[40] **Nica, M.** Evolutia ..., p. 13, fig. 3 (2, 3, 5, 15), p. 16, fig. 5 (4).

[41] **Попов, В.** Периодизация ..., с. 56.

[42] В използваната за българските обекти литература и посочената в нея друга литература.

[43] В използваната за румънските обекти литература и посочената за нея друга литература.

FINDS FROM THE TRANSITIVE PERIOD FROM THE LATE NEOLITH TO THE EARLY ENEOLITH COMING FROM THE REGION OF HOTNITSA VILLAGE NEAR VELIKO TURNOVO
(Summary)

Nedko Elenski

The present article analizes objects gathered from the surface of three terrace settlements in the region of Hotnitsa village - Orlovka, Kashlata and Kaya bunar. The finds in question have distinet cultural characteristics and refer to the cultures Hotnitsa - Katchitsa B2, Vadastra, Dudenshti - Chernika and Boyan. These finds reveal the transformation of late neolithic culture into an early eneolithic wich is traced in the shape and ornamentation. Two stages of development can be observed in the objects for the mentioned region. Chronologically they date from the period between Hotnitsa I and Polianitsa II but do not cover it entirely. In our opinion, part of the finds lay the beginning of eneolith along the medium course of the river Yantra.

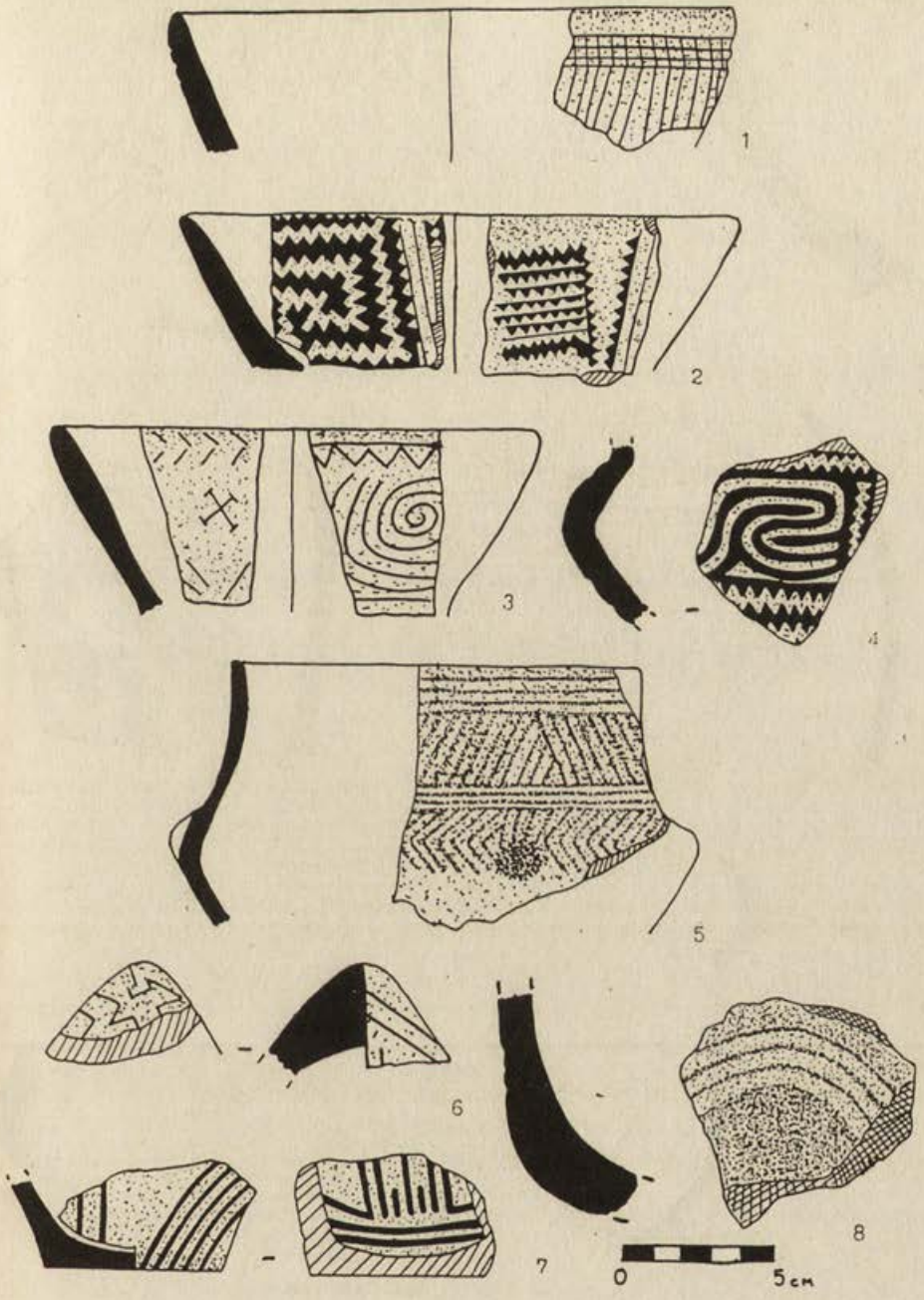

Таблица I. Керамични форми от селището "Орловка" - 1 - 8.

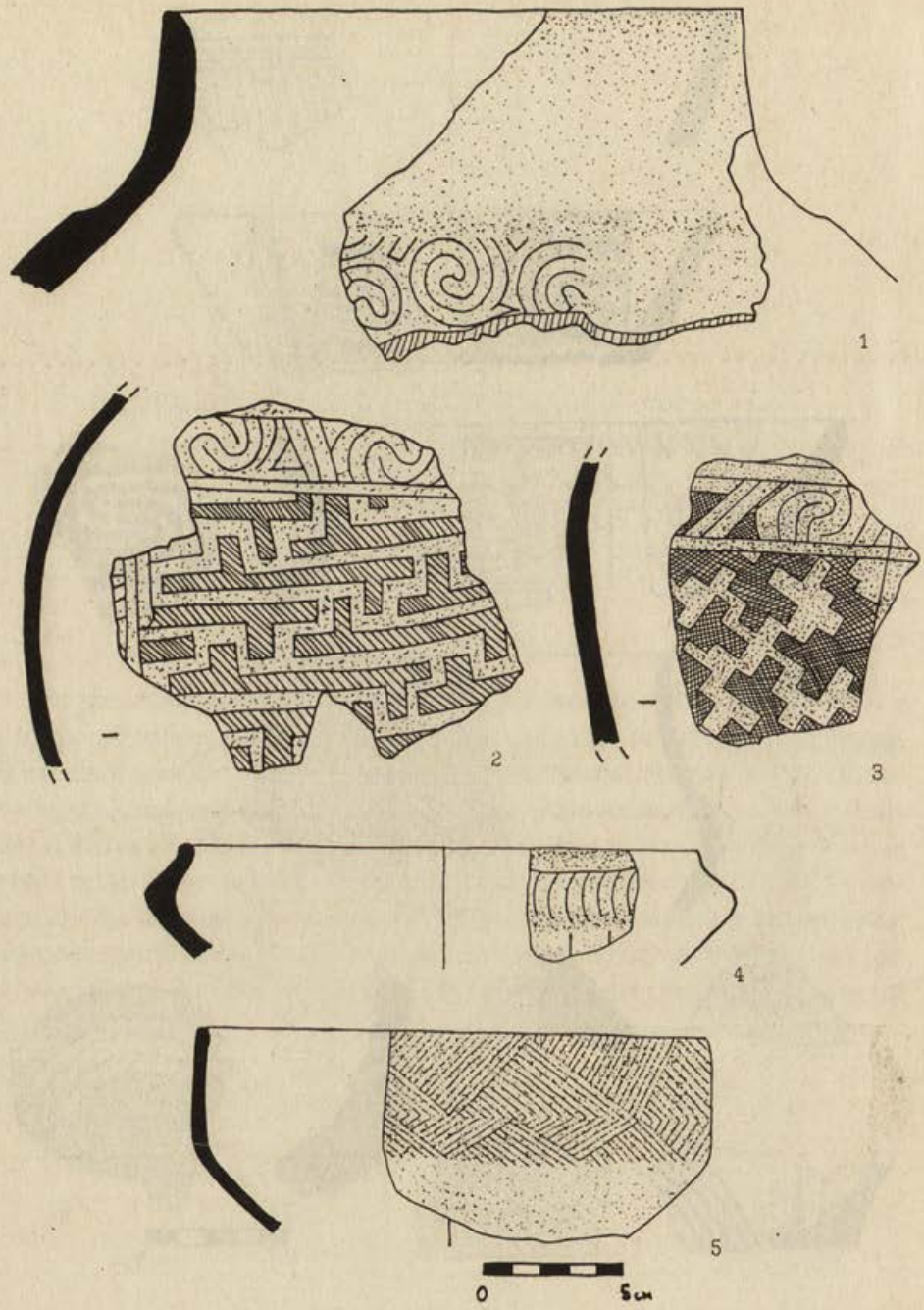

Таблица II. Керамични форми от селището "Орловка" - 1 - 5.

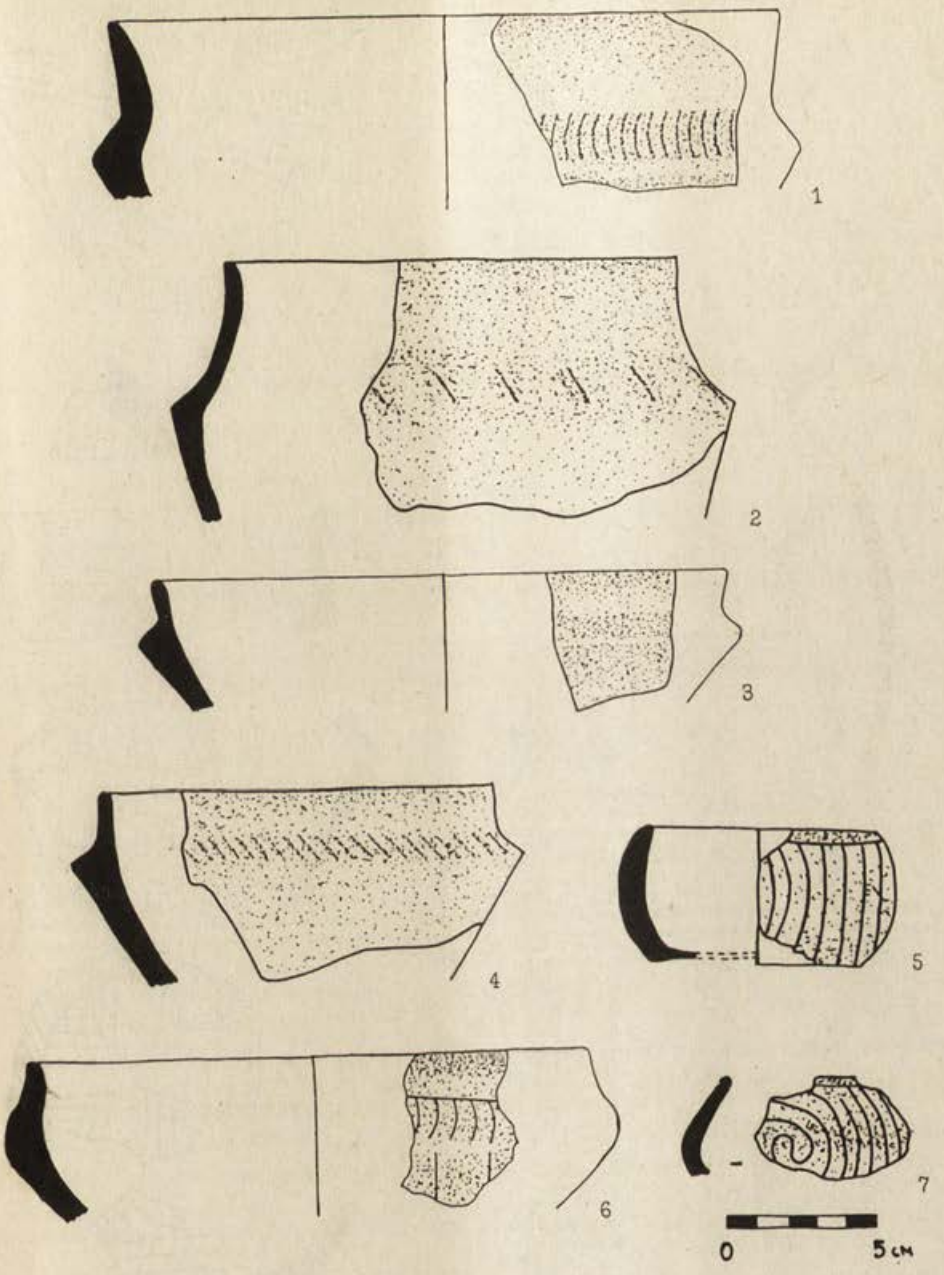

Таблица III. Керамични форми от селището "Орловка" - 1 - 7.

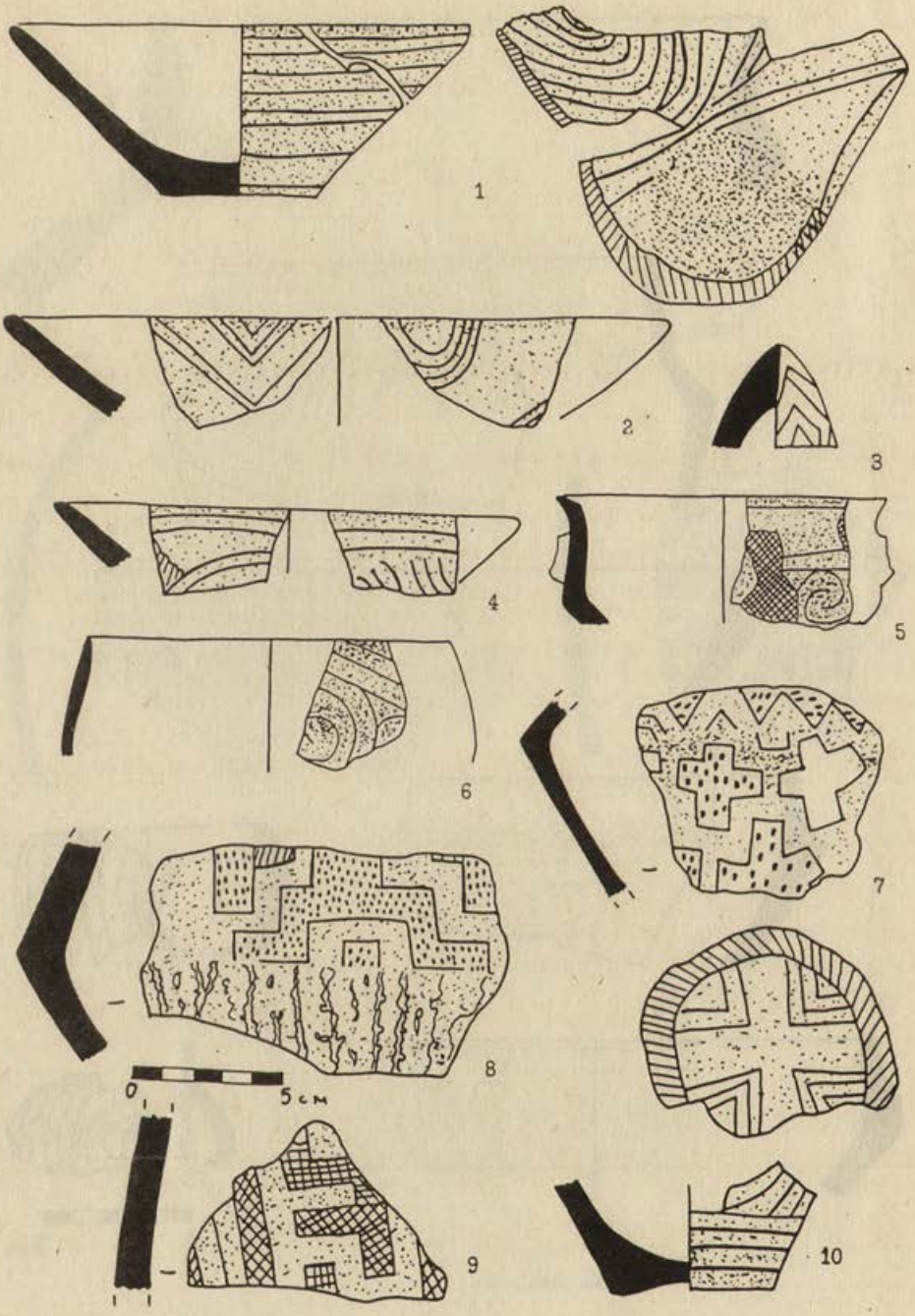

Таблица IV. Керамични форми от селището "Кая бунар" - 1 - 10.

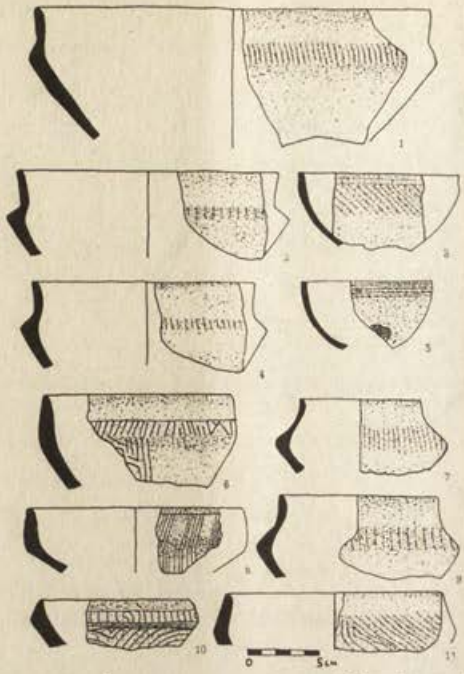

Таблица V. Керамични форми от селището "Кая бунар" - 1 - 11.

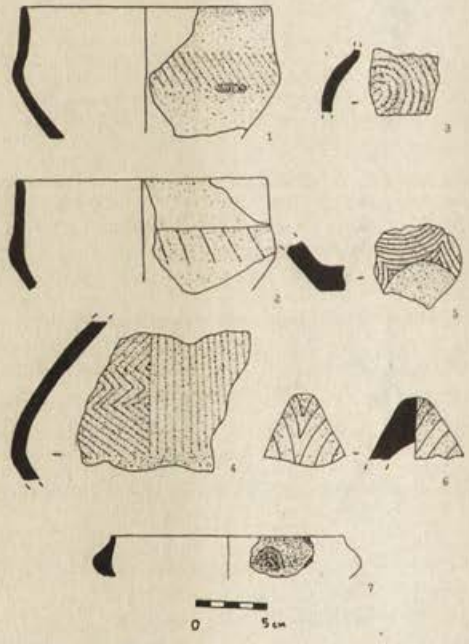

Таблица VI. Керамични форми от селищата "Орловка", "Кая бунар" и "Къшлата" - 1 - 7.

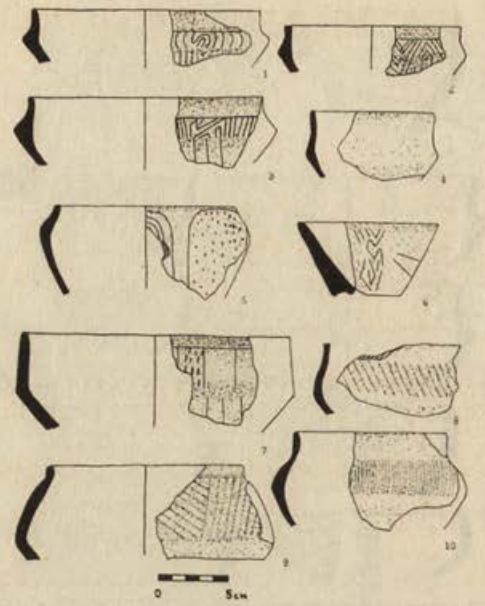

Таблица VII. Керамични форми от селищата "Орловка, "Кая бунар" и "Къшлата" - 1 - 10.

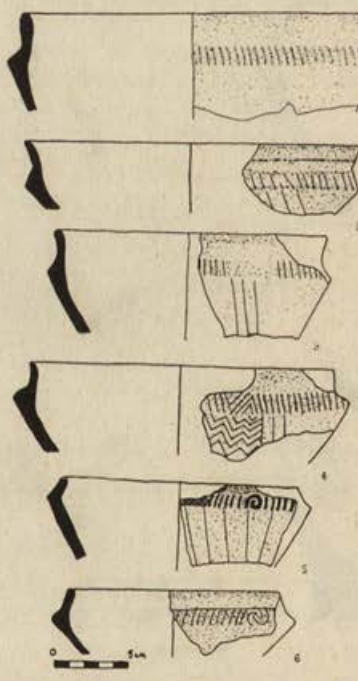

Таблица VIII. Керамични форми от селищата "Орловка, "Кая бунар" и "Къшлата" - 1 - 6.

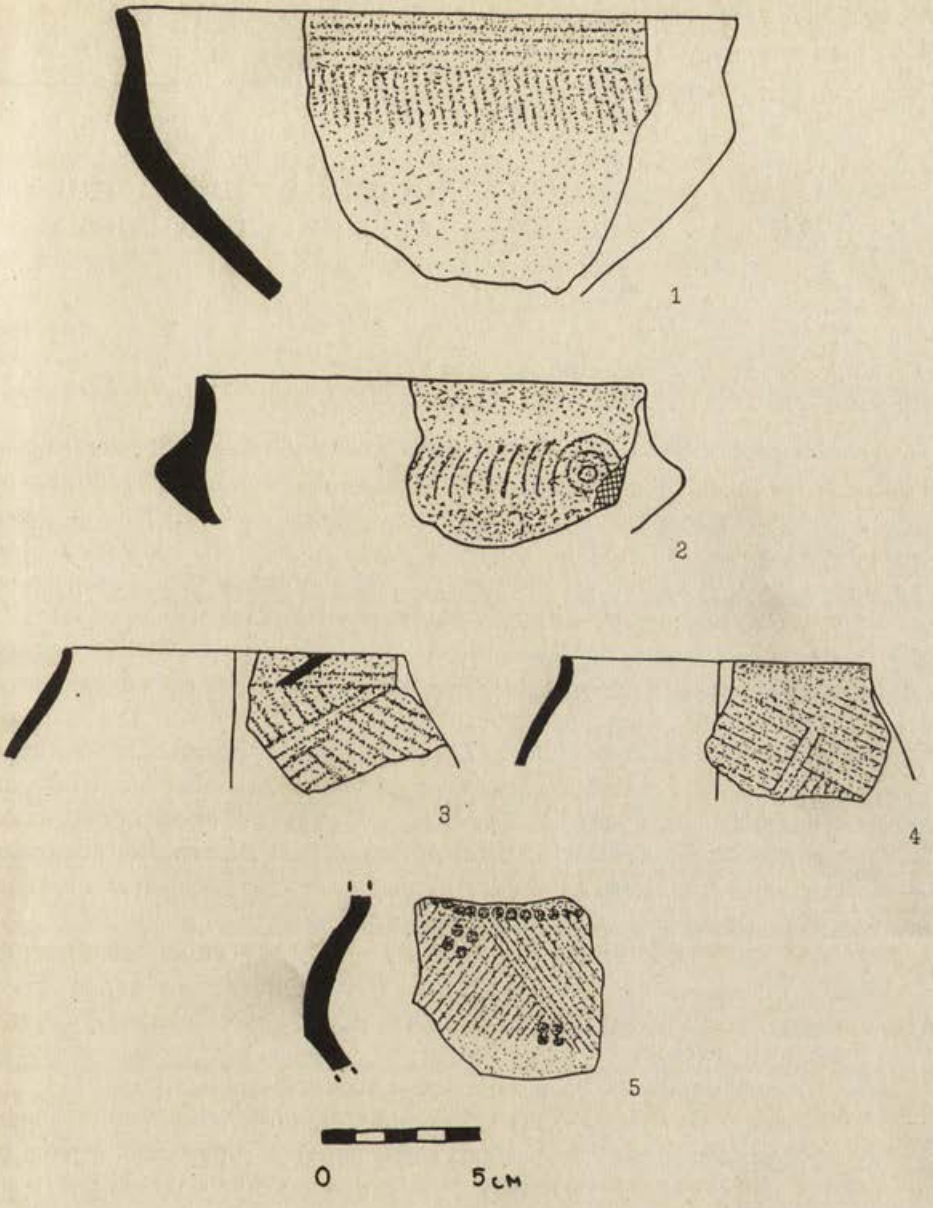

Таблица IX. Керамични форми от селището "Къшлата" - 1 - 5.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

ХОТНИЦА-ВОДОПАДА - СЕЛИЩЕТО ОТ ПРЕХОДНИЯ ПЕРИОД ОТ ЕНЕОЛИТА КЪМ БРОНЗОВАТА ЕПОХА

(Топография, стратиграфия, обща планировка)

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Праисторическото селище Хотница-Водопада се явява единственият изцяло проучен обект в България, датиращ от началото на IV-то хил. пр. Хр. Отнася се към преходния период от енеолита към бронзовата епоха. Периодът заема междинна позиция и неговото проучване у нас започва отскоро - след 70-те години на нашия век. От тук произхожда и важността на обнародването на резултатите от завършилите вече проучвания на обекта Хотница-Водопада.

Селището се намира на 2,5 км западно от село Хотница, в района на Хотнишкия водопад, който дава и неговото наименование. Разположено е по протежение на десния бряг на река Бохот, в подножието на склона Кайрака. Тази част от селището, която беше проучена чрез археологически разкопки, се намира в кооперативния блок, вдясно от асфалтирания път до Водопада, близо до съвременната странноприемница. Селището е обхващало и пространство на юг и запад от разкопания обект, но неговото проучване се оказа невъзможно поради това, че пластът остава под асфалтирания път, циментова площадка и паркинг, които при строежа са унищожили голяма част от него.

От 1978 до 1990 година беше проучена възможната за разкопаване част на селището. Освен двата хоризонта на пласта от преходния период бяха констатирани и културни пластове от по-късни исторически епохи. Разкрито беше единично погребение от XVIII век. Установени бяха културни пластове от ранното средновековие IX - X век и късната бронзова епоха.

Основна задача, поставена пред разкопките на праисторическото селище Хотница-Водопада, беше проучването на селището от преходния период от енеолита към бронзовата епоха. Необходимо беше изясняването на стратиграфията на културните напластявания, начинът на изграждане на жилищата и съоръженията към тях, както и придобиването на материали за този слабо проучен период на българската праистория, които да изяснят редица страни от материалната и духовна култура на племената, обитавали земите на Великотърновския район в тази отдалечена от нас епоха. В процеса на разкопаването бяха установени два жилищни хоризонта, без хиатус между тях. Общата дебелина на културния пласт е от 0,80 до 1 м, като се изключат вкопаванията на ямите. И двата хоризонта се отнасят към една и съща култура,

синхронна на култура Черна вода I, Певец II, Овчарово плато II, Кукутени В I/ Триполье С I.

Първи строителен хоризонт

Първи строителен хоризонт е силно разрушен поради това, че обектът е включен в обработваемата площ на селото.[1] Това се наблюдава особено ясно в южната и западната част на обекта, където културният пласт започва непосредствено от повърхността. Установена беше денивилация на древния терен от запад на изток. В квадратите, разположени на изток, в сектор III, пластът започва на дълбочина 0,15 - 0,20 м, а в някои случаи и на 0,60 - 0,70 м дълбочина след хумусен слой с дебелина 0,35 м. В северната част на обекта първи строителен хоризонт не е представен. След унищожаването на селището от втори строителен хоризонт, при новото застрояване, селището от първи хоризонт е било изградено по на юг и е обхващало пространството в долната част на склона. По този начин повърхността на селището от първи строителен хоризонт не съвпада с тази от втори хоризонт, а само в отделни участъци. Дебелината на първи хоризонт е 0,50 - 0,60 м. Загинал е от пожар. В профил той се очертава с кафяво-черен цвят и зърнест характер на пръстта. От него е разкопана 1025 м^2 площ.

Жилищата били наземни, изградени чрез забити в земята колове, преплетени с пръти и измазани с дебел слой глина. При археологическите разкопки се разкри голямо количество горяла стенна мазилка. Върху отделните късове се разкриха отпечатани пръти от колове. Разкриха се и дупки от колове, които около пещите достигаха диаметър 0,20 - 0,30 м. Със сигурност бяха установени планът и размерите на жилище № 1 (обр. 1, а, виж описанието на съоръженията и находките към тях накрая).

Компактно струпване на горяла стенна мазилка беше установено и в квадрати III_8 и III_{13} от очертаващото се на това място жилище № 2 (обр.2, а). За съжаление дупки от колове не бяха намерени. Подовото му ниво е маркирано от цели и фрагментирани съдове, които се разкриха под горялата мазилка. Към същото жилище се отнася и разкопаната основа на пещ № 20.

Разкрити бяха основите на два вида пещи. Първият тип е представен от познатите ни пещи със свод. Изградени са на древния терен чрез подложка от камъни - средно големи и дребни, измазани отгоре с дебел слой глина. Понякога между каменната подложка и глинената замазка са нареждани фрагменти от глинени съдове с цел по-продължително задържане на топлината. При тяхното разкриване сводът е винаги разрушен. Освен за приготвяне на храна този тип пещи били използвани и за отопление. При наземните жилища от първи хоризонт те били изградени вътре в тях, а при вкопаните от втори хоризонт - на ръба на вкопаната част, на нивото на древния терен. Проучени бяха общо 27 броя пещи от този тип №№ 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 14, 15, 20, 21, 25, 26 и 27 са от първи хоризонт.

През последните години на разкопките освен гореописаният тип пещи бяха открити за първи път у нас и друг вид оригинални глинени съоръжения, чието предназначение дълго време оставаше неясно. Представляват вкопани в почвата

цилиндрични ями с диаметър от 0,43 до 0,72 м и дълбочина 0,66 м. Стените им са измазани със слой от глина с дебелина 2 - 4 см. Разкриха се извън очертанията на жилищата. Чрез привличане на по-късни археологически паралели и по етнографски данни беше установено, че това са вкопани пещи, известни в литературата с термина тандири. Използвани са за приготвяне на храна чрез задушаване и за изпичане на питки.[2] Най-ранните тандири са разкрити в селищата на Салтовската култура по поречието на река Дон.[3] Етнографски паралели са познати и сега сред народите на Кавказ, Армения и Азърбейджан, както и в селските райони на Корея, Китай, Афганистан и Пакистан[4], Северозападна България, Родопите и други области[5] за печене на животни чрез задушаване. По този начин и сега се приготвят агнета "по хайдушки" или "по гергьовски". На обекта Хотница-Водопада са открити общо девет броя вкопани пещи-тандири, два от които се отнасят към първи и седем към втори хоризонт. Към първи строителен хоризонт принадлежат тандири № 2 и 4. Осем от откритите тандири се отнасят към т. нар. ямни тандири (по класификацията на Красильников) и един към наземните. Тези, които са вкопани (ямните) обикновено се откриват при престъргването на терена като окръжности от червена, спечена глина с дебелина на стените 2 - 4 см. След почистването на вътрешността им се установяват вкопани съоръжения с цилиндрична форма. Най-често подът и стените, от основата до устието, са измазани с дебел слой глина, която е изпечена до червено. Замазката на стените при ямните тандири има само вътрешно лице. Устието им лежи на подовото ниво на хоризонта, към който се отнасят, или с няколко сантиметра над него. Някои от тях са изработени с голямо майсторство, като например тандир № 3, който е най-добре запазеният.

Към наземните тандири се отнася само тандир № 7. Той е частично запазен, но разкриването му в профила на квадрата, който съвпада с централния профил, позволи не само да се уточни принадлежността му към втори хоризонт, но и да се направят някои по-точни наблюдения относно неговото изграждане. Площадката от камъни, върху която е изграден, е подобна на площадката, открита около устието на тандир № 4. От етнографски паралели установихме, че камъните са били използвани за по-продължително задържане на топлината. Подобна тенденция се наблюдава и при наземните тандири на селището, които също са снадебни с каменна площадка за по-продължително задържане на топлината. При почистването на тандир № 6, горе, вътре в него, се разкри голям трапецовиден камък, който заемаше цялата му площ, а от изток и запад се допираше непосредствено до стените му. Очевидно става дума за капак. Следи от разрушен капак бяха установени и при тандир № 8, при който около устието беше разкрита компактна маса от горяла глина. Към първи строителен хоризонт се отнасят и разкритите ями №№ 1, 9 и 10.

Втори строителен хоризонт

Този хоризонт съвпада с първоначалното заселване на селището от преходния период. Очертани бяха приблизителните му граници. На запад то е било разположено много близко до река Бохот, по самото протежение на десния

бряг. Установена беше и неговата източна граница. На север селището продължава и след последните разкопани най-северни квадрати, като културния му пласт значително изтънява. Трудно е да се определи южната му граница, но със сигурност може да се каже, че при първоначалното заселване селището е било разположено значително по на север, в равнинната част под склона, много близо до реката. Това е станало и причина за неговото унищожаване. Селището от втори строителен хоризонт вероятно е загинало от голямо наводнение. Населението временно е напуснало жилищата си и се е изтеглило за кратко време на юг по склона, след което се е върнало и построило жилищата си от първи хоризонт на старото място. Дебелината на пласта на втори хоризонт, без вкопаната част от ямите, е 0,40 м. В профил той се очертава със сиво-черна пръст, наситена с дребни късчета горяла глина, въгленчета, фрагменти от глинени съдове и животински кости. От втори хоризонт е проучена площ от 1775 м^2.

Жилищата представляват вкопани в стерилната почва ями-землянки с едно, а в някои случаи с две или три помещения, разделени помежду си чрез глинени площадки. Ямите имат сравнително малки размери. В зависимост от дълбочината на вкопаването те се разделят на два типа - плитко вкопани, на дълбочина 0,25 до 0,65 м, и дълбоко вкопани, на дълбочина до 1,60 метра. До основата на дълбоко вкопаните землянки се е достигало чрез издълбани в стерилната почва стъпала, каквито бяха разкрити при ями №№ 3 и 5 или отстъпи - при ями №№ 6 и 7. Разкопани бяха общо 18 ями, една от които се отнася към късната бронзова епоха. Останалите 17 ями принадлежат на селището от преходния период. Повечето от тях са функционирали по време на втори хоризонт. Яма № 1 е била използвана и при двата хоризонта. Не всички ями могат да бъдат интерпретирани като вкопани жилища. Една от тях (яма № 15) е изпълнявала ролята на зърнохранилище. По-малките по размери ями (№№ 1, 9 и 10) били използвани като боклучни. Две от ямите не могат със сигурност да се определят (ями №№ 11 и 13) и 11 могат да се интерпретират като вкопани жилища-землянки. Прави впечатление, че находките и керамиката в голямото си количество бяха намерени в пълнежа на ямите. Това се отнася особено за сектор V и VIII, където е представен само втори хоризонт. Към него се отнасят ями №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 17 и 18.

Разкриването на цял комплекс от три ями-землянки с по две и три помещения (ями №№ 3, 4 и 5) подкрепиха у мен предположението, че се касае до вкопани и полувкопани жилища, свързани с първоначалното заселване на селището. Кои са основанията, които ме накараха да ги отнеса към този тип жилища:

1. Идентичността на разкритите ями с подобни такива от други праисторически обекти в страната, които се интерпретират като землянки.

2. Разкритите стъпала при ями №№ 4 и 5 и отстъпа при ями №№ 6 и 7 показват, че се е слизало до пода им.

3. Облицовката на стените, а понякога и пода с дребни чакълести камъчета.

4. Разпределението на някои ями в дълбочина на няколко сектора и помещения. Особено ясно това е изразено при яма № 5, която отгоре започва

като обща яма и в дълбочина се разделя на три отделни помещения.

5. При някои от ямите, на ръба, на нивото на древния терен се очертаха пещи.

6. Наличието на голямо количество въглен и горяла стенна мазилка в запълнителя на ямите показва, че нагоре те са били изградени от леки дървени конструкции, измазани с глина, в които били включени и пещите за отопление и приготвяне на храна.

Дълбоко вкопани ями с по-големи размери, които също се интерпретират като землянки, са разкрити в селищата от преходния период Шемшево - Клисе баир и Велико Търново - Качица Д.[6] Подобни вкопани и полувкопани жилища-землянки с малки размери са известни от селището Овчарово - плато II, датиращо също от преходния период.[7] Там са разкрити 5 землянки с неправилна осморкообразна форма, със средни размери 5 х 3 м и дълбочина 0,70 м, разделени на два сектора. Тук пещта и огнището са разположени в по-малкия и по-плитък сектор. В нашия случай пещта е разположена извън очертанията на вкопаната част на землянката, на ръба на ямата, на нивото на древния терен. Идентична ситуация по отношение на разположението на пещта се наблюдава в неолитното селище в Подгорица, Търговищко.[8] Вкопани и полувкопани жилища-землянки са известни и от други по-ранни обекти от Северна България още от неолита. В неолитното селище Самоводене са известни землянки от най-ранния културен пласт, свързан с неговото първоначално заселване. Землянки са разкрити и при разкопките на праисторическото селище Качица[9] и в Усое$_{I}$ и Усое$_{II}$.[10]

На североизток от долното течение на река Дунав землянката е най-популярната жилищна форма през неолита, докато в южните части на Балканския полуостров и Предна Азия е почти непозната.[11] Това се обяснява, от една страна, с особеностите на климата, който на север от Балкана е значително по-суров, а, от друга, с различната етнокултурна структура на двата района, както и с различията на тяхната културна ориентация.[12]

Към втори строителен хоризонт се отнасят и проучените пещи №№ 2, 9, 12, 16, 17, 18, 19, 22, 23 и 24 и вкопаните пещи-тандири №№ 1, 3, 5, 6, 7, 8, и 9.

И така, разкритите съоръжения при разкопките на селището от преходния период Хотница-Водопада се отнасят към два жилищни хоризонта, които се причисляват към една и съща култура, без установен хиатус между тях. Първоначалното заселване е станало в равнинната част под склона, много близо до река Бохот. То съвпада с втори строителен хоризонт на селището. Изградени били вкопани и полувкопани жилища-землянки с едно, две или три помещения с малки размери. На ръба на някои от тях са били изградени и пещи за отопление и приготвяне на храна, включени с леки дървени конструкции в очертанията на жилищата. Извън тях, в дворовете, били направени вкопани пещи-тандири за приготвяне на храна чрез задушаване и за изпичане на питки. На определен етап селището от втори хоризонт е разрушено. Населението временно е напуснало жилищата си и се е изтеглило на юг по склона на височината. Отново се е завърнало , щом това е станало възможно, и е изградило новите си жилища на

старите места и същевременно изтеглило селището по-нагоре по склона. Този път жилищата били наземни. Пещите били изградени във вътрешността им, а тандирите - извън техните очертания.

КАТАЛОГ
на разкритите съоръжения от Хотница-Водопада

Първи строителен хоризонт

Жилище № 1 - разположено върху цялата площ на квадрат II_{14} и върху част от южната половина на квадрат II_{19}. Има правоъгълна форма и леко извита северна стена. Разположено е по посока североизток-югозапад. Жилището е наземно. Изградено е от забити в земята дървени колове, преплетени с пръти и измазани с дебел слой глина. Дупките от коловете имат среден диаметър 0,10 метра и разстояние между тях от 0,60 до 1,40 м. При строежа на жилището са използвани и дебели стълбове, забивани на голяма дълбочина. Най-вероятно е входът му да е бил от изток, където се очерта по-голямо разстояние между дупките. Подът не е измазан, а е използван за това древният терен. В югозападния ъгъл на жилището е разположена пещта (№ 14). Размерите му са: дължина север-юг - 4, 85 м, ширина изток-запад - 3, 40 м (обр. 1, а).

Жилище № 2 - разположено в квадрати III_8 и III_{13}. Установено е по компактната маса горяла стенна мазилка и от цели и фрагментирани съдове по нея. Точните му размери не са установени (обр. 2, а).

Пещ № 1 е разположена в югозападния ъгъл на квадрат II_1, на 0,05 м дълбочина от повърхността. Има неправилна кръгла форма и лек наклон на запад. Изградена е чрез подложка от дребни камъни, измазани със слой глина с дебелина 1 см. Следва втора подложка от по-едри камъни и втора подова замазка с дебелина 1 см, а върху нея - трета подова замазка с дебелина 2 см. Между последните две подови замазки лежи слой от натрошени глинени съдове. Пещта има размери: дължина север-юг - 1,20 м, ширина изток-запад - 1,10 м (обр. 3, а).

Пещ № 3 се намира в източната половина на квадрат II_1. Разкрита е на дълбочина 0,15 м от повърхността. Има неправилна елипсовидна форма. Изградена е от подложка от дребни камъни, върху които е положена замазка от жълто-зелена глина с дебелина 1 см. Върху нея има втора замазка с дебелина 2 см. Между двете замазки се разкри слой от натрошени глинени съдове. Подовите ѝ замазки са силно напукани, на места силно разрушени. При сегашното състояние пещта има размери: дължина изток-запад - 1,30 м, ширина север-юг - 1 м (обр. 3,б).

Пещ № 4 е разкрита в югоизточната четвърт на квадрат II_2. Има елипсовидна форма и е разположена по посока изток-запад. Подовата ѝ замазка е добре запазена, но силно напукана. За подложка при изграждането на пещта са използвани дребни камъни, върху които следва замазка от жълто-зелена глина с дебелина 2,6 см. Пещта има размери: дължина 1,05 м, ширина 0,85 м (обр. 3,

в).

Пещ № 5 е разположена в южната половина на квадрат II_3, на дълбочина 0,20 метра от повърхността. Има неправилна елипсовидна форма. Подовата ѝ замазка е добре запазена, но силно напукана. Пещта е изградена от подложка от дребни камъни, след което следва замазка от слой глина с дебелина 2 см. В югоизточния край на пещта е запазена малка част от нейния свод. Има размери: дължина изток-запад 1 м, ширина север-юг - 0,80 м (обр. 4, а).

Пещ № 6 е разкрита в югоизточната четвърт на квадрат II_5. Има неправилна елипсовидна форма. Изградена е от подложка от дребни камъни, измазани отгоре със слой от глина с дебелина 2 см. Подовата ѝ замазка е силно напукана и запазена само в отделни участъци. Има размери: дължина изток-запад 1,90 м, ширина север-юг - 1,60 м (обр. 4, б).

Пещ № 7 се намира в югозападния ъгъл на квадрат II_8. Тя е силно разрушена при механичната обработка на почвата. Подовата ѝ замазка и каменната ѝ подложка са напълно унищожени и разбъркани. Точните размери на пещта не могат да се установят. Петното от разрушения има размери: дължина север-юг 1,40 м, ширина изток-запад 1,40 м. В петното от разрушения се намират парчета от глинена замазка и дребни камъни, което показва, че тя е била изградена подобно на останалите разкрити пещи чрез подложка от камъни, измазани отгоре с дебел слой глина.

Пещ № 8 е разположена в югозападната четвърт на квадрат II_9 на дълбочина 0,35 м от повърхността. Запазена е малка част от нея, поради което е трудно да се определи формата ѝ. Разположена е по посока изток-запад. Запазената част има неправилна елипсовидна форма. Изградена е чрез подложка от дребни и средно големи камъни, върху които е измазан слой от глина с дебелина 2 см. Подовата ѝ замазка е разрушена и запазена само на отделни участъци. Добре е запазена подложката от камъни. Има следните размери: дължина изток-запад 1,20 м, ширина север-юг 1,10 м (обр 4, в).

Пещ № 10 е разположена почти в центъра на южната половина на квадрат II_{10} по посока север-юг, лек наклон на юг. Подовата ѝ замазка е напукана, но много добре запазена по цялата площ на пещта. Под нея личи подложка от дребни камъни. Това се проследява много добре по периферията на пещта, където подовата ѝ замазка на места е разрушена. Пещта има размери: дължина север-юг 1,30 м, ширина изток-запад - 1,05 м (обр. 5, а).

Пещ № 11 се намира в източната половина на квадрат II_{10}. Пещта е изградена чрез подложка от камъни, върху които е измазан дебел слой глина - 2 см. Между подложката от камъни и глинената замазка има пласт от натрошени глинени съдове. Подовата замазка на пещта е силно разрушена и запазена само в западната ѝ половина. Формата ѝ не може да се определи поради нейното силно разрушаване. Част от нея продължава на изток, в неразкопания терен на централния профил. Разкритата част има размери: дължина север-юг 1,10 м, ширина изток-запад 0,75 м (обр. 5, б).

Пещ № 13 е разположена по средата на източната половина на квадрат II_9 и

по средата на западната половина на квадрат II_{10}. Пещта е малка по размери и има неправилна кръгла форма.

Подовата ѝ замазка е добре запазена, но силно напукана. Отгоре ясно личат две измазвания. На дълбочина 0,20 метра под нивото на втората замазка личи трето измазване, изместено с 0,30 м на запад, а на изток продължава под горната пещ. Подложката от камъни не се забелязва. Има размери: дължина изток-запад - 0,75 м, ширина север-юг 0,80 м (обр. 5, в).

Пещ № 14 е разкрита по средата на западната половина на квадрат II_{14} на дълбочина 0,50 м от повърхността. Има неправилна кръгла форма. Добре личат две подови замазки. Горната подова замазка е силно напукана и разрушена и е запазена само в отделни участъци. Под нея е положен слой от натрошени глинени съдове. Следва втора подова замазка от жълта глина, силно напукана, но по-добре запазена. Не се забелязва подложка от камъни и при двете измазвания. Има размери: дължина изток-запад 1,20 м, ширина север-юг 1,15 м (обр. 6, а)

Пещ № 15 е разположена в североизточната четвърт на квадрат II_{15} и е силно разрушена. Запазената част има неправилна кръгла форма. Изградена е чрез подложка от дребни камъни, върху които е измазан дебел слой жълта глина. Подовата ѝ замазка е силно разрушена и запазена в малки участъци около центъра на пещта. Има размери: дължина север-юг 0,90 м, ширина изток-запад 0,80 м (обр. 6, б).

Пещ № 20 е разположена в южната половина на квадрат III_8. Част от нея продължава на юг, в неразкопания терен под голям насип. Изградена е чрез подложка от дребни и едри камъни, измазани отгоре със слой от жълта глина с дебелина 4 - 5 см. Подовата ѝ замазка е добре запазена, но силно напукана, а в източната ѝ половина е силно разрушена. Тук добре личи подложката от камъни. Има размери: дължина изток-запад 1,70 м, ширина север-юг 1,60 м. Пещта се отнася към жилище № 2 (обр. 6, в).

Пещ № 21 е разкрита в югоизточната четвърт на квадрат III_6. Има неправилна елипсовидна форма, а в източната си част е пресечена. Пещта е силно разрушена. Изградена е чрез подложка от дребни камъни, върху които е измазан дебел слой глина. Глинената ѝ замазка е силно разрушена и запазена в отделни малки участъци. Доста разрушена е и подложката от камъни. Има размери: дължина изток-запад 0,85 м, ширина север-юг 1,00 м (обр. 7, а).

Пещ № 25 се намира по средата на източната половина на квадрат II_{25}. Има неправилна елипсовидна форма, а в източната си част е пресечена. Пещта е силно разрушена. Изградена е чрез подложка от дребни и средно големи камъни, добре подредени. Между тях се срещат дребни фрагменти от глинени съдове. Подовата ѝ замазка е напълно унищожена. Парчета от нея се намериха в културния пласт около пещта. Има размери: дължина север-юг 1,5 м, ширина изток-запад 1,15 м (обр. 7, б).

Пещ № 26 е разположена в северозападния ъгъл на квадрат V_2 и в североизточния ъгъл на квадрат V_1. Пещта има сравнително големи размери в сравнение с разкритите досега пещи. Има неправилна петоъгълна форма с леко

заобляне в ъглите. Подложката ѝ от едри и средно големи камъни е добре запазена. Подовата ѝ замазка е напълно унищожена. Има размери: дължина изток-запад 2,20 м, ширина север-юг 1,90 м (обр. 7, б).

Пещ № 27 е разположена в югоизточния ъгъл на квадрат III_{25}. Има неправилна кръгла форма. Изградена е чрез подложка от камъни, върху които е положен пласт от глинена замазка с дебелина 2 см. Пещта е силно разрушена. Запазена е част от подовата ѝ замазка, която е силно напукана. В северозападния край малка част от пещта е разрушена при разкопаването. Има размери: дължина север-юг 0,55 м, ширина изток-запад 0,65 м (обр. 8, б).

Тандир № 2 е разкрит в западната половина на квадрат V_1 на дълбочина 0,70 м от повърхността. Има неправилна кръгла форма и диаметър при устието 0,64 м. Вкопан е в културния пласт на втори строителен хоризонт на дълбочина 0,35 м. Ръбът на устието на тандира съвпада с подовото ниво на първи хоризонт. Стените от ямата са измазани със слой от глина с дебелина 2 см. Замазката е неравномерна, напукана и на места разрушена. Подът представлява достигнатата при вкопаването стерилна почва и не е измазан (обр. 10, б).

Тандир № 4 се намира в югозападната четвърт на квадрат III_2 и югоизточната четвърт на квадрат III_{21}. Има цилиндрична форма с диаметър при устието, който е равен на диаметъра при основата 0,56 м. Вкопан е на дълбочина 0,50 м. Стените му леко се разширяват в дълбочина и са измазани със слой от глина с дебелина 3 см. Част от тях при устието са разрушени. Повърхността им е неравномерна. Основата е също неравномерна, измазана с глина. Глинената замазка е добре изпечена. Пространството около устието, на север и изток от тандира, е заета от компактна маса от едри, средно големи и дребни камъни, образуващи площадка (обр. 10, в).

Яма № 1 е разкрита в североизточната половина на квадрат II_2 и северозападната половина на квадрат II_3, на дълбочина 0,50 м от повърхността. Има почти правилна полукълбовидна форма, с диаметър при периферията 2,30 м. Към основата си се стеснява ѝ диаметърът и достига 1 м. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина 0,95 м. Вътрешната повърхност на ямата е облицована с дребни, чакълести камъчета. Ямата е функционирала и при двата жилищни хоризонта. В пълнежа ѝ ясно бяха разграничена два пласта, отнасящи се към първи и втори хоризонт. Сравнително малките размери на ямата и стесняването и при основата я правят неудобна за обитаване. Вероятно е била използвана като боклучна яма (обр. 9, а).

Яма № 9 е разкрита в северозападната четвърт на квадрат III_6. Разкрита е 1/2 от нея. Има полукръгла форма. Останалата част остава в неразкопания терен под централния профил. Ямата е вкопана в културния пласт на втори хоризонт, който пресича и на 0,25 м в стерилната почва. В центъра и в северния ѝ край има разхвърляни камъни. Запълнителят ѝ се състои от кафяво-черна, зърнеста пръст, характерна за първи строителен хоризонт, наситена с обилно количество дребни камъчета, дребни късчета горяла глина, фрагменти от глинени съдове. Разкритата част на ямата има размери: диаметър север-юг - 2 м, изток-запад

1,25 м (обр. 9, б).

Яма № 10 е разположена в югозападния ъгъл на квадрат III_{21} на дълбочина 0,85 м от повърхността. Част от нея продължава на запад, под централния профил. Разкритата част има неправилна полукръгла форма. Ямата е съобразена с пещ № 25 и е разположена на изток от нея. Вкопана е на дълбочина 0,25 м в стерилната почва. Пълнежът ѝ се състои от кафяво-черна, зърнеста пръст, характерна за първи жилищен хоризонт, наситена с дребни камъчета, въгленчета, дребни късчета горяла глина, фрагменти от глинени съдове. Размери: дължина север-юг 2,60 м, ширина изток-запад 1,60 м (обр. 9, в).

Втори строителен хоризонт

Яма № 1 - виж описанието на първи хоризонт.

Яма № 2 (землянка) е разположена в северната половина на квадрат II_{14} и в южната половина на квадрат II_{19} (обр. 11, а). Разкри се в района на жилище № 1 от първи хоризонт. Има неправилна кръгла леко елипсовидна форма и размери: диаметър север-юг 3 м, диаметър изток-запад 2,50 м. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина 0,25 метра. От север стените ѝ се спускат отвесно, а от южната половина те са полегати. Основата е плоска, равна. Диаметърът при основата е 2,30 метра. Подът и стените ѝ са облицовани с дребни, чакълести камъчета. Ямата е пресечена от по-късен изкоп с посока изток-запад, който в двата си края излиза извън нейното очертание. Общата му дължина е 2,30 м и ширина 0,30 м. Вкопан е под основата на ямата на дълбочина 0,45 м. Пълнежът на ямата и на изкопа се състои от сиво-черна пръст, наситена с голямо количество фрагменти от глинени съдове и други находки. Ямата е била използвана като землянка. Недалеч от нейната южна периферия, на нивото на древния терен, под основата на пещ № 14 се разкри пещ № 19, отнасяща се към втори хоризонт. Вероятно последната е била включена в очертанията на землянката чрез лека дървена конструкция и е служила за отопление и приготвяне на храна.

Яма № 3 (землянка) е разкрита в източната половина на квадрат III_{12} и южната половина на квадрат III_{17} (обр. 11, б). Има удължена бъбрековидна форма и е разположена по посока североизток-югозапад. Вкопана е на дълбочина 0,50 - 0,65 м от нивото на стерилната почва. Разделена е на две помещения, свързани помежду си. Северното помещение - 3а е вкопано на дълбочина 0,65 м и има размери: дължина 2,90 м, ширина 2,65 м. Второто - югоизточното помещение - 3б е по-плитко вкопано - на дълбочина 0,50 метра. Има елипсовидна форма и размери: дължина север-юг 3,30 м, ширина изток-запад 2,60 м. В източния му край се разкриха три стъпала, издълбани в стерилната почва (обр. 11, в). Стъпалата ясно се очертаха в профила на източната пътека на квадрат III_{12}. Запълнителят на ямата се състои от сиво-черна, зърнеста пръст, примесена с обилно количество въглен, парчета от горяла стенна мазилка и замазка на пещ, голямо количество фрагменти от глинени съдове.

Яма № 4 (землянка) заема почти цялата площ на квадрат III_{16} с изключение

на неговия северозападен ъгъл (обр. 13, а). Отгоре има приблизително триъгълна форма, а в дълбочина се оформя от три по-малки вкопани ями - 4а, 4б и 4в. Яма 4а е разположена в североизточната част на квадрата. Има кръгла форма и е плитко вкопана в стерилната почва - на дълбочина 0,30 м. Има диаметър 1,80 м. Чрез малък преход, който е по-плитко вкопан, яма 4а преминава в яма 4б. Тя има приблизително елипсовидна форма и е вкопана на дълбочина 0,30 м. Има размери: дължина север-юг 3,20 м, ширина изток-запад 1,80 м. От яма 4а и 4б се влиза в яма 4в, дълбоко вкопана в стерилната почва на дълбочина 1,10 м. Ямата има елипсовидна форма и размери: дължина север-юг 2,30 м, ширина изток-запад 1,50 м. От североизточния ѝ край се разкри пещ № 24. В съседство с яма № 4, западно от нея се разкри тандир № 1.

Яма № 5 (землянка) е разположена в източната половина на квадрат III_{11} и в западната половина на квадра III_{12} (обр. 13, б). Отгоре, по периферията, тя започва като обща яма с бъбрековидна форма и на дълбочина 0,60 м от повърхността, чрез две глинени площадки от север и от юг, тя се разделя на три по-малки ями: 5а, 5б и 5в. Върху северната площадка се очертаха издълбани в жълтата глина две стъпала, а горният край на площадката се явява като трето стъпало на ямата. Яма № 5а има леко елипсовидна форма. Разположена е изцяло в квадрат III_{11}. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина 1,15 метра и на 0,70 метра дълбочина от нивото на втората площадка. Размерите ѝ при основата са: дължина север-юг 2,30 м и ширина 1,75 м. Разкритата площадка със стълбището отвежда към нея. Между двете площадки, при основата на яма 5а, има разстояние от 0,50 метра, което се явява като вход към яма 5б. Това е втората по големина от трите ями. Разположена е по посока североизток-югозапад. Има приблизителна елипсовидна форма. Вкопана е на дълбочина 1,10 метра от нивото на стерилната почва и на 0,40 метра от нивото на отстъпа на голямата площадка. Размерите ѝ при основата са: дължина югоизток-северозапад 1,45 м, ширина североизток-югозапад 1,10 м. Яма 5в се явява като самостоятелна, без връзка с другите две. Вкопана е на 1,10 метра в стерилната почва и на 0,35 метра дълбочина от нивото на отстъпа на голямата площадка. Размерите при основата ѝ са: дължина изток-запад 1,30 метра, ширина север-юг 1,05 м. Запълнителят и на трите ями е еднакъв. Състои се от сиво-черна зърнеста пръст, характерна за втори жилищен хоризонт, наситена едри и дребни късове от горяла стенна мазилка, животински кости, голямо количество фрагменти от глинени съдове. Взети бяха няколко проби за C_{14} изследване.

В южния край на периферията на яма № 5 беше разкрита основата на пещ № 22, която с лека дървена конструкция вероятно е била включена в очертанията на жилището.

Яма № 6 (землянка) е разположена в центъра на западната половина на квадрат III_{19} и в центъра на източната половина на квадрат III_{18} (обр. 16, а). Има неправилна кръгла форма. От запад и северозапад стените ѝ се спускат почти отвесно, с лек наклон навътре, а в източната си половина ямата има отстъп, изпълняващ ролята на стъпало, което позволява слизане до основата ѝ. Вкопана

е в стерилната почва на дълбочина 1,50 метра. Стените на ямата са облицовани с дребни чакълести камъчета, личи и трамбоване на кафява глинеста пръст. Пълнежът ѝ се състои от сиво-черна пръст, характерна за втори строителен хоризонт, примесена с едри и по-дребни късчета горяла стенна мазилка, голямо количество едри и дребни въглени (взети бяха проби от въглен за C_{14} изследване), животински кости, голямо количество фрагменти от глинени съдове. На дъното на ямата беше намерена едра животинска глава.

Яма № 7 (землянка) е разположена в южната половина на квадрат III_{19}. Има почти правилнат елипсовидна форма. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина на 0,70 метра. От изток има малък отстъп, оформен като дъга, който е бил използуван като стъпало към ямата. В северния край на отстъпа се разкри овална дупка от кол с диаметър 8 см. Отстъпът е изтеглен с 0,40 м на изток от ямата и е вкопан на дълбочина 0,40 м в стерилната почва. Стените и подът на ямата са облицовани с дребни чакълести камъчета. Запълнителят ѝ се състои от сиво-черна зърнеста пръст, наситена с дребни камъчета, дребни късчета горяла глина, голямо количество въглен, голямо количество фрагменти от глинени съдове, животински кости. Основата и стените на ямата са облицовани с дребни чакълести камъчета. Има размери: дължина изток-запад 2,10 м, ширина север-юг 1,70 м.

Яма № 8 (землянка) е разположена в югоизточната четвърт на квадрат III_{20} и съвсем малка част от нея в североизточната четвърт на квадрат III_{15} (обр. 18, а). Има неправилна кръгла форма и леко сплескване на изток. Вкопана е почти отвесно на дълбочина 0,50 м в стерилната почва. Пълнежът ѝ се състои от сивчерна, зърнеста пръст, наситена с дребни късчета горяла глина, животински кости, средно количество фрагменти от глинени съдове. Намерено беше голямо количество въглен. Стените на ямата, както и основата ѝ са облицовани от дребни чакълести камъчета. Има размери: дължина север-юг 2,25 м, ширина изток-запад 1,85 м.

Яма № 11 заема южната половина на квадрат III_{21} и северната половина на квадрат III_{16} (обр. 18, б). Разкрита е на дълбочина 0,90 м от повърхността. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина 0,95 м. Има полусферична форма. Отгоре устието ѝ образува почти правилен кръг, към основата се стеснява и приема формата на полусфера. Стените и основата ѝ са облицовани с дребни чакълести камъчета. Около основата, от юг на север, има две дупки от колове с диаметър 7 см. Следи от колове има на 5 места в западната половина на ямата. Запълнителят ѝ се състои от сиво-черна, зърнеста пръст, наситена с обилно количество късове от горяла стенна мазилка, много голямо количество въглен от греди, много пепел, много фрагменти от глинени съдове. Ямата има размери: диаметри при устието изток-запад 2,20 метра, север-юг 2,30 метра, диаметри при дъното - изток-запад 1,65 м, север-юг 1,70 метра.

Яма № 12 (землянка) е разкрита в западната половина на квадрат V_{25} на дълбочина 0,80 метра от повърхността (обр. 19, а). Има кръгла форма с леко удължаване по посока север-юг. Стените ѝ се спускат към основата под наклон навътре. На пода ѝ от южната страна до стената се разкриха два големи камъка.

Изчистени бяха три дупки от колове с диаметри 10, 15 и 20 см, разположени в триъгълник - две върху източната и южната вкопана наклонена стена и другата на пода в западната половина на ямата. Други две дупки от колове с диаметри 7 см се разкриха на северозападната стена. Пълнежът от ямата се състои сиво-черна, зърнеста пръст, примесена с дребни камъчета, дребни късчета горяла глина, малко фрагменти от глинени съдове. Разкритите дупки от колове позволяват да допуснем, че се касае за полувкопано жилище, което нагоре е продължавало с лека дървена конструкция.

Яма № 13 е разкрита в северната половина на квадрат V_{24} на дълбочина 0,60 м от повърхността (обр. 19, б). Разположена е по посока югоизток-северозапад. Има неправилна елипсовидна форма. Стените ѝ се спускат под наклон навътре към основата. От изток се очертаха две изкопани в стерилната почва стъпала. Стените и основата ѝ са облицовани с дребни, чакълести камъчета. В северозападния си край ямата е пресечена от каменна пътека от старобългарския пласт. Размери на ямата: дължина североизток-югозапад 3,20 м, ширина 1,70 м, дълбочина 0,90 м. В ямата е намерен кремък - п. № 655.

Яма № 14 (землянка) е разположена в центъра на квадрат V_{23} (обр. 19, в). Има неправилна четириъгълна форма и заоблени ъгли. Вкопана е на дълбочина 0,25 метра в стерилната почва. В североизточния ѝ ъгъл се разкриха струпани камъни и керамика от старобългарския пласт. В северозападната част на ямата се разкриха две вкопавания със сферична форма. В едното от тях се разкри долната част на голям дебелостенен съд. Ямата има размери: дължина изток-запад 2,90 м, ширина север-юг - 2,75 м, дълбочина 0,25 м.

Яма № 15 (зърнохранилище) се разкри по средата на източната половина на квадрат V_{17}, заема съвсем малка част от средата на западната половина на квадрат V_{18} (обр. 21, а). При устието ямата има цилиндрична форма, която продължава надолу на дълбочина 0,50 м. След това приема формата на пресечен конус - стените ѝ рязко се скосяват навън, така че при основата диаметърът ѝ е по-голям, отколкото при устието. Ямата е вкопана на дълбочина 1,50 м в стерилната почва. Стените ѝ не са обмазани. В северната ѝ половина основата ѝ е облицована от плочести камъни. В центъра на основата се очерта петно от разрушения - силно сбита горяла стенна мазилка, пепел, въглени, които продължават и в южна посока. Струпаната горяла стенна мазилка вероятно е паднала отгоре, което говори за лека дървена конструкция във височина, обмазана с глина. Пълнежът ѝ се състои от сиво-черна пръст, характерна за втори строителен хоризонт, обилно наситена с въглени, горели късчета глина, към основата ѝ горели късове стенна мазилка, много фрагменти от глинени съдове и животински кости. Пълнежът ѝ не се различава от този на другите ями, които приехме като землянки. Обратният наклон на стените в конусовидната част затруднява слизането до основата. До там може да се достигне само чрез стълба. Освен това при съществуващия наклон на стените има реална опасност от срутване. По тази причина ямата не може да се причисли към вкопаните жилища-землянки. Независимо от това, че в пълнежа ѝ не се откри овъглено жито, склонни сме да

приемем, че тя е изпълнявала ролята на склад за храни. Подобни ями зърнохранилища, но с по-малки размери, са разкрити в тракийския пласт на хълма Царевец. Ямата има размери: диаметър при основата 2,40 м, диаметър при устието 1,35 м, дълбочина 1,50 м.

Яма № 17 (землянка) е разположена в северозападната четвърт на квадрат VIII_8 (обр. 23, а). Разкрита е около 1/4 от ямата, останалата част остава в неразкопания терен. Разкритата част има заоблена форма. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина 0,20 м. Основата на ямата е неравномерна. Пълнежът ѝ се състои от сиво-черна, зърнеста пръст, примесена с дребни камъчета, дребни късчета горяла глина, малко фрагменти от глинени съдове.

Яма № 18 (землянка) е разположена в източната половина на квадрат VIII_3 и в западната половина на квадрат VIII_4 (обр. 23, б). Има формата на четирилистна детелина. Част от източния ѝ край е неразкопан, тъй като се намира под каменното съоръжение от старобългарския пласт. Ямата е вкопана в стерилната почва на дълбочина 0,30 м. Пълнежът ѝ се състои от сиво-черна, зърнеста пръст, наситена с дребни камъчета, дребни късчета горяла глина, въгленчета, голямо количество фрагменти от глинени съдове. Подът на ямата е неравномерен, облицован от дребни трамбовани камъчета. Забелязват се множество петна от черна пръст от дупки от колове, възможно е да са и от животни.

Пещ № 2 е разположена в югозападния ъгъл на квадрат II_1 (обр. 3, а). Разкрита е на дълбочина 0,15 м от повърхността, под основата на пещ № 1. Има правоъгълна форма. Изместена е с 0,40 м на изток от основата на пещ № 1, а в западната ѝ половина се застъпва с нея. Изградена е по следния начин: в основата ѝ е направена подложка от дребни камъни, над която е измазан слой от глина с дебелина 3 см. Над нея следва втора замазка с дебелина 1 см. И двете замазки са силно напукани. Пещта има размери: дължина север-юг 1,15 м, ширина изток-запад 0,70 м и продължава под пещ № 1.

Пещ № 9 е разкрита в югозападната четвърт на квадрат II_9 на дълбочина 0,55 м от повърхността, под основата на пещ № 8 (обр. 4, в). Между двете пещи лежи слой от сиво-черна пръст с дебелина 0,15 м. От нея е разкрит съвсем малък участък, поради което размерите ѝ не могат да бъдат уточнени. Добре личат две подови замазки. Подложка от камъни при тази пещ не се наблюдава.

Пещ № 12 е разположена в югоизточната четвърт на квадрат II_{10} под основата на пещ № 11 (обр. 5, б). На изток продължава в неразкопания терен под централния профил. На север е изместена с 0,45 м от пещ № 11, а на юг продължава под нея. В периферията на пещта личат дребни камъни, използвани за подложка. Подовата ѝ замазка е силно напукана, но много добре запазена. От пещта е разкрита съвсем малка част, поради което трудно може да се определи както нейната форма, така и размерите ѝ.

Пещ № 16 е разкрита в североизточната четвърт на квадрат II_{15} на дълбочина 0,65 м от повърхността на (обр. 25, а). Има кръгла форма. Подовата ѝ замазка е много добре запазена, но силно напукана. На отделни места, където тя е разрушена, личи подложка от дребни камъни. Има размери: диаметър изток-

запад 0,55 м, диаметър север-юг 0,65 м.

Пещ № 17 е разположена в югоизточния ъгъл на квадрат II_{15} (обр. 25, б). Разкрита е на дълбочина 0,65 м от повърхността. По-голямата част от нея продължава на изток в неразкопания терен под централния профил. Разкритата част има елипсовидна форма. Подовата ѝ замазка е добре запазена, макар и силно напукана. В отделни участъци личи подложка от дребни камъни. Разкритата част има размери: дължина север-юг 1,45 м, ширина изток-запад 0,85 м.

Пещ № 18 е разкрита в югозападната четвърт на квадрат II_{10}, на 7 см дълбочина под основата на пещ № 10 (обр. 5, а) и следва нейната форма. Изградена е чрез подложка от дребни камъни, върху която е положена замазка от жълта глина с дебелина 5 см, спечена до червено след разкриването на пещта. Подовата ѝ замазка е много добре запазена, но силно напукана. Има размери: дължина север-юг 1,45 м, ширина изток-запад 0,85 м.

Пещ № 19 - по-голямата част от пещта е разположена в югозападната четвърт на квадрат II_{14} и малка част от нея се намира в югоизточната четвърт на квадрат II_{13}. Разкрита е на дълбочина 8 см от нивото на подовата замазка на пещ № 14. Между двете пещи лежи слой от сиво-черна пръст с дебелина 5 см. Под него, непосредствено върху подовата замазка на пещ № 19, лежат фрагменти от глинени съдове. Пещта има елипсовидна форма и е разположена по посока север-юг. Изградена е чрез подложка от дребни камъни, върху които е измазан слой от глина с дебелина 2 см. Подовата ѝ замазка е добре запазена, но силно напукана. Размери: дължина север-юг 0,95 м, ширина изток-запад 0,70 м.

Пещ № 22 е разкрита в североизточната четвърт на квадрат III_6 на ръба на яма № 5 и се отнася към нея (обр. 25, в). Пещта е силно разрушена. Изградена е чрез подложка от камъни, върху която е измазан слой от глина с дебелина 2 см. Подовата ѝ замазка е силно разрушена и разбъркана, като парчета от нея се разкриха обърнати обратно при проучването на пещта. Между тях се разкриха обилно количество фрагменти от глинени съдове, положени вероятно между подложката от камъни и глинената замазка за по-продължително задържане на топлината. Петното от разрушенията на пещта има следните размери: дължина изток-запад 1,50 м, ширина север-юг 1,20 м. Около нея беше намерена компактна маса въглен от дебел клон.

Пещ № 23 е разположена по средата на южната половина на квадрат III_7 на дълбочина 1,05 м от повърхността (обр. 26, а). Пещта е силно разрушена. Подовата ѝ замазка е разбъркана. Част от нея продължава на юг в неразкопания терен. Разрушенията обхващат пространство изток-запад 2 м, север-юг 1 м.

Пещ № 24 е разположена в югозападната четвърт на квадрат III_7 на дълбочина 1,00 м от повърхността (обр. 26, б). Пещта е разкрита на ръба на ями №№ 3 и 4 и има отношение към тях. Вероятно е била включена чрез лека дървена конструкция в очертанията на едно от жилищата. Възможно е и двете ями да се явяват като едно жилище. Пещта е силно разрушена. Подовата ѝ замазка, дебела 2,5 см, е разбъркана. Между обърнатите обратно парчета има дребни камъни, измазани отгоре с дебел слой от глина. Формата на пещта не може да се определи

поради силното ѝ разрушаване.

Тандир № 1 е разположен в югозападната четвърт на квадрат III_{16}, на запад и в съседство с яма № 4, на дълбочина 0,80 м от повърхността. На запад опира в централния профил. Устието му има кръгла форма, стените към основата леко се разширяват. Тандирът представлява вкопана в стерилната почва цилиндрична яма с диаметър при устието 0,65 м. Отвътре стените му имат груба замазка с дебелина 2 см, изпечена до червено. Пълнежът му се състои от сиво-черна пръст, богато примесена с въгленчета, горяла глина, единични фрагменти от глинени съдове, дребни животински кости и черупки от охлювчета. На дълбочина 0,30 м бе проследен пласт от кафява глина, на места опечена (обр. 27, а).

Тандир № 3 е разкрит в югоизточната четвърт на квадрат V_3 на дълбочина 0,80 м от повърхността. Има цилиндрична форма с диаметри при устието и при основата 0,45 м. Вкопан е в стерилната почва на дълбочина 0,66 м. Стените и основата му са измазани със слой от глина с дебелина 3 см. Глинената замазка от стените е изпечена, равномерна и много добре запазена. Запълнителят се състои от черна, зърнеста пръст, наситена с фрагменти от керамика, дребни късчета горяла глина, голямо количество въглен. При основата на тандира беше намерена компактна маса от въглен от дебели клони, от която беше взета проба за C_{14} датиране (обр. 27, б).

Тандир № 5 се намира в югозападната четвърт на квадрат V_2. Разкрит е на дълбочина 0,80 м от повърхността. Има неправилна цилиндрична форма, като стените му леко се разширяват към основата. Заедно с основата те са измазани с дебел слой глина с грапава повърхност, добре изпечена и изцяло запазена. Само малка част от нея на север при устието е обрушена. Тандирът има размери: диаметър при устието 0,45 м, вкопан е на дълбочина 0,38 м, дебелина на глинената замазка 3 см (обр. 28, а).

Тандир № 6 е разположен в южната половина на квадрат V_5. Изграден е по следния начин: в стерилната почва е вкопана почти цилиндрична яма, с леко разширение в дълбочина. Подът и част от стените, на височина 0,10 м от пода, са облицовани от дребни чакълести камъни. Нагоре, до устието, стените са измазани с глина. Глинената замазка е дебела 3 см и достига до 25 - 28 см. При основата на тандира бе открит кръгъл отвор с диаметър 6 см. Запълнителят се състои от сиво-черна, зърнеста пръст, характерна за втори жилищен хоризонт, примесена с пепел и голямо количество въглен. Размери на тандира: диаметри при устието 0,43 и 0,48 м, диаметри при основата 0,52 и 0,49 м. Обща дълбочина 0,38 м. (обр. 28, б).

Тандир № 7 се намира в западната половина на квадрат III_{21}. Разкри се на дълбочина 0,80 от повърхността. Той е от типа на наземните тандири. На подовото ниво на втори строителен хоризонт, който се проследява на 5 см над нивото на стерилната почва, е изградена площадка от камъни с различна големина - от едри до средно големи, с дължина север-юг 3 м. Ширината ѝ не може да бъде уточнена поради това, че остава в неразкопания терен под централния профил. Върху нея, на 1 м северно от южния ѝ край, е изграден тандир № 7. Каменната

площадка се явява и негов под. Нагоре стените му са измазани с глина с дебелина 4 см и са запазени на височина 0,50 м. Тандирът е частично разрушен. Имал е цилиндрична форма. Запазена е само западната му половина (обр. 28, в).

Тандир № 8 е разположен по средата на източната пътека на квадрат V_{12} на дълбочина 0,90 м от повърхността. Има неправилна форма с леко издължаване на изток. Глинената замазка на стените, които се спускат отвесно към основата, има дебелина 2 см и е запазена само на дълбочина 5 см от устието на тандира. Надолу тя е разрушена. За основа служи пласта от стерилна жълта глина, примесена с дребни камъчета. Около устието на тандира се разкри компактна маса от горяла глина, запълваща половината от вътрешността на тандира на дълбочина 0,10 м. Пълнежът се състои от сиво-черна пръст, примесена с горяла глина и въгленчета. Има следните размери: диаметри при устието, които са равни на диаметрите при дъното - 0,55 м и 0,52 м, дълбочина 0,40 м (обр. 29, а).

Тандир № 9 се разкри по средата, до профила на източната пътека на квадрат V_{20}, на дълбочина 0,80 м от повърхността. Част от него е разположена под пътеката на квадрата. Има неправилна цилиндрична форма с леко издължаване по посока североизток-югозапад. Към основата леко се разширява и стените му се спускат с отстъп навън. Стените и основата му имат добре запазена глинена замазка, която е неравномерна, грапава, на места изпечена до червено, на места със сив цвят на глината. Дебелината ѝ е 2,5 - 3 см. При устието добре личи постепенното разсейване и избледняване на пространството около нея общо 5 - 6 см. Запълнителят на тандира се състои от сиво-черна, зърнеста пръст, обилно наситена с въгленчета, горяла мазилка, фрагменти от глинени съдове. В пълнежа му имаше и 3 броя малки заоблени камъка и парче от кост. Има размери: диаметри при устието 0,53 и 0,45 м, диаметри при основата 0,58 и 0,55 м, дълбочина 0,30 м (обр. 29, б).

БЕЛЕЖКИ

[1] Хоризонтите са броени отгоре надолу.

[2] **Илчева, В.** Вкопани пещи-тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада. Археология, 1989, 2, 20 - 27.

[3] **Красильников, К. И.** Тандыры в Салтовских жилищах Подонья. Советская археология, 1986, 3, 48 - 60.

[4] Пак там. Виж посочената литература за етнографските паралели.

[5] **Енчев - Видю, И.** Стари и нови паметници в Добруджа. С., 1918, с. 30, обр. 27.

[6] **Станев, П.** Две селища от прехода от енеолита към бронзовата епоха западно от град Велико Търново (Под печат).

[7] **Тодорова, Х. и кол.** Овчарово. Разкопки и проучвания, VIII, 1983, с. 12.

[8] **Ангелова, И.** Разкопки на праисторическото селище "Подгорица". Арх. открития и разкопки през 1982 г., Плевен, 1983, с. 11.

[9] **Станев, П.** Поселищен живот през неолита по басейна на река Янтра. Год.

на муз. от Северна България, 1981, VI, 1 - 10.

[10] **Тодорова, Х.** Новая культура среднего неолита в Северовосточной Болгарии. Советская археология, 1975, 4, с. 16.

[11] **Тодорова, Х. и кол.** Цит. съч., с. 10.

[12] Пак там, с. 11.

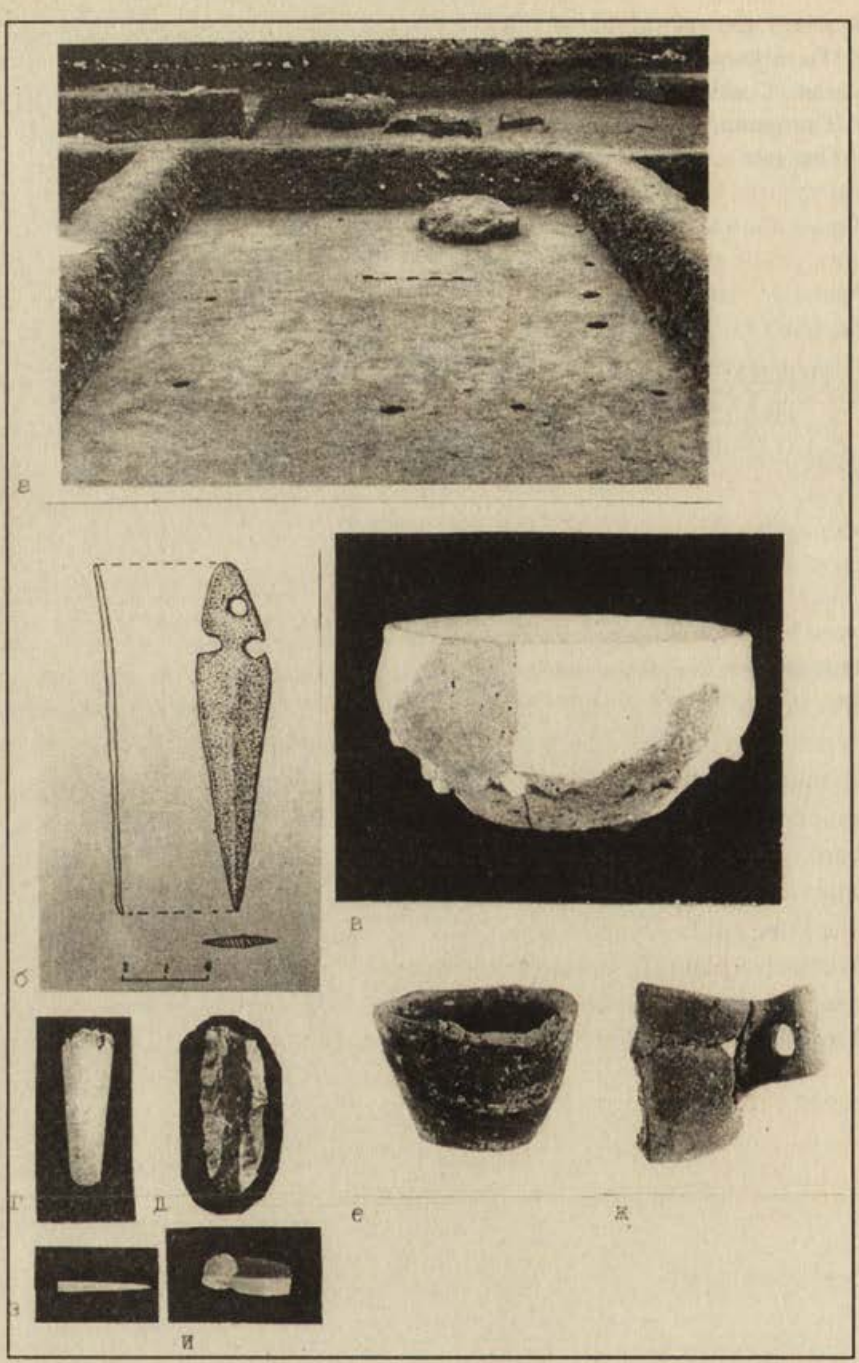
HOTNITSA-VODOPADA, THE SETTLEMENT FROM THE TRANSITION PERIOD BETWEEN THE AENOLITHIC-CHALCOLITHIC AND THE BRONZE AGE (TOPOGRAPHY, STRATIGRAPHY, PLAN)

(Summary)

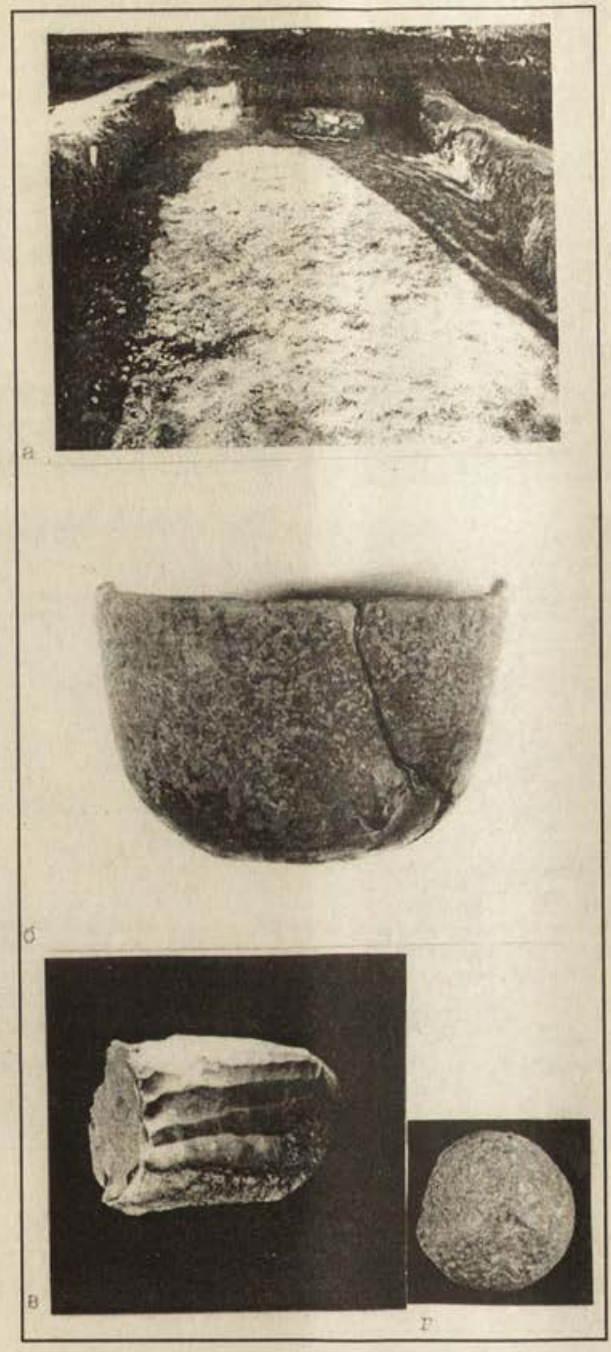
Valka Ilcheva

This report contains the publication of the archeological results achieved at the prehistoric site known as Hotnitsa-Vodopada, specifically its topography, stratigraphy and plan. The site is datable to the transition period between the Aenolithic-Chalcolithic and the Bronze Age, to be more precise, to the first half of the fourth millennium BC. The settlement lies 2.5 km west of the village of Hotnitsa, on the left bank of the Bohot River, in the area of the Hotnitsa waterfall. Two settlement horizons have been found to date (without hiatus between). Both belong to one and the same culture synchronous with others known as Cherna voda I, Pevets II, Ovcharovo plato II, Kukuteni B I/Tripole C I. The first building horizon is represented grownd dwellings while the second one by dug-outs and pits into the steril soil. Excavations also revealed two sorts of oven: arched and sunken (tandiri).

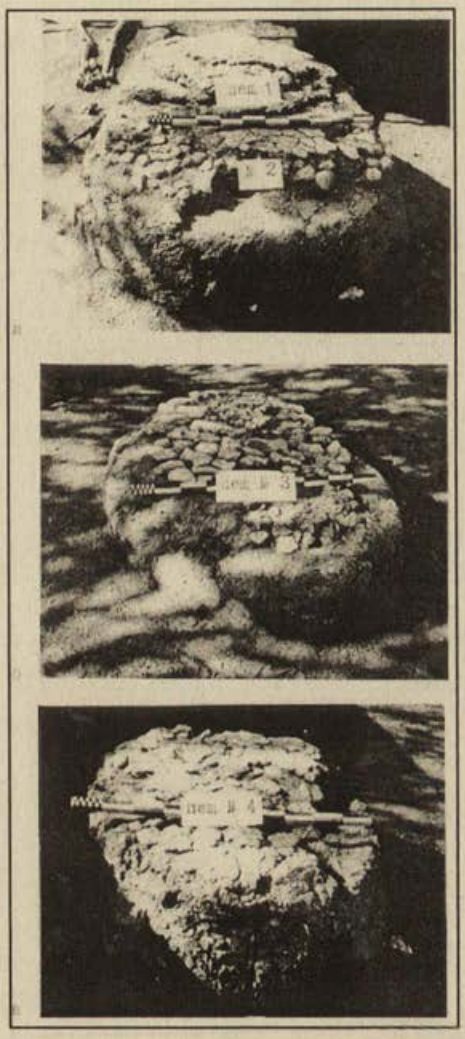
Translated by Yuliana Angelova

Обр. 1. Първи хоризонт: а. жилище № 1; б, в, г, д, е, ж, з, и - находки от жилище № 1.

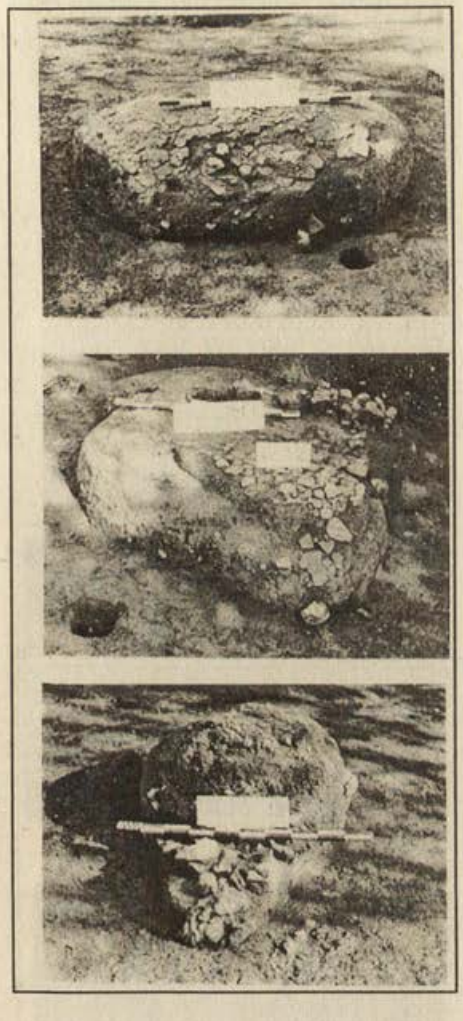
Обр. 2. Първи хоризонт: а. жилище № 2; б, в, г - находки от жилище № 2.

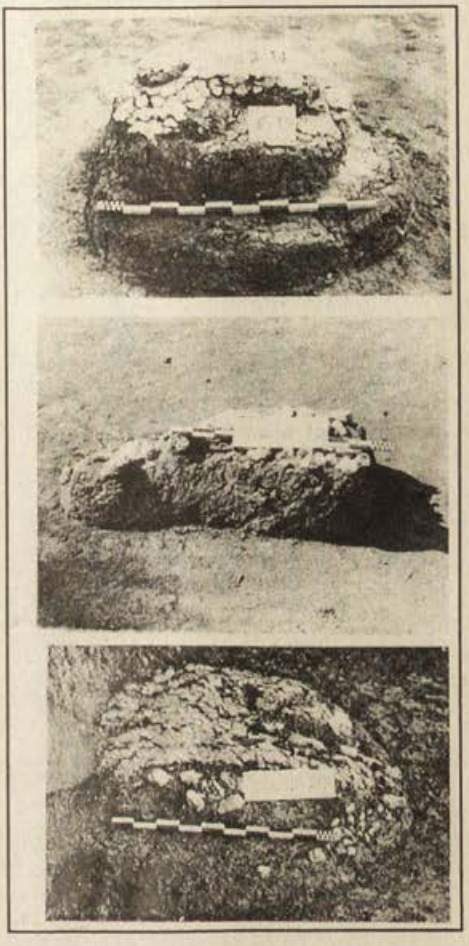
Обр. 3. Първи хоризонт: а. пещи № № 1 и 2, б. пещ № 3, в. пещ № 4.

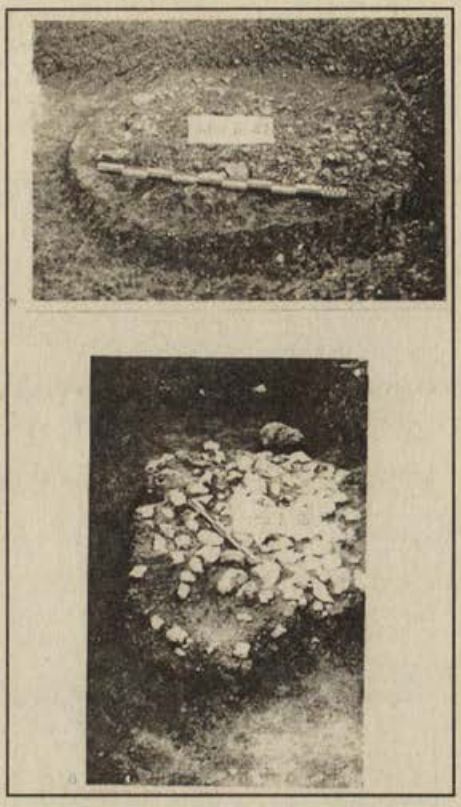
Обр. 4. Първи хоризонт: а. пещ №5, б. пещ № 6, в. пещи №№ 8 и 9.

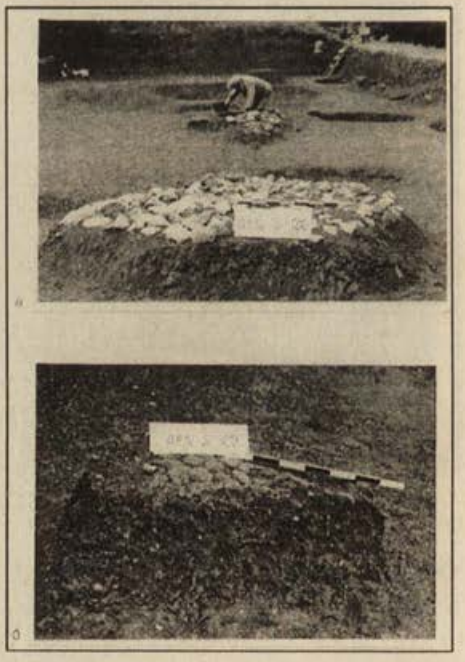
Обр. 5. Първи хоризонт: а. пещ № 10, б. пещи №№ 11 и 12, в. пещ № 13

Обр. 6. Първи хоризонт: а. пещ № 14, б. пещ № 15, в. пещ № 20.

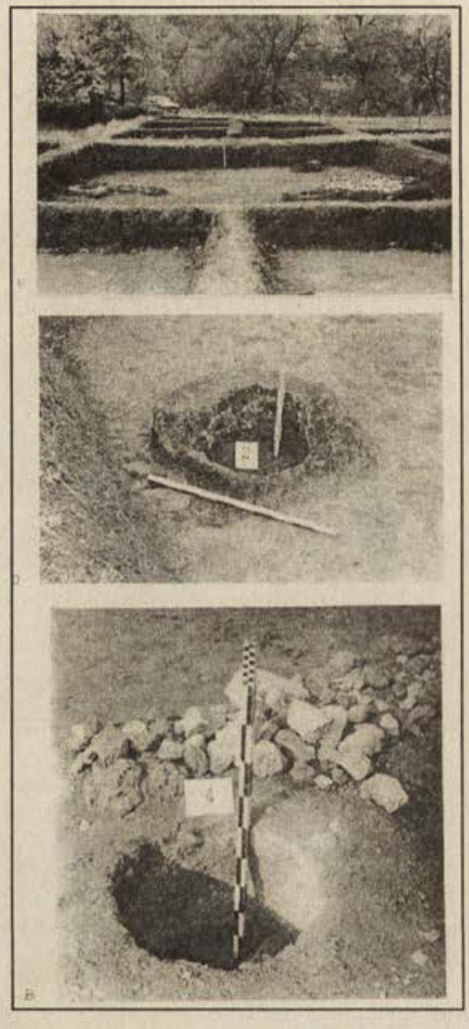
Обр. 7. Първи хоризонт: а. пещ № 21, б. пещ № 25.

Обр. 8. Първи хоризонт: а. пещ № 26, б. пещ № 27.

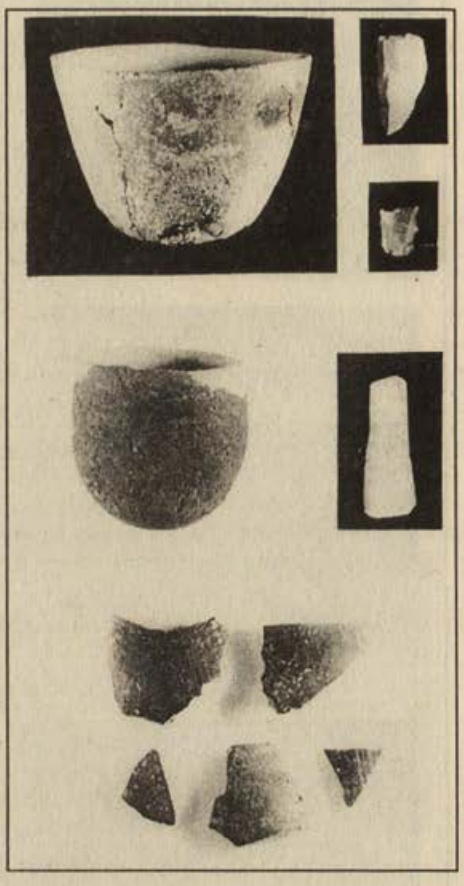
Обр. 9. Първи хоризонт: а. яма № 1, б. яма № 9, в. яма № 10.

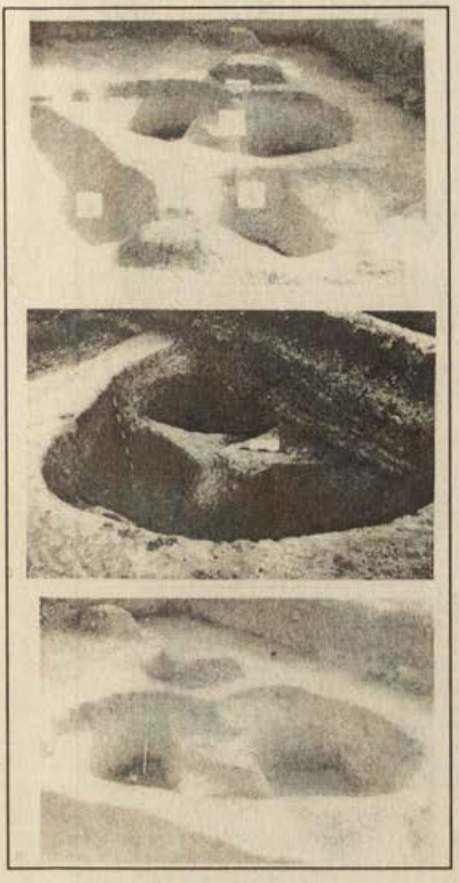
Обр. 10. Първи хоризонт: а. обща ситуация между тандири №№ 2, 4 и 5, б. тандир № 2, в. тандир № 4.

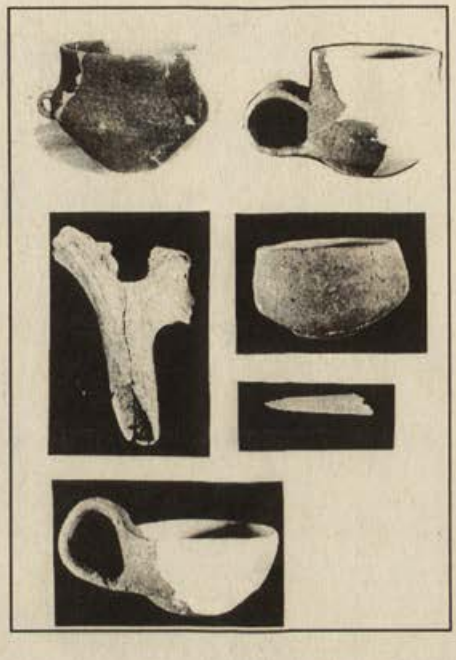
Обр. 11. Втори хоризонт: а. яма № 2, б. яма № 3, в. стъпала към яма № 3.

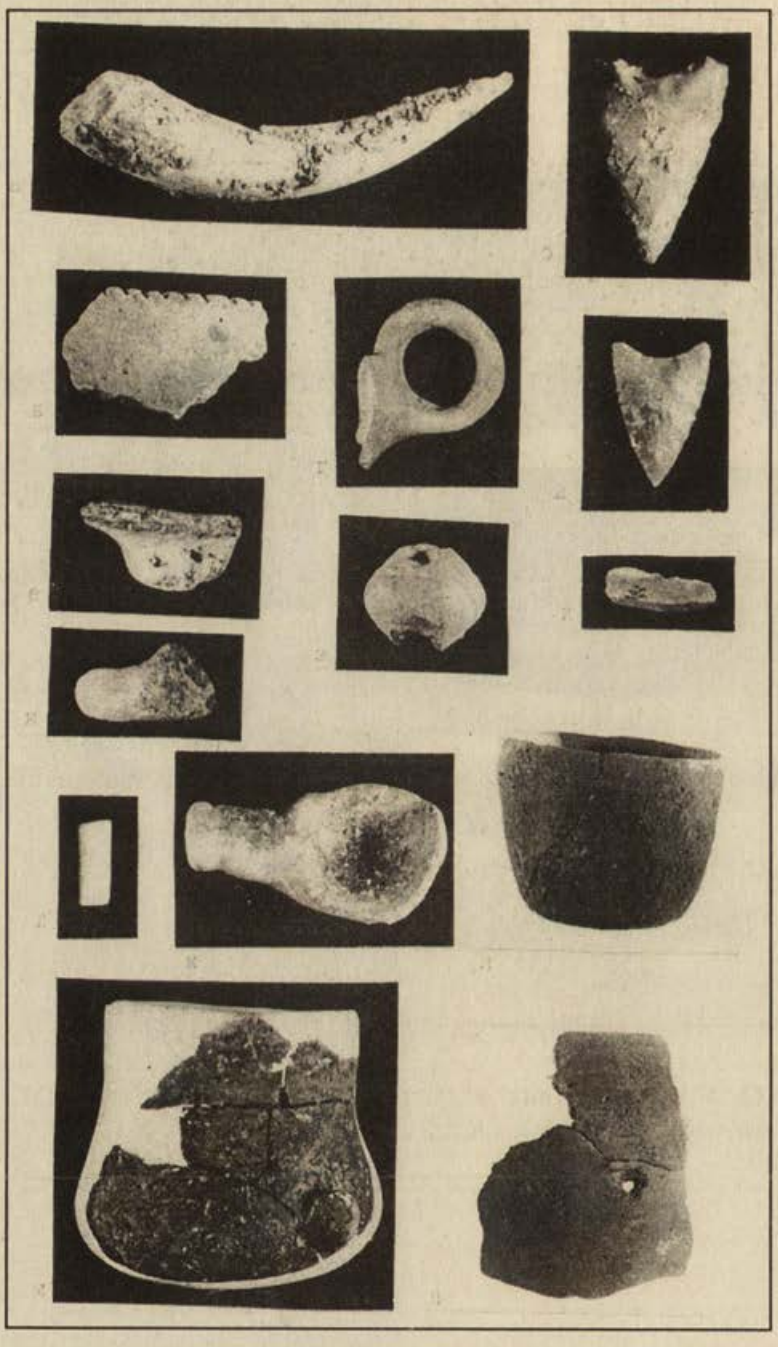
Обр. 12. Находки от яма № 3.

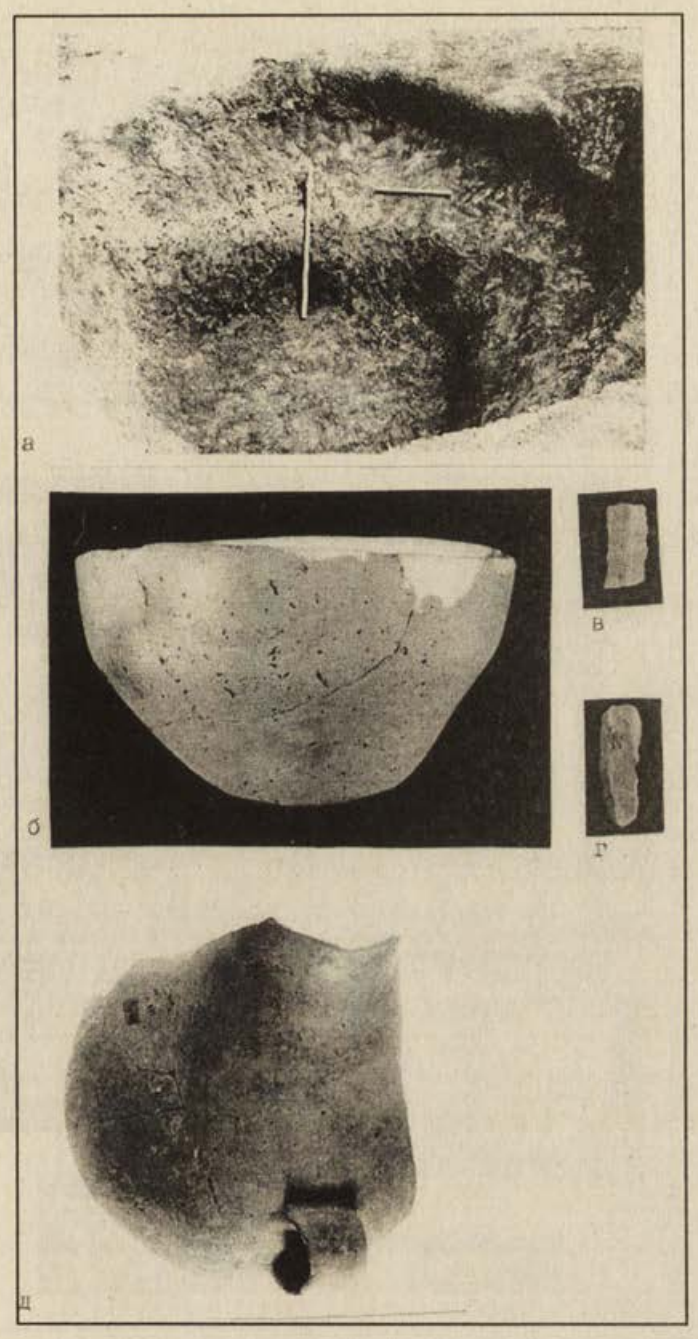
Обр. 13. Втори хоризонт: а. обща ситуация между ями №№ 3, 4 и 5, б, в. яма № 5.

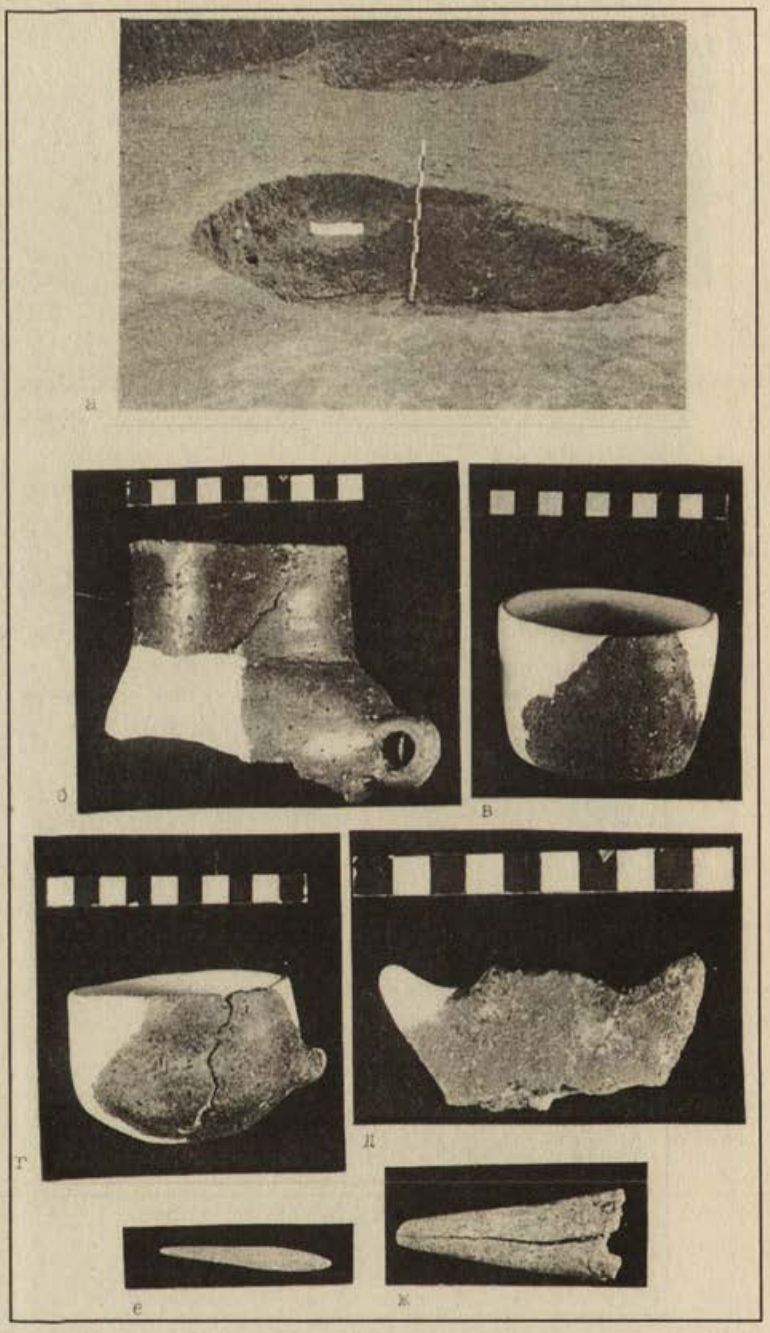
Обр. 14. Находки от яма № 4.

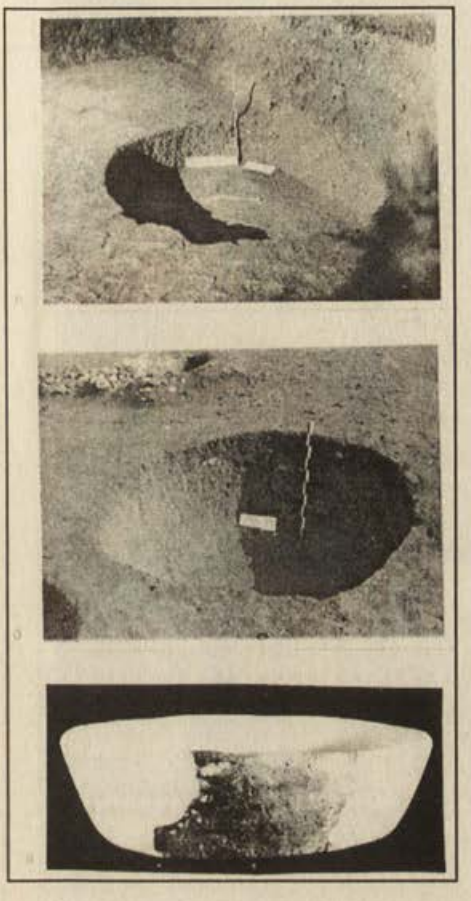
Обр. 15. Находки от яма № 5.

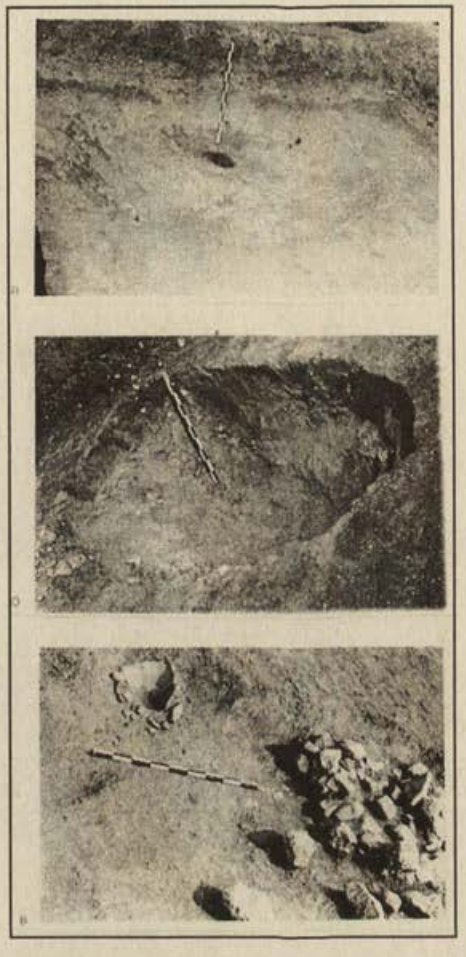
Обр. 16. Втори хоризонт: а. яма № 6; б, в, г, д - находки от яма № 6.

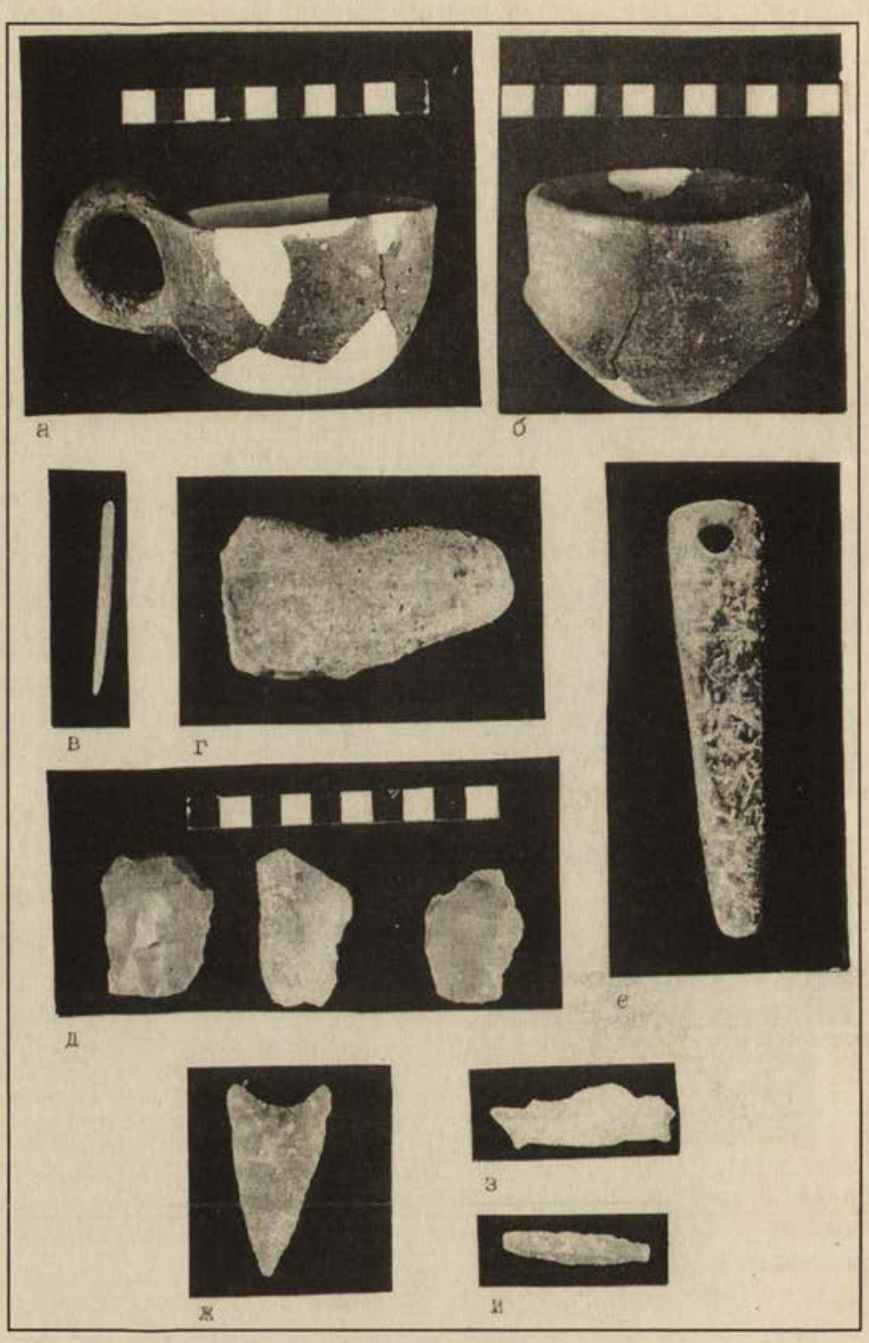
Обр. 17. Втори хоризонт: Яма № 7; б, в, г, д, е, ж - находки от яма № 7.

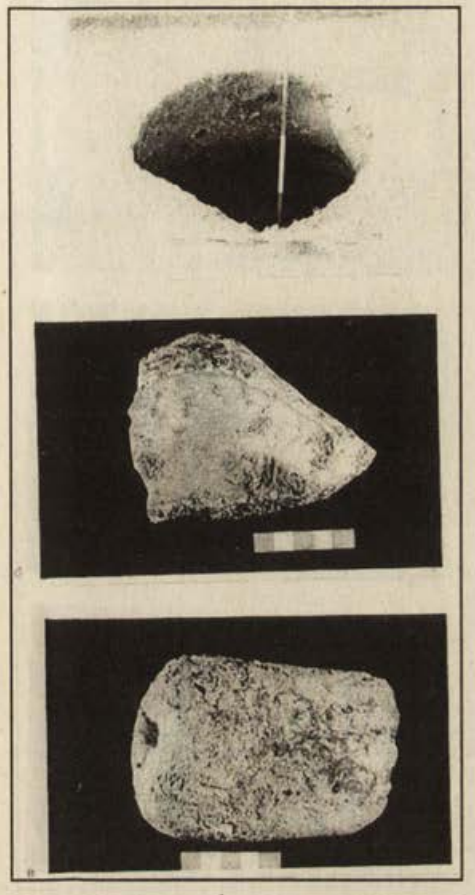
Обр. 18. Втори хоризонт: а. яма № 8, б. яма № 11, в. глинена паница с елипсовидно дъно от яма № 11.

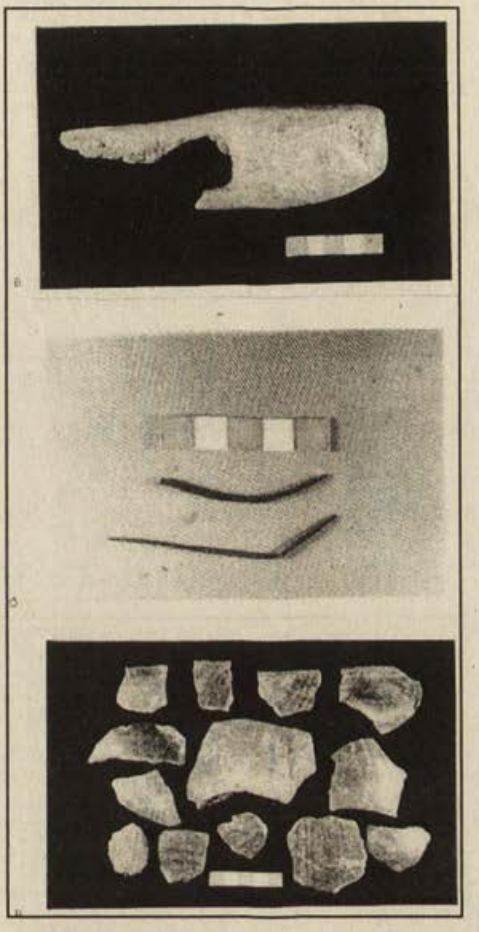
Обр. 19. Втори хоризонт: а. яма № 12, б. яма № 13, в. яма № 14.

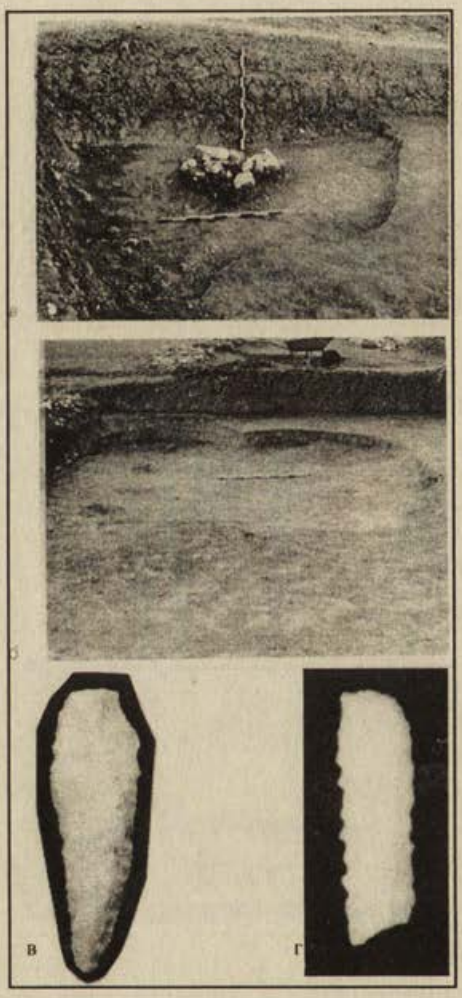
Обр. 20. Втори хоризонт. Находки от яма № 11.

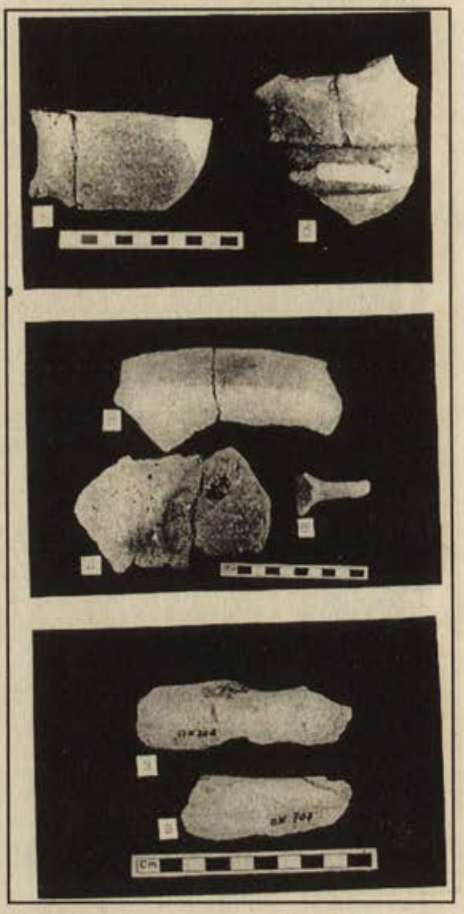
Обр. 21. Втори хоризонт: а. яма № 15, б, в. Находки от яма № 15.

Обр. 22. Втори хоризонт. а, б, в. Находки от яма № 15.

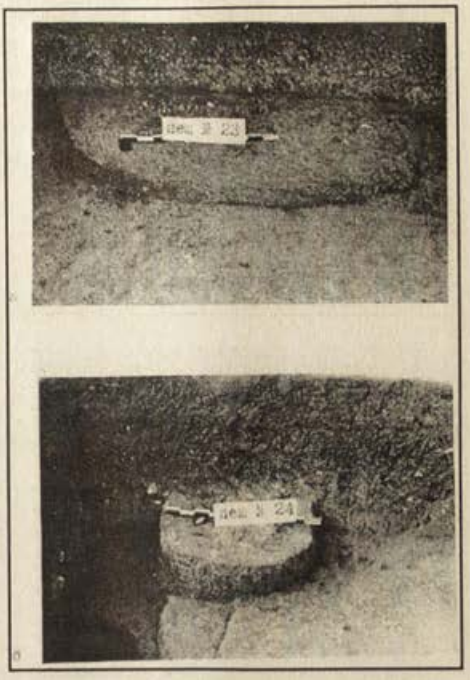
Обр. 23. Втори хоризонт: а. яма № 17, б. яма № 18, в. и г. находки от яма № 18.

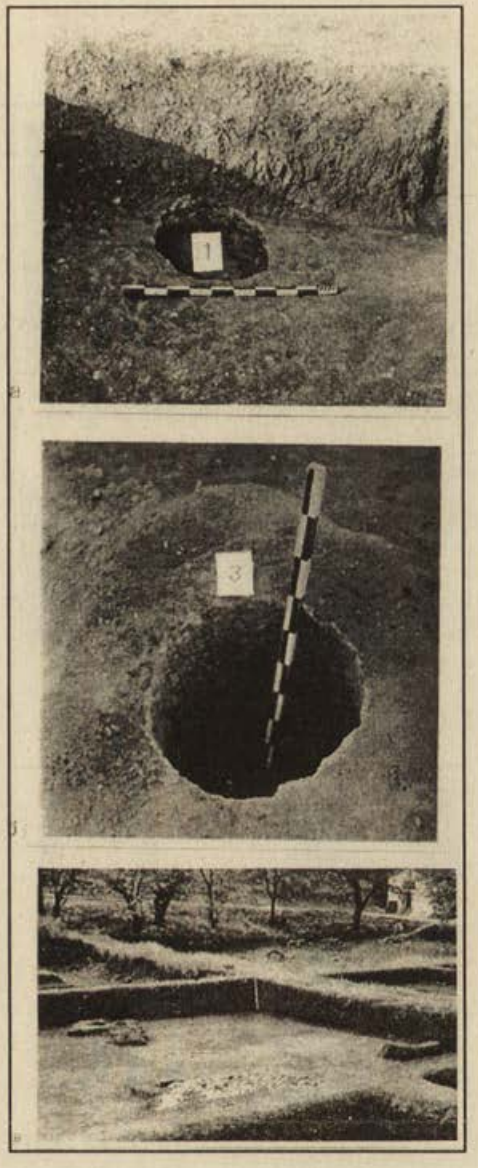
Обр. 24. Втори хоризонт. Находки от яма № 18.

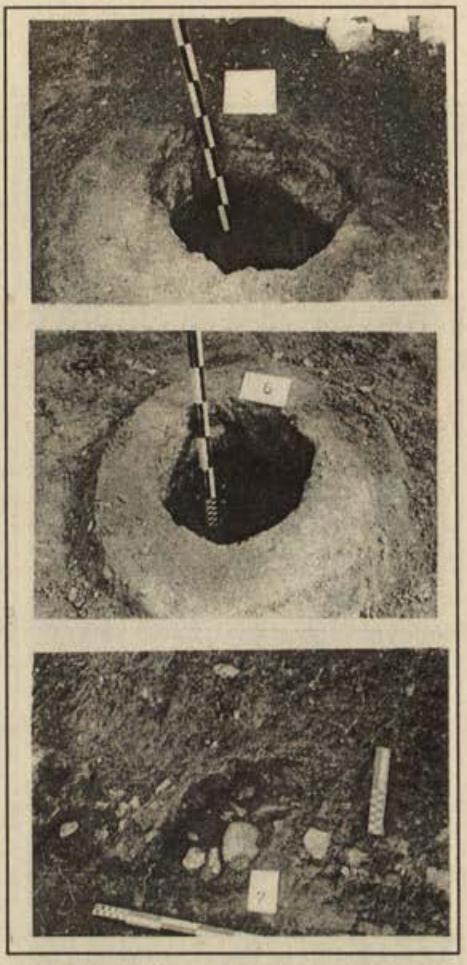
Обр. 25. Втори хоризонт. а. пещ № 16, б. пещ № 17, в. пещ № 22.

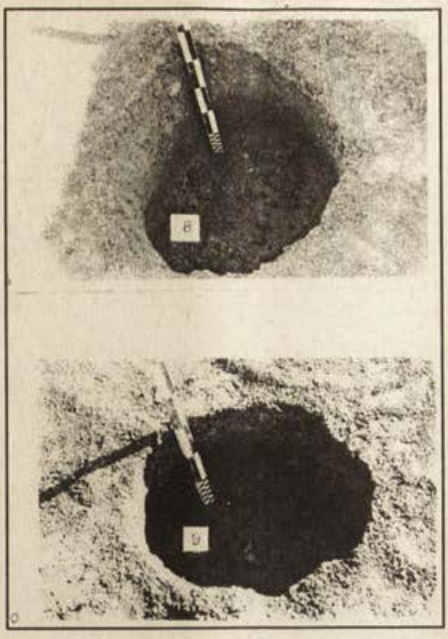
Обр. 26. Втори хоризонт. а. пещ № 23, б. пещ № 24.

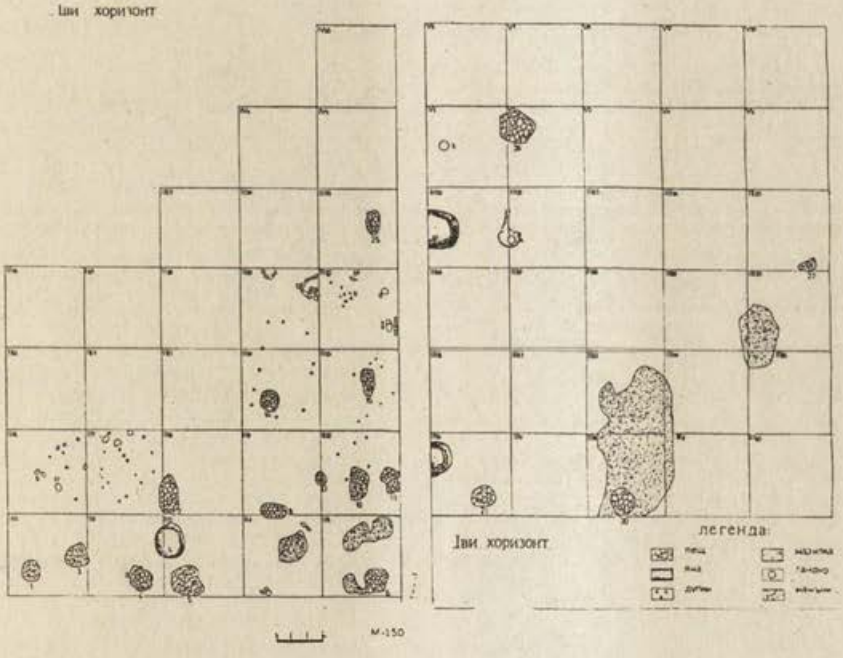
Обр. 27. Втори хоризонт: а. тандир № 1, б. тандир № 3, в. общ изглед между тандири №№ 2, 4 и 5.

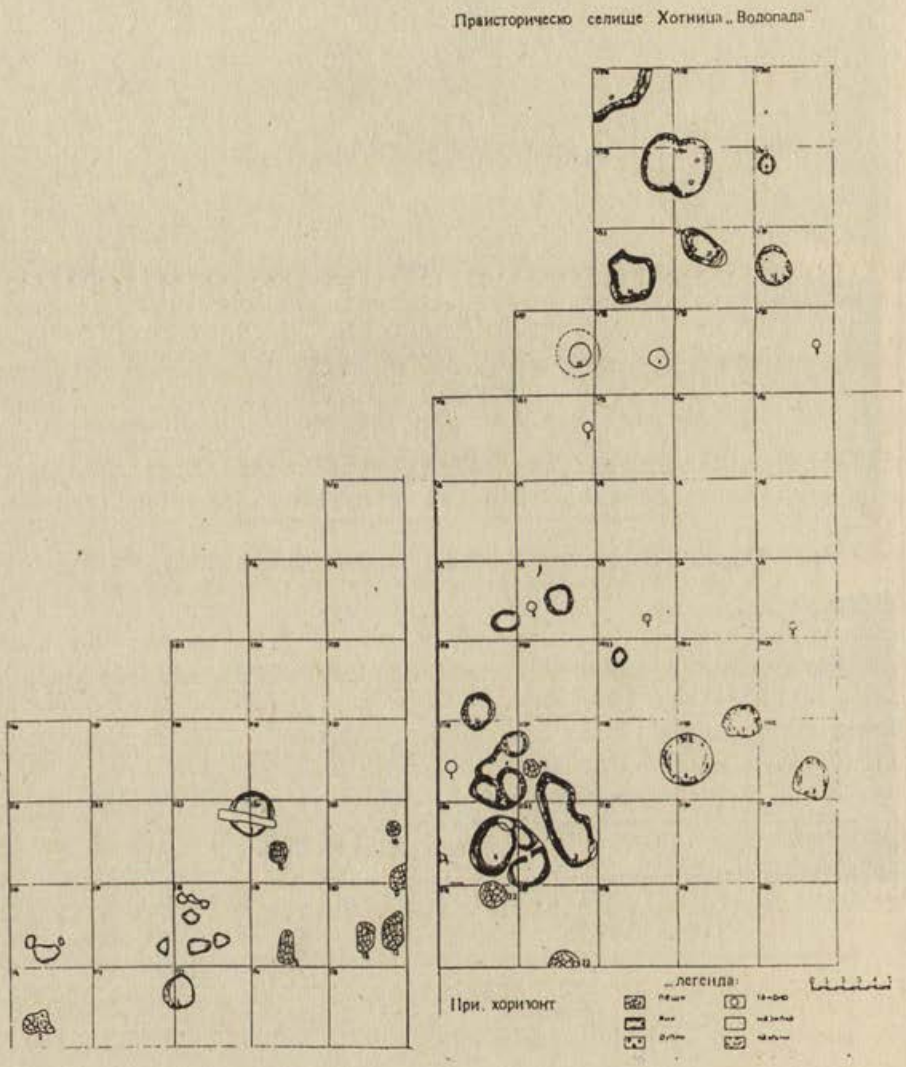
Обр. 28. Втори хоризонт: а. тандир № 5, б. тандир № 6, в. тандир № 7.

Обр. 29. Втори хоризонт: а. тандир № 8, б. тандир № 9.

Обр. 30. Праисторическо селище Хотница-Водопада. Първи строителен хоризонт.

Обр. 31. Праисторическо селище Хотница-Водопада. Втори строителен хоризонт.

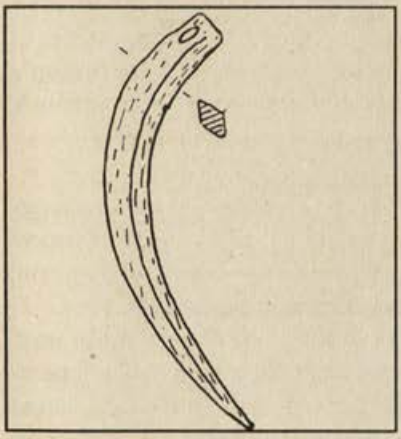
АМУЛЕТИ ОТ КОСТ И РОГ ОТ ДОЛНА МИЗИЯ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Откриваните случайно или при археологически проучвания предмети от рог, кост и слонова кост на територията на Долна Мизия (I - VI в.) са многобройни и разнообразни по своето предназначение. Амулетите съставляват самостоятелна група, в която могат да бъдат разграничени няколко типа. Някои автори ги класифицират към по-голямата обобщаваща група на предметите за лична употреба, други ги определят като култови предмети. Според нас амулетите трябва да бъдат разглеждани като самостоятелен вид предмети от кост и съответно класифицирани в зависимост от смисловото съдържание и формата.

До настоящия момент публикуваните амулети от кост и рог от Долна Мизия са само няколко на брой. Ние използваме основно непубликуван материал от Нове, Никополис ад Иструм, Античните керамични центрове на територията на Никополис, "Градището" при с. Дичин, както и данните, които получихме от колеги за откривани находки при проучванията в Рициария, Ескус, Дорусторум, Ковачевец и Абритус. Единствено материалът от Ятрус е бил обект на научна интерпретация и своевременно обнародван. Още тук искаме да отбележим, че всички известни амулети от кост произхождат от жилищни или обществени сгради и комплекси и нито един екземпляр не е открит като гробен инвентар.

I ТИП - АМУЛЕТИ-ЗЪБИ НА ЖИВОТНИ

Обр. 1. *Амулет-зъб на глиган. (Античен керамичен център Павликени)*

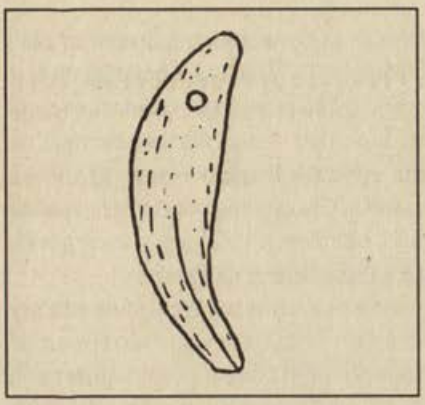
Този тип амулети са сред най-разпространените от времето на неолита до средновековието. Често се откриват през римската и късноантичната епохи както в сгради, така и в некрополи като гробен дар. Обикновено отворът за окачване е в единия край на зъба, при корена, но се срещат и отвори в предния край, т. е. посоката на окачване може да бъде двустранна. Понякога са запазени бронзови или железни халкички или следите от такива. Този тип амулети били носени на врата или на пояса върху кожена или метална верижка. В Долна Мизия се откриват два варианта на амулети-зъби на животни.

1. Амулети-зъби на глиган. Използва се

бивникът на животното. Такъв амулет е открит в Античния керамичен център край Павликени. В тилния край, при отвора, е леко откършен. Запазената дължина е 9,0 см. Загладеният отвор дава основание да предположим, че амулетът е бил носен върху кожена верижка.

Този вид амулети са били особено предпочитани и любими на германските наемници в римската армия, които ги носели монтирани по двойки върху бронзови или сребърни халки.[1]

2. Амулети-зъби на куче, лисица, мечка, вълк и др. едри животни. Много е трудно, дори невъзможно, да бъдат със сигурност идентифицирани видовете животни.

Обр. 2. *Амулет-зъб на животно. („Градището" при с. Дичин)*

От този вид амулети са ни известни по един екземпляр в Нове, Никополис ад Иструм, Павликени и два екземпляра от Дичин. Нито един от амулетите не произхожда от гробове, какъвто е случаят във всички останали римски провинции.

ДАТИРОВКА

Амулетите-зъби на животни от Долна Мизия са открити в културни пластове, датирани в широките хронологични граници от II до V век.

АНАЛОГИИ:

Подобни амулети са известни от почти всички римски провинции. Най-рано се датират откритите екземпляри в некрополите на Виминациум. Те произхождат от детски гробове с материали от края на I в.[2] Някои от амулетите от Дакия са с по два отвора, разположени в предната част на зъба. Те датират от II - III век.[3] Към същото време се отнасят и амулетите, открити в Галия.[4] В Британия амулети-зъби се откриват в гробове от римската епоха и англосаксонския период.[5]Типът е широко разпространен в Черняховските некрополи от втората половина на IV и първата половина на V век.[6]

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ:

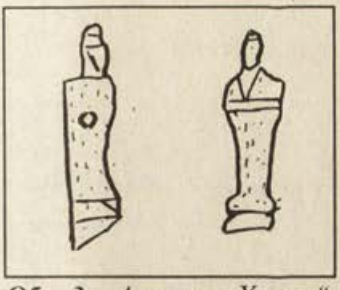
Според повечето автори амулетите-зъби на животни имат апотропеен характер. Обикновено използваните зъби принадлежат на едри и силни животни, чиито качества би трябвало да се пренесат и върху собственика на амулета. Този тип амулети били носени с цел предпазване от наранявания, счупвания и др.

Интересни сведения откриваме в съчиненията на античния автор Квинт Серен Самоник (първата трета на III век). Древният писател в трактата си "Медицинска книга" препоръчва при летаргия да се използват рога от коза, чиито дим лекува успешно болестта, а при зъбобол на децата да се окачват на врата млечни зъби на жребчета.[7] Твърде възможно зъбите на различни животни да са били носени с цел лечение на определени болести или предпазване от тях. Хората са вярвали

в тяхната лечебна сила и са ги използвали във всекидневния живот при необходимост. Сведението на Самоник съвсем не изключва апотропейния характер на амулетите-зъби, а само допълва знанията ни за света на древните.

II ТИП - АМУЛЕТ "ХЕРМА"

Познат ни е само един екземпляр от Нове. Представлява торсо на фигурка, оцветено в светлочервено. Костта е много добре полирана. Дрехата е маркирана с врязани линии. Долната част на лицето е моделирана по-прецизно от горната. Профилираната поставка, върху която е поставена хермата, е леко изкривена. Отворът за нанизване е върху горната част на торсото.

Обр. 3. *Амулет „Херма". (Нове)*

ДАТИРОВКА:

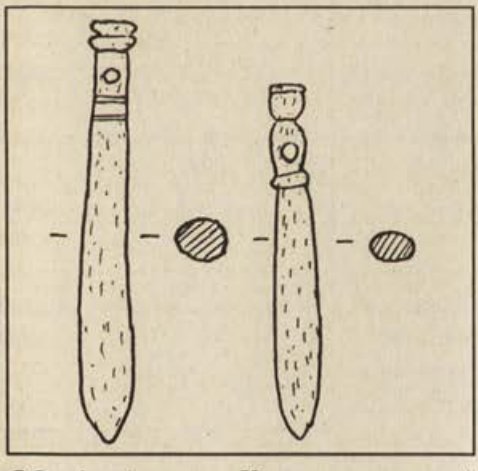
Амулетът е открит в яма, добре датирана с материали от втората половина на I век.[8]

АНАЛОГИИ:

Не са ни известни.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ:

Според нас костената фигурка може да бъде определена като Херма. Известно е, че хермите от камък служат както за украса и като декоративен елемент, така и като пътепоказатели по пътища, площади и кръстовища. Всичко това е свързано с основните функции на бог Хермес, почитан като бог на търговията и търговците и на богатството. Вероятно амулетът е бил носен от притежателя си с цел той да му помага за увеличаване на богатството и благосъстоянието и да го закриля при пътуванията. Тук ни се иска да предложим и една друга интерпретация, като изхождаме от една малко популярна функция на Хермес като бог на сънищата. Може би притежателят е носел амулета, за да го предпази от лоши сънища, безсъние и неспокойни нощи.

Обр. 4. *Амулет „Херкулесов кривак". (Нове)*

III ТИП - "ХЕРКУЛЕСОВ КРИВАК"

Този тип амулети е сред най-разпространените в Долна Мизия. Екземпляри са открити в Рициария, Ескус, Нове, Ятрус, т. е. само от Долнодунавския лимес, а не от вътрешността на провинцията. Представляват пръчица с елипсовидно сечение, заоблена или заострена в единия край и сложно профилирана в другия, където се намира и отворът за нанизване. Дължината варира между 6 и 10 см.

ДАТИРОВКА:

Амулетите са открити в културни

пластове, които се датират в III - IV век.

АНАЛОГИИ:

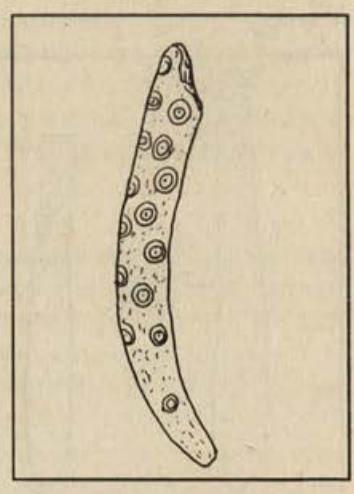
Амулети от този тип са разпространени във всички части на Римската империя. Най-вероятно те се появяват през III век, като екземплярите са луксозни, изработени от злато или сребро и окачвани на сребърни или бронзови халки.[9] Понякога този тип амулети са били носени заедно с други подобни върху колиета на врата или на пояса.[10] Известни са над 100 екземпляра в широките географски граници от Великобритания до Украйна, които се датират във времето от III до X век.[11]

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ:

За изясняване предназначението на този тип амулети от изключително важно значение е открития в Кьолн екземпляр с надпис-посвещение на бог Херкулес.[12] Всички изследователи приемат, че при оформянето на типа целта е била да бъде представен кривакът на божеството, най-характерния и типичен символ на неговата мощ. Знаем, че Херкулес е бил изключително популярен сред римската войска. Култът му е бил честван както от висшите, така и от нисшите чинове, обикновените войници. Ето защо е напълно обясним фактът, че амулетите от типа "Херкулесов кривак" са най-разпространени там, където има компактно войнишко население. Притежателите на амулети вярвали, че те ще им донесат сила и мощ, победа над неприятеля, ще ги предпазят от смърт, болест и зло.[13] Не са ни известни екземпляри, произхождащи от некрополи, за да можем да изкажем мнение дали само войници и мъже носят този тип амулети. Според някои автори жените носели амулетите с цел осигуряване на плодовитост и благосъстояние, но това твърдение ни се струва твърде неаргументирано.[14] Широкото разпространение на "Херкулесовия кривак" и географският ареал, в който той се среща, доказват, че амулетите са били носени от хора от различни етноси, включени в римската войска.

IV ТИП - "ДОНАР/ТОР АМУЛЕТ"

Този тип амулети са направени от разклонения на еленови рога, като запазват естествената форма на материала. Производството им следователно е било сравнително лесно, не е изисквало някакви специални умения, и вероятно този факт е от решаващо значение за широкото им разпространение. В някои случаи е запазена кръглата форма, в други амулетите са оформени призматично. Върху външната повърхност обикновено е нанесена украса от единични или вписани центрирани окръжности и врязани линии. В тилната си част амулетите имат почти правоъгълно сечение.

Обр. 5, а. *Амулет с форма на рог. (Ятрус)*

От Долна Мизия амулети са известни от Нове,

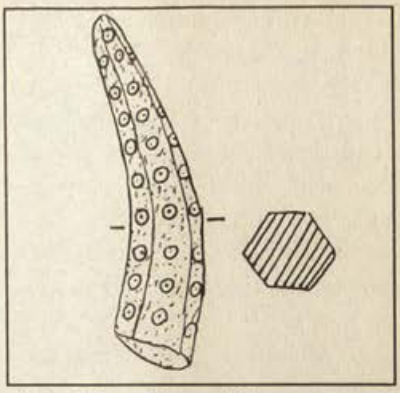
Ятрус, Абритус и Дичин.

Могат да бъдат разграничени следните варианти:

1. Амулети, напълно запазващи формата на рогче, с или без украса от центрирани окръжности.

2. Амулети, чиито размери са по-големи от предходните и външната повърхност на рога е оформена като призма. Цялата повърхност е богато декорирана.

3. Амулети с малки размери и форма на пресечена пирамида. Украсата е от центрирани окръжности и врязани линии.

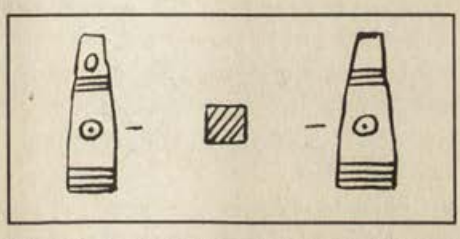
Обр. 5, b. *„Донар/Тор амулет". (Нове)*

ДАТИРОВКА:

Всички известни амулети произхождат от пластове, датирани IV - VI век.

АНАЛОГИИ:

Този тип амулети е влязъл в научната литература като "Донар/Тор амулет". Широко разпространен е през късноантичната епоха. Най-често се открива в лагери и селища, разположени по Дунавския лимес. Екземплярите, открити в Горна Мизия, се датират от края на IV век и всички произхождат от жилищни комплекси.[15] Амулетите от Панония са характерни с голямото си разнообразие и изследователите смятат, че провинциалните форми произхождат от римските оригинали.[16] Този тип амулети са най-характерни за Черняховската култура в Южна Русия през IV век.[17]

Обр. 5, c. *Амулет с форма на пресечена пирамида. („Градището" при с. Дичин)*

ИНТЕРПРЕТАЦИИ:

Германският бог Донар е почитан като божество на гръмотевиците с основен атрибут боздуганът. Най-ранните и ценни сведения за митологията и вярванията на западните германци откриваме в съчинението на римския писател Тацит (I в. сл. Хр.). В гл. IX в "Германия" авторът пише, че германците почитат Марс, Херакъл и Изида.[18] Изследователите приемат, че под името Херакъл трябва да се разбира германският бог Донар, който има войнски функции.[19]

Скандинавският бог Тор има същите функции като Донар и е бог на небето, вятъра, бурите, гръмотевиците. Основният му атрибут е страшният чук, с който разбива главите на противниците и враговете си, а също и колан през кръста, увеличаващ мощта му и чифт железни ръкавици, даващи му възможност да борави с голям успех с чука си. Амулети от желязо, злато и сребро, изобразяващи

чука на Тор, били много разпространени в скандинавските страни. Обикновено те били закачани на верижки от преплетени метални халки.[20]

Изследователите смятат, че е напълно логична интерпретацията на Донар/Тор като Херкулес и съответно боздугана/чука като кривака на последния, от готското население на територията на римската империя и най-вече в пограничните области през и след втората половина на IV век.[21] Анализът на материала и статистиката категорично доказват, че този тип амулети е разпространен там, където има доказан готски амулет.[22] За територията на Нове, Ятрус и Абритус, откъдето произхождат амулети от разглеждания тип, има категорични писмени и археологически данни за живеещо готско население. Откритият елемент в "Градището край с. Дичин дава основание да поставим пред проучвателите въпроса за обитателите на това селище.

Така както и амулета, представящ кривака на Херкулес, "Донар/Тор амулетът" е бил носен като символ на защита и гаранция за успех и победа в битките с неприятеля.

Тук искаме да се спрем и на едно друго тълкуване на предметите от кост с форма на рогче. На базата на открити надписи от Апулум, Румъния, проучвателите смятат, че рогчетата не са амулети, а военни инсигнии.[23] Сведенията в надписите за cornicularii от Apulum се свързват с откритите рогчета от същото място. Корникулариите са войници, наградени с почетно рогче и освободени от обикновена работа. Действително в изказаното мнение има в голяма степен логика, но за да бъде то прието безрезервно, е необходимо да бъде направен анализ на епиграфските данни и от другите римски провинции и откритите археологически материали. Едва тогава можем да говорим действително за инсигнии, а не за амулети. На този етап на проучване в провинция Долна Мизия няма данни, че рогчетата са имали по-различно предназначение от това на амулети.[24]

Така направената класификация на амулетите от кост и рог от Долна Мизия остава отворена. Новооткритите материали ще бъдат включвани към съответните типове или ще обособят нови такива. Изключително ценно и полезно би било очакваното разкриване на амулети в некрополи, каквито в последните години се проучват. Тогава ще могат да бъдат изказани аргументирани мнения както за хронологичните граници на отделните типове, така и за етническата принадлежност на притежателите. Интересни ще бъдат също наблюденията за пола, възрастта, социалното и имуществено положение на последните.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Mac Gregor, A.** Bone antler ivory and horn. The Technology of Skeletal Materials sinse the Roman Period, London, 1985, p. 109.

[2] **Petkovič, S.** Rimski predmeti od kost i roga sa teritorije Gornije Mezije, Beograd, 1995, s. 40 - 41, T. XXVI/5-8, kat. № 432 - 436; **Zotovic, L., C. Jordovič.** Viminacium 1, Necropole "Vise Grobalja", Beograd, 1990, p. 2, Abb. 2; p. 11, Abb. 9; Taf. XXIII/10; XXVI/1, 3, 4, 6; LXVI/9; CLVIII/2; CLXI/2; CLXXXIII/3; CXCVII/7.

[3] **Ciugudean, D.** Obiectele din oş, corn şi fildes de la Apulum, Alba Iulia, 1997,

pl. XIII/1-4,5.

[4] **Beéal, J. C.** Catalogue des objects de tabletterie du Musee de la Civilisation Gallo-romaine de Lyon, Lyon, 1983, Pl. XLVIII/817-820.

[5] **Mac Gregor, A.** Op. cit., p. 109.

[6] **Diaconu, Gr., M. Tzony, M. Constantinescu, V. Drambocianu.** L'ensemble archeologique de Pietroasele, Dacia, XXI, 1977, 215, fig. 19/13; **Bichir, G. H.** Les Sarmater au Bas-Danube, Dacia, XXI, 1977, 186, Pl. 13; Могильники Черняховской культуры, Москва, 1988, с. 158, рис. 14.

[7] **Sam., Q. Ser.** Praef. Fec., LX, 997 - 998; LVIII, 1031 - 1032.

[8] Благодаря на Евгения Генчева от АИМ при БАН за предоставената ми информация.

[9] **Werner, J.** Herkuleskeule und Donar-Amulett, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 11, 1966, p. 182.

[10] Ibidem, p. 179 - 180.

[11] **Mac Gregor, A.** Op. cit., Fig 61/n-o; **Werner, J.** Op. cit., 176 - 197; **Kennett, D. H.** The Souldern burials, Oxoniensia, 40, 1975, 201 - 210; **Petkovič, S.** Op. cit., s. 41, Tabl. XXVII/1- 6; **Cocis, S., D. Alicu.** Obiecte din os din Dacia Apulensis şi porolissensis, Acta musei porolissensis, XVI, Zalău, 1993, p. 141/3, 5; **Петровић, Петар, Светозар Јовановић.** Културно благо књажевочког краја, Археологија, Београд, 1997, с. 97, 3; **Biro, M. T.** The Bone Objects of the Roman Collection, Catalog Musei Nationalis Hungari, series Archaeologica, II, Pl. LXII/535.

[12] **Werner, J.** Op. cit., 166 - 167.

[13] Ibidem, p. 178.

[14] Ibidem, 178 - 179.

[15] **Petkovič, S.** Op. cit., Tabl. XXVII/7-9.

[16] **Vago, E., I. Bona.** Die Gräberfield von Intersica der spätrömische, Budapest, 1976, 198 - 200.

[17] **Diaconu, Gh.** Tirgşor-necropola din secolele III-IV e. n., Bucuresti, 1965, 104 - 106; Pl. CLXVI/1, 3 - 6; Pl. LXXXIV/4; Pl. CXI/7; Pl. CXVI/9.

[18] **Тацит, Публий Корнелий.** Германия, IX. - В:. Христоматия по история на средните векове, С., 1976, част I, с. 19.

[19] **Werner, J.** Op. cit., p. 182.

[20] **Clayton, P.** A-Z of Mythology, London, 1994, p. 180.

[21] **Petkovič, S.** Op. cit., 41 - 42.

[22] **Werner, J.** Op. cit., p. 181.

[23] **Ciugudean, D.** Op. cit., p. 107, Pl. XXX/1.

[24] Благодаря на Румен Теофилов от АИМ при БАН - София за справката, която беше така любезен да ми направи, за известните епиграфски паметници от Долна Мизия, даващи сведения за корникуларии.

BONE AND HORN AMULETS FROM MOESIA INFERIOR
(Summary)

Pavlina Vladkova

The collected amulets have been grouped according to four types:

I type - amulets of animal eyeteeth. Boar's tusks and big animals' teeth were used (Plates 1 and 2). The amulets are datable to the long period between the second and the fifth century. They were believed to drive back sinister forces and to prevent wounding, fracture, etc. from happening to their owners. According to Quint Seren Sammonik, a third-century author, the animal eyeteeth might have also been used as a healing agent.

II type - amulet-herma. This amulet has no analogues (Plate 3). It dates from the second half of the first century. Probably, its owner used it as a protection against loss or reduction of his fortune. He could have also believed that the amulet gave him protection during his journeys.

III type - Hercules' wand (Plate 4). It dates back to either the third or the fourth century. This type has only been found along the Danube Limes; it hasn't yet occured in the hinterland. Such amulets were worn by the multiethnic soldiery. It was said that they repulsed death and attracted victory over the enemy.

IV type - Donar/Thor amulets (Plate 5). The variants of this type, as well as the amulets of animal eyeteeth, occur most often both along the Danube Limes and the inner parts of Moesia Inferior, the Roman province. A great number of them have appeared in the lands wich were part of Roman Empire. Arhaeological data and written sources show that this type was characteristic of the Goths. These amulets were used as a symbol of protection and as a guarantee for military success.

Translated by Yuliana Angelova

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: АРХИТЕКТУРЕН РЕД НА ПОРТИКА В ЮГОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА КОМПЛЕКСА НА АГОРАТА

ИВАН ЦЪРОВ

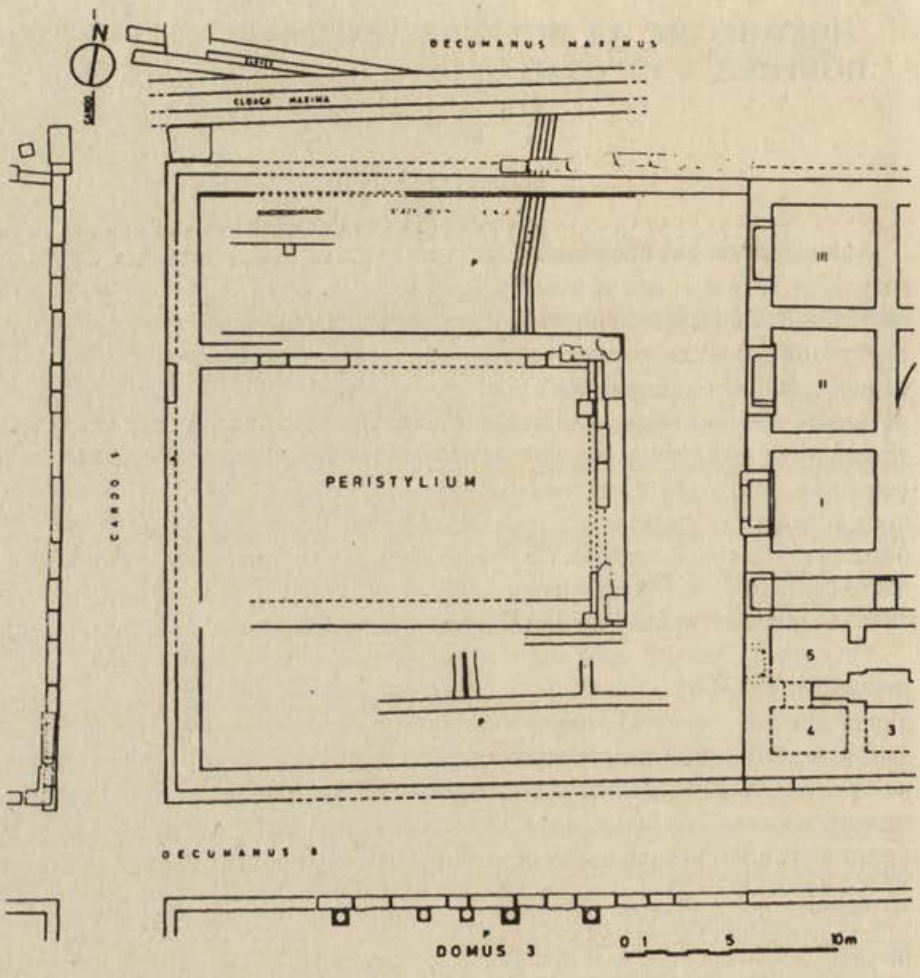
Многогодишните проучвания на комплекса на Агора доведоха до значими резултати. Някои от тях вече са публикувани.[1] За други - вероятно по-голямата част, това все още предстои, тъй като разкопките продължават.

Тук ще представим един вече сигурен детайл от изследването в сектора, наричан най-често "Перистил". Това наименование той е получил прибързано в началото, при започване на разкопаването през 1980 г. Последният сезон на археологическото проучване показа неговата несъстоятелност[2], но въпреки това попадна в литературата под това име.[3] Оказа се, че тук е имало П-образен портик, през който се осъществявал достъпът до западния вход на одеона и трите помещения от същата страна. На конструкцията на портика няма да се спираме в настоящата работа, тъй като предстои тя да бъде обект на специално изследване след завършване на проучването.

При извършваните през годините разкопки бяха откривани архитектурни детайли - предимно фрагментирани и по-рядко цели. Някои от тях се намираха върху ареята, оградена между портиците. Други пък бяха открити върху фланкиращите улици, където вероятно са били преместени в ново време. Вероятно не са могли да бъдат разбити, а големият им обем е пречел на ограбването на по-малките блокове и ломения камък. Прави впечатление, че има разлика в размерите на детайлите, откривани върху декуманус максимус и тези от ареята, декуманус № 8 и кардо № 5. Макар че сега няма да се спираме върху този факт, длъжни сме да го маркираме, тъй като се получава голяма разлика между представените по-долу резултати и тези от предишна публикация.[4] В бъдещата ни публикация след приключване на проучването на сектора този ще е един от важните въпроси, който следва да получи задоволителен отговор.

1. СТИЛОБАТ

Тристъпалният стилобат лежи върху крепида, изградена от ломени камъни с хоросанова спойка. Фундирана е на повече от 1,0 м, което бе установено от сондаж при югоизточния вътрешен ъгъл на портика. Конструкцията е най-добре запазена в североизточния ъгъл. Ширината ѝ е 1,1 м. Блоковете от долното стъпало са с различна височина - 0,46 м; 0,35 м; 0,33 м, а в долния си край имат грубо оформен издатък - листел (подобно на колоните) с височина 0,08 - 0,1 м и ширина 0,04 м. Разликата в размерите не е била от значение, тъй като долната

Обр. 1. *Югозападна част на комплекса на Агората - план (Св. Бояджиев).*

Обр. 2. *Югозападна част на комплекса на Агората - от запад (сн. И. Църов).*

част на блоковете е оставала невидима, закривана от настилката на ареята, независимо каква е била тя. Страницата, която лежи върху крепидата, е грубо обработена. Блоковете на средното и горното стъпала лягат плътно и почти без фуга върху блока от по-долното стъпало. Височината на всяко едно от тях е 0,3 м. Вероятно същата височина над настилката е имало и долното стъпало. Следователно, че общата височина на стилобата над настилката на ареята е била 0,9 м.

2. БАЗА

При проучването на портика се откриха две различни по форма, но еднакви по стил бази - сърцевидна и кръгла. Сърцевидната сега е поставена върху запазения североизточен ъгъл на стилобата, там където е било нейното първоначално място. Архитектурната разработка (профилирането) на двете е почти идентично по вид и размери. Имат височина 0,31 м. Всичко това иде да покаже, че те са от един и същи ред. Разликата във формата се дължи на факта, че двете ъглови бази, колони и капители са сърцевидни. Същото е константирано и при портиците около ареята на агората.[5] Размерите на отделните елементи на базите са:

елемент	сърцевидна	кръгла
плинт	0,13 м	0,13 м
торус	0,055	0,055
фуга	0,017	0,014
трохил	0,045	0,045

Обр. 3. *Североизточен ъгъл на портика (сн. Т. Иванов).*

фуга	0,018	0,02
торус	0,046	0,046

3. КОЛОНА

Няколко са разкритите фрагменти от колони. За щастие през последния археологически сезон, в който се проучва секторът (1992 г.), в яма близо до южната крепида бяха разкрити два фрагмента на една колона. Тя е с леко конична форма диаметър на долната основа 0,56 м и диаметър на горната основа 0,5 м и височина 4,0 м. В това фрагментарно състояние не е възможно да се установи наличието на ентазис. В долния край колоната чрез апофизис (вис. 0,03 м) преминава и завършва с листел (0,04 м). Като особеност при разглежданата колона следва да отбележим изсеченото при основата гнездо с трапецовидна

форма и размери: долна основа 0,34 м; горна основа 0,24 м; вис. 0,16 м; дълбочина 0,07 м. В горния край тялото на колоната чрез апотезис (шир. 0,03 м) преминава в листел (вис. 0,022 м), а над него е оформен астрагал (вис. 0,035 м).

В хода на проучването в североизточната и югоизточната части на портика се откриха силно разрушени фрагменти от двете сърцевидни колони. Състоянието им не позволи да бъдат установени размерите.

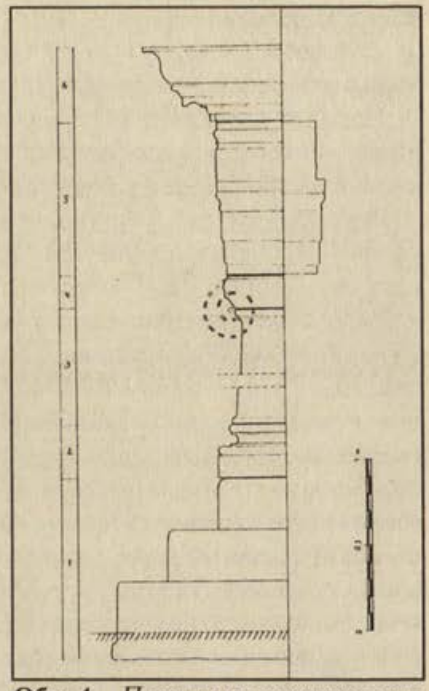
4. КАПИТЕЛ

Към настоящия момент тази част на архитектурния ред остава най-слабо проучена. Причината е, че върху площта на ареята и портика капители не се откриха. Обяснение дава фактът, че поради сравнително малките си размери и тегло те са удобни за ограбване. Няколко капителa бяха открити върху декуманус максимус[6], но както споменахме по-горе, размерите на архитектурните детайли там са различни от останалите. Капители се откриха и върху декуманус № 8. За съжаление тяхното местонахождение в конструкция не е сигурно, тъй като портик има и от южната страна на декумана. Поради тази именно несигурност оставяме споменатите капители извън нашето внимание. Само за един фрагмент от сърцевиден капител можем да сме сигурни, че произхожда от занимаващия ни портик. Най-вероятно той е стоял върху сърцевидната колона от югоизточния ъгъл. Състоянието на фрагмента е такова, че освен дебелината му (0,2 м), друга информация не може да се извлече. Съставните му части - абак, ехин, волути, са в значителна степен разрушени. Шийка липсва, но върху долната страна на ехина се наблюдава сърцевидно оформяне. Безспорен е фактът, че капителите са йонийски, каквито впрочем са повечето от Никополис ад Иструм.[7]

5. ФРИЗ-АРХИТРАВ

В класическия гръцки антаблеман архитравът и фризът са отделни съставни части.[8] В римската архитектура обикновено те са изработени от един блок.[9] При проучването на сектора бяха разкрити фрагменти и цели фриз-архитравни блокове. Тяхното архитектурно изработване от горе надолу е следното: горната страна е грубо обработена, тъй като е невидима. В двата края са изсечени гнезда за железни скоби, чрез които блокът е бил свързван със съседните нему. По същия груб начин са обработени и допирните къси страници, където само по ръбовете е направена анатироза. При един от фрагментите профилирането продължава и по страницата, което показва, че тя е била видима, т. е. това е част от ъглов фриз-архитрав. Следват листел и талон с фуга между тях, мулюр, фуга и фриз (зофорос). Върху фриза не е правена украса. Той е оставен като грубо обработена ивица, която донякъде дисхармонира с останалите части на киматийона. Възможно е обаче тази груба повърхност да е създавала игра на светлосенки, попадайки под слънчевите лъчи, и това да е умишлено търсен ефект. Архитравът започва с листел, следва фуга, талон и гърло. Трите фасции се степенуват по височина, като горната е най-висока. Долната видима страна на блока е много добре обработена и украсена със софитен орнамент (дълж. 1,48 м, шир. 0,15 м). Краищата му са оформени като полуокръжности (радиус 0,06 м). Задната част на блока ще проследим също от горе надолу. Пространството зад фриза е грубо

обработено, тъй като не е било видимо. В двата края са изсечени половинки гнезда за стъпване на дървените греди от покривната конструкция. При разглеждания блок половинките се съединяват с половинки от съседните нему. При някои от другите фриз-архитрави гнездата са разположени без определен ритъм. Това ни кара да считаме, че те са били изсичани непосредствено преди направата на дървената конструкция, когато вече са били монтирани на мястото си в портика. Тилната страна на архитрава е оформена по идентичен начин с лицевата - листел, фуга, талон, гърло, фасции. Разликата е в размерите им. Общата дължина на блока е 2,45 м, височина 0,87 м, горна страна 0,58 м, долна страна 0,51 м.

Обр. 4. *План на архитектурния ред на портика (И. Църов).*
1. Стилобат; 2. База; 3. Колона; 4. Капител; 5. Фриз-архитрав; 6. Корниз.

6. КОРНИЗ

Двата открити при разкопките фрагмента от корниз, макар и малки по размери, дават възможност да се проследи много точно архитектурната разработка. Симата е увеличена за сметка на гейсона. Той от своя страна е силно разчленен, като по този начин се преодолява впечатлението за несъразмерност. Най-долу завършва със зборец, който не е съвсем прецизно изсечен, като размерите на интервалите между отделните призми се различават с по няколко милиметра. Това едва ли е нарушавало хармоничността на цялостната декорация на архитектурния ред, тъй като корнизът е стоял високо в конструкцията, доста над погледа на евентуалния критик. Височината на корниза е 0,438 - 0,44 м, а широчината е 1,05 м.

7. ФРОНТОН

Върху трасето на кардо № 5 бе разкрит един фрагмент, лежащ с тилната си част нагоре. Блокът има неправилна шестоъгълна форма, следствие на вторични отчупвания. За съжаление, поради големия му обем и липсата на съответната техника, не сме имали възможност да изследваме лицевата му страна. Допускаме възможността двете къси страни на портика, обърнати на запад към кардо № 5, да са завършвали с фронтони, като 1/2 част от единия да е споменатият фрагмент. Също така обаче не бива да се отхвърля възможността фронтонът да принадлежи към сграда, намираща се западно от кардо № 5. На този етап на изследване въпросът остава открит. Размерите на блока са: 1,47 x 0,55 x 1,77 x 0,33 x 0,92

х 0,40 м; дебелина 0,54 м.

Разгледаните части на портика показват, че е бил изпълнен в йонийски ред. Разгънат е напълно, без липсващи елементи, според изискванията на римската архитектура от него време.[10] Общата му височина е в рамките на 6,70 - 6,75 м. Предстоящото приключване на проучването на сектора ще допринесе, надяваме се, за прецизирането на архитектурните конструкции и хронологията на съществуването им през четиривековното битие на Никополис ад Иструм.

БЕЛЕЖКИ

[1] Последно вж.: **Иванов, Т. и Р. Иванов.** Никополис ад Иструм. I, С., 1994, 54 - 126 и 170 - 173 (библиография).

[2] АОР през 1992 - 1993 г., с. 68.

[3] **Иванов, Т. и Р. Иванов.** Цит. съч., 118 - 122.

[4] Пак там, с. 120.

[5] **Бобчев, С.** Nicopolis ad Idstrum. Снимки и опити за реставрация. ИБАИ, 5, 1928 - 1929, 14; **Иванов, Т. и Р. Иванов.** Цит. съч., с. 66.

[6] **Църов, И.** Проучвания в Никополис ад Иструм. Обект Перистил и фланкиращите го улици. ГМСБ, XI, 1985, с. 38; **Иванов, Т. и Р. Иванов.** Цит. съч., с. 119, обр. 105, 106.

[7] **Петрова, С.** Римско-йонийски капители от Мизия - Археология, 1985, 3, 16 - 20.

[8] **Попов, И. и М. Иванова.** Класически архитектурни форми. С., 1962, 40.

[9] **Бобчев, С.** История на архитектурата на стария свят. С., 1966, с. 145.

[10] **Витрувий.** Об архитектуре. Десять книг. Ленинград, 1936.

NICOPOLIS AD ISTRUM: THE ARCHITECTURAL ORDER OF THE PORTICO IN THE SOUTHWESTERN PART OF THE AGORA COMPLEX
(Summary)

Ivan Tsarov

A portico was discovered in the southwestern part of the agora complex. The archaeological excavations brought to light some details, which made the reconstruction of the architectural order possible. The stylobate (0.9 m high) consists of three steps. The corner bases (0.31 m high), the columns and the capitals were in the shape of heart, the others in the shape of circle. The columns (4 m high) were topped with capitals (0.2 m high). The entablature comprises architrave (0.87 m high), frieze and cornice (0.44 m).

The Ionic order of the portico was developed in full, with no elements missing, according to all regulations of the then Roman architecture.

Translated by Yuliana K. Angelova

СТЪКЛЕНИ КУПИ ОТ РИМСКАТА ЕПОХА ОТ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

АНАСТАСИЯ БЕЛИВАНОВА

Римското стъкло привлича вниманието на изследователите повече от столетие. Разнообразието от форми, цветове, техники на изработка и украса, орнаменталните мотиви правят този археологически материал интересен както от научна гледна точка, така и в чисто естетически аспект. Находките на римски стъклени съдове от България, макар и засега проучени в неголяма степен, представят почти цялото това многообразие. Настоящата публикация допълва данните за разпространението на някои типове по материали от района на Никополис ад Иструм.

Във фонда на Историческия музей - Велико Търново, се съхраняват две стъклени купи от римската епоха, които до момента не са били обект на научна публикация и изследване.[1]

Едната купа е с неизвестно местонамиране, предполага се, че произхожда от Бутово.[2] Това е съд с разлато полусферично тяло и обло дъно (Обр. 1); шийката му е леко стеснена, устийният ръб е извит навън, отрязан и шлифован. Орнаментацията се състои от гравирани линии, шлифовани елипсовидни фасети, овали и кръгчета. Устието е подчертано с единична линия, върху тялото са разположени две хоризонтални полета от по два реда шахматно подредени фасети, ограничени с по две двойни линии. Шлифованите фасети в долното поле са малко по-големи от тези в горното. Дъното на купата е украсено с розета от кръгчета и овали. Съдът е изработен чрез свободно издухване от безцветно прозрачно стъкло с малки въздушни мехурчета и без иризация. Купата е фрагментирана и реставрирана. Размери: височина - 7,6 см, диаметър на устието - 14 см, дебелина на стените - 0,2 - 0,4 см.[3]

Находката от Бутово принадлежи към сравнително широко разпространената група от подобни купи, които се откриват в различни райони на римската империя и извън границите ѝ. Обединява ги сходната декорация, плътно покриваща съда - вертикални фасети върху стените и розетки от кръгчета и овали върху дъното, като орнаменталните полета са разделени от гравирани линии или хоризонтално разположени фасети.

F. Fremersdorf обосновава в научната литература становището, че тези купи са произвеждани в Кьолн през III - IV в.[4] Неговото мнение следва и H. J. Eggers, който обединява всички подобни находки в тип 216, разпространен във фаза C_2 от хронологията на материалите от Германия.[5]

В тази на пръв поглед еднородна група се наблюдават обаче и някои различия в украсата и качеството на изработката. Те дават основание да се предполага и различно време и място на производство.

Най-точен паралел на купата от Бутово представлява находката от Коринт.[6] Размерите на двата съда почти съвпадат, а орнаменталните схеми се различават само по някои детайли (Обр. 2). Такова голямо сходство предполага и хронологическа близост между двете находки. Датировката се улеснява от факта, че съдът от Коринт е открит в гроб, датиран от II в. Според G. Davidson купата е изработена в александрийско ателие.[7]

С почти същите размери, но с по-различна декоративна схема е купата, открита край гр. Мерзебург, Германия.[8] Тя, подобно на съдовете от Бутово и Коринт, е прецизно изработена от безцветно прозрачно стъкло, но украсата има по-друго разпределение и се отличава с Т-образния орнамент. Находката от Германия се датира във втората половина на II в. В същия гроб е открита стъклена купа с идентична форма, но с гравирана фигурална украса, която спада към групата на коментираните от F. Fremersdorf като кьолнски производства от III в.[9] D. B. Harden оспорва неговото мнение и счита, че съдовете с гравирани фигурални сцени и надписи (във връзка с които се намират и купите от типа на тази от Бутово) са изработвани във втората половина на II - първата половина на III в. в Александрия.[10]

C. Isings също счита, че купите с шлифована украса имат по-ранен вариант - от II в., който се отличава с по-голяма прецизност на изработката, отколкото купите от III - IV в.[11] Вероятно към този по-ранен етап от развитието на типа принадлежи купата от Бутово. Еднакво възможно е да се допусне, че е изработена в източно (александрийско) ателие[12] или че произхожда от рейнските производствени центрове.

Фрагменти от три подобни купи са известни от Филипопол - датирани са в III в. и според Сл. Чернева-Тилкиян са кьолнски импорт.[13] Един от тези фрагменти е много сходен с купата от Бутово (Обр. 3), докато другите два са по-различни. Вероятно те се отнасят към по-късния етап от разпространението на този тип съдове - III - IV в., когато тази продукция се свързва главно с мощните рейнски работилници. Такива купи с шлифована украса се откриват в Германия[14], Дания и Скандинавия[15], Словакия[16], Панония[17], по Долния Дунав[18], в района на Северното Черноморие.[19]

В някои случаи съдовете се различават като форма, декорирани са по различни начини, стъклото не винаги е качествено, а изработката - прецизна. Нерядко орнаментацията е по-пестелива и не покрива плътно целия съд; понякога фасетите напомнят по-скоро гравирани насечки, разполагат се освен вертикално и хоризонтално.

Продукцията на рейнските ателиета е така популярна, че под нейни влияния започват местни производства на купи с шлифована украса. Изработването на т. нар. "фиали от кьолнски тип" е установено в Танаис.[20] Купите от Танаис са направени от стъкло с не особено високо качество, с жълто-зелен цвят и

млечнобяла иризация. Някои автори допускат, че са изработени чрез издухване в едноделен глинен калъп, какъвто е открит в Танаис.[21] Анализите обаче показват, че украсата е изпълнена чрез гравиране и шлифоване, както в западните производствени центрове.[22]

Късните варианти в развитието на купите с шлифована украса са представени сред материалите от фонда на Историческия музей - Велико Търново, от един фрагмент, открит при разкопките в Никополис ад Иструм - ареа № 4 през 1997 г.[23] Запазена е част от устието на полусферичен съд с леко стеснена шийка, извит навън, отрязан и шлифован устиен ръб (Обр. 4). Украсата се състои от пояс от хоризонтално разположени фасети и една гравирана линия върху шийката. От орнаментацията на стените е съхранен само пояс от шлифовани овали. Съдът е изработен чрез свободно издухване от безцветно прозрачно стъкло с въздушни мехурчета и плътна млечнобяла иризация със сребрист оттенък. Размери: диаметър при устието - ок. 9,5 см, запазена височина - 3 см, дебелина на стените около 0,1 см.

В сравнение с купата от Бутово, при фрагмента от Никополис ад Иструм личи различното качество на стъклото, по-плитко и непрецизно изпълнение на орнамента. Нов елемент е поясът от хоризонтално разположени фасети. Този фрагмент намира много точен паралел сред вече споменатите "фиали от кьолнски тип" от Танаис.[24] Находката от Танаис (Обр. 5) е стратиграфски добре датирана в първата половина на III в.[25] Купи и чаши с подобен орнамент се датират и в III - IV в.[26] Към същия период може да се отнесе и фрагментът от Никополис ад Иструм. Трудно е да се даде определение за мястото на производство на този съд. Той е изработен в характерната за рейнските ателиета традиция и е възможно да е тяхна продукция. Такава констатация е направена за подобна купа от Пантикапей.[27] Но е известно, че под влияние на германските центрове, подобно на Танаис, през III - IV в. се активизира локално производство и в Панония и по Долния Дунав[28], при което много форми и орнаментални мотиви се заимстват (Обр. 6). В този смисъл може да се допусне, че съдът от Никополис ад Иструм е изделие на някоя по-малка локална работилница от тези райони.

Втората цяла стъклена купа от фонда на Исторически музей - Велико Търново е открита при гр. Павликени (Обр. 7). Тя има дълбоко полусферично тяло, леко разширено към устието. Устийният ръб е прав, отрязан и заоблен чрез шлифоване. Украсата е изработена чрез гравиране и шлифоване. Под устието има гравирана хоризонтална линия. По-надолу съдът е орнаментиран с два реда шахматно разположени шлифовани овали и под тях - един ред кръгове. Дъното е леко конкавно заради шлифования кръг върху него. Купата е изработена от дебелостенно безцветно прозрачно стъкло със зеленикав оттенък, малко въздушни мехурчета и без иризация. Голямата дебелина на стените показва, че е възможно купата да е изработена в калъп, най-вероятно едносъставен, тъй като по съда няма следи от свързване на различните му части. Размери: височина - 11,2 см, диаметър на устието - 14,5 см, диаметър на дъното - 3,1 см, дебелина на стените - 0,4 - 0,8 см.[29]

Купата е открита в гроб източно от Античния керамичен център край Павликени. Гробното съоръжение е било изградено от камък. В него са открити още глинена кана, бронзова фибула, златна обеца, мъниста от синьо стъкло, вероятно от огърлица, както и седем бронзови монети на император Максимиан (286 - 305).

Монетите дават точен terminus post quem на гробния комплекс - края на III - началото на IV в. Същата датировка има и фибулата, която принадлежи към типа на кръстовидните луковични фибули и по-точно към варианта, датиран около 290 - 320 г.[30] Глинената кана спада към тип I според изградената за ранновизантийската керамика от Тракия и Дакия типология; типът е най-характерен за IV - началото на V в.[31]

От голямо значение за датиране на гробния комплекс е стъклената купа. Тя принадлежи към форма № 228 по H. J. Eggers. Това са масивни дебелостенни съдове от зеленикаво или тъмночервено стъкло, украсени с шлифовани овали. Разпространени са в Дания и Южна Швеция във фази C - D.[32]

Най-точен паралел на находката от Павликени представлява купата, открита в гроб при гр. Закшув, Югозападна Полша (Обр. 8). Този съд е с почти същите размери, украсен е по същия начин с три реда шлифовани овали и кръгове, изработен е от тъмночервено стъкло.[33] Гробът от Закшув съдържа предмети от края на III - началото на IV в. и според K. Majewski се датира в началото на IV в.[34]

Счита се, че съдове от този тип са характерни за Северна Европа. Няколко подобни на купата от Павликени са открити в Скандинавия (Обр. 9, 10). Според G. Ekholm те са произведени в ателиета в източните римски провинции и до Скандинавия достигат чрез северночерноморските градове.[35] Той основава хипотезата си на факта, че освен за Северна Европа купи с украса от шлифовани овали са характерни за района на Северното Черноморие. Датират се в края на III - началото на IV в.[36] Но както подчертава Н. П. Сорокина, тези съдове се откриват главно в междуречието Прут-Днестър в археологически комплекси, свързани с Черняховската култура.[37] Съд, сходен с този от Павликени, е открит в гроб от некропола Черняхов.[38] Известни са находки и от Поднестровието.[39] Същевременно в северночерноморските градове, които според G. Ekholm имат основна роля в разпространението на тази продукция, се намират само единични фрагменти.[40] Поради това изследователи като Н. П. Сорокина и В. В. Кропоткин считат, че купите с украса от шлифовани овали от Северна Европа и територията на Черняховската култура имат общ произход, но разпространението им не е свързано със северночерноморските градове. Допуска се, че тази продукция има западноевропейски произход, а находките от комплексите на Черняховската култура са индикация за контакти на това население със западните и дунавските провинции. Чрез търговските връзки на Черняховската култура стъклените съдове спорадично достигат и до градове като Олбия и Пантикапей.[41]

Съдейки по публикуваните материали, купата от Павликени е единствена засега находка от този тип южно от Долния Дунав. Нейното значение е съществено, тъй като по данните от гробния комплекс и чрез приведените паралели е и добре

датирана около началото на IV в. Изложените по-горе аргументи, както и фактът, че най-близките аналогии на купата от Павликени са от Западна Европа, позволяват да се предположи, че този съд е свързан с производствени традиции от западноримските провинции. Доколко хипотезата за посредническата роля на носителите на Черняховската култура при разпространението на купите с украса от шлифовани овали в северночерноморските градове е валидно и в случая с находката от Павликени е трудно да се прецени. Но като се има предвид, че южно от Долния Дунав такива купи не са разпространени[42], едва ли може да се говори за регулярен импорт, а по-скоро за спорадично проникване на тази продукция.

Стъклените купи от територията на Никополис ад Иструм предоставят нови данни за разпространението на римското стъкло в днешните български територии. Проучването на тези съдове допълва данните за икономическите контакти на долнодунавските земи през римската епоха.

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на н. с. П. Владкова и н. с. И. Църов за предоставената ми информация за местонамирането на предметите.

[2] По-нататък в изложеното условно се възприема "купата от Бутово".

[3] Инв. № 1789 А/ТОМ.

[4] **Fremersdorf, F.** Figürlich geschliffene Gläser - eine kölner Werkstatt des 3. Jahrhunderts. Römisch-germanische Forschungen, Bd. 19, Berlin 1951, 19 - 21.

[5] **Eggers, H. J.** Der römische Import in freien Germanien. Hamburg, 1951, S. 60, Taf . 15, Karte 57.

[6] **Davidson, G.** Corinth. XII. The Minor Objects. Princeton - New Jersey, 1952, № 592, pl. 54, fig. 6, p. 79.

[7] Ibid., 93 - 95.

[8] **Harden, D. B.** Glass of the Caesars. Milano,1987, № 106, p. 196.

[9] **Fremersdorf, F.** Op. cit., S. 25.

[10] **Harden, D. B.** Op. cit., p. 182.

[11] **Isings, C.** Roman Glass from Dated Finds. Groningen - Jakarta, 1957, p. 104.

[12] В литературата е възприето, че стъклените чаши с форма Isings 21 с много подобна шлифована украса от I - II в. са произвеждани в източносредиземноморски центрове. **Oliver, A.** Early Roman Faceted Glass. Journal of Glass Studies, vol. 26, 1984, 40 - 41.

[13] **Чернева-Тилкиян, Сл.** Стъклени съдове с гравирана украса от Филипопол. Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, т. I, 1994, 158 - 159, кат. № 2 - 4, обр.2 - 4; **Чернева-Тилкиян, Сл.** Типология и хронология на стъклените чаши от Филипопол (I - IV в.). Известия на музеите в Южна България, т. XXI, 1995, стр. 74, кат. № 7, фиг. I,7.

[14] **Fremersdorf, F.** Op. cit., Taf. 18.

[15] **Eggers, H. J.** Op. cit., № 216, S. 60, Karte 57; **Ekholm, G.** Orientalische Gläser in Scandinavien. Acta Archeologica, Bd. XXVII, 1956, Abb. 2 i, j.

[16] **Kraskovska, L.** Römische Glassgefässe in der Slovakei. Slovenská archaeológia, Bd. XXIX/2, 1981, S. 380, Abb. 2,2; 3,2.

[17] **Barkóczi, L.** Pannonische Glassfunde in Ungarn. Studia Archaeologica, IX, Budapest, 1988, S. 65, N 43, Taf. IV; **Šaranović-Svetek, V.,** Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Novi Sad, 1986, N 12.

[18] **Ružić, M.** Rimsko staklo u Srbiji. Beograd, 1994, tip IV/6a, tabl. XXVI/5 - 10; tip VII/10b, tabl. XXXV/7, 8; **Ivanišević, V., S. Nikolić-Đorđević.** Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu - lokalitet Knez Mihailova 30. In: Singidunum, I. Beograd, 1997, p. 131, sl. 53/12, 14 - 17.

[19] **Кунина, Н. З.** К вопросу о западном импорте стекла на Боспор. Труды Государственного Эрмитажа, т. XXIV, 1984, с. 158, № 21.; **Сорокина, Н. П.** Античное стекло в собрании Одесского археологического музея. В: Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1978, рис. 3/1.

[20] **Сорокина, Н. П.** Стеклянные сосуды из Танаиса. В: Древности Нижнего Дона - Материалы и исследования по археологии, т. 127, 1965, с. 208 и сл.

[21] **Алексеева, Е. М., Т. М. Арсеньева.** Стеклоделие Танаиса. Советская археология, 1966, кн. 2, с. 176 и сл.

[22] **Шапова, Ю.** Очерки истории древнего стеклоделия. М., 1983, 157 - 158.

[23] Пол. инв. № SF11018. Благодаря на н. с. И. Църов, ръководител на разкопките в ареа № 4, за възможността да използвам този материал.

[24] **Сорокина, Н. П.** Цит. съч., кат. № 30, рис. 6,1.

[25] Пак там, с. 215.

[26] **Кунина, Н. З.** Цит. съч., с. 158, № 21; **Ružić, M.** Op. cit., kat. № 873, T. XXXV/9.

[27] **Кунина, Н. З.** Цит. съч., с. 159.

[28] **Ružić, M.** Op. cit., 65 - 66.

[29] Инв. № 1983 А/ТОМ.

[30] **Keller, E.** Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. München, 1971, S. 53, Abb. 11 - 12, Typ 1b.

[31] **Кузманов, Г.** Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV - началото на VI в.). Разкопки и проучвания, т. XIII, 1985, с. 28, кат. № К1-31.

[32] **Eggers, H. J.,** Op. cit., N 228, Taf. 16, Karte 58, S. 62, 180.

[33] **Majewsky, K.,** Importy rzymskie w Polsce. Warszawa - Wroclaw, 1960, p. 80, N 122, tabl. XXVIII a.

[34] Ibid., 18 - 22.

[35] **Ekholm, G.,** Op. cit., S. 58, Abb. 2,d, h; 6,h; 10,b

[36] **Сорокина, Н. П.** Стеклянная посуда. В: Античные государства Северного Причерноморья. М. 1984, табл. LXX, № 118, 120.

[37] **Сорокина, Н. П.** Позднеантичное стекло из Ольвии. В: Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, 202 - 203.

[38] **Петров, В. П.** Черняховский могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойко 1900 - 1901 гг.). - В: Древности эпохи сложения восточного славянства

- Материалы и исследования по археологии, т. 103., 1962, 103 - 104, № 3443, рис. 9,1; **Кропоткин, В. В.** Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. - V в. н. э.). Свод археологических источников, вып. Д 1 - 27, М., 1970, с. 105, № 940, рис. 76,1.

[39] **Тиханова, М. А.** Из материалов дубоссарского отряда Молдавской експедиции. Краткие сообщения института истории материальной культуры, т. 57, 1955, с. 94, рис. 35.

[40] **Сорокина, Н. П.** Стекло из раскопок Пантикапея 1945 - 1959 гг. В: Пантикапей - Материалы и исследования по археологии, т. 103, 1962, 232 - 234, рис. 13,6; 16,5; **Сорокина, Н. П.** Позднеантичное стекло ..., 202 - 203.

[41] **Сорокина, Н. П.** Цит. съч., с. 204; **Кропоткин, В. В.** Цит. съч., с. 32.

[42] Според изследванията на G. Gomolka за материалите, открити северно от Долния Дунав, "стъклените съдове от черняховските комплекси близо до Дунав са значително по-малко от съответните находки по-на север" - **Вагалински, Л.** Международен колоквиум Сънтана де Муреш - Черняхово в град Капут край Берлин, 20 - 24. 10. 95, Археология, 1996, кн. 1, с. 72.

GLASS BOWLS FROM THE ROMAN PERIOD AT THE HISTORICAL MUSEUM OF VELIKO TURNOVO
(Summary)

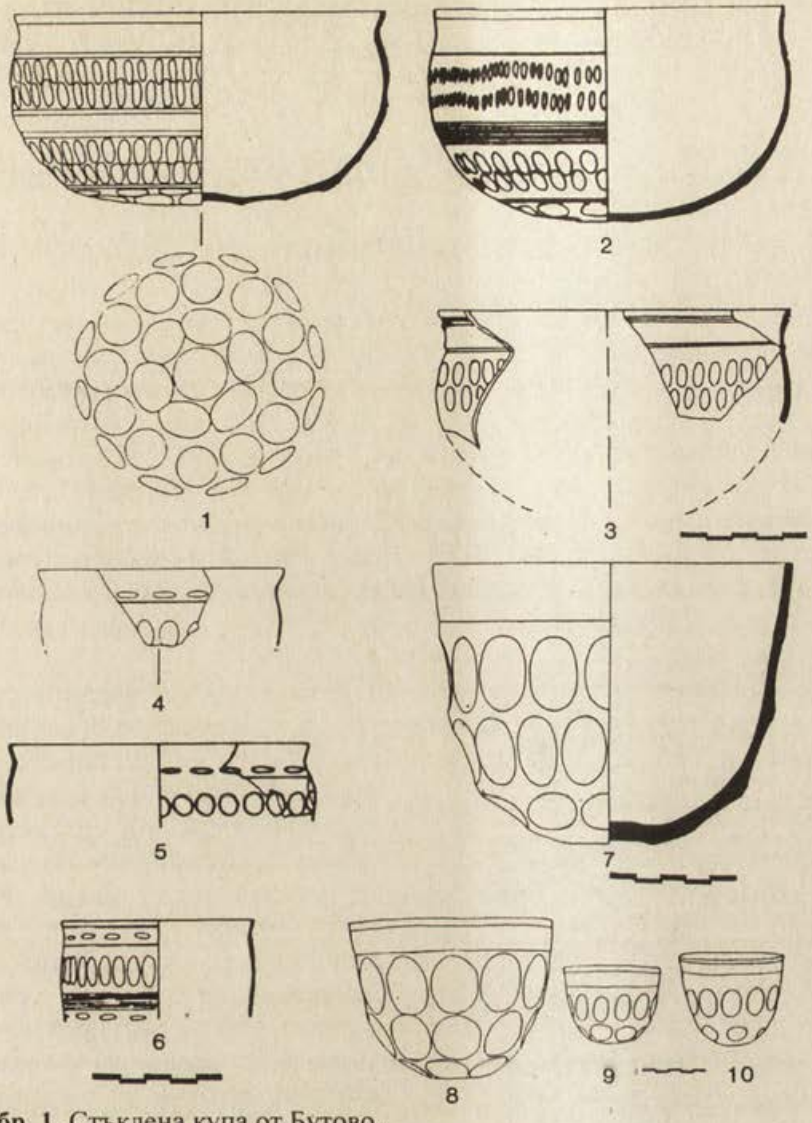
Anastasya Belivanova

Two bowls from the late Roman period preserved in the Historical Museum of Veliko Tarnovo are subject of the present article.

The first one is supposed to come from the village of Boutovo and belongs to an widelyspread group with rich ornamentation-vertical facets upon the walls and rosettes of circlets and ovals on the bottom separated by engraved lines. The numerous parallels that can be drawn suggest that it was made in the first half of the 3rd century.

The second bowl was found in a grave near the town of Pavlikeni together with many various gifts including seven coins of Emperor Maximianus (286 - 305).

The analysis suggests that this type of bowls date back to the end of the 3rd and beginning of the 4th century.

Обр. 1. Стъклена купа от Бутово.

Обр. 2. Стъклена купа от Коринт (по Davidson, 1952, 54, 6).

Обр. 3. Фрагмент от стъклена купа от Филипопол (по Чернева-Тилкиян, 1994, табл. I,2).

Обр. 4. Фрагмент от стъклена купа от Никополис ад Иструм.

Обр. 5. Фрагмент от стъклена купа от Танаис (по Сорокина, 1965, рис. 6,I).

Обр. 6. Фрагмент от стъклена купа от Сингидунум (по Ružić, 1994, T. XXXV,9).

Обр. 7. Стъклена купа от Павликени.

Обр. 8. Стъклена купа от Закшув (по Majewski, 1960, T. XXVIIIa).

Обр. 9. - 10. Стъклени купи от Скандинавия (по Ekholm, 1956, Авв. 2).

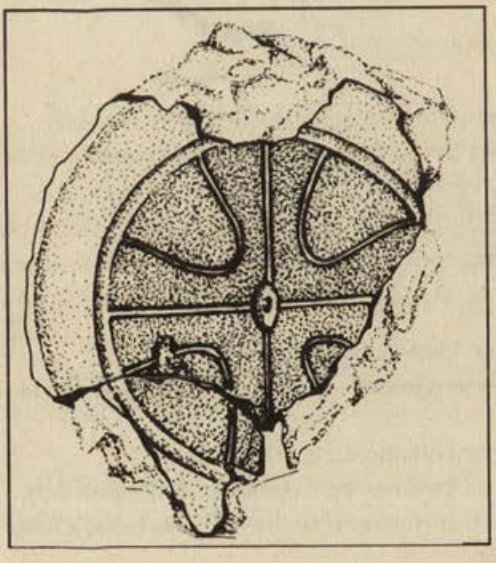
Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

КАМЕНЕН КАЛЪП ЗА РАВНОРАМЕННИ КРЪСТОВЕ

МИРКО РОБОВ

Материалните останки, свързани с леярското производство от столичния период на Търново (XII - XIV век) имат съществено значение в изследването на материалната му култура не само като продукция, насочена към потреблението на населението тук, но определено и по отношение на технологичните и художествени умения на столичните производители от този период. Като количество тези материали не са многобройни и са свързани с една от технологичните разновидности на леярския занаят - леенето в каменни калъпи. Материалът, от който са изработени калъпите, очевидно ги превръща в средства за неколкократна и дори многократна употреба, за производство на продукция, насочена към развития столичен пазар и бита на население с определено висок художествен усет.

Самото наличие на такова производство, установено с безспорните останки от него, открити при археологическите разкопки, свидетелства за сложната и богата характеристика на столичната икономика през XII - XIII век, за наследените технологични традиции, за развитието на занаятчийските и художествени умения на местните производители. Откритите тук, макар и не многобройни находки, дават определена възможност на изследвачите да се отдели значителният византийски внос, от създаваната, при това с очевидни качества, местна леярска продукция.

Обр. 1. *Лицевата част на каменния леярски калъп (рисунка Д. Тотева).*

Самото местонахождение на отделните находки показва, че този занаят е практикуван в почти всички райони на столицата - хълма Царевец и неговото подножие[1], района около църквата Св. Димитър в източното подножие на Трапезица[2], западното подножие на хълма Момина крепост и т. н.

Предмет на настоящото

съобщение е калъп за равнораменни кръстове, открит през 1991 год. при организираните тогава спасителни разкопки[3], наложени от разширяването на ЗПИ "Момина крепост".

Първите археологически проучвания тук датират от 1959 година[4] и продължават през следващите няколко години. Установено е съществуването на столичен квартал, чиито граници, според първите проучватели[5], са значителни и обхващат един широк район на запад до пътя за Горна Оряховица.[6]

Хронологичната рамка на обитаването тук е установена още при първите разкопки. При подновените проучвания през 1989 и 1991 год. тя е допълнена и прецизирана с ясно очертаните два основни периода: късноантичен и столичен. Интересен момент в подновените проучвания е установената картина на възникване на средновековния квартал - не като етап в развитието и естественото разширение на столичния град, а още във времето преди въстаниетона Асеневци, когато за нуждите на обитателите тук е била изградена и е функционирала разкритата тук средновековна църква (№ 2), около която е бил създаден и некропол.[7]

Горната хронологична граница на този квартал е в края на XIV в. и очевидно се свързва с падането на Търново през лятото на 1393 г. Според някои изследвачи тъкмо тук са били разположени основните сили на Баязид при организираната обсада на града.[8]

Животът в квартала прекъсва окончателно и в своя план на града Карел Шкорпил е означил мястото като турско гробище.[9]

Жилищата на обитателите тук са полуземлянки, вкопани в склона на хълма.[10] Тяхната ориентация, наложена от характера на терена, е изток - запад. По план са едноделни. Разположени са в редици, като между тях преминават улици, настлани с дребни камъни.[11]

От придобитите при разкопките данни за поминъка на населението тук е видно практикуването на различни дейности, някои от които характерни повече за населението от столичното подножие, като източник на замърсяване или постоянна опастност от пожар. Това са грънчарско производство, обработка на метали (ковачество, леярство) и др. Част от населението се е занимавало и със селскостопанска дейност, което е засвидетелствано с данни от археологическите разкопки.

Каменният калъп е намерен в едната от трите полуземлянки, установени и проучени при разкопките през 1989 година. По своите размери тя е по-голяма от останалите две. На един по-късен етап откъм южната ѝ страна е било оформено допълнително помещение, значително по-тясно, което е и по-плитко вкопано в ската. Липсата на самостоятелен зид от север показва, че то е било допълнително пристроено към полуземлянката.

В северната част на това по-малко помещение е разкрита пещ с битово предназначение. Пещта е еднокамерна, с елипсовидна форма на основата. Отверстието е оформено с два вертикално поставени плочести камъни, под ъгъл един спрямо друг.

Тази пещ, а също и основата на друга, разположена в южната част на

помещението и най-вероятно също битова, свидетелстват, че въпросната постройка е била използвана като пещник.

В по-късен период, също в хронологичната рамка на средновековния столичен квартал, след разрушаването на полуземлянката, тук е била създадена работилница за металообработка. За това свидетелстват откритите крици, шлака, както и въпросният каменен калъп.

Калъпът е изработен от сива на цвят утаечна скала (мергел).[12] Обработена е само едната му повърхност с гнездото за отливаното изделие. Самото гнездо е кръгло, с диаметър от 0,10 м. Околовръст на него е оформен перваз, широк 1,7 см, равномерно огладен за да прилепне, и се напасва към него друга, незапазена част от калъпа, придавала след отливането двустранно изображение върху готовото изделие. Самият перваз остава с 0,5 см по-високо от гнездото с гравираното изображение, като ръбът му е леко скосен навътре.

Самото гнездо е с форма на правилен кръг, каквато очевидно е и формата на отливаното изделие. Врязаният контур на изображението разделя вътрешното поле на четири еднакви сектора, фиксирани точно чрез симетралите на раменета на кръста, т. е. нанесените предварително две перпендикулярни линии, пресечени в самия център на кръга. Пресечната точка е оформена като вдлъбнатина, дълбока 0,7 см, и чието хоризонтално сечение е елипса.

В така разположените в полето на отливаното изделие четири сектора формите на отделните рамена на кръста са постигнати чрез контури с формата на латинската буква "U", чийто горни рамена са разтворени навън. Контурите опират до самата периферия на кръглото гнездо и са с ос, с 45° наклон във всеки от разграфените четири еднакви сектора.

Така контурът на самото изображение върху отлятата кръгла плочка е плитък релеф на равнораменен кръст с плавно разширяващи се навън рамена, всяко от които е с леко заоблена периферия. Изображенията на раменета са допълнително подчертани чрез нанесените, също с плитък релеф две перпендикулярни линии, които в геометрията на изображението са симетрали на самите рамена на кръста.

Околовръстният перваз, който, както споменахме, е с 0,5 см по-високо от нивото на гнездото, е грижливо огладен и очевидно към него е прилепвала друга, незапазена част от леярския калъп. Това е съвсем очевидно и от самия цвят на перваза, който е естественият сив цвят на мергела, за разлика от променения цвят вследствие високите температури на леене, на самото кръгло гнездо.

Следи от улей, оформен за наливането на разтопения метал в процеса на леене, са запазени единствено към едно от раменета на врязания кръст. Очевидно тъкмо тук калъпът е бил поставян вертикално изправен, за да се осъществи самото леене.

Каналът естествено е грижливо огладен, както впрочем и цялото гнездо с гравирания равнораменен кръст. Такова оглаждане е важно технологично изискване при направата и допълнителното оформление на калъпите, като задължително условие, гарантиращо тънколивкостта на разтопения метал.[13]

Като материал мергелът, от който е изработен калъпът за отливане на

равнораменни кръстове, издържа термично натоварване докъм 1000 - 1100°С, което показва, че с него биха могли да се отливат и някой благородни метали, чиито точки на топене са сравнително високи (така например златото се топи при 1065°С, а среброто при 960°С). Наличието на пукнатини в гнездото за отливане на предмета всъщност ясно свидетелства, че при леенето е бил използван метал с висока температура на топене.

По придобитите данни от досегашните проучвания в столицата Търново е трудно да се каже какви техники са били познати и използвани от местните леяри (предимно на накити, защото такива са почти всички намерени досега калъпи), понеже са открити единствено калъпи, изработени от камък.[14] Те са предназначена за многократна употреба и свидетелстват за наличието на масово производство, предназначено за пазара, вероятно не само развития пазар на столичния град, но също насочено към задоволяване на нуждите на населението от един сравнително широк ареал.

Създаването на калъпи, изработени от камък, е било значително трудоемко. Но затова пък те са били по-трайни и предназначени за отливане на по-голям брой произведения.

По своето устройство откритите досега в Търново калъпи могат да се обособят в две основни групи.[15] Калъпите от първата се състоят от една част и предназначението им било да служат за отливането на предмети с една релефна страна.[16]

Калъпите от втората се състоят от две и повече части, съединени чрез щифтове, поставени в специално издълбани за целта гнезда. Именно така е ставало центрирането на отделните части една спрямо друга, за да не се нарушава симетрията на отливаното релефно изделие (при очевидното наличие на втора част към представения от нас каменен калъп, гнезда за щифтове при центрирането на двете части не са запазени върху оцелялата част от първаза). Идеалното заглаждане на прилепващите страни на частите било задължително, за да не се появяват леярски шевове, влошаващи качеството на отливаното изделие.

За направата на калъпите се използвал податлив на обработка камък, който позволявал при изработването на гнездото за отливаното изделие да се придадат значителни подробности и като форма, и като орнамент.

Основно изискване към употребяваните в леярството метали е да притежават необходимите леярски качества: тънколивкост; да не се разтварят неметални примеси и газове, които при изстиването на изделието образуват шупли; да имат не много висока точка на топене, защото колкото по-прегрят над тази точка е разтопеният метал, толкова по-добра е неговата тънколивкост.[17] По правило сплавите се леят по-добре от чистите метали.[18] Това естествено било известно на средновековните леяри и за целта те използвали главно медни сплави - бронз и др.[19]

Върху повечето от откритите в Търново каменни калъпи са издълбани гнезда за отливането на по няколко накита, при това различни по вид - обеци, апликации, токи, халки и т. н. Това ясно показва, че самите занаятчии не са били така ясно

специализирани в изработката само на определен вид изделия, а са отливали широк кръг от украшения, а очевидно и други предмети. Тук сме склонни да приемем мнението на Н. Ангелов, че "за изрязването на формата на предмета в каменния калъп били използвани специалисти-гравьори".[20] Изработването на металния накит било дело на занаятчии, тясно специализирани в леярския занаят.

Не толкова от етапа, в който се намират проучванията на столичната материална култура, и днес е трудно да кажем какви техники са били познати и използвани от столичните леяри поради практическата невъзможност да се запазят и открият материални останки при някои от тях. С много основание обаче може да се предположи, че е било познато и практикувано леенето чрез използването на топими восъчни модели и формовъчна пръст, чрез други твърди модели на отливаното изделие, също с използването на формовъчна пръст и т. н. Леенето чрез топими восъчни модели има доста по-стар произход, но се практикува дори и в днешно време.[21] При него, при предварително загряване на формата, восъкът се разтопявал и изтичал, а мястото му се заемало от разтопения метал. Чрез този метод са се получавали прецизни отливки[22], а също и отливки на единични предмети с по-сложна художествена форма.[23]

При досегашните проучвания в Търново глинени калъпи не са открити, но може да се допусне, че и те са били използвани от столичните занаятчии.

Разгледаният каменен калъп за отливане на равнораменни кръстове от западното подножие на хълма Момина крепост безспорно обогатява нашите представи за технологичните умения и художествените възможности на столичните търновски леяри през XII - XIV век. Той ни представя още един предмет, безспорно продукт на серийно производство, насочен, според нас, не толкова към пазара, колкото към очевидно други сфери и потребители, в общия градски организъм, защото спецификата на изделието и като възможност за неговата употреба е очевидна.

Като краен продукт изделието представлява тънка кръгла плочка с гравиран от едната страна равнораменен кръст, по форма подобен например на този в основата на известния Бериславов кръст, тъкмо над шипа, предназначен за неговото закрепване.[24]

Как всъщност е изглеждала обратната страна на изделието от Момина крепост, ние бихме могли само да гадаем, въпреки че едностранното или пък двустранно изображение би било до голяма степен от решаващо значение в точното определяне предназначението на това изделие. Тук липсват аналогии и образци от проучваните обекти в столичния град, както и в изображения от този период. Това прави проблема с точното предназначение на тези равнораменни кръстове открит.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII - XIV в. ИОМВТ, V, 52 - 58; **Долмова, М.** Златарството в Търнов. Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 84 - 86; От същия автор:

За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. Археология, 1979, 4, 45 - 51; **Попов, А.** Търновската "Велика лавра". ИБИД, XXXIII, 1980, с. 95. Поти с полепнало по тях злато са открити при разкопките на жилищната сграда, северно от двореца, от Я. Николова (необнародвани материали).

[2] **Робов, М.** Двулицев калъп за отливане на накити от Търново. ГМСБ, XIX, 1993, 109 - 118.

[3] **Робов, М.** Новите проучвания в западното на хълма Момина крепост във Велико Търново. ИИМВТ, IX, 1994, 141 - 146.

[4] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 20; **Николова, Я.** Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В. Търново. ИОМВТ, IV, Варна, 1968, с. 57.

[5] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековен квартал в западния склон на Момина крепост. Археология, 1963, кн. 1, с. 57.

[6] **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново според изворите от XII - XIV в. и досегашните археологически разкопки. ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 12.

[7] **Робов, М.** Новите проучвания..., Пос. съч., 144 - 145.

[8] **Николова, Я.** Градоустройство и архитектура. История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 278.

[9] **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. ИБАД, I, 1910, вж. приложения "План на старото В. Търново 1186 - 1393".

[10] **Николова, Я.** Жилищната архитектура в Търново през XII - XIV в. Тр. ВТУ "Кирил и Методий", т. VIII, кн. 2, С., 1973, с. 91.

[11] **Николова, Я.** Две нови жилища..., пос. съч., с. 62.

[12] **Робов, М.** Двулицев..., пос. съч., с 109.

[13] **Калев, Л., Хр. Кортенски, Щ. Стоянов.** Механична технология. С., 1971, с. 197.

[14] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието..., пос. съч., 54 - 57; **Долмова, М.** Златарството..., пос. съч., с. 83.

[15] Пак там, 83 - 84.

[16] **Долмова, М.** За производството..., с. 51.

[17] **Калев, Л., Хр. Кортенски, Щ. Стоянов.** Пос. съч., с. 196.

[18] **Балевски, А.** Металознание. С., 1972, с. 344.

[19] **Георгиева, С.** Българските средновековни накити. Археология, 1961, 1, с. 5.

[20] **Ангелов, Н.** Към въпроса за развитието..., пос. съч., с. 58.

[21] **Долмова, М.** За производството..., пос. съч., с. 45.

[22] **Калев, Л., Хр. Кортенски, Щ. Стоянов.** Пос. съч., 216 - 217.

[23] Пак там, с. 216.

[24] **Герасимова - Томова, В.** Кръстът на севаст Берислав. ИОИМВТ, V, Варна, 1972, с. 129.

STONE CAST FOR CROSSES HAVING EQUAL ARMS
(Summary)

Mirko Robov

The cast is made of marl and is designed for the casting of thin (0,5 centimetre) tiles, on the front part of which, with thin embossed outline, crosses having equal arms are made. The cast is found out in the demidug - out №2 the western foot of the hill Momina Fortress in Veliko Turnovo.

The find dates back from the XIII - XIV century, and the casted products have been most probably used as aplications.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ПРОВИНЦИАЛНИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ СЕЛО ХОТНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

МАРКО ЦОЧЕВ

През 1957 г. в Историческия музей във Велико Търново постъпва колективна находка от антични и малка част средновековни монети, откупени от Михаил Александров. Най-голям е делът на провинциалните бронзови монети, чието разпределение е следното:

НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Септимий Север (193 - 211)

Л: AVT Λ CEП CEVHPOC П

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Fl. Ulpianvs

1. V ΦΛ OVΛПIAN NIKOПOΛITΩN ПPOC I

Храм с четири колони. В средата статуя на императора. AE, 26 мм.

С името на легата Avrelivs Gallvs

2. VП AVP ГΑΛΛOV...KOПOΛI ПPOC I

Орел, върху кълбо, държи венец в клюна си. AE, 27 мм.

3. VП AVP ГΑΛΛOV...POCIC

Речен бог, полулегнал, наляво. В дясната ръка държи тръстика, а с лявата се подпира на урна, от която изтича вода. AE, 27 мм.

4. VП AVP ГΑΛΛOV...ПOΛI ПPOC I

Зевс, седнал, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата жезъл. AE, 26 мм.

5. VП AVP ГΑΛΛO...ПPOC I

Хера, права, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата жезъл. Пред нея жертвеник. AE, 25 мм.

Името на легата не се чете.

6. ...ПPOC IC

Хермес, прав, наляво. В дясната ръка държи кесия, а в лявата кадуцей. AE, 25 мм.

Юлия Домна (съпруга на Септимий Север)

Л: IOVΛ ΔO...

Бюст, надясно, с прическа.

Оп.: С името на легата Avrelivs Gallvs

7. VПA AVP ГΑΛΛOV NIKOПO...ПPOC

Фортуна, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, а в лявата póга на изобилието АЕ, 25 мм (PICK, p. 392, № 1463).[1]

Л: IOYΛ ΔO CEBACTA

Бюст, надясно, с прическа.

8.Оп: NIKOΠOΛIT ΠPOC ICT

Кошница, от която излиза змия. АЕ, 17 мм (PICK, p. 395, № 1482).

Каракала (211 - 217)

Л: AYK M AVP ANTΩNININOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Avrelivs Gallvs

9. YΠ AVP...ΛOY NIKOΠOΛI...

Орел, върху кълбо, държи венец в клюна си. АЕ, 25 мм (PICK, p. 408, № 1562).

10. ...AΛΛOY NIKOΠ...

Фортуна, права, наляво, с калатос. В дясната ръка държи кормило, а в лявата póга на изобилието. АЕ, 25 мм (PICK, p. 408, № 1558).

11. ...AΛΛOY NIKOΠOΛIT...

Дионис, прав, наляво. В дясната ръка държи грозд, а в лявата тирс. До него пантера. АЕ, 26 мм (PICK, p. 406, № 1549).

Л: ...ANTΩNINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Fl. Ulpianvs

12. Y ΦΛ OYΛΠIAN NIKOΠOΛIT ΠPOC IC

Каракала и Гета, един срещу друг, се държат за ръце. АЕ, 27 мм (PICK, p. 411, № 1580).

Плавтила (съпруга на Каракала)

Л: Φ OYΛ ΠΛAYTIΛΛA CEB

Бюст, надясно, с прическа.

Оп: С името на легата Avrelivs Gallvs

13. YΠ AVP ГAΛ...OΠOΛIT ΠPO...

Зевс, седнал, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата жезъл. АЕ, 27 мм.

14. ...ΛOY NIKOΠOΛIT ΠPOC I

Атина, права, наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, а в лявата копие. До нея щит. АЕ, 26 мм (PICK, p. 433, № 1687)

15. YΠΛ AVP ГAΛΛ...NIKOΠOΛI ΠPOC ICTP

Императорът, прав, наляво. В дясната ръка държи кълбо, а в лявата копие. АЕ, 26 мм.

Макрин (217 - 218)

Л: AYK OΠΠEΛ CEVH MAKPINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата M. Agrippa

16. YΠ AГPIΠΠA NIKOPOΛITON ΠPOC ICTPΩ

Аполон (Савроктон), прав, надясно. Дясната ръка е на гърдите, а лявата е

подпряна на дънер, по който лази гущер. AE, 27 мм.

17. ΥΠ ΜΑΡΚ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC ΙCΤ

Крилата Виктория, наляво. В дясната ръка държи венец, а в лявата палмово клонче. AE, 27 мм.

Л: ΑΥΤ Κ ΜΟΠΕΛ CEVH ΜΑΚΡΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете

18. ...ΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC ΙCΤ

Речен бог, полулегнал, наляво. В дясната ръка държи тръстика, а с лявата се подпира на урна, от която изтича вода. AE, 26 мм.

Л: ...ΠΕΛ CEV...ΜΑΚ...

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете

19. ...ΟΥ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ...

Атина, права, надясно. В дясната ръка държи копие, а с лявата се подпира на щит. AE, 25 мм.

Л: ...CEV...

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете

20. ΥΠ...ΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟ...

Дионис, прав, наляво. В дясната ръка държи грозд, а в лявата тирс. AE, 26 мм.

Л: ...ΜΑΚΡΕΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата St. Longinvs

21. ...ΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟ...

Немезида, права, наляво. В дясната ръка държи везни, а в лявата рóга на изобилието. Долу колело. AE, 25 мм (PICK, p. 452, № 1768).

Л: ...ΜΑΚΡΕΙΝΟC AV

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата St. Longinvs

22. ΥΠ CΤΑΤΙΟΥ ΛΟΝΓΙΝΟΥ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC ΙCΤ

Асклепий, прав, държи тояга с увита змия, а до него Хигия храни змия в патера. AE, 26 мм (PICK, p. 449, № 1758).

Л: ΑΥΤ Κ ΜΟΠΕΛΛ CEV ΜΑΚΡΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата St. Longinvs

23. ΥΠ CΤΑ ...ΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC ΙC

Деметра, права, наляво. В дясната ръка държи класове, а в лявата факел. AE, 27 мм (PICK, p. 444, № 1731).

Диадумениан (син на Макрин)

Л: ...ΕΛ ΑΝΤΟΝΙ ΔΙΑΔΟΥΜΕΝΙΑΝ...

Бюст надясно.

Оп: С името на легата M. Agrippa

24. ΥΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟΠΟL...ΡΟC I...

Градска порта с три кули. АЕ, 25 мм (PICK, p. 463, № 1822).

Л: К ΜΟΠΕΛ...

Бюст надясно.

Оп: Името на легата не се чете

25. ...ΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟ...

Фортуна, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 26 мм.

Л: ...ΔΙΑΔΟΥ...

Бюст надясно.

Оп: С името на легата M. Agrippa

26. ...ΙΠΠΑ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ...ΟΝ

Конкордия, права, наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 26 мм (PICK, p. 462, № 1813).

Л: ΜΟΠΠΕΛ ANTONINI

Бюст надясно.

Оп: Без име на легат

27. ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ

Змия, увита около изправена тояга. АЕ, 20 мм. (PICK, p. 475, № 1882).

Л: ...YMENIANOC

Бюст надясно.

28. Надписът изтрит

Крилата Виктория, в ход надясно. В дясната ръка държи венец, а в лявата палмово клонче. АЕ, 26 мм.

Л: ...ΔΙΑΔΟΥΜ...

Бюст надясно.

Оп: С името на легата St. Longinvs

29. ...CTA ΛΟΝΓΙΝ...ΠΡΟC IC

Конкордия, права, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 26 мм (PICK, p. 471, № 1862).

Л: ...MENIAN...

Бюст надясно.

Оп: С името на легата St. Longinvs

30. ...CTA ΛΟΝΓΙ...ΛΙΤΩΝ...

Немезида, права, наляво. В дясната ръка държи везни, а в лявата рóга на изобилието. Долу колело. АЕ, 26 мм (PICK, p. 470, № 1861)

Елагабал (218 - 222)

Л: AYK M AVP ANTΩNIINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Novius Rufus

31. ΥΠ NOBIOY ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ...C ICTPON

Артемида, права, в ход наляво. С дясната ръка вади стрела, а в лявата държи

лък. До нея куче. AE, 26 мм (PICK, p. 480, № 1914).

Л: AYT M AVP ANTΩNINOC

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

Оп: С името на легата Novius Rufus

32. ΥΠ NOB ΡΟΥΦΟΥ ΝΙΚΟΡΟΛΙ...ΟC ΙCΤΡΟΝ

Серапис, прав, наляво. Дясната ръка е вдигната високо, а в лявата държи наклонен жезъл. AE, 26 мм (PICK, p. 478, № 1900).

Л: AYT K M AVPH ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Novius Rufus

33. ΥΠ
NOBIOY
ΡΟΥΦΟΥ
ΝΙΚΟΡΟΠΟΛΙ
ΤΩΝ ΠΡΟC
ΙCΤΡΩ

Надписът заграден от лавров венец. AE, 26 мм (PICK, p. 459, № 2006).

Л: ...ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Novius Rufus

34. ΥΠ NO...OY ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC ΙCΤΡ

Змия, увита, с изправена глава. AE, 26 мм (PICK, p. 497, № 1996).

Л: Надписът изтрит

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете

35. ...ΤΡΟΝ

Орел, с разперени крила, държи венец в клюна си. AE, 25 мм.

Л: AYK M AVP ANTΩNEINOC

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

Оп: С името на легата Novius Rufus

36. ΥΠ NOBIOY...C ΙCΤΡ...

Немезида, права, наляво. В дясната ръка държи везни, а в лявата аршин. Долу колело. AE, 25 мм (PICK, p. 490, № 1961).

Л: AYT M AVP...

Бюст на императора, надясно, с лъчеста корона.

Оп: С името на легата Novivs Rvfvs

37. ...ΡΟΥ...ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC Ι

Херакъл, прав, наляво. В дясната ръка държи кривак, а в лявата лъвската кожа. AE, 27 мм (PICK, p. 486, № 1944).

Гордиан III (238 - 244)

Л: AYT M ANT ΓΟΡΔΙANOC AYΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Sab. Modestvs

38. ΥΠ CAB ΜΟΔΕСΤΟΥ ΝΙΚΟΡΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟС

Немезида, права, наляво. В дясната ръка държи аршин, а в лявата - Рóга на изобилието. Долу колело. АЕ, 27 мм (PICK, p. 511, № 2017).

МАРЦИАНОПОЛ

Септимий Север (193 - 211)

Л: AYK Λ CEΠ CEVHPOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Favstinianvs

39. VI ΦAYCTINIA MAPKIANOΠOΛI

Фортуна, права, наляво, с калатос. В дясната ръка държи кормило, а в лявата рóга на изобилието - 2 броя. АЕ, 26 и 25 мм (PICK, p. 203, № 571).

40. ...ANOY MAPKIANOΠOΛIT

Серапис, прав, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата - Рóга на изобилието. АЕ, 26 мм.

41. ...NIANOY MAPKIAN...

Кибела, седнала, наляво. В дясната ръка държи патера, а с лявата се подпира на тъпанче. До нея лъв. АЕ, 27 мм (PICK, p. 202, № 566).

С името на легата Fl: Ulpianvs

42. Y ΦΛ OYΛΠIANOY MAPKIANOΠOΛI

Конкордия, права, наляво, с калатос. В дясната ръка държи патера, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 27 мм (PICK, p. 205, № 580).

Името на легата не се чете

43. ...ANOΠO...

Конкордия, права, наляво, с калатос. В дясната ръка държи патера над жертвеник, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 27 мм.

Л: AYK Λ CEΠ CEVHPOC Π

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете

44. ...KIANO...

Херакъл, прав, наляво. В дясната ръка държи кривак, а в лявата лъвската кожа. АЕ, 27 мм.

С името на легата Avrelis Gallvs

45. Y AV ΓAΛΛOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Фортуна, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 26 мм (PICK, p. 201, № 559).

Л: AV Λ CEΠTI CEVHPOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Favstinianvs

46. VI ΦAYCTINIANOY MAPKIANOΠOΛITΩ

Кибела, седнала, наляво. В дясната ръка държи патера, а с лявата се подпира на тъпанче. До нея лъв. АЕ, 26 мм (PICK, p. 204, № 565).

47. VI ΦAYCTINIANOY MAPKIANOΠOΛIT

Орел, с разперени крила, държи венец в клюна си. АЕ, 27 мм (RICK, p. 204, № 576).

Л: ...Λ СЕП ...

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ...ΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ

Императорът, прав, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата копие. АЕ, 26 мм.

Каракала (211 - 217)

Л: ΑΝΤΩΝΙΝΟC ΠΙΟC ΑVΓΟVCTOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Quintilianvs

49. VΠ KVNTIΛIANOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Украсена трапеза. Зад нея колона, възкачена от орел. От двете страни по едно военно знаме. АЕ, 26 мм (RICK, p. 220, № 647).

Л: ΑΝΤΩΝΙΝΟC ΠΙΟC ΑΥΓΟΥCTOC

Надписът на лицевата страна е от дясно наляво.

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Quintiltanvs.

50. ...ΤΙΛΙΑΝΟΥ ΜΑΡΚΙΑΝΟΠΟ...

Орел, с разперени крила, държи венец в клюна си. АЕ, 27 мм (RICK, p. 219, № 642).

Л: AYK M...

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Favstinianvs

51. ...AVCTINIANOY ...KIANΠOΛI

Серапис, прав, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 27 мм (RICK, p. 212, № 610).

Гета (209 - 212)

Л: Π CEΠT ΓETAC

Бюст, надясно, с лавров венец.

Оп: 52: MAPKIANOΠOΛITΩ

Полумесец, заграден от надписа. АЕ, 17 мм.

Елагабал (218 - 222)

Л: ...ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Iulius Antonius Seleucus

53. VΠ IOYΛ ΑΝΤ CEΛEVKOY MAPKIANOΠOΛIT

Конкордия, права, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 27 мм. (RICK, p. 259, № 850).

Л: ...VP ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Iulius Antonius Seleucus

54. VΠ IOYA ΑΝΤ ...ΛITΩN

Немезида, права, наляво. Дясната ръка е вдигната, а в лявата държи рóга на изобилието. Долу колело. АЕ, 27 мм (RICK, p. 257, № 840).

Л: Надписът изтрит

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете.

55. ...ΑΡΚΙ...

Конкордия, права, наляво. В дясната ръка държи патера над жертвеник, а лявата рóга на изобилието. АЕ, 26 мм.

Александър Север (222 - 235)

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ CEVH ΑΛΕΖΝΔΡΟC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: С името на легата Tib Iulius Festas

56. VΠ TIB IOYΛ ΦHCTOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Немезида, права, наляво. В дясната ръка държи везни, а в лявата аршин. Долу колело - 2 броя. АЕ, 26 и 27 мм (RICK, p. 285, № 1006).

57. VΠ TIB IOYΛ ΦHCTOY MAP...ΛITΩN

Орел, с разперени крила, държи венец в клюна си. АЕ, 26 мм (RICK, p. 287, № 1018).

58. VΠ TIB IOYΛ ΦHC...ΠOΛITΩN

Фортуна, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 26 мм (RICK, p. 287, № 1017).

59. ...YOΛ ΦHCTOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Конкордия, права, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рóга на изоблието. АЕ, 26 мм (RICK, p. 286, № 1009).

60. VΠ TIB IOYΛ ...KIANOΠOΛI...

Еквитас, права, наляво. В дясната ръка държи везни, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 25 мм (RICK, p. 285, № 1003).

С името на легата Um. Tereventinus

61. Μ TEPEBENTINOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Конкордия, права, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата рóга на изобилието. АЕ, 25 мм (RICK, p. 290, № 1033).

62. ...BENTINOY MAPKIANOΠOΛITΩN

Аполон, прав, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата клонка. АЕ, 26 мм (RICK p. 289, № 1025).

Л: ΑΥΤ...ΝΔ...

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: Името на легата не се чете.

63. ...NOΠOΛITΩ...

Хера, права, наляво. В дясната ръка държи патера, а в лявата жезъл. АЕ, 26 мм.

Александър Север и Юлия Меза

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ CEVH ΑΛΕΖΝΔΡΟC IOYΛIA MAICA ΑΥΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец и на Юлия Меза наляво един

срещу друг.

Оп: С името на легата Tib. Iulius Festus

64. ΥΠ ΤΙΒ ΙΟΥΛ ΦΗ ...ΤΩΝ

Еквитас, права, наляво. В дясната ръка държи везни, а в лявата рóга на изобилието. Зад нея Е. АЕ, 26 мм (PICK, p. 294, № 1055).

ХАДРИАНОПОЛ

Каракала (211 - 217)

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΥΡ ΑΗΤΩΝΕΙΝΟC

Бюст на императора, наляво, с лавров венец, копие и щит.

Оп: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Тюхе, права, наляво. В дясната ръка държи кормило, а в лявата рóга на изобилието. Кормилото е върху кълбо. АЕ, 27 мм (ЮРУКОВА, с. 171, № 321).[2]

Гордиан III (238 - 244)

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC ΑΥΓ

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Атина, права, наляво. В дясната ръка държи щит, а в лявата копие. АЕ, 25 мм. (ЮРУКОВА, с. 215, № 569.

67. ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Тюхе, седнала, наляво, върху скала. В дясната ръка държи класове, а в лявата придържа рог на изобилието, поставен върху скалата. До краката ѝ малък речен бог (ЮРУКОВА, с. 205, № 516).

68. ΑΔΡΙΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ

Тетрастилен храм с триъгълен фронтон, украсен с тимпан и акротерий. В средата статуя на Тюхе с кормило и рóга на изобилието. АЕ, 26 мм (ЮРУКОВА, с. 201, № 490).

АНХИАЛО

Гордиан и Транквилина

Л: ΑΥΤ Κ Μ ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC ΑΥΓ CEB ΤΡΑΝΚΥΛΕΙΝΑ

Бюст на Гордиан III надясно, с лавров венец и на Транквилина наляво един срещу друг.

Оп: 69. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Орел, с разперени крила, с поглед надясно. АЕ, 27 мм (STRAC, p. 289, № 678).[3]

70. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ

Хигия, права, надясно, храни змия в патера. АЕ, 26 мм (STRAC, p. 286, № 666).

ДЕУЛТУМ

Александър Север (222 - 235)

Л: IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: 71. COD FLAC DEVLT

Дионис, прав, наляво. В дясната ръка държи грозд, а в лявата тирс. До него пантера. АЕ, 25 мм.

Юлия Мамея (майка на Александър Север)

Л: IVLIA MAMAEA AVG

Изображението неясно. АЕ, 25 мм.

АВГУСТА ТРАЯНА

Каракала (211 - 217)

Л: AYT M AVPH ANTΩNINOC

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: 73. AYГOYCTHC TPAIANHC

Речен бог, полулегнал. В дясната ръка държи тръстика, а с лявата се подпира на урна, от която изтича вода. Зад него хълм с градски стени и три кули. АЕ, 30 мм.

ТАБЛИЦА ЗА СЪСТАВА НА НАХОДКАТА

№ по ред	ГРАДОВЕ	ВЛАДЕТЕЛИ														
		Септимий Север	Юлия Домна	Каракала	Плавтила	Гета	Макрин	Диадумениан	Елагабал	Александър Север	Александър Север и Юлия Меза	Юлия Мамея	Гордиан III	Гордиан и Транквилина	Хадриан	ОБЩО
1.	Никополис ад Иструм	6	2	4	3		8	7	7				1			38
2.	Марцианопол	11		3		1			3	11	1					30
3.	Хадрианопол			1									3			4
4.	Анхиало													2		2
5.	Деултум									1		1				2
6.	Августа Траяна			1												1
7.	Пауталия		1													1
8.	Никомедия			1												1
9.	Рим														1	1
ОБЩО		17	3	10	3	1	8	7	10	12	1	1	4	2	1	80

ПАУТАЛИЯ

Юлия Домна (съпруга на Септимий Север)

Л: ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ СЕВА

Бюст, надясно, с прическа.

Оп: 74. ΟΥΛΠΙΑС ΠΑΥΤΑΛΙΑС

Аполон, прав, наляво. В дясната ръка държи патера над разпален жертвеник, а в лявата клонка. АЕ, 30 мм.

НИКОМЕДИЯ

Каракала (211 - 217)

Л: ΑΝΤΩΝΕΙΝΟС ΑΥΓΟΥСТОС

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

Оп: 75. ΝΙΚΟΜΙΔΕΩΝ ΔΙСΝΕ...

Зевс, седнал, наляво. В дясната ръка държи мълния, а в лявата жезъл. АЕ, 26 мм.

РИМ

Хадриан (117 - 138)

Л:

Бюст на императора, надясно, с лавров венец.

76. Оп: Надписът изтрит.

Изображението неясно. АЕ, 28 мм.

Колективната находка от провинциални бронзови монети от с. Хотница е от градовете на Долна Мизия, Тракия, Мала Азия и Рим. Като единствени екземпляри се явяват монетите от Августа Траяна, Пауталия, Никомедия и Рим. Най-много в количествено отношение са монетите от Септимий Север, Каракала, Елагабал и Александър Север. Най-ранната монета в колективната находка е от Хадриан (117 - 138), а най-късната от Гордиан III (238 - 244). Най-много са монетите, сечени в Никополис ад Иструм и Марцианопол. Те са повече от 80% от общото количество на колективната находка. С два образа на лицевата страна са една монета на Александър Север и Юлия Меза от Марцианопол и една на Гордиан и Транквилина, сечена в Анхиало. По време на готското нашествие на Балканския полуостров в средата на III в. находката е била укрита в земята. Находки с подобно съдържание произхождат от землищата на селата Пчелище[4], Камен[5], Благоево[6], Капиново[7] и Родина.[8]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Pick, B.** Die antiken münzen von Dacien und Moesien, Berlin, 1898.

[2] **Юрукова, Й.** Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II - III в. Хадрианопол, С., 1987.

[3] **Strack, M. L.** Die antiken münzen von Trakien, Berlin, 1912.

[4] **Илчева, В., М. Цочев.** Колективна находка от бронзови римски монети от с. Пчелище, Археология, XXI, 1, 1979, 42 - 56.

[5] **Цочев, М.** Колективна находка от бронзови монети от с. Камен, Великотърновски окръг, ГМСБ, XIV, 1988, 87 - 113.

[6] **Цочев, М.** Колективна находка от бронзови монети от с. Благоево, Великотърновски окръг, ИИМВТ, VI, 1991, 141 - 158.

[7] **Цочев, М.** Колективна находка от бронзови монети от с. Капиново, Великотърновско, ИИМВТ, XII, 1997, 156 - 168.

[8] **Цочев, М.** Колективна находка от бронзови монети от с. Родина, Великотърновско, ИИМВТ, X, 1995, 87 - 110.

A GROUP OF PROVINCIAL BRONZE COINS FROM THE VILLAGE OF HOTNITSA, VELIKO TARNOVO DISTRICT
(Summary)

Marco Tsochev

A group of provincial bronze coins from the village of Hotnitsa became part of the overall collection of the Veliko Tarnovo Historical Museum in 1957. It consists of eighty coins wich come from Rome and some cities of the following Roman provinces: Moesia Inferior, Thrace, Bithynia. This coins minted in Nicopolis ad Istrum and Marcianopolis outnumber the rest. Each of Augusta Traiana, Pautalia, Nicomedia and Rome is represented by omly one coin. The earliest specimen dates to the reign of Hadrian (117-38) while the latest one was stamped under Gordian III (238-44). Most coins belong to the emperors Septimius Severus, Caracalla, Elagabalus and Alexander Severus: these come to more than half the total. Probably, the events of the midthird century (i. e. the Gothic threat) led to the burial of the hoard in question.

Translated by Yuliana Angelova

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

ХЕРАЛДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ЛИЛИЯТА ОТ МОНЕТИТЕ НА ЦАР ИВАН СРАЦИМИР

СВЕТЛА АТАНАСОВА

Някои български средновековни монети като официална регалия на властта представляват основен исторически извор за владетелската символика през втората половина на XIV в.[1]

Към тях би следвало да отнесем известните в настоящия момент един тип сребърни и четири типа медни монети на видинския цар Иван Срацимир (1356 - 1396).

Сребърното монетосечене на този владетел, макар от един-единствен тип "Царят, седнал на трон", се разделя условно в три хронологически групи. Интерес за настоящото изследване представляват монетите от втора хронологическа група и една от трета, представени в пет варианта.[2]

Обр. 1. *Сребърна монета на българския цар Иван Срацимир (1356-1396) (По Й. Юрукова, В. Пенчев).*

Върху обратната страна на монетите царят е представен с дълги коси, раздвоена брада, седнал на трон без облегало, насреща. На главата му има полусферична корона с нимб около нея. Облечен е със сакос и лорос. В дясната си ръка държи скиптър, а в лявата анексикакия. Горният край на царският скиптър и двете рамена на трона завършват с лилии с хералдична форма, т. е. средният им лист е прав, а двата странични завиват надолу. За разлика от монетите от първа хронологическа група, където лилиите от украсата са с форма на обикновен трилистник с топчета на върха.[3]

В петте варианта на сребърната монета лилиите от украсата са с хералдична форма. Съществена разлика в композиционната характеристика на отделните варианти е владетелският знак под царския трон: човешка глава, стилизирана клонка, многолъчна звезда, секира и хералдическа лилия.[4] Характерен белег на монетите от тази група е формата на лилиите, украсяващи царския скиптър и раменете на трона.

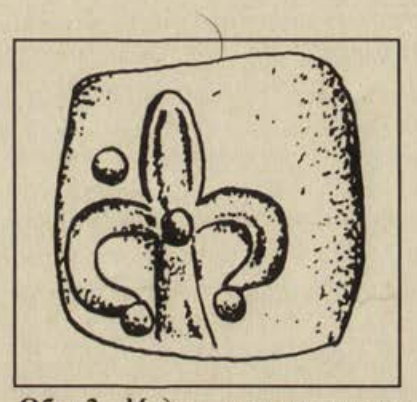
Стилизираното лилиево изображение, наричано обикновено "лилиев цвят",

има малко графични прилики с истинската лилия. То се използва като декоративен мотив и емблема от всички цивилизации на древния и новия свят, като белег на божествена и царска власт. Графичното си разпространение получава при гръцките и римските монети със същата семантика. От XII в. лилията започва да изпълнява и други функции. Превръща се в хералдически знак за кралско величие и християнско благочестие в цяла Западна Европа.[5]

Употребява се не само от богатите феодални родове и кралски династии, но навлиза в гербовете на множество дребни и средни благородници.[6]

За разширяване на географския ѝ ареал на разпространение допринася Четвъртият кръстоносен поход (1202 - 1204), който завършва със завладяването на Константинопол и основаването на Латинската империя. Взаимодействието между двете култури дава неминуемо отражение във византийското изкуство. В известна степен се чувства полъхът на "латинската" естетика в изобразителния похват.[7]

Спорен е въпросът относно влиянието на западното изкуство върху византийското и по-специално върху изкуството на Балканите.

Обр. 2. *Медна монета на никейския император Теодор II Ласкарис (1254-1258). Рисунка.*

Лилията като символ върху византийските монети има локален характер, свързан с политическия и религиозен център Никея и династията на Ласкаридите. След утвърждаването ѝ във византийската владетелска хералдика тя постепенно се разпространява и в земите на българските владетели през XIII в. Върху някои медни монети на цар Константин Асен (1257 - 1277) стилизираната трилистна лилия служи като украса към царския трон. За разлика обаче от византийските първообрази в монетите на никейските императори Теодор I Ласкарис (1222 - 1254) и Теодор II Ласкарис (1254 - 1258), където стилизираната фигура има символично съдържание (попълва цялото монетно поле върху лицевата страна), върху монетите на Константин Асен присъства само като декоративен мотив.[8]

През втората половина на XIV в. лилията отново се появява в средновековното монетосечене върху паричните знаци на цар Иван Срацимир.[9]

Тук обаче тя присъства в горния край на царския скиптър в качеството си на хералдично изображение.

Схемата на нумизматичния сюжет и композиционност са строго установени, характеризиращи се с хералдическа монументалност и ритуална застиналост на фигурите. Методите на стилизационната линия, фронталното разположение на изображенията и двуизмерната проекция, използвани като художествен похват, подчертават заложената идейност в монетния материал. В случая хералдическото

лилиево изображение се възприема като вече установена идея в цялостната знакова система на символичната религиозна образност.[10]

Прави впечатление относителната индивидуализация и изразност, вложени в изображенията от монетите на видинския владетел.[11]

В историческата наука се формират две становища относно присъствието на лилиевото изображение върху монетите на Иван Срацимир: традиционно силни византийски традиции в българското изкуство и зачестилите контакти със сръбски и унгарски владетели.[12]

Предвид унгарското пленничество на този владетел в периода 1365 - 1369 г., основателни са изводите на някои учени, че Срацимировите монети са изработени по западен маниер.

При цялостната хералдическа характеристика на лилиите от сребърната монета ще си позволим да се позовем на подобни образци от монетосеченията на унгарските владетели.

Обр. 3. *Златен гулден на унгарския крал Карл Роберт (1308-1342). Репродукция.*

Монетите, отсечени от унгарския крал Карл Роберт (1308 - 1342) принадлежат към междинния период на западноевропейското монетосечене, хибриди между византийския и налагащия се готически стил. Образът на владетеля върху лицевата страна е цялостно изработен по византийски образец, а върху обратната страна цялото изобразително поле е запълнено със стилизиран цвят на лилия, изработена в подчертано готически стил.[13]

Подобни на тези монети отсича унгарския крал Людвик I Анжуйски (1342 - 1382). Кралят е представен седнал на трон без облегало, чиито рамене са украсени с лилии. В дясната си ръка държи скиптър с лилия.[14]

В единствения сребърен тип на Иван Срацимир по отношение начина на представяне на хералдичната лилия съществува очевидна прилика с унгарските монети.

Възниква въпросът, защо българският владетел сред завръщането си от унгарски плен показва видимо предпочитание към лилията като художествен мотив в сребърните монети, и то по начин, сходен с този на унгарските владетели?

През 1369 г. унгарската власт във Видин била ликвидирана и Срацимир се върнал с възстановени права на български цар, но вече като унгарски васал. По този начин Видинското царство останало в сферата на политическото влияние на Унгария.[15]

Като управител на Видинското царство, васално зависимо от унгарския крал, вероятно е възприел като задължение или привилегия да включи лилията си във владетелската си знакова система, и то като хералдичен знак.

Възниква въпросът, каква е семантиката на това хералдично изображение във владетелската символика? Каква информация съдържа относно личността на владетеля и политическата ориентация на Видинското царство през 70 - 80 г. на XIV в. Би ли могла хералдичната лилия да се възприеме като личен знак на този владетел в определен исторически период, надхвърляйки първоначалния си замисъл на орнаментална декорация. И като такава в качеството на религиозен или светски символ се явява тя?

Без да пренебрегваме утвърденото вече становище, че хералдичната лилия върху царския скиптър се явява като белег във владетелската йерархия в резултат на по-ниския ранг на видинския владетел[16], бихме могли да потърсим друго обяснение за трайното присъствие на символичното изображение. За тази цел ще се позовем на безспорно силното влияние на западноевропейската емблематика върху владетелската знакова система на Иван Срацимир.

Равнопоставеността на видинския и търновския владетел от държавно-правна гледна точка с нищо не подсказва за наличието на определени прерогативи в отличителната система на цар Иван Шишман (1371 - 1393).[17]

Говорейки за лилията като личен царски знак, поставяме изричната уговорка, че в понятието хералдичен знак не влагаме общоприетото съдържание, характерно за страните от Западна Европа през XIV в. Там хералдиката е в своя разцвет и е налице богато разнообразие от фамилни и лични гербове. Поради липсата на установени подобни в България през XIV в. ще говорим за хералдично изображение, емблема, символ включен като задължителен елемент при едно гербово изображение.[18]

Стилизираният лилиев цвят присъства като символ на кралската власт в хералдичните гербове на владетелските династии в католическа Европа. Бихме могли да приемем, че лилията от монетите на Иван Срацимир се явява като знак за особено достойнство или принадлежност към дадена общност в случая на васалите на унгарската корона.

Обр. 4. *Сребърна монета на сръбския крал Стефан Урош IV Милутин (1355-1367) (По З. Христова).*

През 70 - 80 г. на XIV в. унгарският крал Людовик I Анжуйски провежда агресивна външна политика по отношение на съседните балкански държави с цел подчиняване и приобщаване към католицизма.[19]

Историческите извори сочат, че след завладяването на Северозападната българска област от Унгария и отвеждането на Иван Срацимир в плен, католическата вяра била наложена на царското семейство.[20]

Позовавайки се на свидетелствата на френския историк Шарл Дюканж научваме, че след 12 години Срацимир

получил свободата си и Видин, т. е. към 1381 г. е отхвърлен унгарският васалитет.[21]

Сравнявайки монетите на видинския владетел и сръбския крал Стефан Урош IV Милутин (1355 - 1367) от един и същи исторически период, се забелязва известна прилика в композиционната схема: сръбският владетел държи в дясната си ръка скиптър, завършващ с хералдична лилия.[22]

Открит остава въпросът сходните елементи, използвани във владетелската иконография на Иван Срацимир и Стефан Урош IV Милутин, дали са в резултат на засилено унгарско влияние, или са продиктувани от родствената връзка между двете балкански династии? Безспорен е обаче фактът, че лилията като хералдичен знак присъства върху паричните знаци и на други балкански владетели.

Обичайна практика в Западна Европа е отдаването на владетелските символи на управителите на области, които прибавят към своите гербове различни емблеми и символи.[23]

Вероятно е тази система да се е прилагала в Северозападната българска област в годините на унгарския сюзеренитет, тъй като Видинското царство е представлявало граничния район на Унгарската държава.

Известният исторически факт, че през 1381 г. видинският цар предприема стъпка към окончателното разграничаване от Търновската патриаршия[24], е потвърждение, че този владетел вече не принадлежи към католическата общност.

Стилизираното лилиево изображение обаче отново присъства върху обратната страна на монетите като атрибут на властта и личен знак на видинския владетел. Наложен, вероятно, в резултат на политическата конюнктура през 70 г. на XIV в., лилиевият цвят се възприема и запазва в монетната иконография като личен владетелски знак.

Поставяйки акцента върху лилията като личен символ в монетите на Иван Срацимир, възниква въпросът, как бихме определили останалите символични знаци, изобразени под царския трон: човешка глава, стилизирана клонка, многолъчна звезда, секира и хералдична лилия?

Обичайна практика в Западна Европа и у нас е владетелите и феодалната аристокрация да притежават повече от един хералдичен знак, с който да легитимират своята власт.

Монетното производство от втората хералдична група с "хералдична лилия" е започнало към 1369 г., когато Иван Срацимир е освободен от унгарски плен и възстановен на престола във Видин. Екземплярите от този вариант са с добър външен вид, грижлива изработка и относително висок тегловен стандарт. Първият вариант с "хералдичната лилия" без изобразен знак под царския трон е твърде многочислен и се произвежда най-дълго време, до средата на 70-те години на XIV в. Вариант Б се отличава със същите стилови и технически белези, но има отличителен знак под владетелския трон: обърната наляво човешка глава.[25]

Човешката глава като основна част на тялото е символ на жизнена сила, мъдрост, контрол, управление. На нея се поставя короната на славата и венецът на победата.[26]

Този традиционен символ за първи път се използва като владетелски знак в монетосеченето на българските царе, и то за кратък период от време (1375 - 1376 г.). С неговото прекратяване е изработен още по-малоброен вариант, обозначен с изображение на палмова клонка под трона. В сравнение с първите два варианта този се отличава с понижено средно тегло.[27]

Семантичната характеристика на палмовата клонка е свързана със символиката на дървото на живота. Тя представя магическата връзка между видимия и невидимия свят. В конкретния случай подчертава божествения произход на царската власт. Средновековният владетел се явява медиатор между небесната и земна власт.[28]

Монетите от последните два варианта с многолъчна звезда и секира под царския трон се срещат също сравнително рядко, със занижен тегловен стандарт и са датирани в периода 1376 - 78 г. Многолъчната звезда като символ на вечността е използвана като изображение в паричните знаци на Константин Асен, Михаил III Шишман (1323 - 1330), Иван Александър (1331 - 1371) и Иван Шишман. Налице е една традиция при употребата на този знак във владетелската иконография.

Обр. 5. *Сребърна монета на цар Иван Срацимир (1356-1396) (По Й. Юрукова, В. Пенчев).*

Секирата под царския трон е изображение, въведено за първи път в художествената композиция.

Соларна емблема на небесните божества, тя символизира върховната власт, свещения съюз между небесния и земния бог.[29]

Изброените символични знаци са подчинени на първоначално заложената идея в нумизматичния материал. Те символизират върховната власт, божествения произход на властта, военната сила и могъщество. Тяхната семантична характеристика обаче не надхвърля първоначалната им обусловеност.

Чрез промяната на специалните знаци под изображението на царския трон са маркирани етапите на понижаване на тегловния стандарт на сребърните монети.[30]

Без да омаломажаваме идейните послания на специалните знаци с оглед на хералдиката, трябва да подчертаем, че те присъстват върху паричните знаци с определени функции. Съществуват самостоятелно върху изобразителното монетно поле, но се възприемат като един от елементите на композиционната цялост, определящи владетелската символика. Хералдичната линия също присъства като владетелска инсигния върху царския скиптър, обаче тя се явява като задължителен елемент за продължителен период от време. В този смисъл изброените символични знаци под царския трон не биха могли да се възприемат като лични владетелски символи.

За приоритетното значение на стилизирания лилиев цвят свидетелстват най-

ранните монети от третата хронологическа група. Като знак под владетелския трон е изобразена лилия с хералдическа форма напълно сходна с тези върху скиптъра и раменете на трона. Тези монети са изключително редки, сечени към 1380 г.[31]

Появата на определени символи върху монетите не е изолирано и случайно явление. Обяснението им налага да се търсят паралели с други паметници, свързани със същата историческа епоха.

Обр. 6. *Сребърна монета на цар Иван Срацимир (1356-1396) (По Й. Юрукова, В. Пенчев).*

Лилията като изображение с хералдичен характер се използва от Иван Срацимир, но се среща и върху пръстени-печати на родовата аристокрация: пръстена на царския столник Слав[32], Доброславовият пръстен, открит при разкопки в църквата "Св. 40 мъченици" в столичния Търнов.[33] Върху част от сребърна позлатена обкова на икона, намерена на Трапезица и датирана от XIII - XIV в., е врязана хералдична лилия.

Прави впечатление, че накитите и части от украса, принадлежащи на родовата аристокрация, открити на територията на тогавашното Търновско царство, са изработени по западен маниер или вероятно западно влияние. Това явление е закономерно, имайки предвид проникването на културата на западните цивилизации на Балканите след Четвъртия кръстоносен поход и обогатяването на средновековното българско изкуство с идеи и реалистичен стил на изображенията. Интерес за настоящото изследване представлява по-широкият ареал на разпространение на хералдичното лилиево изображение. Разпространено като белег за власт и знатен произход, то загатва за наличие на една приемственост, на определена хералдична традиция при употребата му.

Безспорен е фактът, че в монетите на българския цар Иван Срацимир владетелската символика е повлияна от западноевропейската емблематика.

Историческите извори от един по-късен етап на развитие след 1396 г., свидетелстват за традиционно силни връзки на Видинска България с Унгария и католическа Европа и повторно приемане на унгарски васалитет.[34]

В стремежа си към самостоятелно управление видинският владетел се разграничава от Търновското царство и изгражда самостоятелна система от символи, чието отражение откриваме в монетното му производство. Широкото разпространение на хералдичната лилия в сребърните монети и сравнителния хералдичен анализ с подобни изображения от монетите на унгарски и сръбски владетели дават известно основание за твърдението, че тази фигура представлява личната емблема на видинския владетел. Това твърдение, разбира се, е в рамките на една хипотеза без претенции за окончателно разрешение на повдигнатите въпроси. Освен монетните знаци в открития и публикуван археологически материал за съжаление няма находки с хералдично лилиево изображение, които със сигурност да бъдат отнесени към личността на българския цар Иван Срацимир.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дерменджиев, Хр.** Символи и гербове в българското монетосечене и бонистика (XIII - XX в.), Нумизматика, 1980, 4, с. 26.

[2] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Средновековните български печати и монети, С., 1990, 149 - 152.

[3] Пак там, 149 - 151.

[4] Пак там, 151.

[5] **Христова, З.** Лилията декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети, Нумизматика, 1997, 1, с. 13.

[6] **Pastoureau, M.** La fleur 'de lis embleme rojal symbole Marial on theme graphigue? - La monnaie miroir, Paris, 1978, 256 - 257.

[7] **Грабар, А.** Отражение на латинския свят в едно изображение на Балканите от XIII в., Събрани съчинения, т. I, С., 1982, 53 - 59.

[8] **Христозова, З.** Цит. съч., 14 - 15.

[9] Пак там, с. 16.

[10] **Харитонов, Хр.** Иконографска и художественотворческа характеристика на средновековните български монети от Царевград Търнов, Велико Търново 1185 - 1985, С., 1985, 76 - 79.

[11] **Харитонов, Хр.** Художествени мотиви в средновековното българско монетосечене, Нумизматика, 1979, 4, с. 22.

[12] **Христова, З.** Цит. съч., с. 16.

[13] **Дерменджиев, Хр.** Изкуството и неговото отражение в монетосеченето от античността до наши дни, Нумизматика, 1983, 1, 37 - 38.

[14] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 160.

[15] **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци (1186 - 1460). Генеалогия и просопография, С., 1985, с. 202.

[16] **Бакалов, Г.** Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии), С., 1995, с. 237.

[17] **Божилов, И.** Цит. съч., с. 204.

[18] **Дерменджиев, Хр.** Символи и гербове..., с. 23.

[19] История Венгрии, т. I, М., 1971, с. 188.

[20] **Божилов, И.** Цит. съч., с. 202.

[21] **Дюканж, Ш.** Византийска история, С., 1992, с. 73.

[22] **Христова, З.** Цит. съч., с.16.

[23] **Лакиер, Б. А.** Русская геральдика, М., 1990, 34 - 35; **Дерменджиев, Хр.** Значимостта на хералдиката като помощна историческа дисциплина и мястото ѝ в историческата наука, Помощни исторически дисциплини, т. 4, С., 1986, 67 - 68.

[24] **Божилов, И.** Цит. съч., с. 205.

[25] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 154.

[26] **Купър, Дж.** Традиционните символи, С., 1993, с. 35.

[27] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 155.

[28] **Купър, Дж.** Традиционните символи, С., 1993, с. 35.

[29] Пак там, с. 18.

[30] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 156.

[31] Пак там, с. 158.

[32] **Попов, А.** Находки с хералдични изображения в България през XII - XIV в., ИБИД - XXXIV, С., 1982, с. 50.

[33] **Попов, А.** Надписи върху пръстени, Царевград Търнов, т. 4, С., 1984, с. 55.

[34] **Лазаров, И., И. Тютюнджиев, П. Павлов.** Документи за политическата история на средновековна България XII - XIV век, 100 - 101, 104 - 105.

HERALDIC ASPECTS OF THE LILY ON THE COINS OF KING IVAN SRATSIMIR
(Summary)

Svetla Atanassova

Analitycal comparison between the heraldic lily wich is very often found on the silver coins of the Bulgarian king Ivan Sratsimir (1356 - 1396) and a number of similar images on the coins of some Bulgarian and Serbian rulers leads to the verisimilar conclusion that this figure was the private emblem of the ruler of Vidin. Hungary having reduced the independent kingdom at Vidin to vassalage in 1370s, the ruler's iconography was influenced by western imagery. Aspiring to independence and recognition after 1381, Ivan Sratsimir continued to have the heraldic lily on his coinage.

Translated by Yuliana Angelova

ЧУЖДЕСТРАННИ ОТЛИЧИЯ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ОПЪЛЧЕНЦИ В РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1877-1878 г., СЪХРАНЯВАНИ ВЪВ ФОНДА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Участието на българите във Руско-турската война от 1877/78 г. и помощта, която оказват те на руската армия, е голяма. Изразява се в различни форми: от редовия войнишки ден в опълчението до осигуряването на най-обикновените битови потребности на войсковите части. Редица военно-стратегически и тактически задачи на руската армия са решени с успех благодарение на българското участие и помощ. Всичко това не остава незабелязано от руското командуване и руското правителство. Към отличилите се е подходено с внимание. Наградени са с руски ордени и медали. Същото сторват и съседните балкански държави - Сърбия и Румъния.

Във фонда на Великотърновския исторически музей се съхраняват няколко от тези отличия.[1] Въвеждането им в научно обръщение е необходимо условие за по-нататъшното изясняване участието на българите във войната за освобождението на България. От друга страна, в нашите музеи и в страната като цяло наградните знаци, ордените и медалите не са проучени изчерпателно. Темата стои изолирано в контекста на обобщителните проучвания. Ордените и медалите са също такива движими паметници на културата, както всички останали сходни им произведения на дребната металопластика. Ето защо те се нуждаят от по-голямо изследователско внимание.

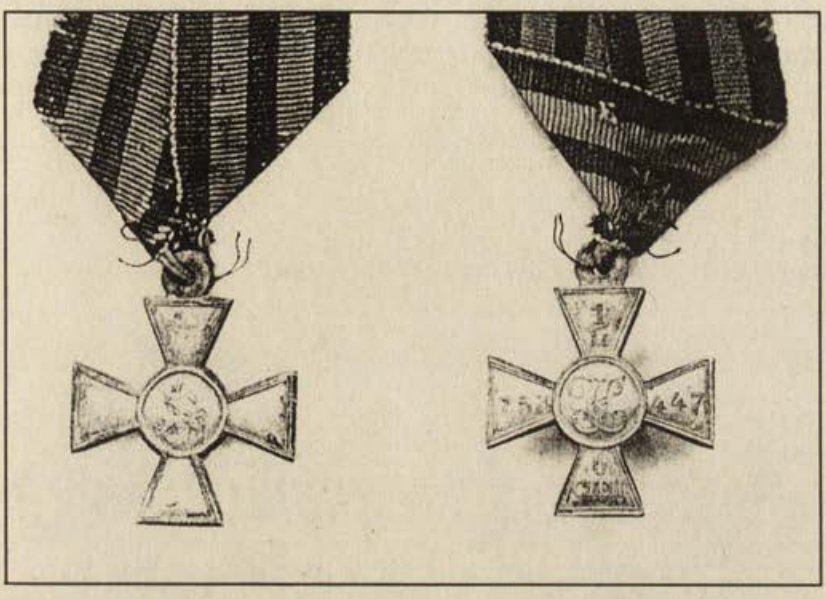
По време на войната българите са награждавани със знака на руския военен орден "Св. Георги". Известен е с наименованието "Георгиевски кръст". Учреден е на 13. II. 1807 г.[2] С него се награждават само войници и унтерофицери. От 1856 г. е разработен в четири степени. На участниците в българското опълчение е давана преди всичко IV степен. Направен е от тъмнобронзова сплав. По форма знакът представлява равнораменен кръст, т. нар. гръцки тип. Общата дължина на двете рамена е 34 мм, а с халката за окачване е 40 мм. Върху долното отвесно рамо е изписано в два реда "4 степ." ("4 степен").

В центъра на раменете е образуван медальон. Върху едната страна е изобразен московският герб, представляващ св. Георги на кон, въоръжен с копие. Другата страна на медальона в монограмен план са изписани инициалите "СГ" ("Свети Георги"). Най-характерният белег на Георгиевския кръст са цифрите, означаващи поредния номер на награждения. Те са поставени върху двете водоравни рамена

на кръста. Тази практика датира от 1856 г.

Във великотърновската сбирка има два Георгиевски кръста. Единият е на опълченеца Константин Каранешев от село Хотница, Великотърновско (инв. № 3448). Той е с пореден номер за награда 37063.

Другият Георгиевски кръст е на великотърновеца Петър Рашков (инв. № 3465). Той поражда повишен интерес. Няколко особености го отличават от известните кръстове. Първата е в това, че е направен от метална сплав с бял цвят, но не е сребро. Втората особеност е в означението, поставено на горното отвесно рамо: $^{1}/_{M}$. То не се среща при другите знаци. Засега неговото значение

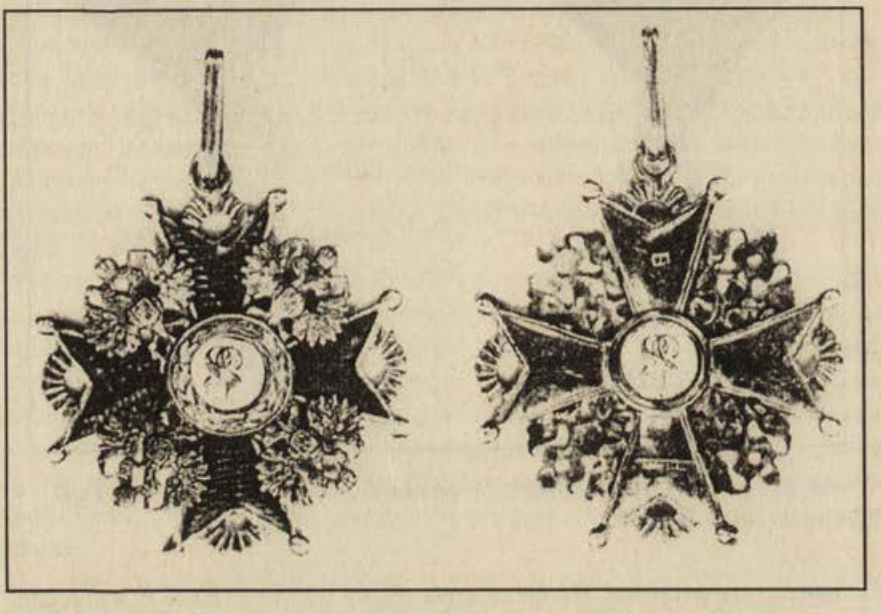

Обр. 1. *Георгиевски кръст, IV степен, № 253 447. ИМ - В. Търново, инв. № 3465.*

не успяваме да открием. Въпреки това върху долното рамо е изписано, че отличието е "4 степен". Следователно това е разновидност на IV степен. Особеност съставляват и два инициала. Единият е "Б" и е поставен в левия долен ъгъл на лявото водоравно рамо, а другият "М" е противостоящ. Четвъртата отлика е също толкова значима - това е поредният номер. Той е 253 447. Първите три цифри са върху лявото рамо, а другите върху дясното. Такъв голям номер върху известните у нас кръстове няма. Те са петцифрени. Възможно е този кръст да е получен твърде късно, по повод някоя годишнина от войната и най-вече 25-годишнината, когато тя у нас се ознаменува широко. Втората възможност е номерът да е набит погрешно, тъй като това е ставало при вторична обработка на знака, както сочат наблюденията. Най-приемлива е третата възможност: знаците от IV степен, носещи означението $^{1}/_{M}$, да се водят по друга номерация.

Един сравнително рядко срещан орден, с който са награждавани българи за участието им в Руско-турската война, е "Св. Станислав". Орденът е учреден на 7. V. 1765 г., а е утвърден през 1831 г.[3] Даван е за "държавна служба и военни подвизи". От 1839 г. е в три степени. Първа степен се носи през рамо, втора на шията, а трета на гърдите. Има формата на малтийски кръст с обща дължина на раменете 40 мм. Между раменете на кръста са композирани двуглавите орли на държавния герб. Във военния си вариант орденът е с мечове, композирани под орлите. В центъра е оформен медальон. В него е изписан вензелът на ордена в монограмен план "SS" ("Св. Станислав"). Изработен е от злато, като на обратната страна е сложена марка с инициали "И. Л.". Лицевата страна е покрита с червен емайл, а опакото е само метално. От бял емайл е медальона с монограма.

Орденът от великотърновската колекция (инв. № 2103) е предназначен за заслуги към държавата. В музейните документи няма информация за неговия

Обр. 2. *Орден „Св. Станислав". ИМ - В. Търново, инв. № 2103*

притежател, както и други поясняващи данни. Присъствието му обаче у нас и в този географски район недвусмислено отвеждат към отличията, свързани с войната и заслугите към Русия и руската армия.

Както в страната, така и във фонда на Великотърновския исторически музей най-многочислени са руските медали "В памет на Руско-турската война 1877 - 1878 г."[4] Този медал е учреден на 17. IV. 1878 г.[5] Това означава, че медалът е даван непосредствено след завършването на войната, но не по-рано от 15 юни или началото на юли 1878 г.[6] Изработен е конкретно за отбелязване на тази война

Обр. 3. *Медал „В памет на Руско-турската война 1877 - 1878 г.", II степен. ИМ - В. Търново, инв. № 1944.*

и е един от трите медала, посветени на нея.[7]

Медалът е разработен в три степени. Първата степен, от сребро, се дава само на участниците в боевете на връх Шипка. Втората степен, светлобронзов, е предназначен за участниците в боевете по другите фронтове. Третата степен, тъмнобронзов до кафяв на цвят, е за тези, които не вземат пряко участие в боевете, но са в щата на войсковите единици, за тези , които имат военно задължение в тила и в териториите, намиращи се във военно положение.

По форма медалът е кръгъл, с диаметър 26 мм. Върху лицевата страна е представен удебелен лъчист патриаршески кръст върху повален полумесец. От двете му страни стоят годините "1877" и "1878". Със същото изображение е един по-ранен руски медал, който е даван за участие в Руско-турската война от 1828 - 1829 год. Иконографията им е идентична.[8]

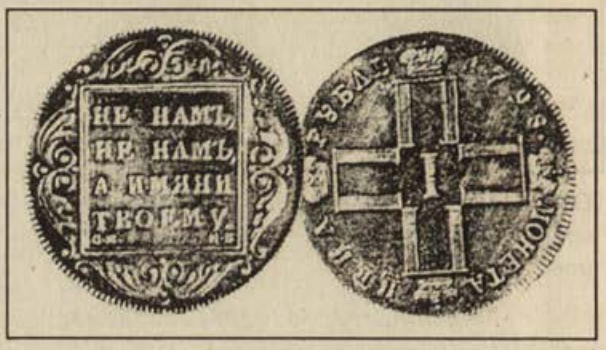
Опакото на медала съдържа обгърнат в лавров венец четириредов надпис "Не намъ, не намъ, а имени Твоему". Цитираният текст е съкратен вариант на библейските слова на цар Давид: "Не нам, Господи, не нам, на името Твое отдай слава". В руската литература се е утвърдило становището, че този текст е приет за девиз на Ордена на тамплиерите,[9] но то е погрешно. Фактът, че през 1312 г. папа Климент V (1305 - 1314) разпуска ордена, е

Обр. 4. *Същият медал (без лента), I степен. ИМ - В. Търново, инв. № 3465.*

достатъчно свидетелство, че във вековете е изтлял интересът към тази духовно-рицарска формация.

Проучанията насочват към друг орден, който възниква по същото време (1113 г.) в Ерусалим и със сходни функциии. Това е Орденът на йоанитите (хоспиталиерите), по-късно преименуван последователно в Орден на родоските рицари (нач. на XIV в.) и Орден на малтийските рицари (1530 г.), за да се възстанови понастоящем в Орден на йоанитите. Той се оказва с жилав корен и еволюция. Още с възцаряването си руският император Павел I (1796 - 1801) става негов Велик магистър.[10] По негово време в ордена членуват само аристократи. Възможностите, които дава единовластието и ангажиментите към Ордена на малтийските рицари, му позволяват свободно да демонстрира принадлежността си към ордена. Така, че не единствено от романтични подбуди въвежда девиза в монетосеченето, както отчита И. Г. Спасский.[11] С този надпис в периода 1796 - 1801 г., времето на неговото управление, се секат няколко типа златни и сребърни монети: пет рубли, червонец, ефимок, рубла, полтина и полуполтина.

Обр. 5. *Русия, Павел I. Рубла 1798 г. Сребро. (По И. Г. Спасский).*

В сходен шрифт и композиция този надпис се изпълнява върху медалите. Инициалите от монетите сочат, че те са отсечени в Санктпетербургския монетен двор. Констатираното сходство позволява производството на медалите да се отнесе към същия монетен двор. Аргументът е в това, че производството е позната практика за монетните дворове.[12]

Освен местоотсичането на медала по същия начин се установява авторът-гравьор. Монетите с този надпис са създадени от майстора Михаил Бобровщиков. Първоначално той е работил в Московския монетен двор, а след това в Санктпетербургския. Времето на пребиваването му съвпада с емисионната година на монетите. По-късно при направата на медалите е била взаимствана художествено-композиционната идея на монетите.

Лентата на медала е комбинация от други руски ордени и медали. Тя е светлосиня, с времето избеляла, с три черни и две оранжеви ивици, разположени отвесно в едната половина на лентата. Срещат се медали, композирани с ленти на други медали. Причината е във факта, че лентите не са прикачени предварително на медалите. Тази причина води до наблюдението, че едни ленти са по-дълги, а други по-къси. Данните идват от два рапорта, с които се изискват медали. В единия се посочва, че заедно с 3200 медала се изпраща лента за тях - 600 аршина

(1 руски аршин = 71,12 см).[13]

Това ще рече, че е изпратена 426,72 метра лента. За всеки медал се е падало по 13,33 см лента. Прегъната на две и пришита в единия край, тя добива дължина около 6,6 см. Във втория рапорт данните сочат, че за лента се отделя вече по-малко, т. е. дължината на лентата върху медала е с около един сантиметър по-къса.[14] Срещат се обаче в проучваната колекция ленти с по-малък размер от посочените по-горе.

Два от великотърновските медали са сребърни, т. е. те са от I степен. Единият (инв. № 3448) е на Константин Каранешев. Другият (инв. № 216) е на Петко Василев от Горна Оряховица. Тези двама опълченци се сражавали на Шипка.

Втора степен на медала са получили четири опълченци от великотърновския край. Трима от тях са известни. Това е цитираният Константин Каранешев (инв. № 3448). Той е от малцината оцелели в боевете на връх Шипка и е продължил в победния ход на руската армия и българското опълчение. Вторият награден опълченец е Георги Велков Димитров (инв. № 119). Третият медал е на Петър Синилков (инв. № 48). Собственикът на четвъртия медал не е известен (инв. № 1994).

Също толкова са медалите от III степен. Отново с награда е отличен Константин Каранешев. Това го превръща в живата история на целия рейд на българското опълчение и при това с твърде активна воинска позиция в него. С трета степен е награден Петър Рашков (инв. № 3465). В тази група на наградените се срещаме с едно познато име от времето на Априлското въстание. За Величко Драганов става дума. Той е брат на известния поп Петър Драганов, осветил Самарското знаме. Преди това е председател на революционния комитет в село Дичин, Великотърновско, водач на четническата група от селото и член на щаба на четата на поп Харитон.[15]

Посоченият факт е свидетелство, че мнозина от онези, които запалиха Априлското въстание, не се обезкуражиха, не останаха на топло пред домашното огнище, а продължиха до край да се бият за свободата на България. Историята или безсилието на типичната ни българска родова памет затриват имената на някои от тях. Такъв е примерът с кавалера на медала, който се съхранява под инв. № 2005.

Опълченците са били награждавани и с още едно отличие, известно с руския термин "Отличка". Получава я проявилият се в боевете опълченец. Направена е от месингова плочка, наподобяваща по форма развята платнена лента. Върху нея е изписано "За отличіе Турецкую войну 1877 и 1878 годовъ". Носела се е на калпака под опълченския кръст.[16] В други случаи се е слагала над него.

Обр. 6. *Отличка. (По Т. Петров).*

Местопоставянето е зависело от индивидуалните предпочитания на отличения опълченец и неговите разбирания за естетика. Във великотърновския музей е запазена отличката на опълченеца Димитър Николов Шумелов (инв. № 24). Така, че към съзвездието на опълченците-герои може да се причисли името на още един българин. Останалите държави, които участват в Руско-турската война от 1877/78 г. я отразяват в наградната си система. От тях в колекцията на великотърновския исторически музей има два екземпляра, отсечени в Сърбия. Медалът е известен с името "Война за освобождение и независимост 1876 - 1877 - 1878 г." Учреден е през 1878 г.[17]

По форма е кръгъл. Има диаметър 38 мм. Предназначен е за носене на гърди, с червена лента със сини ивици по края.[18] Направен е от бронз. Върху лицевата страна е представена символична женска фигура с щит и кръст при нозе и с лавров венец в дясната ръка. Кръгов надпис: "Рат за ослобођење и независимост 1876 - 1877 - 1878 год.". Опакото съдържа вензела на крал Милан (1868 - 1889) с корона над него. В кръг лавров венец с ленти върху него, в които са изписани имената на селищата, свързани с бойните действия. Под вензела е цифрата "IV", което би означавало, че медалът е от IV степен.

Обр. 7. *Медал „Война за освобождение и независимост 1876 - 1877 - 1878 г.". Сърбия. ИМ - В. Търново, инв. № 21.*

С този медал е награден Йордан Хаджипенчев (инв. № 21). Притежателят на втория медал не е известен (инв. № 2194).

Представените ордени, орденски знаци и медали носят всички характерни белези на медалното изкуство. Тяхната поява съвпада с времето, когато медалното изкуство е в усъвършенстван етап и за създателите на отличията не са съществували пречки от технически или художествен характер.

Разказът на металопластиката е ясен, четлив и разбираем. Сюжетните елементи подкрепят основната идея. С добра характеристика се отличава и тяхната композиция. Спазени са всички закони на медалното изкуство и на дребната металопластика в частност. Лаконизмът и изчистеният от бъбривост рисунък увеличават комуникативността. Техниката на изпълнение на отделните елементи (матировка, емайл и други особености) е в съзвучие с общите правила, по които е градена семантиката на отличията. Със свой принос е и цветът на метала. Откъм този аспект оценката има относителен характер, защото трябва да се отчита окисляването и патинирането на метала след продължителното му съприкосновение с околната среда. Но за в момента на отсичането безспорно е, че цвета на метала е приносител на допълнителна семантика и се обогатява по

същество общата художествена характеристика на ордените и медалите.

Въздържане от висока оценка предизвиква втората основна част на отличията - лентата, на която се носят. Тя не във всички случаи най-рационално е прикрепена към отличието. Други от тях са подлагани на собственоръчно композиране, какъвто е примерът с медала "В памет на Руско-турската война 1877 - 1878 г.". Той не притежава дори приспособление за закопчаване.

Общият извод е, че руските и сръбския медал, давани на българските опълченци във войната, са представителни образци на медалното изкуство от втората половина на XIX век. За нас българите те носят още една стойност - историческа. В тях е зашифрована кръвта, смелостта, героизмът и себеотдайността на нашите деди в борбата им за отхвърлянето на османското робство и извоюването на свободата на България. Най-вече заради това е необходимо по-голямо внимание и грижа както за тяхното съхраняване и опазване, така и за популяризирането им.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изказвам благодарност на колегите Св. Станева и Т. Минчева от ИМ - Велико Търново, които ми предоставиха възможността да проуча фондовите материали.

[2] Статут Императорского Военнаго Ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, принадлежащего к сему Ордену Георгиевского Креста и причисляемых к тому же Ордену Георгиевского Оружия и Георгиевской Медали, Петроград, 1915, с. 4; **Петров, Т.** Отличия, раздавани в българското опълчение. - ИНВИМ, III 1977, с. 123 и цит. лит.; **Същият.** Орденът "Св. Георги". - Сигнал, 1, 1992, с. 10.

[3] **Воронцов-Дашков, И. И.** Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статутов, С. П., 1892, с. 22; **Шевелова, Е. Н.** Каталог отечественых орденов, медалей и нагрудных знаков, Л., 1962, с. 52; **Спасский, И. Г.** Иностранные и русские ордена до 1917 г., Л., 1963, с. 69, 120.

[4] **Петров, Т.** Цит. съч., с. 129.

[5] **Шевелова, Е. Н.** Цит. съч., с. 29; **Владимиров, В.** Възпоменателни медали, медальони и знаци, свързани с военната история на България 1877 - 1945. - ВИСб, 3, 1971, с. 69.

[6] Писмо на щаба на Българското опълчение до щаба на VIII армейски корпус - за числото на имащите право да получат възпоменателен медал за войната, Пловдив, № 1707/4. VI. 1878 г. - В: Българското опълчение, II, С., 1959, 582 - 585, 613.

[7] **Караев, Г. Н.** Медали на хилядолетната дружба, С., 1977, 42 - 48; **Кузнецов, А. А.** Ордены и медали России, М., 1985, с. 146.

[8] Пак там, с. 42, 46 и обр. 32, 33.

[9] **Дьячков, А. Н., В. В. Узденников.** Монеты России и СССР, М., 1978, с. 160.

[10] История на СССР, 1, С., 1972, с. 448.

[11] **Спасский, И. Г.** Русская монетная система, Л., 1970, с. 179.
[12] **Узденников, В. В.** Монеты России, М., 1985, с. 480, 496.
[13] Българското опълчение, II, док. № 644, с. 633.
[14] Пак там, док. № 680, с. 688.
[15] **Харитонов, Х., И. Кръстев, П. Лефтеров.** Село Дичин, В. Т., 1991, 32 - 35.
[16] **Петров, Т.** Цит. съч., с. 130.
[17] **Trost, L. J.** Die Ritter und Verdienst - Orden, Ehrenzeichnen und Medalien aller Suoveräne und Staaten seit Beggin des XIX Jh., W. - L., 1910, 157.
[18] **Петров, Т.,** Цит. съч., с. 132.

FOREIGN INSIGNIA OF HONOUR FOR THE BULGARIAN VOLUNTEERS IN THE RUSSIAN - TURKISH WAR 1877 -1878, STORED IN THE VELIKO TURNOVO HISTORICAL MUSEUM FUND
(Summary)

Christo Charitonov

The Bulgarian volunteers, distinguished themselves in the military operations of the Russian - Turkish War 1877/1878 were decorated with Russian, Romanian, and Serb orders and medals. Fifteen of these insignia of honour are kept in the Veliko Turnovo Historical Museum Fund. They are brought into the scientific requisition for a first time. Among them, greater interest is provoked by a Georgian Cross IV class and by the golden order of "St. Stanislaus".

СВЕТИИ - ПРАЗНИК НА МЛАДИТЕ БУЛКИ

НЕДА СТЕФАНОВА

В различни селища на Северна България на Тодоровден и Св. 40 мъченици младите булки (които са в първата година от сватбата си) получават дар - хляб (кравай) и пожелание за много и здрави деца. Обичаят завършва с обща трапеза в дома на младата булка. До първото раждане младата жена се нарича булка, млада булка или невеста. Тя се учи да къщува, свиква с реда на новия за нея дом. Като отделен компонент в празничата обредност на Тодоровден в Западна България всяка невеста е облечена в сватбената си премяна и отива със свекърва си на църква.[1] В с. Осенец, Разградско, младата булка, облечена в празнични дрехи и с булчински венец на главата, обикаля домовете и раздава самунчета. В с. Каменово, Разградско, на този ден на младите булки носят хляб, нещо за ядене и подарък.[2]

Обект на това изследване е следсватбеният обичай СВЕТИИ от селищата Длъгня, Катранджии, Ганчовец, Туркинча, Дряново, Балван, Пушево, Леденик, Обединение, "КРАВАЙ" се нарича в Павликени, "МАЛКА СВАТБА" в Габрово.[3] В проучените селища този следсватбен обичай се празнува на Тодоровден и на "Св. 40 мъченици". Тези празници се отнасят към пролетните обичаи, когато посятото в земята семе пониква, когато посевите се нуждаят от най-благоприятни условия, здравето на хората е застрашено от активизиралите се различни животни и насекоми. Граничната зона във времето предопределя и вярването, че тогава се активизират силите на злото, олицетворени от епидемични болести. В представите на българите всички болести имат женски имена: женското начало е в парадигма с лошото, нечистото, чуждото, смъртта и нощта.[4] Анимистичните представи за епидемичните болести детерминират и ритуалните действия за отстраняването им чрез направата и даряването на кравай (житна растителна жертва). В народната памет християнството се адаптира към езичеството, давайки количествения определител на жертвоприношението (40), което има съответствие с 40 мъченици СВЕТИИ.

Според Д. Маринов в Тодювци, Еленско, Ресен, Великотърновско и в с. Шипка, Казанлъшко на Тодоровден празнуват булките, които са женени през годината, за да раждат. Всяка булка със свекърва си отива на черква и после се връща вкъщи, където я посрещат с кравай. Такъв тя получава от майка си, кръстника, девера и други роднини.[5] Този следсватбен обичай е запазен и до днес в Дряново, Габрово и Трявна. В останалите посочени селища се празнува на 22 март (9 март ст. ст.) на християнския празник "Св. четирисе", "С'то

четирииисе", "Младенци".

Главни участнички в обичая са само жени и млади булки. На този празник не гостуват мъже, бездетни жени и жени в траур избягват да ходят. По имотните пазаряват и музиканти (Павликени). Празникът има три основни момента. В първият се извършва подготовката на празника: приготвяне на обредната храна и обредните хлябове. В дома на младата булка се готвят разнообразни постни ястия: боб, варено зеле, оризато, ориз с маслини, "раки" (постни чушки, приготвени с много лук, ориз, малко захар, сушени сливи, зърна от грозде), туршии, сушени плодове, домашно приготвена боза, вино, хляб. Най-много се правят дърпани баници, които се предлагат преди ястията. Във всеки дом за дар на младите булки се замесват и опичат обредни хлябове (кравай-колак). В с. Тодювци, Еленско, той се прави от дебела тестена пръчка, увита във формата на яйце, с кръстосани краища и закривени на "кривици". На четири места има цветове. В с. Ресен, В. Търновско, кравай се прави от тестени пръчки, извити в кръг, от които едната е вътре, а другата вън. Краищата са несклопени, завити и на четири места има цветове. В с. Шипка, Казанлъшко, кравая се нарича "колак" - дебела тестена пръчка, увита в яйцевидна форма с кръстосани краища. Тая пръчка е малко сплескана и отгоре се опасва с полукръг от тесто, назъбено с огрипка.[6]

До 40-те години на XX век в посочените селища правят краваите затворени - преплетени или с два върха от двете страни преплетени. По-късно краваите са правени от питки, наредени в кръг. По форма краваите в обичая СВЕТИИ са четири вида: със или без украса, обикновен кръгъл в средата с дупка, или два кръга преплетени, като в средата се образува яйцевидна форма. След 50-те години на XX век обредните постни храни се заменят с месни: пиле, кокошка, пуйка. Днес в градовете Дряново, Габрово се правят много и разнообразни сладкиши, но обредният кравай е запазен, въпреки че се поръчва и в обществени фурни.

Вторият момент от обичая СВЕТИИ е гостуването в младите булки. Жените не се канят, те знаят и се наговарят на кои млади булки да отидат на празника. В Павликени една седмица преди празника "Св. четиридесет мъченици" девойки (калесарки) посещават домовете на роднини и близки, да ги поканят на КРАВАЙ. В деня на празника младата булка заедно със свекърва си отива на черква. След празничната служба, при завръщане в дома, на вратата е посрещана от майка си с кравай, който е приготвен от нея и се нарича "майчин кравай". Към него тя привързва с червен конец "майчината китка" и жълтица. Към обяд пристигат жени (роднини и съседки), които на вратата задължително даряват младата булка с кравай. Той е преметнат с пешкир (кърпа), а върху него китка от здравец, босилек и друго цвете, привързани също с червен конец.

Освен обредния кравай всяка жена носи подарък: престилка, тъкана възглавница, пешкир, чинии, кана, тиган, гювеч, фиданка (ябълка, слива, круша, дюля). Свекървата задължително дарява младата булка с плат, риза, черга, кебе. При поднасянето на кравая и подаръка всяка жена благославя младата булка: "Честити свитии", "Да те пазят и закрилят свитиите като раждаш деца" (с. Длъгня, Катранджии, Туркинча), "Да се сдобиеш с много деца" (Пушево), "Да си здрава

и много деца да родиш" (Балван), "Свити четирси да са ти на помощ" (Павликени), "Честити свитии", "Да са ти на помощ и закрила свитиите" (Обединение). Младата булка се покланя на всяка жена и целува ръка. През целия ден по улиците, когато се разминават, жените се поздравяват една друга: "Да ти помагат свитиите". Получените дарове се нареждат на определени места. Тъканите задължително се мятат на отворена врата. Краваите се редят по пет един върху друг на маса. Подаръците се слагат на друга маса, така че да се виждат от всички гости. На всички жени младата булка отчупва по залък от майчния кравай със сол "за здраве" и ги поканва на предварително сложена трапеза. Тя при хубаво време се слага навън, а при лошо - вътре в стаите. Гостите не се застояват дълго на трапезата, защото на този ден при младата булка идват много жени. На трапезата си разменят женски приказки: за децата, за тъкане, за животните, най-вече какво и кога ще засяват.

Третият момент от обичая СВЕТИИ са гаданията. На трапезата някоя от жените запява песен, която се прекъсва с подмятания "Айде да видим довечера колко ли кравая ще се съберат", друга ѝ отговаря: "То довечера ще си покаже", а трета допълва: "Ако са чифт първото дете ще е момиче, ако са тек ще е момче". Четенето на краваите става късно вечерта, след като си отидат и последните гости от най-близките на младата булка. Тя получава до 80 кравая, в зависимост от посетилите я жени.

В Павликени преди да насядат на трапезата всички жени, дошли около обяд, отиват на двора и се събират около предварително поставената за случая кола. Младоженците, облечени във венчалните си дрехи (булката без було, само с булченското венче на главата, със запалени свещи в ръце застават един срещу друг, а помежду им процепът (ока) на колата. Кумът им подава майчиния кравай, като ги подканя да го разчупят. Който от двамата младоженци отчупи по-голямо парче, той ще държи кесията с парите. Гостите отново отправят пожелания, но вече към двамата младоженци "за здраве, щастие, много деца, дълъг живот".

За изясняване смисъла на разглеждания обичай ще се спрем на символиката на отделни моменти, действия и реквизит. Гостуването на младата булка символизира преминаването ѝ в новия дом - свързано с промяната на социалния ѝ статус и с превръщането на чуждия дом, чуждия свят в свой дом, в свой свят. Благословиите заемат широко място в обичая СВЕТИИ. Те са изградени върху вярата и магическата сила на словото. Произнасят се, за да подкрепят определени обредни действия (при размяната на даровете: обредни хлябове и подаръци, залък от майчния кравай). Самото изричане се схваща като акт на дарение. Затова този, който благославя, трябва да притежава даваните в дар пожелания.[7] Така се обяснява избягването на празника от бездетни жени и жени в траур. Най-универсални са благословиите, чрез които благославящата пряко назовава пожеланието към младата булка: "Да си жива и здрава". Тук се среща и християнизираната форма на пожелания "Св. четирси да са ти на помощ", "Да те пазят и помагат свитиите като раждаш". В случай прякото нареждане добива оттенък на молитва, произтичаща от зависимостта на благославящия и

благословената от "четиридесетте". Младите булки, които приемат даровете и благословиите, вярват, че тези пожелания имат сила да се превърнат в реалност не само за здраве, но и за леко раждане, за много деца в семейството. Даряването на обреден кравай и подарък е знак на уважение към младата булка, благодарност, която почива до голяма степен на убеждението, че "Всичко каквото си дал на този свят се връща в отвъдното."[8] Обредният хляб е основен символ в българската сватба и в празничната обредна система. Освен всекидневната употреба, значението в разглеждания обичай е даряването на кравай. С кравая - дар, се цели обредно-магическо средство и същевременно безкръвна жертва към светците - покровители на младата булка. Освен обикновената кръгла форма се среща и яйцевидна. Тя символизира безсмъртието. Пластичната украса върху краваите (четири цвята) цели желаното плодородие и напредък. Чрез акта на разчупването на кравая от младоженците символично се противопоставят краят на старото и началото на новото семейство. Хаосът изобразен чрез края, в случая разчупването, крие зародиша на космоса - семейството.[9] Такъв начин на обредно предопределяне е широко познат и от други моменти на сватбата. Както в сватбения обичай, така и в обичая СВИТИИ китката здравец или босилек, завързана с червен конец, намира трайно присъствие. Босилекът е цвете, на което народното вярване приписва предпазна и продуцираща сила. Заради употребата му през цялата година народът вижда в него вечнозелено растение, символизиращо непреходността.[10] Здравецът е с основни традиционни растителни символи на здраве, благополучие и дълголетие.[11] Завързването с червен конец има предпазни функции, защото той има способността да пропъжда злите духове и болести. Един от предметите, който се подарява на младата булка, е плодно дърво (фиданка) (ябълка, слива, круша). От особено значение е подаряването на ябълково дърво (фиданка), защото според народната вяра ябълката е най-големия знак на любовта, символ на плодовитост, плодородие, хубост и здраве. Както в народната песен се пее "Ябълка се е род родила, от рода се подомила" в случая се идентифицира с жената - майка и нейните деца.[12] Тези обреди за осигуряване на плодовитостта на скоро омъжените жени са и социализиращи по характер. Поставянето след сватбата на Булченския венец върху главата на младата булка към жената - майка, с обичая СВЕТИИ това се утвърждава. Друг основен символ в този обичай е вратата. Тя е сред най-характерните въплъщения на идеята за граница между усвоеното и неусвоеното пространство.[13] Тя е връзката - границата на дома с външния свят. Трапезата е приобщаване на младата булка към родовете и познатите. Чрез обредната храна се изразява пожелание за добра реколта или се цели осигуряване плодородието през годината и най-вече здраве на младата булка. Забраната за ядене месни храни (макар и временна), в случая Великденския пост, се спазва. Това има важно значение за социалните отношения между хората. Гаданието има важно значение за същността на пола. В думите на гостите по отношение на броя на краваите се разкрива определението мъж - жена на бъдещото дете: "Айде да видим довечера колко ли краваи ще се съберат?", "Ако са чифт ще е момиче, ако са тек ще е момче." При разчупването

на майчиния кравай (Павликени) се гадае за водещата сила на един от младоженците.

Обичаят СВЕТИИ има продуциращa функции. Изпълняването му цели да осигури на младото семейство (конкретно на булката) здраве, леко раждане, дълголетие и деца. Обичая има и социализираща функция. Чрез нея се препотвърждава новият социален статус на младата булка в новата семейна среда. С него тя повторно се въвежда в родовата и семейната общност. Обичая СВЕТИИ не случайно е определен на двата християнски празника Тодоровден и "Св. 40 мъченици", които спадат към пролетния цикъл на обичайната система. Същността на празника е свързана с убеждението, че от тези дни земята започва да се затопля и се начева нов живот както в природата, така и при човека. Настъпилите промени след 40-те и 50-те години на нашия век се дължат на отпадане на обредната функция, на промяната на храната и трапезата. Допуска се месна храна и присъствието на мъже, жени без деца и в траур. За съвременността обичаят СВЕТИИ, КРАВАЙ, МАЛКА СВАТБА е преди всичко средство за общуване без обредна натовареност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Василева, М.** Календарни празници и обичаи. - В: Етнография на България. т. III, С., 1985, с. 114.

[2] **Василева, М.** Капанци. С., 1985, с. 214.

[3] ИМ - В. Търново, отдел "Етнография", необработен материал.

[4] **Василева, М.** Пос. съч., с. 136.

[5] **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни обредни обичаи. С., 1994, с. 52.

[6] Пак там, с. 521.

[7] Българска митология, Енциклопедичен речник. С., 1994, с. 299.

[8] Пак там., с. 96.

[9] **Иванова, Р.** Българска фолклорна сватба. С., 1984, с. 183.

[10] Българска митология, Енциклопедичен речник. с. 36.

[11] Пак там., с.145.

[12] Пак там., с.393.

[13] **Иванова, Р.** Пос. съч., с 161.

SAINTS - YOUNG BRIDES' FESTIVAL

(Summary)

Neda Stefanova

The post matrimonial custom Saints is celebrated on St Theodor's day and day of the Forty Holy martyrs. Brides in the first year of their marriage and other women take part in it men, childless women and women in mouring are excluded.

The custom is characterized by a deep ritual meaning. It has a producing and socializing functionality.

Today it has developed into a form of comunication lacking any ritual significance.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

ДУШЕВНОСТТА И МОРАЛЪТ НА ТЪРНОВЦИ ПРЕЗ XIX ВЕК В ПЪТЕПИСИТЕ НА НАШИ И ЧУЖДИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Търновград е бил столица на Втората българска държава 207 години през XII - XIV век. До нас е достигнало написаното през XIII в. от неизвестен автор "Сказание за Сивила". Според пророчицата Сивила "... българите са добри, гостолюбиви, смирени, истинни, беззлобиви, любещи чужденеца и християнството."[1] Може с увереност да се твърди, че търновци, като престолни люде, до голяма степен са се вписвали в тази положителна характеристика на българите. Възраждането е периодът, когато се ражда българската нация. "Процесът на формиране на българската нация следва едни и същи закономерности във всички български земи."[2] В съзнанието на българина Търновград и по време на османското владичество, и през Възраждането си остава историческа и духовна столица, а търновци са хора със самочувствие, хора от болярско потекло - горди, интелигентни, достолепни.

Човекът е своеобразен микрокосмос, всеки е неповторим и единствен със своя физически облик, мисли, знания, схващания, чувства и настроения. Но всеки отделен индивид се подчинява на законите на обществото, в което живее. Душевността и моралът са в пряка зависимост от изградилите се обществени отношения, те са резултат от въздействието на социално-икономическата, политическата и религиозната обстановка. Непосредствени свидетели на начина на живот, на манталитета, на възпитанието, на патриархалния морал и душевност на търновското гражданство от миналия век са били много български и чужди пътешественици. При пребиваването си в града те са влизали в пряк контакт с неговите жители. Потопявали са в душевната обстановка своите пера и в техните пътеписи и днес ние можем да видим нашите съграждани от XIX в. с техните грижи и радости, проблеми и успехи, добродетели и пороци. Целта на моето изследване на основата на публикувани пътеписи на българи и чужденци е да се опитам да очертая физическия и духовен облик на търновци през миналия век.

Военният кореспондент В. Н. Данченко ни е оставил едно от най-хубавите описания на търновци: "Много ми харесва типът на търновци. Това са вавилоняните на България, макар да са възниски и дебели, ала в движенията си имат повече живот и енергия, в очите - блясък, в израза на лицето - съзнателност, отколкото жителите на другите български градове. В старо време оттук се организирало

всичко нужно за комитаджиите. Сега Велико Търново дава на Народното събрание своята умна и честна младеж."[3] Интелигентност и виталност, аристократичност и революционен дух, политическо и духовно величие са щрихите от духовния портрет на търновеца от XIX в.

Чешкият историк Константин Иречек е бил личен приятел с видните търновци - В. Златарски, М. Сарафов, Ст. Стамболов, С. Муткуров. Според К. Иречек "Търновските жители са хора с жив характер, остроумни, приказливи и весели, с дарба за литературни студии, за търговия и индустрия. Женският пол, повечето брюнетки, е от хубав тип, който нерядко напомня гръцките образи. Другите българи считат търновчани за клюкари и леки шегаджии и се подиграват с голямото влияние, което има женският пол върху техния град."[4] От обективните описания на К. Иречек можем да обобщим, че търновските жени са хубави и че са водещата страна в семейството. Търновци са весели и жизнерадостни, с развито чувство за хумор, умни, добри оратори и талантливи литератори, хора с предприемчив дух - търговци и индустриалци. К. Иречек пише в своите пътеписи, че "Под влиянието на растящата дунавска търговия търновските търговци почнали да напущат своето родно място, като се преселвали в Русчук, Свищов, в цяла Румъния, даже ще ги намериш чак във Виена и Англия. В самата България сега ще срещнеш търновци по всички краища от Варна до Кюстендил. По този начин старите градски родове изчезнали през последните трийсет години от своето родно място. Техните места завзели отчасти преселници, балканджии от планинските села на цялата околия, които дошли в града като занаятчии и дюкянджии и там се изпоженили. Говори се, че в Търново женският пол е повечето от стар произход, а мъжкият - от нов."[5] К. Иречек е описал процеса на миграция от Балкана към Търново в периода на Възраждането, когато балканджиите, търсейки препитание, се захващат със занаятчийство или с дребна търговия и създават свои семейства, женейки се за търновки. Щастливият семеен живот се гради на основата на битовото и стопанското преуспяване.

Д. Ганчев в "Спомени за княжеското време" пише: "Търновци от епохата на Освобождението, па и после това, имаха свой особен кодекс от морални норми. Придошли в огромната си част в Търново от планинските села в качеството си на слуги, на занаятчии, на дребни търговчета, мерилото за техния морал бе успехът, сполуката. Не сполучиш ли в нещо, ти си будала, свариш ли да излъжеш - ачигьоз момче, всеки те похвали, дори и почита. Пазарски морал."[6] В името на своето просперирane търновци са били подложени на изнурителен труд, на лишения и унижения в заробващото еснафско всекидневие. Традиционните патриархални норми на поведение влизат в конфликт с новите нравствени норми на поведение. Пътят е само един: Трябва въпреки всичко и с цената на всичко да оцелееш и да успееш, за да се впишеш в новите капиталистически отношения, трябва да си имотен и богат.

В наставленията на първомайстора към младите майстори при тяхното производство изкристализира нравственият кодекс на занаятчийското съсловие в Търново през миналия век: "Бъдете всякога честни, работливи, защото, който

си работи работата присърце, то и работата него ще храни. Ако се лените и не работите усърдно, то не ще можете и да се прехраните. Работата никога не съсипва човека, а като я работи усърдно - обогатява го."[7] Киро Тулешков в спомените си ни показва, че в основата на здравата житейска философия на еснафа е трудът. Трудът, който е градивен фактор и най-положително качество на българина в периода на Възраждането, когато се формира българската нация. През XIX век благодарение на упоритя труд на търновци, упражняващи 25 занаята, градът се превръща в голям занаятчийски и търговски център на Северна България.

Задължително условие, за да станеш чирак, е да си честен и почтен. К. Тулешков ни разказва, че след като майсторът Крачун не открива скритата монета, той "не търпял оправдания или обяснения и почвал да дава на Пеньо педагогически наставления с една жилава дряновица по гърба, а след десетия удар и дето свърнел."[8] Чиракът Пеньо е бил невинен, а парата е била откраднатa от калфата. От спомените на Киро Тулешков "Моето чиракуване" ние ставаме свидетели на бита и морала на търновските чираци, калфи и майстори. Ние виждаме, че наред с морално-етичните категории - честна дума, трудов морал, трудова дисциплина, наказанието е неотменна част от патриархалния български морал.

Наказанието в училищата в Търново през XIX в. е било също елемент на учебно-възпитателния процес. Родителите са били солидарни с педагогическите прийоми на учителите. "Даскал е той - казваха си, - той ако не бие, то и никакво учение не може да даде на децата. Нека бие! И даскалът безконтролен правеше каквото му диктуваше съвестта. Бит от даскала, оплачи се на баща си, ако искаш повторно да те набият. И освен търпение, нямаше друго спасение."[9] Киро Тулешков е изпитал методите на възрожденското възпитание върху собствения си гръб "... Златарски ми удари 25 дрянови пръчки по краката, като ми впрегна и двата крака във фаланга и после ме затвори в нарочно направения затвор за провинили се ученици."[10] В детското съзнание се запечатва за цял живот образът на учителя инквизитор, който иска да възпита децата, прилагайки различни мъчения.

Интересно е да надникнем в миналия век, за да видим как са прекарвали търновци свободното си време. От спомените на търновеца Киро Тулешков ние научаваме, че "Калфите, баш-калфите и младите майстори, като се върнат от черква, дето обезателно всеки по-свободен човек е трябвало да отиде, тия се събират пред затворените дюкяни и почват да разговарят по своята специалност. В онния времена нямаше кафенета, нямаше първокласни и прости бирарии, нямаше шантани, нямаше балове и театри, дето могат да се харчат парите безполезно, даже и вредително. В онния времена, ако и да е имало едно или две кафенета в Търново, то тия са били посещавани само от такива хора, които са заможни и на преклонна възраст. Кафенетата празни, а само турските кафенета са пълни с посетители и то само от турци. В българските кафенета ще намерите някои и други лица в това време, но тия са отишли там, за да се срещнат с някой чуждестранен търговец, който е дошъл или да продава стока, или пък да купува."[11] Според патриархалните български нрави търновци са пестеливи. В тогавашните

условия турците, богатите и възрастни българи и търговците са били посетители на кафенетата.

В пътеписа на румънеца Д. К. П.* се отваря завесата на кафе-шантаните в Търново след Освобождението: "По приказката и най-вече по акцента разбрах, че е европейска певица в кафе-шантана, каквито има във всеки град, който се уважава. Всички градове в Северна България са пълни с тези румънски арфистки, макар, че нито една не свири на "арфа", без да го съзнават, са пропагандистки на романтизма в съседното княжество. Техните обожатели са принудени да научат румънски, за да могат да изразят силата на изгарящия ги любовен плам. Румънските певици в Търново, заедно с песните, носят и някои не дотам високи европейски добродетели, които са в контраст с патриархалния български морал. Вечерта на Заговезни полицията е заповядала тази вечер да се затварят в девет часа всички гостилници, кафенета и кафе-шантаните.

– Но защо се вземат тези мерки?

– За да прекарат мъжете вечерта на Заговезни в къщи при жените си, а не в кафе-шантана с арфистките."[12] Явно е, че европейските свободни нрави навлизат в България и започват да променят българските нрави. Явно е, че и търновските мъже са били податливи на новите веяния и искат да бъдат в кафе-шантаните, а не при семействата си на празника Заговезни. Киро Тулешков ни разказва как празнуват търновци на Великден на въртележки с кончета, люлеят се на люлки, има панорами и карагьози, но хорото е най-важната част от всяко народно веселие. "Полето от селото Маринополе е пълно със селяни и селянки надошли от ближните села и завъртели онези хора, да ти е мило и драго да ги гледаш как леко подскачат. Завили се повече от 20 - 30 големи хора. Гайдите писнали, а момите и момците се зачервили и рипат ли рипат. На другата страна засвирило кеменче (гъдулка, гусла), на трета кавали, на четвърта цигулки, на пета зурли и тъпани. С една дума всеки се весели, всеки е забравил грижи и неволи. Сиромахът се христосва с богатия, богатият седнал да яде и пие със сиромаха. Никаква гордост, никаква омраза в този ден не съществуват между търновчани."[13] Възкресение Христово е бил най-светлият и тачен празник от всички. Празникът е бил всеобщ, музиката и танците са били за всички. Търновци са загърбвали ежедневните си проблеми и са празнували от душа и сърце.

По време на Руско-турската Освободителна война 1877-78 г. много търновци чрез нечестни сделки и мошеничество се сдобиват с турски имоти. Свидетел на сделка между руски офицер и търновец бил военният кореспондент В. Н. Данченко. "Искаш ли да управляваш на мое име чифлик? Братушката се съгласил и благодарил...Е, тогава аз ще купя на твое име чифлика, а сетне ще ти дам хубаво възнаграждение. Дал той на българина пари, взел тоя последния имота на свое име.

– Дай сега.

* Д. К. П. са инициалите на румънец, посетил Търново след Освобождението. Истинското му име е неизвестно. Вж. "Румънски пътеписи от XIX в. за българските земи". М. Младенова, С., 1982 г.

– Какво?

– Книжата за чифлика.

– Какви книжа? Чифликът съм го купил с мои парички и аз ги броих."[14]

Благодарение на своята доверчивост руският офицер останал и без пари, и без чифлик, а хитрият и непочтен търговец, който изглеждал в очите на руснака глупав и простоват, станал богат и присвоил нечестно чифлика.

Кражбата е един от най-тежките грехове в морално-етичния кодекс на възрожденския българин. Тя съвпада с юридическите принципи за неприкосновеност на частната собственост.

Кореспондентът на вестник "Голос" е запечатал моралния лик на търновското гражданство. "Разбира се развращението е относително. Развратеността може да бъде наречена с това име само в една България, където народът се отличава със забележителна нравственост. За всяка друга страна Търново или търновци биха се представлявали с тогавашния си морал крайно целомъдрени. Но в България го смятат за развратен. Никъде в България не съм видял такова множество от приятни женски лица. Ако се имало предвид класиката по отношение на красотата, то може би търновки нямало да удовлетворят с особеностите си класическата хубост. Те обаче били необикновено миловидни, с чудесни големи очи, почти винаги украсени с гъсти черни вежди, необикновено красиви форми на тялото, които били правилно сложени. Приятното в тях било разнообразието на лицата. Не можело да се посочи един характерен тип - ту брюнетки, ту блондинки с овални и кръгли лица, но всичките били хубави. Тази красота прави връщането към предишната строгост на нравите почти проблематично наистина. Противниците на търновската нравственост са просто ужасени от това."[15] Търновки през XIX в. се отличават със своята естествена неподправена хубост, със своята душевна красота и висок морал.Чехът Антонин Ворачек е възхитен от гордостта и аристократичното държание на българските дворянки: "За малко да се провиня, забравяйки да спомена търновки - от някогашната царска столица. Те винаги се стараят да изпъкнат с гордия си дух и донякъде надменно аристократично държание. Макар и в България да няма дворянство, аз бих ги нарекъл български дворянки."[16]

Големият приятел на България В. Н. Данченко също е впечатлен от жените и тяхната висока нравствена сила. "Българките са разумни и спокойни, уравновесени. Случаи на битово разлагане, твърде малобройни в Търново и София, за което обвинява някои руски офицери. Без тяхното лекомислено поведение това не би се случило. Донжуановците не могат да разчитат на успехи в България. Типът на българската жена е в най-висока степен симпатичен. За съжаление жената тук води скучен живот: прикована към своето домашно огнище, тя е чужда на всякакви обществени интереси. Едва в последно време тук се основаха читалища и отделни женски дружества."[17]

Неравностойното и неравноправно положение на българката, респективно на търновката в обществото през Средновековието, е формирано от християнската религия. Съвместното съжителство на българската етническа общност с турската

етническа общност (в която жената според исляма е съвсем безправна) съдейства българката да бъде третирана като сянка на мъжа. Едва през XIX в. образовани търновки начело с Евгения Кисимова започват да воюват за културно-духовната еманципация на жената и за активното ѝ включване в обществения живот. През 1869 г. Евгения Кисимова основава първата "женска община", създадено е първото читалище "Надежда". Тези два културни института са символи на освободения възрожденски дух и доближават търновци до европейските културни ценности.

Всички чужди пътешественици, пребивавали в Търново през XIX в., описват голямото гостоприемство на търновци. Известният унгарски пътешественик Феликс Каниц е с отлични впечатления от гостолюбието на Бяла Бона и нейния хан - станали символ на приятелско отношение към чужденците през миналия век: " Търново разполага с многобройни големи ханове, но по препоръка от Русчук потърсих най-малкия и неговата любезна собственичка, в чиято чест пътуващи галантни търговци го бяха назовали Бела Бона, се стараеше да прави чест на своето име. Красотата ѝ беше обаче поизбледняла от кръщението на хана насам, но добрината ѝ за гости от Европа, за щастие, не беше се изпарила, тя я делеше само с голямото си предпочитание към екзотични растения, което беше добре дошло за мене."[18]

Макар пътеписите на български и чужди пътешественици да са субективни извори на етнографията, те са ценен източник на информация за духовната култура на Търново от XIX в. Непосредствените впечатления на очевидци ни връщат във възрожденската епоха с нейната неповторима автентичност. Истински и зрими, като на филмова лента пред нас са търновки и търновци - горди, красиви, интелигентни, трудолюбиви, предприемчиви, високоморални, гостоприемни, аристократи по дух.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Д.** Българинът в Средновековието, В., 1985, с. 292.

[2] **Генчев, Н.** Завършване на културния Ренесанс и духовното обособяване на българската нация през 50-70 години на XIX век., С., 1971, с. 40.

[3] **Данченко, В.** Търново през първите дни след Освобождението (спомени). - Славянски глас, кн. 1, 1935, с.36.

[4] **Иречек, К.** Пътувания по България. С., 1974, 304 - 305.

[5] Пак там, с. 302.

[6] **Ганчев, Д.** Спомени за княжеското време. С., 1973, с. 156.

[7] **Тулешков, К.** Моето чиракуване в живота. ВТ, 1977, с. 89.

[8] Пак там, с. 50.

[9] Пак там, с. 95.

[10] Пак там, с. 97.

[11] Пак там, с. 83.

[12] **Младенова, М.** Румънски пътеписи от XIX век за българските земи. С., 1982, с. 226.

[13] **Тулешков, К.** Цит. съч., с. 107.

[14] **Данченко, В.** Цит. съч., 38 - 39.

[15] Голос, бр. 204, 1879.

[16] **Бехиньова, В.** България през погледа на чешки пътешественици. С., 1964, с. 135.

[17] **Германов, Г.** Окървавено навечерие. С., 1977, с. 231.

[18] **Каниц, Ф.** Дунавска България и Балканът. II, С., 1995, с. 194.

THE SPIRITUALITY AND MORALITY OF THE INHABITANTS OF TURNOVO ON THE XIX-th C. IN TRAVEL BOOKS OF BULGARIAN AND FOREIGN TRAVELLERS

(Summary)

Pavlina Vladeva

In the XIX-th c. bulgarian and foreign travellers visit Turnovo. During their stay in the the town they associate with many local inhabitants. These travellers are direct withnesses of the patriarchal spirituality and morality of the population of Turnovo. From their travel books we obtain valuable information for the spiritual culture in Turnovo in the last century. We see our fellow - citizens lovely, intelligent, energetic, enterprising, chaste, hospitable and aristocratic in their spirit. Although subjective ethnographical sources the descriptions of the travellers are fresh and authentic. They make us participants in the unique Revival period with its strong and optimistic spirit.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of hystory - Veliko Turnovo, XIII/1998

РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ДЕВИНГРАД ПРИ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство, планировка и датировка)

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Хълмът Девинград, известен още с името Момина крепост, се издига на десния бряг на река Янтра, в източната периферия на съвременния град В. Търново (Обр. 8). Всъщност този хълм е най-югозападният завършек на Арбанашкото плато, наподобяващ продълговато острие, ориентирано северозапад-югоизток (Обр. 1). Неговата дължина е близо 1800 м, а най-голямата ширина е около 600 м (Обр.3). Източната част на Девинград е с равнинен характер, с лек наклон на запад и юг. Тя има трапецовидна форма с дължина 1000 м, ширина 360 м от изток и 25 м от запад. Отвесни скали с височина до 40 м по южната периферия и 5 - 10 м от север се издигат над стръмните склонове в тяхното подножие (Обр. 8). Средната част, която остава на близо 70 м по-ниско от билото в източна посока, представлява тясна и издължена ивица (30 х 300 м), ограничена от непристъпни скали от юг и север. На запад тя завършва с два скални прага високи 2 - 3 м, от които започват стръмни склонове, опиращи в 10 - 15- метровия скален венец, надвиснал на 50 м над долината на р. Янтра и Ксилифорското дере. В тази западна част хълмът Девинград придобива триъгълна форма с най-голяма дължина 350 м и ширина 380 м. Върху цялата площ на този хълм се намират оцелелите до днес крепостни стени, порти и кули, водоснабдителни съоръжения и сгради на голяма ранновизантийска крепост (Обр. 8).

Първите сведения за крепостта се дължат на К. Шкорпил, който при обхождането на хълма в края на миналия век отбелязва всички видими над терена останки и следи от фортификационно и жилищно строителство[1] (Обр. 2). Интересът към тази крепост се възражда отново през 1942-43 г., когато при археологически разкопки, ръководени от Ив. Велков, са проучени Източната и Южната порти, голямо водохранилище с водопровод, жилищни сгради и няколко постройки с производствен характер[2] (Обр. 4; Табл. I, II). След направените проучвания за пръв път е предложена датировка и уточнено времето на съществуване на крепостта, което обхваща целия VI в.[3] Нови, ограничени по обхват разкопки са проведени от Б. Султов през 1962-63 год., когато изцяло са разкрити водохранилището и захранващият го водопровод[4] (Обр. 7; Табл. III).

Резултатите от старите теренни обхождания и частични археологически

разкопки, последователно публикувани в един близо 100-годишен период, обаче не могат да предложат цялостна представа за особеностите на фортификационното и жилищно строителство, водоснабдяването, планировката и характера на самата крепост. Въпреки това досега не е направен сериозен опит за събиране и систематизиране на известните сведения за крепостта, за да може тя да бъде разгледана в контекста на ранновизантийското фортификационно строителство в района на В. Търново.[5] Липсата на цялостно проучване чрез обобщаване на наличните данни и събиране на нова информация и наблюдения не позволява да се решат както посочените проблеми, така и да се уточнят хронологическите граници на съществуване и да се набележат основните етапи в развитието на крепостта. Всичко това от своя страна обаче се явява от особено важно значение за изясняване и уточняване на мястото на тази крепост в структурата на ранновизантийския град във В. Търново и Старопланинската отбранителна система. В същото време тя остава почти незабелязана спрямо добре проучената крепост на съседния хълм Царевец, а включването ѝ в територията на града е някак формално, като не са изтъкнати сериозни аргументи в подкрепа на тази теза. Поради посочените причини всички, които по един или друг начин споменават крепостта Девинград като неразделна част от крепостната система на ранновизантийския град, се задоволяват с беглото споменаване на публикуваните порти, кули и водохранилище, без да се направят каквито и да е обобщения и изводи за нейната фортификация, планировка и характер.[6]

Новият интерес към ранновизантийското крепостно строителство във В. Търново е резултат от последните проучвания на укреплението от VI в. в западното подножие на Царевец[7] (Обр. 1). Направените наблюдения и изводи за датровката и функциите на това укрепление налагат отново да се поставят и разгледат въпросите за общото градоустройство и военно-отбранителни характеристики на ранновизантийския град. В тази посока неизследваните до днес проблеми, свързани с цялостното развитие на укрепителната система, жилищното строителство и водоснабдяване на крепостта върху хълма Девинград, се явяват от съществено значение за решаване на въпросите, свързани с изясняване структурата на този град (Обр. 1). Всъщност това са и основните причини в настоящото изследване за пръв път да се събере, систематизира, анализира и обобщи цялата известна информация и резултати от археологическите разкопки, както и наблюденията от извършените във връзка с това проучване теренни обхождания на крепостта. Редът на представяне на отделните архитектурни останки ще бъде съобразен с приетото от първите проучватели деление на крепостта на Източна, Средна и Западна част (Обр. 3). Резултатите от различните по време проучвания ще бъдат изложени заедно поради възможността чрез тяхното взаимно допълване да се получи по-пълна и цялостна представа за характерните особености на крепостните и водоснабдителни съоръжения, жилищно застрояване и строителната техника в обособените части на крепостта.

ФОРТИФИКАЦИЯ

I. ИЗТОЧНА ЧАСТ НА КРЕПОСТТА (Обр. 3, I). Тя има форма на триъгълник

с най-голяма ширина 320 м, дължина 790 м и обща площ от 110 дка.

1. Външна източна крепостна стена (Обр. 3, I_1). Пръв К. Шкорпил[8] (Обр. 2), а впоследствие и Ив. Велков[9] отбелязват този крепостен зид, но без да дават някакви подробности за него. Сега тази крепостна стена добре се откроява над околния терен във вид на насип от камъни и пръст с ширина от 3 до 6 м и височина 1 - 1,50 м. Стената, с обща дължина 350 м, започва от южния скален венец и е ориентирана североизток-югозапад. В последните 73 м, при северния си край, тя рязко сменя посоката си на северозапад. Останки от бойни кули, порти и стълби не се забелязват по цялото протежение на тази стена. Следи от трасета на крепостните стени по скалния венец от юг и по ръба на стръмния северен склон не се виждат.

2. Отбранителен ров (Обр. 3, I_2). Интересен е проблемът за функционирането на отбранителен ров пред крепостната стена, отбелязан и от двамата проучватели. Сега този ров е изцяло засипан, но изкопаването му пред фронта на външната стена, издигната в полето, на място, удобно за пряка атака, е обикновена практика както в римското, така и в ранновизантийското крепостно строителство.[10] Поради това информацията, дадена на К. Шкорпил, че ровът е бил между Търново и Шереметя[11] е може би отчасти вярна, доколкото полузасипаният ров е бил разчистен именно с тази цел.

3. Вътрешно укрепление (Обр. 3, I_3). Точно в средата на Източната част на крепостта се откроява бйло с издължена на запад тригълна форма (дължина 400 м и най-голяма ширина 110 м). От изток то равни с терена зад външната крепостна стена, а от юг и север постепенно се издига на височина повече от 10 м над поляните между неговото подножие и скалите от юг и стръмния склон от север. На това било при теренните обхождания се локализираха насипи от камъни, пръст и тухли с ширина 3 - 6 м и височина от 0,50 до 2,50 м, които като че ли очертават югоизточен ъгъл с трасето на част от южна (10 м) и източната крепостна стена с видима дължина 64 м, отстояща на 250 м от външната източна крепостна стена. Невисок шкарп (0,50 м), започващ на 83 м от югоизточния ъгъл, подсказва за съществуването на вътрешна преградна стена. Голямо каменно струпване с правоъгълна форма (8 х 15 м и височина до 1,80 м), очертаващо се на 32 м източно от преградната стена и на 53 м от южната стена, напомня очертанията на кула (Обр. 3, I_4). Друго подобно струпване се забелязва на 20 м пред югоизточния ъгъл.

Каменните насипи по ръба на доминиращото над околния терен било на хълма позволяват да се изкаже предположението, че те очертават вътрешно укрепление в Източната част на крепостта с площ 23 дка. Обаче фактът, че К. Шкорпил не отбелязва тяхното съществуване като крепостни стени, подсказва възможността това да са синури, натрупани от извадените при обработката на нивите камъни и тухли. Все пак голямата ширина (близо 6 м) и споменатите от К. Шкорпил очертания на огради[12] и особено стратегическото място, което заема тази височина между източната външна крепостна стена на Източната част на крепостта (Обр. 3, I_1) и Източната порта и стена на Средната част (Обр. 3, II_{1-2}), които остават на

разстояние 136 м и на 40 м по-ниско от извисяващия се над тях западен край на бѝлото, дават основание да се допусне съществуването на едно такова укрепление. От фортификационна гледна точка неговото изграждане се налага от неблагоприятното разположение на Средната и Западна част на крепостта спрямо по-високия склон на хълма в източна посока (Обр. 8). По този начин укреплението е подсигурявало защитата на двете по-горе споменати крепостни стени и портата, като същевременно се явява вътрешна отделна укрепена единица, която е в състояние да води самостоятелна отбрана. Независимо от приведените наблюдения, разсъждения и доказателства за и против съществуването на това укрепление, решаването на въпроса остава предмет на бъдещи археологически разкопки.

Основен проблем при проучването на цялата Източна част на крепостта (Обр. 3, I) се явява невъзможността да се определят хронологическите граници на нейното използване поради липсата на конкретен датиращ материал, произхождащ от теренни обхождания или археологически разкопки. Неоспорено досега остава мнението на К. Шкорпил, че тя е укрепена и използвана "вече от българско време"[13], имайки се предвид столичния период на Търновград (XII - XIV в.). В подкрепа на предложената датировка могат да се приведат и конкретни доказателства, като например проучените от Я. Николова две средновековни жилища[14] и откритата керамика при разкопките, ръководени от Б. Султов на водохранилището и водопровода към него.[15] И двата обекта обаче се намират по северния склон на Западната част на крепостта (Обр. 3, III). В същото време е важно да се изтъкне, че досегашните археологически проучвания и непосредствени наблюдения на оцелелите ранновизантийски крепостни стени и съоръжения не дават основание да се допуска тяхното преизползване през XII - XIV в. От друга страна, посочените по-горе причини от фортификационен характер за необходимостта от изграждането на вътрешно укрепление важат като цяло и за самата Източна част на крепостта (Обр. 8). Това позволява да се потърси пряка взаимнофункционална и военноотбранителна връзка между външната крепостна стена и самото укрепление, изградени на доминиращото над разположената на запад останала част от хълма бѝло и Средната част на крепостта за осигуряване на отбраната непосредствените подстъпи към портата в източната ѝ крепостната стена (Обр. 3, $II_{1,2}$). Изтъкнатите доводи дават основание засега да се приеме, че цялата укрепена Източна част с обща площ 110 дка се вписва в структурата на ранновизантийската крепост на хълма Девинград като резултат от реализирането на единен фортификационен замисъл.

II. СРЕДНА ЧАСТ НА КРЕПОСТТА (Обр. 3, II). Тя заема тясната и издължена ивица в централната част на хълма с дължина 290 м, ширина 30 м и площ 9 дка.

1. Източна крепостна стена (Обр. 3, II_1). Отбелязана още от К. Шкорпил[16] (Обр. 2), тази стена с посока югозапад-североизток е отчасти разкопана при проучването на Ив. Велков.[17] Тя започва от ръба на южния скален венец и има дължина само 18 м. Запазената ѝ височина е около 1,50 м, а ширината ѝ не може да се измери, тъй като тя не е изцяло разкопана. Стената е фундирана

върху стабилна скална основа и е изградена от неголеми грубо оформени камъни, споени с бял хоросан примесен с едросчукана тухла. В другия си край крепостната стена спира на фуга към югозападната стена на Източната порта.

2. Източна порта (Обр. 3, II_2). Предположение за наличието на порта изказва К. Шкорпил[18], а цялостно разкриване и публикуване на това съоръжение е направено от Ив. Велков.[19] Според проучвателя Източната порта е имала два входа и три охраняващи ги бойни кули (Обр. 4). Южната правоъгълна кула е с ширина 6 м и дължина 10 м, като в северозападния й ъгъл е изградена стълба широка 2,30 м, водеща към горните етажи. Между тази кула и ъгловата североизточна кула е оставен проходът на източния вход с ширина 2,65 м и дължина 3,40 м. Във външния си край този вход е ограничен от два пиластъра (0,30 х 0,50 м) с ширина между тях 2,05 м. Зад пиластрите е поставен преизползван за праг варовиков профилиран корниз, в краищата на който са пробити дупки за осите на двукрила врата. Ъгловата кула има петоъгълна форма с максимални размери 8,60 х 8,60 м. Вторият вход от северната страна е изграден симетрично на източния, но под ъгъл 90°. От запад той е охраняван от правоъгълна кула (6 х 10 м), в чийто югозападен ъгъл са запазени 7 стъпала с ширина 2,10 м и височина 0,30 м от стълба към нейната вътрешност. Зад двата входа е оформено неголямо площадно пространство, застлано с калдъръм. При разкопките тук е открит архитектурен детайл, представляващ склуптирана овнешка глава, с отвор в долната си част. Подобен, но във форма на рибешка глава е намерен и във вътрешността на крепостта. Те вероятно са изпълнявали ролята на ъглови водостоци, поставени на покрива на самата порта.

Характерна особеност при градежа на кулите е външната фасадна облицовка от грамадни рустицирани квадри с дължина до 2,40 м, ширина до 1,50 м и височина 0,60 м споени с фин червен хоросан (Табл. I_1). Вътрешните стени са иззидани от средно големи ломени камъни и хоросан на височина до 2 м. Тук е важно да се отбележи, че по абсолютно същия начин и със същите строителни материали е построена и Западната порта и фланкиращата я от север кула на крепостта върху съседния хълм Царевец.[20] Следи от преправки са отбелязани при западната страница на северния вход, където на място е бил запазен голям каменен блок, чрез който е била вторично стеснена ширината на прохода, а към източната стена на петоъгълната кула е долепен на фуга зид с неясно предназначение, по всяка вероятност свързан с повишаване отбранителните възможности на портата (Обр. 4). Интересен е въпросът за архитектурния план на външния обем на тази порта. Ив. Велков представя портата като комплекс от 3 кули и 2 входа[21], а Д. Овчаров отбелязва, че тя имала два входа, отбранявани едновременно от разположената между тях петоъгълна кула.[22] Действително, погледната в план, тази порта има вид, който може да се разглежда по посочените начини, но при една реконструкция се установява, че във височина обемите на т. нар. три кули съвсем естествено се сливат над широките едва 2,60 м входове, образувайки една монолитна ъглова постройка - Източната порта[23] (Обр. 5).

3. Северна крепостна стена (Обр. 3, II_3). Стената може да се проследи във

вид на съвсем слаби следи от градежи в близост до западната стена на портата, а склонът под високия само 2 - 5 м скален венец е осеян от ломени камъни, хоросан, тухли и керемиди.

4. Западна крепостна стена (Обр. 3, II_4). Засега следи от нейното трасе по скалните прагове не могат да се открият, но съществуването ѝ е повече от сигурно поради доминиращото положение, което тя заема спрямо по-ниско разположената Западна част на крепостта и несъмнената връзка с новооткритата вътрешна преградна стена. Съвсем естествено е да се предположи, че на западната стена е имало порта, чрез която се е осъществявала пряката комуникационна връзка между двете части на крепостта.

От юг крепостна стена не е била изградена, поради естествената непристъпност на високите повече от 40 м скали, като вероятно е имало неголям каменен предпазен парапет (Обр.3, II; Обр. 8).

III. ЗАПАДНА ЧАСТ НА КРЕПОСТТА (Обр. 3, III). Тя има почти триъгълна форма с най-голяма ширина 380 м и дължина 350 м и обща площ 45 дка.

1. Североизточна крепостна стена (Обр. 3, III_1). Трасето на тази стена е проследено още от К. Шкорпил, който отбелязва, че то се пречупва на три места и е дълго 200 крачки[24] (Обр. 2). От външната страна (с дължина 17 м) се откроявали три пласта зидария - долният с височина 0,90 м е бил изграден от големи грубо обработени блокове, положени върху скалата, а следващите два пласта са от дребни камъни (височина съответно 0,15 и 0,45 м) споени с червеникав хоросан.[25] Тази крепостна стена започва от северозападния край на скалните прагове, където несъмнено се е свързвала със северната и западна крепостни стени на Средната част на крепостта (Обр. 3, $II_{3,4}$). Нейното трасе се очертава като насип с ширина около 3 м и височина близо 1 м. От скалите, които тук са високи над 2 м, насипът се спуска надолу по склона в продължение на 100 м до по-долния скален венец, където е връзката със Северната крепостна стена. По самото трасе не се забелязват следи от бойни кули или порти.

2. Северна крепостна стена (Обр. 3, III_2). К. Шкорпил отбелязва, че "в самия ъгъл зидът е 4 м висок от по-нова преправка, с прости камъни, измазани от външната страна; в зида се вижда каналче за изтичане на вода 0,22 м широко и 0,18 м високо"[26] (Обр. 2). Сега от тази стена се виждат незначителни следи по долния скален венец, с изключение на участъка, отбелязан по-горе - при североизточния ъгъл. В този сектор разкопки на водохранилището провежда Ив. Велков, а по-късно и Б. Султов, при което е била разкрита част от външното лице на стената.[27] Тук на дължина 15 м е запазена зидария с височина 2,50 м. Стената, фундирана върху скала, е била с ширина 1,80 - 2,00 м, но поради разрушаването на лицевата зидария от иманярски сондажи и атмосферни влияния е останал само блокажът, състоящ се от средно големи ломени камъни и бял хоросан с едро счукана тухла (Табл. I_3). На тази височина тухлени редове от OPUS MIXTUM не се забелязват. Интересна особеност при самото строителство е включването на северната външна стена на водохранилището в трасето на крепостната стена. Някъде по протежение на северната крепостна стена трябва

да се търси мястото на порта, извеждаща към пътя в подножието на хълма, чрез който се осъществявала връзката с подградията по брега на Янтра и с крепостта на хълма Царевец (Обр. 1).

3. Западна и югозападна крепостни стени (Обр. 3, III_3). Поради пълното разрушаване на тези стени техните трасета не могат да се проследят със сигурност. Трябва да се предположи, че те са следвали самия ръб на скалния венец в тази част на хълма. Не е изключено обаче тук поради естествената непристъпност на скалите крепостни стени да не са били изградени.

4. Югоизточна крепостна стена (Обр. 3, III_4). Стената е отбелязана от К. Шкорпил, който е измерил нейната ширина - 2,60 м[28] (Обр. 2). Тук са провеждани частични разкопки от Ив. Велков, но за стената липсват конкретни сведения и чертежи.[29] Поради тези причини при теренните обхождания беше обърнато специално внимание на проучването и документирането както на този участък от крепостните стени, така и на Южната порта и ъгловата кула (Обр. 6). От тях в момента не е останало почти нищо, поради това, че те не са били консервирани и системно се рушат от атмосферните условия и иманярски изкопи. Проследяването на трасето на югоизточната крепостна стена се оказа изключително трудно и почти невъзможно поради пълното ѝ обезличаване над терена. В горния си край стената е започвала от южния край на Западната крепостна стена на Средната част на крепостта. Оттук, спускайки се по стръмния склон, на протежение от 115 м, тя достига до южната ъглова кула (Обр. 6). Сега от крепостната стена се вижда на дължина около 15 м външна и вътрешна зидария с ширина 3 м и запазена височина до 1,50 м (Табл. $II_{1,2}$). Тя е изградена от грубо оформени камъни, споени с бял хоросан с едро счукана тухла. На 4 м един от друг са изградени два контрафорса с размери: 0,50 х 1,40 м и 0,50 х 0,90 м (Обр. 6). Между последния и следващия на запад контрафорс остава разстояние от 5,40 м, където трябва да се ситуира входът на Южната порта.

5. Южна порта (Обр. 3, III_5; Обр. 6). Разкопана от Ив. Велков през 1943 г., днес от нея не е останало много. От прохода на портата не са запазени страниците, което не позволява да се установи с точност неговото място. Откритият при разкопките профилиран каменен блок, който е използван за праг (с размери 1,82 х 0,50 х 0,17 м), дава възможност да се уточни ширината на входната врата. Първата осова дупка с конусовидна форма (диам. 0,10 м и дълб. 0,07 м) е направена на 0,10 м от края на блока. На 0,60 м от нея е издълбана квадратна дупка с дължина и дълбочина по 0,06 м. От втората дупка до края на блока остават 0,96 м. Пред двете дупки е издялан праг с височина 0,05 м и ширина 0,15 м, в който се е опирала вратата. Според формата на дупките трябва да се приеме, че едното крило на двукрилата врата е имало ширина 0,60 м и се е затваряло посредством сюрме, спускащо се в квадратната дупка. Другото крило е имало по-голяма ширина - около 1 м, а неговата осева дупка е била направена в друг камък. Ширината на входа от 1,60 м е напълно приемлива като се има предвид изключително трудния подход поради разположението на портата върху отвесния скален венец, надвиснал над реката и стръмния склон под него (Обр. 8),

който определя нейния пешеходен характер. Поради засипването на вътрешното лице на стената в този участък не може да се определи дали към портата е имало пропугнакулум и надвратна кула, или тя е била отбранявана само от фланкиращата я южна ъглова кула (Обр. 6, Табл. II_3).

Тази ъглова кула има полукръгла форма с вътрешен диаметър 4,20 м, дебелина на стените 2 м и е конструктивно свързана с югоизточната крепостна стена (Обр. 6). На северната, вътрешна стена, се очертават страниците на вход с ширина 2,20 м, водещ към приземието на кулата. Ив. Велков отбелязва, че тази полукръгла кула по-късно е била вградена в петоъгълна кула.[30] Всъщност около кулата допълнително е изграден каменен кожух, чрез който ѝ е предадена петоъгълна форма според изискванията на новото фортификационно строителство.[31] Откъм издадения остър ръб ширината на тази облицовка е 3,30 м, а от двете страни на кулата - по 1,60 м. Дължината на източната стена на кожуха е 6 м, на югоизточната 7,40 м, а от югозападната стена са запазени само 1,50 м, тъй като тя опира в скалните прагове. По всичко изглежда, че при добавката на кожуха е била подменена и част от лицевата зидария на крепостната стена - от неговата югоизточна стена до предполагаемото място на входа на портата (Табл. II_3). Установи се разлика в състава на използвания хоросан, който при кулата и крепостната стена е с примес на едросчукана тухла, а в кожуха и новата облицовка - с неголямо количество дребно натрошена тухла. Тук, по външното лице на зидовете се виждат камъни с полепнал по тях хоросан, с наситен червен цвят от ситно счукана тухла в него (Табл. II_3). Възможно е да се окаже, че това са преизползвани камъни, но най-вероятно е обаче цялата плоскост на крепостните стени да е била измазана с този хидрофобен хоросан за предпазване на пясъчника, с който са изградени зидовете, от изветряване и разрушаване вследствие атмосферното влияние. Такава мазилка отбелязва К. Шкорпил и по североизточната крепостна стена.[32] Не може да се каже със сигурност дали Южната порта е изградена едновременно с крепостта, или е допълнително направена при облицовката на полукръглата ъглова кула. Основание за такава несигурност дава и изключително трудният подход по южния склон на хълма към тази порта, а до известна степен и откритата при теренните обхождания вътрешна напречна стена.

6. Вътрешна напречна крепостна стена (Обр. 3, III_6). При обхождането на централния сектор на западния склон се попадна на добре изявен насип, подобен на насипа, очертаващ североизточната крепостна стена. След проследяването на посоката и характерните особености на този насип може с основание да се твърди, че това е вътрешна крепостна стена, която разделя Западната част на крепостта на два сектора - северен, с площ 29 дка, и южен - 16 дка. По всичко изглежда, че западният край на тази стена е отбелязан от К. Шкорпил като "един вътрешен зид"[33] (Обр. 2).

Напречната стена е започвала от западния край на втория скален праг, на 23 м от началото на североизточната крепостна стена. Сега, в първите 40 м, насипът от нейните разрушения е почти напълно обезличен. В следващите 36 м той има

ширина около 5 м и височина 1 м с ориентация северозапад-югоизток. На 76 м от скалния праг насипът дъговидно извива към север. Дължината на изпъкналата част е 3,50 м, а ширината 7 м. От западния край на дъгата продължаващият по склона насип се измества с около 3 м на юг спрямо трасето преди него. Тази извивка очертава полукръгла бойна кула, обърната с фронт към север. След кулата насипът продължава още 23 м в посока на северозапад. Оттук той поема на запад в протежение на 20 м, където под прав ъгъл чупи на юг (дължина 5 м). Тази чупка вероятно е правоъгълна кула, но поради пълното заравняване на терена не може със сигурност да се установи нейната форма и размери. От кулата насипът се очертава още близо 80 м на запад с ширина 4 - 6 м и височина до 2 м. Проследяването на трасето на стената надолу по склона се оказа невъзможно, но след около 45 м то е достигнало до скалния венец на реката, където и сега се вижда част от насипа на стената. Засега не е възможно да се посочи с точност мястото на порта или вход, чрез които е осъществявана връзката между двата сектора на тази част от крепостта. Не е изключено обаче тази порта да се е намирала при чупката на крепостната стена, за която се предположи, че е кула.

Предназначението на вътрешната напречна стена трябва да се търси в посока на допълнително повишаване отбранителните възможности на крепостта и особено на нейната Западна част, която е по-достъпна от север и североизток, където скалният венец е с незначителна височина (2 - 5 м) (Обр. 3, III). Освен това е възможно трасето на стената да е прокарано с цел отделянето на северния сектор, в който засега се ситуират жилища и сгради с производствен характер[34] от по-добре защитения южен сектор, в който може да се предположи, че са били разположени казармите на гарнизона. Този сектор се свързвал директно с подградията в западното подножие на хълма и с крепостта Царевец чрез Южната порта (Обр.1, Обр. 3, III_5). Възможно е да се допусне, че именно отделянето на южния сектор е основната причина за изграждането на портата, за да може при необходимост да се изпращат военни подкрепления на застрашените от нападения участъци от крепостните стени. Засега обаче изясняването на хронологическата последователност на изграждане и функциониране на отделните крепостни съоръжения е невъзможно без допълнителни археологически проучвания.

7. Преградна крепостна стена (Обр. 3, III_7). При огледа на северната крепостна стена и североизточния ъгъл на Западната част на крепостта се проследи трасето на плитък ров с ширина 2 м и дълбочина 0,50 м с невисоки насипи от двете му страни, състоящи се от камъни, пръст, тухли и керемиди. Ровът се спуска в права линия надолу по склона (дълж. 102 м), достигайки шосето за хижа "Ксилифор". Първоначално беше допусната възможността това да е ровина, образувала се от стичащи се по склона повърхностни води. При специалния оглед се установи, че в горния си край ровът опира в подножието на скалния венец, върху който е издигната северната крепостна стена. Над скалите неговото трасе е засипано с разхвърляната от разкопките пръст, но проследявайки обаче общата му посока, се оказа, че ровът е започвал точно от североизточния ъгъл

на крепостта, като освен това е пряко продължение на насипа, маркиращ трасето на североизточната крепостна стена[35] (Обр. 3, III_1). Направените наблюдения позволяват да се допусне възможността, че всъщност става въпрос за крепостна стена, преграждала дола, в който тече Ксилифорското дере (Обр.3). Така ситуирана, Преградата е имала за основна цел да охранява достъпните подходи, свързващи Арбанашкото плато с долината на р. Янтра, чрез който се е осъществявала връзката между крепостите и подградията на ранновизантийския град във В. Търново с пътя, идващ от Никополис ад Иструм, трасиран по платото.[36] В този участък защитата на пътните трасета се осигурявала от стените на крепостта, а от север недостъпните отвесни скали, на места разположени в три реда един над друг, са гарантирали тяхната безопасност.

Западната част на крепостта върху хълма Девинград е изпълнявала няколко особено важни функции, наложени от нейното местоположение. На първо място трябва да се отбележи основното ѝ значение при непосредствената охрана на преките и удобни подходи към ранновизантийския град в долината на р. Янтра (Обр. 1). Тя е осигурявала и защитата на кварталите от подградието, разположено в западното подножие на хълма - точно под крепостните стени (Обр. 3). Едновременно с това крепостта като цяло и особено нейната Западна част са осъществявали фланговата отбрана както към подстъпите към града, така и на неговата основна крепост върху съседния хълм Царевец, където се намира административният и културен център (Обр. 1). И на последно, но не по значение място, се явява защитата на основния водоснабдителен комплекс на крепостта, изграден в нейната Западна част.

ВОДОСНАБДЯВАНЕ

Водоснабдяването на крепостта върху хълма Девинград се осъществявало чрез няколко съоръжения, при които са използвани различни принципи на събиране и съхраняване на питейната вода. Основният водоснабдителен комплекс на крепостта се състои от каптиран извор и зидан водопровод, отвеждащ водата към голям засводен резервоар (Обр. 7). Отделни елементи от този комплекс са открити още от Ив. Велков[37], но цялостното разкопаване и проучване е извършено от Б. Султов през 1962 - 1963 г.[38] Водохранилището е изградено в близост до североизточния ъгъл на Западната част на крепостта (Обр. 3, III_8). Интересна особеност тук е включването на северната му стена в трасето на северната крепостна стена, която се допира на фуга към неговия североизточен ъгъл. Водохранилището има четириъгълна форма с размери 13 х 21,25 м (Обр. 7). Стените му са стабилно фундирани направо върху скалата, а ширината им достига 1,75 м, като само северната (крепостна) стена е дебела 2,50 м. Те са иззидани в OPUS MIXTUM с каменни и шест редови тухлени пояси, редуващи се през 1 м, споени с бял хоросан с голям примес от едро счукана тухла. Отвън стените са подсилени с различни по брой и размери контрафорси - на източната и западната стена има по два контрафорса (0,60 х 2 м), а при външните ъгли те са с размери 0,60 х 2,50 м. На южната стена двата контрафорса са съответно с ширина 0,60 и 1 м и дължина 4 м и 3,25 м. Северната стена има три контрафорса с ширина 0,60 м

и дължина 1,50 м, докато при северозападния ъгъл контрафорсът е с дължина 2 м, а в североизточния - 5,25 м. Вътрешните размери на водохранилището са 8,75 х 17,75 м. Дъното на резервоара е изградено от масивен блокаж, състоящ се от камъни и хоросан с едросчукана тухла с височина 0,80 м, а над него следват 8 реда тухли, измазани със същия хоросан, които оформят същинското подово ниво. Точно в средата на северната и южната стени е изграден по един пиластър с дължина 1,50 м и ширина при основата 2,75 м, а в предната си част 1 м. В хоризонтално сечение те имат двойна стъпаловидна форма с ширина и дължина на всяко от трите стъпала по 0,50 м. Точно такива стъпала, но само по два броя, има в четирите вътрешни ъгъла. Така очертаното вътрешно разпределение подсказва възможността за двойно куполно покритие, носено от система напречни и надлъжни арки, стъпващи върху тези стъпаловидни уширения. Общата височина на съоръжението не може да се определи, тъй като сега стените са запазени само на 0,80 м над пода. По груби изчисления общият му обем е възлизал на почти 1000 м^3. В определен етап от използването на водохранилището неговата вътрешност е била допълнително облицована с тухлена зидария (ширина 1 м, а от север 1,35 м), чрез която са оформени две самостоятелни камери с неправилна осмоъгълна форма (Обр. 7, Табл III$_1$). Може да се допусне, че покритието от двата купола се е запазило, но не е ясно каква причина е наложила това преустройство.

Резервоарът е захранван чрез зидан водопровод, който е разчистен на дължина близо 200 м в източна посока (Обр. 3, III$_9$). Той има V-образно вътрешно сечение с ширина в горния край 0,25 м. Покрит е с каменни плочи и измазан с хидрофобен хоросан. Общата ширина на каменното корито на водопровода е 1,50 м (Табл. III$_2$). По всяка вероятност трасето е започвало от каптиран извор на около 1 км източно от водохранилището, в м. "Ксилифор", където сега има пресъхнала чешма. Не е уточнено по какъв начин и откъде водопроводът е влизал в резервоара, но най-вероятно това е ставало при неговия югоизточен ъгъл. Постоянният приток във водохранилището е изисквал незабавното усвояване на постъпващите количества вода. Една част от тях се е вливала в резервоара, а друга, чрез обществена чешма, е задоволявала потребностите на населението и гарнизона на крепостта. Нейното корито, издялано от монолитен каменен блок с ширина 0,60 м, височина 0,30 м, запазена дължина 1 м и диаметър на отвора за оттичане на водата 0,10 м е открито непосредствено до водохранилището (Табл. III$_3$). Чешмата, чието място може да се локализира при югозападния ъгъл на съоръжението според запазения участък от тухлена настилка, вероятно е била захранвана направо от водопровода посредством каменен разпределител с 3 отвора с диаметър 0,10 м, намерен при разкопките през 1962 г. Не е изключено обаче чешмата да е служила за преливник на излишната вода от резервоара. Изграждането на мащабно и скъпоструващо съоръжение като този водопровод подсказва възможността той да е използван не само за пълнене на един резервоар, а за цялостно водоснабдяване на Западната част на крепостта (Обр. 3, III). Засега това предположение не може да се подкрепи с конкретни данни, освен откритите

при разкопките на Б. Султов няколко фрагмента от глинени водопроводни тръби, но локализирането в този сектор на производствени помещения и жилищни сгради, както и благоприятните теренни дадености не изключват подобна възможност.

Свързана с общественото водоснабдяване може да се окаже и чешмата, фигурираща върху плана на К. Шкорпил[39] (Обр. 2), ситуирана на северния склон в Итзочната част на крепостта (Обр. 3, I_5) (на 85 м на изток от Източната крепостна стена на Средната част на крепостта), лежаща на същия хоризонтал, на който се намира изворът, захранвал водохранилището. От тази чешма сега няма никакви останки, но вероятността тя да бъде свързана с отклонение от представения водопровод и използвана от населението на тази част от ранновизантийската крепост не бива да се изключва. Щерна, изсечена в скалите на Средната част на крепостта (Обр. 3, II_5) (на 200 м западно от Източната крепостна стена), също е отбелязана от К. Шкорпил[40] (Обр. 2). За нея не разполагаме с конкретни данни, тъй като тя не беше локализирана. Несъмнено обаче нейното издълбаване в тясната скалиста ивица подкрепя предположението за пълно обособяване на тази част от крепостта спрямо разположените източно и западно от нея чрез изграждането и на собствено водохранилище.

Известните и проучени досега водоснабдителни съоръжения показват особеното внимание, отделено на проблема за набавянето и съхраняването на необходимите количества питейна вода както за нормалния всекидневен живот на населението и гарнизона на крепостта, така и при вражески нашествия и обсади. Тук трябва да се има в предвид, че на Девинград са изградени толкова водоснабдителни съоръжения, колкото в крепостта на Царевец, при това с подчертано обществен характер. Частичните разкопки обаче не позволяват да се направят цялостни изводи и обобщения за окончателното решаване на този изключително интересен въпрос.

ЖИЛИЩНО СТРОИТЕЛСТВО И ПЛАНИРОВКА

На този етап от проучванията на крепостта данните за жилищното строителство и планировката са крайно оскъдни и незадоволителни. Сигурни сведения за ранновизантийски сгради по северния склон на Западната част на крепостта (Обр. 3, III) има от разкопките на Ив. Велков: "По протежение на скалите на запад се разкриха следи от жилищни и други помещения. Зидовете са запазени някъде заринати в земята до 2 м височина. Откритите помещения били обикновено отворени към южната страна или затворени с дървени прегради. От това може да се заключи, че те са служили за различни работилници".[41] Производственият характер на сградите засега не може да се докаже със сигурност, но несъмнено тази част на крепостта е била гъсто застроена, извод, който се подкрепя и от сведенията на К. Шкорпил[42], както и от разпилените по целия склон камъни, тухли и керемиди.

За западната част на крепостта (Обр. 3, III) се установи една интересна особеност, която не е отбелязвана досега. По стръмния северен и отчасти западен склон, които попадат в северния сектор, ограничен от вътрешната напречна

крепостна стена, са оформени четири тераси с ширина 15 - 20 м и височина една над друга около 15 м. На първата, най-ниска тераса, се намира водохранилището и северната крепостна стена (Обр. 3, $III_{2,8}$), а на следващата има следи от няколко сгради. Между отделните постройки е имало тесни коридори - улички[44] и надлъжни улички, трасирани по хоризонталите. Връзката между отделните тераси се е осъществявала най-вероятно чрез стълбища, извеждащи към водохранилището и предполагаемата Северна порта, която е осигурявала прекия излаз от крепостта. В южния сектор, където склонът има по-малък наклон, подобно терасиране не се забелязва, но осеяният с камъни и керемиди терен несъмнено показва наличието на жилищни сгради и подходяща улична мрежа. Тук може да се търсят казармените сгради на войниците и офицерите от гарнизона поради по-специфичното военно-отбранително значение на този сектор.

Останки от жилищно строителство в Средната част на крепостта (Обр. 3, II) засега няма открити, а по терена не се забелязват нито зидове, нито разсипани камъни и тухли. Не е изключено обаче тук също да е имало сгради, чиито строителен материал е бил употребен в по-късно време, а от основите им не е останало нищо, тъй като стените са започвали направо от скалата. Към този извод насочва и отбелязаната от К. Шкорпил щерна, изсечена в скалния масив (Обр. 3, II_5). В Източната, най-висока част на крепостта (Обр 3, I), засега не се виждат следите от нито една сграда или зид, но изхождайки от сведенията на К. Шкорпил, че "в нивите се намират грамади от камъни на постройки и огради около тях"[45] може да се предположи, че равните терени тук са били застроени, без обаче да има възможност да се изясни планировката и характера на самите постройки.[46]

Определен интерес представлява сградата с неправилна четириъгълна форма, долепена до южния скален венец и отстояща на 11 м пред източната крепостна стена на Средната част на крепостта[47] (Обр. 3, I_6). Това е единствената сграда, открита досега в крепостта, която е имала масивен градеж от квадратни тухли, най-вероятно споени с хоросан. Поради това може да се допусне, че става дума за култова сграда - вероятно еднокорабна църква. Всъщност липсват каквито и да са следи от църковно строителство в укрепената територия, но съществуването на християнски култови сгради не може да се постави под съмнение, а тяхното локализиране е въпрос на бъдещи разкопки.

СТРОИТЕЛНА ТЕХНИКА И МАТЕРИАЛИ

Техниката на градеж на крепостните стени в крепостта на Девинград по нищо не се отличава от използваната при строежа на ранновизантийската крепост на отсрещния хълм Царевец.[48] В лицевата зидария на Източната порта на Средната част на крепостта са вложени огромни рустицирани квадри от пясъчник и варовик, споени с бял хоросан, примесен с едросчукана тухла, а фугите са обмазани с фин червен хоросан (Табл. I_1). Вътрешното ѝ лице, както и цялата източна крепостна стена са изградени от малки грубо оформени блокчета от пясъчник и същия по състав хоросан (Табл. I_2), като по този начин изцяло са построени северната и югоизточна крепостни стени и Южната порта на Западната част на

крепостта (Табл. II) и водопровода (Табл. III_2). И при двата вида облицовки вътрешността между тях е запълнена с блокаж от средно големи камъни и хоросан - т. нар. OPUS IMPLECTUM (Табл. I_3). Засега тухлени редове от OPUS MIXTUM при крепостните съоръжения няма засвидетелствани, но използването му при северната стена на водохранилището, която е включена в трасето на крепостната стена доказва неговата употреба. Тухлена зидария - OPUS TESTACEUM с квадратни тухли 0,33 х 0,33 х 0,35 м е използвана при вътрешната облицовка на водохранилището (Табл. III_1) и предполагаемата еднокорабна църква, а обикновени ломени камъни, споени с глина - за строежа на жилищните и производствени сгради по северния склон. Като прагове на вратите на двете порти са преизползвани профилирани каменни корнизи, като освен тях фрагменти от архитектурни детайли има и на други места в крепостта. Интересна особеност е запазената външна мазилка по лицевата зидария на Южната порта, направена с хоросан с почти червен цвят от ситно счукана тухла (Табл. II_3). Откритите големи фрагменти от плоски (TEGULAE) и извити (IMBRICES) керемиди по цялата площ на Западната част на крепостта; при Източната и Южна порта и водохранилището, показват вида на използваното покритие. Освен споменатите по-горе хоросани с различен състав са използвани и хидрофобен хоросан с червен цвят от стрита на прах тухла при вътрешната мазилка на водохранилището и водопровода, а хоросанът с малък примес от по-дребно счукана тухла, който се забелязва при Източната порта и добавения кожух към фланкиращата Южната порта кръгла кула, показва по-късни строителни етапи и преустройства в крепостта.

ДАТИРОВКА

Първият проучвател на крепостта К. Шкорпил предполага, че "западната и средната част на крепостта са изградени по-рано от източната, която произлиза вече от българско време".[49] Въз основа на резултатите от археологическите разкопки и откритите находки Ив. Велков отбелязва: "Констатираха се големи пожарища и разрушения в долните културни пластове на селището. В тези именно пластове се намират монети, метални и други предмети, които могат да се датират само до края на VI в."[50] Според него крепостта е съществувала вече по времето на император Юстиниян I (527 - 565 г.) и е разрушена при нахлуването на авари и славяни в периода 582 - 602 година.[51] В случая Ив. Велков, основавайки се на мнението на Ал. Рашенов[52], синхронизира съществуването на крепостите върху двата съседни хълма - Царевец и Девинград. Б. Султов също датира проученото от него водохранилище в VI в.[53] Тази датировка се приема от всички изследователи, докоснали се до проблемите на ранновизантийския град във В. Търново.[54]

Засвидетелстваният тънък културен пласт от IV в. с фрагменти от глинени съдове и монети на територията на крепостта обаче поставя въпроса за възникването на по-ранно селище и строежа на крепостните стени.[55] В случая от основно значение се явява установената еднаква строителна техника и материали с тези, използвани при изграждането на крепостта на отсрещния хълм Царевец, където също има находки - керамика и монети, както и останки от жилищна и

църковна архитектура от IV в.[56] Освен това според резултатите от цялостното проучване на крепостните стени на Царевец тяхното строителство е отнесено във втората половина на IV в.[57] Изтъкнатите паралели, наблюдения и изводи позволяват на този етап от проучванията, макар и без нови стратиграфски наблюдения, да се приеме, че крепостта върху хълма Девинград е изградена към средата и втората половина на IV или дори в самото начало на V век. В това отношение от особена важност се оказва откритото в западното подножие на крепостта, по десния бряг на р. Янтра, подградие (Обр. 3).

ПОДГРАДИЕ

До този момент от това подградие (Обр. 3) цялостно е проучена една сграда с базиликален план - по всяка вероятност християнска базилика[58] и други две масивни каменни сгради, които според значителните размери, оформление, пластични и архитектурни решения имат обществен, представителен характер.[59] Освен това с определен вид производствена дейност се свързва откритата тук пещ, която е определена като грънчарска на базата на сравнение с подобни пещи от Нове, датирани в IV - V век[60], може би една полувкопана постройка[61], а не е изключено и изсеченото в скалния масив водоснабдително съоръжение.[62] В пряка връзка с откритата базилика са проучените 9 християнски гроба от светски некропол, които според проучвателя принадлежат на "населението обитаващо хълма Момина крепост през ранновизантийската епоха - V - VI в."[63] Времето на изграждане и съществуване на проучените сгради и съоръжения изясняват откритите многобройни фрагменти сива римска и едрозърнеста ранновизантийска керамика, както и медните монети на император Констанций II (324 - 361 г.) - 1 бр.; на Теодосий II (408 - 450 г.) - 1 бр. и няколко обезличени фолиса от V в.[64] Така локализираното в западното подножие на крепостта подградие се оказва най-ранното от подградията на ранновизантийския град, възникнало около средата на IV в. (Обр. 1). Трябва да се подчертае, че то е в пряка зависимост от изграждането и съществуването на крепостта на хълма Девинград както по топографско положение, така и по хронология, а не с крепостта на отсрещния хълм Царевец, чиито подградия и допълнително укрепление се намират на другия (ляв) бряг на реката (Обр. 1). Разглежданото подградие обаче не може да се отдели от двете крепости, тъй като в отбранително и комуникационно отношение е в непосредствена връзка с тях, очертавайки по този начин един общ фортификационен и градоустройствен замисъл при тяхното изграждане.

ОПИТИ ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА НАИМЕНОВАНИЕТО

Въпросът за името на крепостта върху хълма Девинград все още не е решен. Единственото предположение в тази посока изказва В. Велков, извеждайки го от тракийското име Зикидева като вариант на често срещаното Сукидава[65], както и на факта, че това име е споменато от Прокопий в списъка на възстановените от император Юстиниян I (527 - 565 г.) крепости веднага след Никополис ад Иструм.[66] Използвайки това предположение, В. Динчев представи нови и сигурни доказателства, с които подкрепи и доразви тази идея. Въз основа на списъците на епископските средища от V - VII в. той доказва, че Зикидева е името не на

разглежданата крепост, а на целия ранновизантийски град[67], чийто център е крепостта на Царевец. Именно поради тази причина засега трябва да се приеме, че крепостта на хълма Девинград е имала друго, неизвестно име, различно от общото име на ранновизантийския град.

ХАРАКТЕР И ФУНКЦИИ НА КРЕПОСТТА

Независимо от многобройните нерешени проблеми, свързани с крепостното, жилищното и църковно строителство, водоснабдяването и планировката, както и въпросите за общата периодизация и етапи на изграждане на крепостта върху хълма Девинград, единодушно е мнението на проучвателите, че тя трябва да се разглежда като неделима част от ранновизантийския град В. Търново (Обр. 1). Така например Ив. Велков отбелязва: "Отначало двете крепости на Царевец и Момина крепост са представлявали заедно едно от най-значителните селища и укрепени места в областта на римския град NICOPOLIS AD ISTRUM и северните склонове на Балкана."[68] Я. Николова твърди, че: "Ранновизантийските крепости на територията на стария град са били обединени в един голям, добре укрепен град, който засега не е проучен изцяло."[69], а според Н. Ангелов крепостта на Девинград е строена заедно с тази на Царевец, образувайки единна крепостна система, като представлява част от ранновизантйския град.[70] Й. Алексиев също отбелязва, че: "Ранновизантийския град е бил разположен на двете крепости Царевец и Момина крепост."[71], докато според В. Динчев: "През ранновизантийската епоха е съществувала значителна агломерация от селища, която включва градския център върху хълма Царевец и сателитна структура Момина крепост, където се разполага значително укрепено селище."[72]

Представеното изследване, в което за първи път са събрани, анализирани и обобщени всички известни данни и археологически материали за крепостта върху хълма Девинград, позволява на този етап от проучванията да се направят важни изводи за нейния характер, предназначение и място в структурата на ранновизантийския град. На първо място трябва да се посочи мощната укрепителна система, включваща дълбоко ешелонирана отбрана, която се състои от няколко разположени една зад друга крепостни стени с добре охранявани порти, вътрешни укрепени ядра и напречни стени (Обр. 3). Жилищното строителство, вероятното съществуване на производствени постройки, както и осигуряването на питейна вода чрез скъпо струващи водоснабдителни съоръжения с подчертано обществен характер в така защитената територия, която е близо 180 дка (повече отколкото на крепостта върху хълма Царевец), показват присъствието не само на военен гарнизон, но и многобройно цивилно население. Подградието, което възниква едновременно и в пряка връзка с крепостта, подкрепя направения извод и същевременно позволява те да се разглеждат като части от една обща взаимносвързана структура с подчертано градски характер.

Крепостта на хълма Девинград без съмнение е била включена в ранновизантийската крепостна система по склоновете на Стара планина, чиято основна задача е била да отбранява подстъпите към десетте прохода в централната част на планината.[73] Именно във връзка с тази задача е конкретното военно-

тактическо предназначение на крепостта, която чрез взаимодействие с крепостта Раховец[74] и Кастела при Петропавловския манастир[75] е осъществявала охраната на пътя трасиран по Арбанашкото плато.[76] Освен това тя е контролирала подходите и пътните отклонения свързващи крепостите и подградията на ранновизантийския град с този път. Разглеждайки крепостта на Девинград като чисто фортификационно съоръжение, трябва да се изтъкне и нейното основно място (заедно с крепостта на хълма Царевец) за защитата на неукрепените подградия в подножията на отделните хълмове, като по този начин тя съвсем естествено се вписва в отбранителната система на ранновизантийския град (Обр. 1). Последният и най-важен извод обаче поставя въпроса за мястото на тази крепост в неговата обща градоустройствена структура. И двете крепости - на хълмовете Царевец и Девинград, са изградени през втората половина на IV в. В несъмнена връзка с тяхното строителство е и възникването на подградието, което обаче се намира в западното подножие на Девинград, а не на Царевец, където се локализира административния и културен център на града (Обр. 1, Обр. 3). Едновременно с това крепостите се намират на незначително разстояние една от друга - разделени само от реката и с много добра комуникационна мрежа помежду си (порти, пътни трасета и най-вероятно мостове). Тук е необходимо още веднъж да се подчертаят общите военно-отбранителни функции, като всичко това дава основание двете крепости да се разглеждат като единен укрепен възел в долината на р. Янтра.

Едновременното им възникване, непосредствената близост и особено важното им стратегическо положение показват целенасочен военно-тактически замисъл при тяхното планиране и изграждане както за отбрана на основните пътни комуникации и проходи в тази част на планината, така и за самия град. Издигнатите на отделните хълмове крепости са обединени в градоустройствено отношение от възникналите, може би във връзка с посочените функции, подградия в техните подножия (Обр. 1). Изтъкнатите основания за определянето на градския характер на крепостта на Девинград с нейното подградие обаче не позволяват тя да бъде разглеждана като самостоятелен градски център при наличието на крепост с представително обществено, църковно и жилищно строителство и с изявени религиозни и административни функции, каквато е издигнатата на съседния хълм Царевец. В същото време направените изводи и заключения показват, че на Девинград не е изградена една обикновена крепост от Старопланинската отбранителна система или сателитна крепост на ранновизантийския град. Установените военно-отбранителни, комуникационни и градоустройствени връзки дават достатъчно основание на този етап от проучванията да се настоява, че тази крепост може да се разглежда единствено като самостоятелно градско ядро, включено в единната отбранителна система и обща структура на ранновизантийския град във В. Търново.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Търново - ИБАД, I, 1910,

124 - 127.

[2] **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост до Търново - ГНМ, VII, 1942, С. 1943, 61 - 71; Старото Търново. Разкопките на Момина крепост през 1942 - 1943 г. - ИПр, II, 1945 - 1946, кн. 1, 96 - 102.

[3] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 101.

[4] Резултатите от тези разкопки не са изцяло публикувани.

[5] Изключение в случая прави Д. Овчаров разглеждайки съвсем накратко Източната порта на крепостта в проучванията си на ранновизантийските крепости от V - VII в. - В: Ранновизантийски и български крепости (V - X в.), С., 1982, 40 - 41.

[6] **Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище - В: История на В. Търново, т. 1, С., 1986, с. 43; **Писарев, Ат.** Материалната и духовна култура на хълма Царевец през ранновизантийския период - Във: В. Търново, 1185 - 1985 г., В. Търново, 1985, с. 36; **Николова, Я.** Търново в светлината на новите археологически проучвания - Във: В. Търново в историческата съдба на българския народ, В. Търново, 1985, с. 19; **Алексиев, Й.** Ранновизантийския град във В. Търново - В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Ст. Ваклинов, В. Търново, 1994, с. 24; **Dintchev, V.** Zikideva - an example of Early Byzantine Urbanism in the Balkanes - Arheologia Bulgarica, I, 1997, 3, p. 65.

[7] **Тотев, К., Е. Дерменджиев,** За функциите на ранновизантийското укрепление край р. Янтра във В. Търново - ИИМВТ, XII, 1997, 143 - 155.

[8] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 57.

[9] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 96.

[10] **Овчаров, Д.** Ранновизантийски и български крепости (V - X в.), с. 57.

[11] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124, бел. 1.

[12] Пак там, с. 126.

[13] Пак там, с. 127.

[14] **Николова, Я.** Жилищната архитектура в Търново през XII - XIV в. - Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", VII, кн. 2, 1970 - 1971, Исторически факултет, 103 - 104.

[15] Непубликувани разкопки на Б. Султов през 1962 г.

[16] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124.

[17] **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост, с. 65.

[18] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124.

[19] **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост, 63 - 71.

[20] **Ангелов, Н.** Крепостни стени, порти и кули на хълма Царевец в гр. В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г. - ИОМВТ, III, 1966, с. 13.

[21] **Велков, И.** Разкопките на Момина крепост, 67 - 68.

[22] **Овчаров, Д.** Цит. съч., 40 - 41.

[23] Ние представяме в два варианта графична възстановка на архитектурния вид на Източната порта. На първата реконструкция съзнателно не е представен керемидения покрив, за да се получи по-ясна представа за цялостната форма и

очертания на портата (Обр. 5).

[24] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124.

[25] Пак там, с. 126.

[26] Пак там, с. 126.

[27] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 100; Непубликувани разкопки на Б. Султов през 1962 - 63 г.

[28] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 126.

[29] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, 98 - 99.

[30] Пак там, с. 98.

[31] **Бобчев, С.** Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепване на античните градове - ИАИ, XXIV, 1961, с. 141.

[32] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 126.

[33] Пак там, с. 127.

[34] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост., с. 99.

[35] Във вид на недълбок ров се е очертавала напречната крепостна стена, спускаща се по северния склон на Царевец - от Лобната скала към р. Янтра, открита от К. Шкорпил - Цит. съч., с. 134.

[36] **Дочев, К.** Стари римски пътища в Централна Долна Мизия (II - IV в. сл. Хр.) - В: Сб. Ряховец, В. Търново, 1994, с. 69.

[37] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 100.

[38] Представените данни за водохранилището и водопровода към него са резултат от лични терени обхождания и наблюдения. Използвани са сведения и чертежи публикувани от **Biernatska - Lubanska, M.** Wodociagi rzymske i wczesnobizantyjske z obszaru mezji dolnei polocnej tracji - Biblioteca antiqva, vol. XII, Wratislaviae, 1973, 252 - 253, както и информация, съдържаща се в дневниците от разкопките през 1962 - 63 г. на Б. Султов, съхранявани в НСФ на отдел "Археология" при Исторически музей - В. Търново. Дневниците ми бяха предоставени от зав. отдела н. с. П. Владкова, за което отново й благодаря.

[39] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 121.

[40] Пак там, с. 124.

[41] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 99. Това предположение се подкрепя отчасти и от откритите при обхождането на тази част от крепостта парчета шлака.

[42] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 127.

[43] **Писарев, Ат.** Цит. съч., 30 - 31.

[44] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 99.

[45] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 126.

[46] Във връзка с възможността това да са останки от средновековни български градежи заслужава коментар цитираното от К. Шкорпил (с. 127) предание, че тук, в източната част на крепостта, "в старо време е имало женски манастир, от който е произлязло сегашното наименование на крепостта "Момина крепост" (Къз-Хисар)". Несъмнено е разминаването между името на местността и съществуването на манастир, тъй като в подобни случаи топонимът е свързан

конкретно със същността на обекта - например Манастирище, Църквище, и др., или пък отбелязва името на светеца, който е патрон на църквата или манастира. Проверена беше възможността в този район да се е намирало по-старото (средновековно) село Шереметя. Оказа се, че селото наистина е било разположено на друго място, но не в тази посока, а на 0,5 км на изток, в района на Голямата чешма. Тези сведения ми бяха предоставени от Р. Цонева и Ст. Бейков, уредници в отдел "История на България XV - XIX в." в Исторически музей - В. Търново.

[47] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 124.

[48] **Вълов, В.** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец през 1966 - 69 г. - В: Царевград Търнов, т. 5, 1992, с. 70; **Ангелов, Н.** Крепостни стени, порти и кули на хълма Царевец, с. 13.

[49] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 127.

[50] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 101.

[51] Пак там, 100 - 101.

[52] **Рашенов, А.** Възстановяване на крепостта Царевец в гр. Търново. - ГНМ, VI, 1932 - 1934, С., 1936, 389 - 391.

[53] **Biernatcka - Lubanska, M.** Op. cit., p. 253.

[54] Виж цитираната в бележка 6 литература.

[55] **Ангелов, Н.** Римското и ранновизантийско селище, с. 41; **Николова, Я.** Търново в светлината на последните археологически проучвания, с. 18. Заслужава внимание предположението на В. Велков (За етническия облик на населението на късноантичния град на хълма Царевец във В. Търново. - в. "Велико Търново" от март 1990, с. 3), основано на известията на Йорданес (ЛИБИ, т. 1, 1958, с. 328) и на Изидор Севилски (ЛИБИ, т. 1, 1958, с. 391), че на хълма Девинград се е намирало едно от селищата на готите - ариани, заселени в околностите на Никополис ад Иструм през 348 г.

[56] **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. - В: Царевград Търнов, т. 1, С., 1973, 272 - 273; 335; **Вълов, В.** Цит. съч., 23 - 24; **Велков, В.** Цит. съч., с. 3.

[57] **Вълов, В.** Цит. съч., с. 183; **Алексиев, Й.** Цит. съч., с. 24.

[58] Непубликувани разкопки на Христо Нурков през 1965 г.

[59] **Робов, М.** Керамична пещ в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИИМВТ, XII, 1997, 139 - 140.

[60] Пак там, 138 - 139.

[61] **Николова, Я.** Две нови жилища в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИОИМВТ, IV, В., 1968, 59 - 60.

[62] **Робов, М.** Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във В. Търново. - ИИМВТ, IX, 1994, с. 144.

[63] **Николова, Я.** Нови данни за плана на средновековния Търновград. - Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 14.

[64] **Дочев, К.** Монетни находки от хълма Момина крепост във В. Търново. - ИИМВТ, IX, 1994, 125 - 127.

[65] **Велков, В.** Zikideva = Σykidava = на днешно В. Търново. - В:

Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов, В. Търново, 1986, с. 168.

[66] ГИБИ, т. 1, 1959, с. 177.

[67] **Dintcev, V.** Op. cit., 67 - 69.

[68] **Велков, И.** Старото Търново. Разкопките на Момина крепост, с. 101.

[69] **Николова, Я.** Търново в светлината на новите археологически проучвания, с. 19.

[70] **Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище, с. 43.

[71] **Алексиев, Й.** Цит. съч., с. 124.

[72] **Dintcev, V.** Op. cit., 67 - 69.

[73] **Овчаров, Д.** Цит. съч., с. 20; **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долен Дунав (VII - XI в.), В. 1982, с. 12.

[74] **Бъчваров, И.** Монети от Ряховец, В. Търново, 1994, 8 - 19.

[75] **Славчев, П.** Лясковец в миналото, В. Търново, 1994, с. 22.

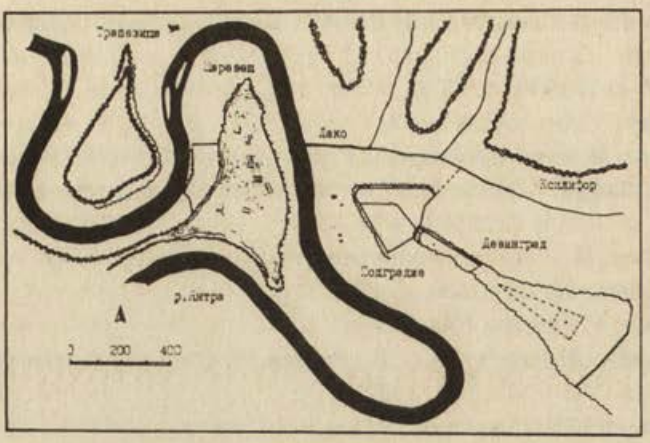
[76] **Дочев, К.** Стари римски пътища в Централна Долна Мизия, с. 69.

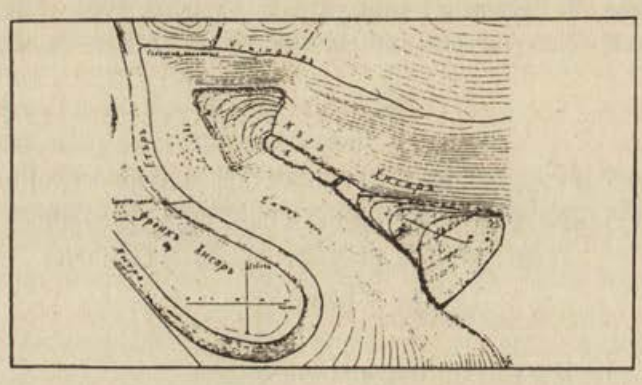
THE EARLY BYZANTINE FORTRESS ON THE DEVINGRAD HILL IN VELIKO TURNOVO. FORTIFICATIONS, WATER-SUPPLY SYSTEM, DWELLINGS, PLANNING AND DATING
(Summary)

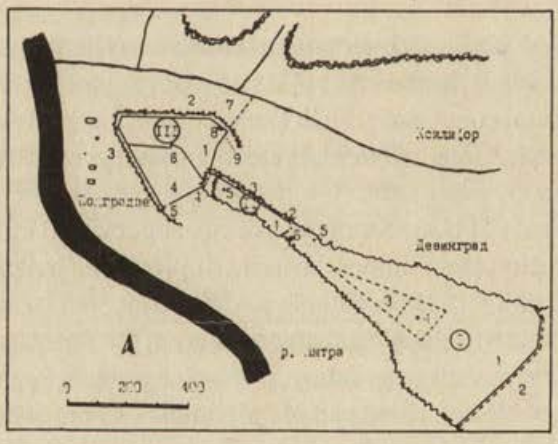
Evgeni Dermendjiev

This is the first study wich contains exhaustive, systematic. analysed knowledge about the early Byzantine fortress on the Devingrad hill in Veliko Turnovo, including a general conclusion. Such knowledge is founded on the results of archaeological excavations and field research. In addition to detailed treatment of the defensive walls, gates, towers, water-supply system, dwellings and fortress planning, attention is drawn to some previously unpublished fortifications. On the basis of stratigraphic observations, unearthed objects and building technique, the construction of this fortress is datable to the second half of the fourth century. Fortification and town-planning characteristics of the fortress on the Devingrad hill and its suburb, as well as its dating, give good grounds for the conclusion that the fortress was a self-contained part of the complex whole of the early Byzantine city within the area of present-day Veliko Turnovo.

Translated by Juliana Angelova

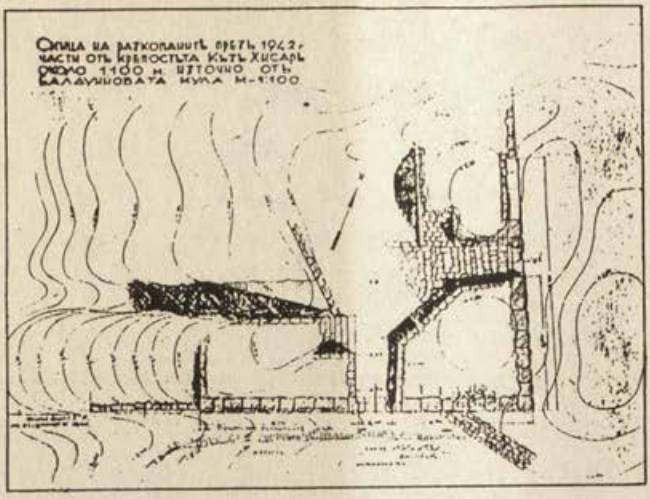

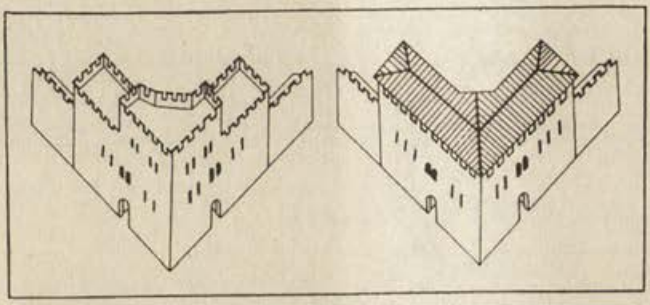

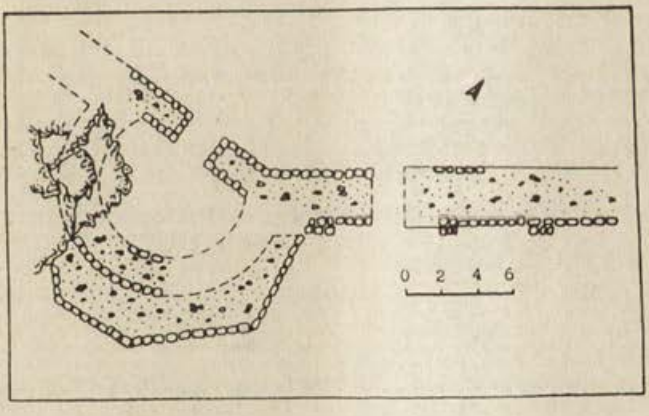
Обр. 1. План на проучените крепости и подградия на ранновизантийския град във В. Търново.

Обр. 2. План на крепостта на хълма Девинград (по К. Шкорпил).

Обр. 3. План на крепостта на хълма Девинград и подградието.

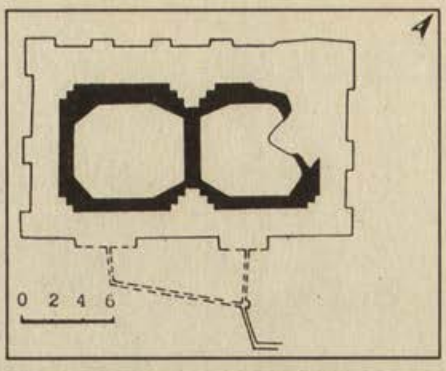

Обр. 4. План на Източната порта на Средната част на крепостта (по И. Велков).

Обр. 5. Източната порта на Средната част на крепостта - реконструкции.

Обр. 6. План на Южната порта на Западната част на крепостта.

Обр. 7. План на водохранилището при североизточния ъгъл на Западната част на крепостта (по М. Биернадска).

Обр. 8. Общ изглед на крепостта - от югозапад.

1.

2.

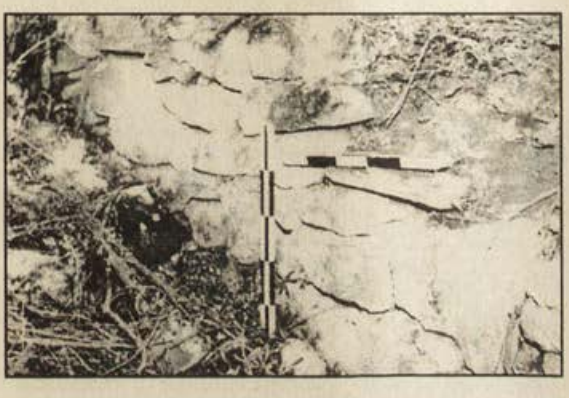
3.

Табл. I. Крепостни стени.

1. Квадров градеж от Източната порта на Средната част на крепостта.
2. Вътрешно лице на Източната порта на Средната част на крепостта.
3. Блокаж на северната крепостна стена на Западната част на крепостта.

1.

2.

3.

Табл. II. Крепостни стени.

1. Външно лице на югоизточната крепостна стена на Западната част на крепостта.
2. Вътрешно лице на югоизточната крепостна стена на Западната част на крепостта.
3. Южна порта и фланкиращата я кула на Западната част на крепостта.

1.

2.

3.

Табл. III. Водоснабдителни съоръжения.

1. Тухлена облицовка на южната стена на водохранилището в Западната част на крепостта.
2. Водопровод.
3. Каменно корито за чешмата при водохранилището.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

СРЕДНОВЕКОВНАТА И ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КУЛТОВА АРХИТЕКТУРА НА ТЪРНОВО (XIII - XIX в.)

(Приемствеността като основа за развитието на търновските църкви)

МАРГАРИТА ХАРБОВА

Великотърновските църкви - средновековни, възрожденски и следосвобожденски, съхраняват духа на българското православие, силата на излъчване на духовно осветеното място и изявяват присъствието на християнската общност в селищната среда. Те се възприемат и днес като възлови опорни точки за градоустройствената структура, участват като основни ядра в съвременния живот на старопрестолния град. Тези селищни и манастирски църкви, изграждани и преустройвани в различни периоди от историческото развитие на града, разкрили изцяло или частично своите тайни, пазят свято паметта на старинния град, своето силно въздействащо пространство и изявяват ролята на приемствеността като основа за развитието на културното строителство (фиг. 1).

Неизменни остават във времето посланията на християнската църква като дом на Бога и храм на човека, като място за духовно усъвършенстване, за единение чрез словото и песнопението. Архитектурното пространство, силата на символа, стенописите, иконописта, дърворезбената украса, произведенията на художествените занаяти чрез своето взаимодействие създават силно въздействащата атмосфера на храма. Създадената хармония се усвоява и възпроизвежда във всеки следващ исторически етап, оставил свой знак за развитието на храма, в неговото разширяване и принудително създаване на нова архитектурна среда, под диктата на нови обществено-политически условия. Независимо от превратностите на времето обаче интериорът на храма създава заложения творчески потенциал, своето духовно излъчване, архитектурно-художествения заряд, изявен в пространството.

Характерно е възприемането на "святото място" с неговата концентрация на духовна енергия, с възпроизвеждането на "чудодейната сила", белязана със знаците на вярата - кръст, икона, свещена вода, свещена скала, като елементи на свещеното пространство. Духовно осветеното място е свързано с преклонение и общение с прадедите, с паметта и традициите на етническата общност и неговата сила се възпроизвежда дори след продължителен период на изоставяне след разрушение от природни стихии или неприятелски нападения. В периоди на иноверско владичество мястото на християнския храм е знак за националната идентичност и неговото възраждане със средствата и възможностите на покореното местно население е от съществена важност. Извършваните магичес-

ки практики, свещенодействието, възвръщат "силата на мястото", неговата святост.Възстановяват се духовните измерения на етноса, мястото му чрез съхранената традиция и символиката на храма в структурата на селищната среда, макар и без подчертана изява в общия силует. Продължава, макар и на "народностно ниво", развитието на църковния интериор като съсредоточие на изкуствата, съобразени с човешкия мащаб и светоусещане, претворили човешката представа за Божествения свят. Характерен пример е църквата "Св. Георги" в така наречената "Асенова махала", където личат основите на апсиди от по-стари храмове, върху които стъпва по-късно изградената, съхранила най-святото място - олтарното пространство. Макар и обезличена след превземането на града от османските турци през 1393 г., покрита със скатен покрив, във вътрешното пространство въпреки преустройствата може да бъде "разчетена" по-ранната пространствена организация, твърде близка до съхранената до наши дни църква "Св. Петър и Павел". Би могло да се предположи, че над средището в молитвения салон (наоса) се е издигал във височина купол (фиг. 2), стъпил върху свободно стоящи колони. Разширението в западна посока през XVI в. бележи следващ етап в развитието на храма при съхраняване на "святото място".

Духовното излъчване на святото място се възприема и използва и от османците след завладяването на старопрестолния град. В новосъздаваните средищни ядра и мюсюлмански махали, изграждани на мястото на заварени средновековни структури, на мястото на християнски храмове, изцяло или частично разрушени, израстват ислямски култови ансамбли или отделни джамии, възвестяващи чрез архитектурата на храма победата на исляма. Типичен пример е изградената от Фируз бей - един от изтъкнатите военачалници на Баязид I , Хисар джамия, северозападно от двореца на българските царе, върху основите на разрушена църква на хълма Царевец (фиг. 1).

Ако се приеме хипотезата за съществуването на средновековен жилищен квартал от времето на Второто българско царство, разположен между двете извивки на реката, южно от хълма Трапезица, защитен от напречна крепостна стена[1], би могло да се предположи съществуването на християнски църкви, на местата на които след XIX в. се изграждат църквите "Св. Спас" (1861), "Св. Константин и Елена" (1873), "Св. Богородица", следвайки законите на приемствеността (фиг. 1).

Паметта на "святото място" бележи силата на етнокултурния корен, който през XIX в. намира условия и възможности за изява чрез архитектурата на храма - чрез кули-камбанарии, куполи, пластично членение на фасадите като елементи и акценти на селищния силует; както и в градоустройствената тъкан, продължила своето развитие. Християнската общност, съхранила във вековете на османското владичество спомена за своето минало, запазила в съзнанието на поколения наред светите места от българското средновековие, като знаци на свободната си държавност, намира чрез архитектурното пространство една от формите на своето възраждане. В наслояването на архитектурно-градоустройствените пластове във Велико Търново се откроява особено ярко

характерът на Българското възраждане, в основата на което остава заложен творческият потенциал в структурирането на селищната среда от времето на Българското средновековие.

В началните векове на османското владичество чрез съхранените и продължили своето съществуване и развитие селищни и манастирски църкви се запазва великата тайна на духовно общение вътре в храма, мистиката, създавана в пространството чрез декоративни елементи, чрез стенописите и иконите като своеобразни мостове между човека и Бога. С нови изразни средства и по-голяма свобода на изказа търновските църкви, градени през XVIII - XIX в., продължават във времето архитектурно-строителната традиция и подчертават свободата на човешкия дух чрез устрема на пространството нагоре към свода или купола като покритие на молитвения салон, чрез осветлението - все по-обилно и умело насочено, изявило по нов начин жизнеността и сиянието на християнския храм, чрез подчертано по-големите размери на църквите, създаващи ново самочувствие и достолепие на християните. Кулите-камбанарии, куполите се изявяват отново като акценти в селищния силует, бележат мястото на източноправославния храм, ролята му в структурирането на градската среда. Църквите, градени в този нов етап в развитието на културното строителство - "Св. Константин и Елена", "Св. Кирил и Методий", "Св. Богородица" и др., обаче съжителстват със запазили своя архитектурен образ автентични църкви от Второто българско царство, сред които се откроявала църквата "Св. Петър и Павел", "Св. Богородица" и др.

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ЦЪРКВИ НА СТАРОПРЕСТОЛНИЯ ТЪРНОВГРАД

Българското средновековие в Търново, превръщането на града в столица на Второто българско царство, и чрез символичния знак - освещаването на църквата "Св. Димитър Солунски", издигната от търновските боляри - братята Асен и Петър при обявяване въстанието срещу византийската власт в 1185 г., отбелязва чрез християнското културно строителство ролята на града като духовен и културен център на възстановената българска държавност.

В **"столичния период" на града** (1185 - 1393) църковната архитектура бележи своята кулминация. В укрепеното градско ядро, обхващало скалистото плато на хълма Царевец се изграждат дворцовата църква, патриаршеската "Св. Възнесение Господне", спомената в Синодика на цар Борил като **"майка на църквите в българското царство"**; значителен брой манастирски и енорийски църкви, които се откроявали като архитектурни доминанти на фона на крепостните стени, следващи и доизграждащи във височина живописните извивки на скалния масив. Характерен елемент за голяма част от тези църкви е куполът със своя висок барабан, възприеман като акцент за уличните пространства и малки площадни уширения във вътрешното, укрепено пространство, но и при поглед отвън - от околните - Трапезица, Света гора, Девинград и Арбанашкото плато, както и от средновековните жилищни квартали.Патриаршеският ансамбъл, изграден на най-

високата тераса на хълма Царевец - изявеното от терена военно-стратегически и добре защитено място, стъпва върху останките от укрепен манастир от XII в., а патриаршеската църква е съобразена с основите на ранновизантийска базилика. Подчертана е приемствеността на духовно осветеното място.

- **В жилищния квартал, наречен "Новий град"**, или Асенова махала, обхванал срещуположните склонове на хълмовете Царевец и Трапезица и поравнинните участъци покрай двата бряга на река Янтра, са разкрити останките на пет манастирски ансамбъла, сред които се откроява царският манастир "Великата лавра" с църквата "Св. 40 мъченици", с неговата представителна функция и възлово място в структурата на старопрестолния град.Разкритите северно от манастира - по днешната улица "Кл. Охридски", каменни сводове в приземните етажи на средновековни жилищни сгради, надстроени в по-късен исторически етап, доказват съжителството на манастирските братства и местното християнско население, както и ролята на манастира като духовно, културно-просветно, но и производствено средище за добив на желязо според археологическите проучвания. Това разкрива особеното значение на градските манастири като възлови композиционни ядра за развитието на селищната структура, както и включването им като самостоятелно отбранявани ядра в отбранителната система на престолния град. Разкритата крепостна стена с нейните отбранителни кули, следваща извивката на реката, доказва включването на манастира "Великата лавра" като елемент в системата за отбрана. Северно от царския манастир, покрай брега на реката, са изградени и манастирът "Света Богородица" и на североизток - манастирът "Св. Петър и Павел" (фиг. 1), а срещу него - на срещуположния бряг, се е издигал манастирът около другата царска църква - "Св. Димитър". Съществуват данни, че и църквата "Св. Георги", изградена в подножието на хълма Трапезица, е била също манастирска. Трябва да се предположи, че населението на укрепения средновековен жилищен квартал, характерен със съсредоточието на пет манастира, е било пряко свързано с това духовно и културно присъствие и е представлявало част от интелектуалната среда на града със своето участие в религиозния и просветен живот. Липсата на махленски църкви в тази част на града доказва ползването на манастирските като средища на религиозна и просветна дейност.

Старопрестолният Търновград се е налагал безспорно като възлов духовен административно-управленски и културно-просветен център на Второто българско царство, с подчертан стремеж да се равнява с Цариград, да се наложи и като "опора за православната вяра и официалната църква"[2], със свое специфично зониране и органично вписване в природната даденост. При поглед от укрепените ядра на хълмовете Царевец и Трапезица - "Царевград Търнов" и "Градът Трапезица", особено внушително и силно въздействащи са се възприемали манастирите в квартала "Новий град", открояващи се със своята композиционна схема и куполи на манастирската църква като доминанти и знаци за духовната принадлежност на ансамблите, налагащи се и със своя обем над каменните къщи, долепени една до друга, следващи денивелацията на скалис-

тите склонове.

"Градът Трапезица", разположен на платото на едноименния хълм, е характерен със съсредоточието на значителен брой малки църкви и манастира, съграден при царуването на Асен I през 1196 г. за полагане мощите на българския светец Иван Рилски, пренесени от Средец в Търновград. Мощите били положени в манастирската църква "за утвърждаване на нашето благочестиво царство" - по думите на патриарх Евтимий, като по всяка вероятност заварена църква била разширявана неколкократно, за да се създаде възможност за събирането на по-голям брой богомолци, дошли от близо и далеч. Частичните археологически проучвания в тази част на града обаче не дават възможност за определяне характера на градоустройствената схема, както и социалния състав на населението, живеещо там. Във времето на цар Иван Александър, в църквата "Св. Апостоли" на Трапезица били поставени мощите на великомъченик отшелник Гавраил Лесновски.[3] Ако се приеме предположението, че и тази църква е прераснала в манастирска, чието местоположение в селищната среда все още не е установено, както и обстоятелството, че разкритите досега 17 църкви са малки, еднокорабни, с дължина не по малка от 10 м и само две от тях са с куполи, би могло да се направи опит за "разчитане" на характера и структурата на това обособено укрепено ядро на столичния град, наричано в писмени извори **"славния град Трапезица"** - според определението на патриарх Евтимий, или "град Трапезица" (в Драгановия миней, църковна служба на Св. Иван Рилски). Това дава основание да се търси създаването на градска среда, в най-северната част на която се откроява самостоятелно отбраняван ансамбъл с възлово военно-стратегическо предназначение; в югозападната част - манастира "Св. Иван Рилски"; в южната част - манастира "Св. Апостоли". Някои от малките параклиси вероятно са бележели местата на богати, укрепени феодални жилища, долепени едно до друго, създаващи своеобразна селищна структура със своя улична мрежа, съобразена с изискванията на отбраната - с местата на порти и отбранителни кули.

Етимологията на думата "трапеза" или умалително "трапезица", нейната старинна семантика - олтар, жертвеник, място за свещенодействие, "Божа трапеза", на която се "служба служи"[4] , на която са събрани всички светци, дава възможност за определяне, макар и все още хипотетично, първоначалната функция на това обособено, добре укрепено ядро в структурата на Търнодград като свещеното пространство на "Богохранимия град". Според средновековните извори цар Асен I построил църква и манастир на името на "Св. Апостоли", където били положени мощите на Гавраил Лесновски[5], а не във времето на цар Иван Александър. Това означава, че и двата манастира, съхранили мощите на светци, са съградени наскоро след обявяването на града за столица на Второто българско царство. Започналите вече археологически проучвания на Трапезица ще дадат възможност за разкриване структурирането свещеното пространство в средновековния град, където са имали възможност за престой монаси и богомолци от близо и далеч. Мощите на Св. Петка, поставени в дворцовата

църква на Царевец, на Св. Иларион Мъгленски - в царската църква "Св. 40 мъченици", не са били достъпни за всеки, дошъл да се докосне до чудотворната им сила. Необходимо е било създаването на обособено, но добре защитено място за духовно общение и размисъл и това превръщало града в богоизбран религиозен център.

Царевград Търнов, изграден на високото, естествено изградено скалисто плато на хълма Царевец, съсредоточил представителните функции на града - обществени, духовни и културни, се налага със своята специфична атмосфера. Ярко изявените в пространствената организация **патриаршески ансамбъл** с църквата "Възнесение Господне", **царски дворец** със своята църква, манастирските ансамбли във възлови за отбраната стратегически места, **болярски жилища** зад високи каменни зидове, подчертават отбранителния характер на селищната среда. Чувството за представителност и хармонично единство е постигнато във вътрешните пространства на жилищните и манастирските ансамбли, за които църквата се налага като архитектурна доминанта, но и участва в общия селищен силует.

След двувековното византийско владичество българите са търсили отново да изявят чрез държавността и религията своята самоличност, и то в селищната структура на престолния град - там, където се посрещат чужди пратеничества, където чрез архитектурата се създават знаците на новото царство. Там те търсят новия образ и на храма, който да призове и приюти, да изяви присъствието си в градската среда, да задържи погледа на всеки, посетил града за първи път.

Сред каменните зидове на долепените една до друга двуетажни къщи, оформящи уличните пространства, се откроявали още по-подчертано живописните фасади на църквите, градени с редуването на камък и тухла, с разноцветните керамични "панички", които обрамчвали отвори на врати и прозорци, слепите арки, стройните барабани и куполи. Със своя начин на градеж храмът създавал жизнеутвърждаващо чувство, усет за хармония и овладян устрем нагоре. Обикновено малки, еднокорабни или кръстокуполни в план, църквите въздействали силно и непосредствено с интимното си вътрешно пространство, със своя творчески заряд и степенуване на възприятията. Човек възприемал в архитектурното пространство словото, поезията в текста, музиката, светлината, "разказа на стенописите", обединени в една идея, в едно цяло, особено живо и образно възприемано в ритуала. За средновековния човек това общение с Космоса е било от особено значение.

Представителната част на Царевец изявявала по свой начин образа на "богохранимия" град, в който символът на православната вяра се откроявал в селищната среда наред с държавните знаци, с крепостните стени и кули, внушаващи чувство за сигурност и непревземаемост. Храмът се вмества умело в социалното и в архитектурното пространство на града, изразил изискванията и възможностите на времето.

Присъствието на царя и посещаващите го високопоставени особи, на патриарха и представителите на висшия клир, на висши боляри, изисквало подчертания

стремеж към показност и прослава на българското царство. Блясъкът на храма както при поглед отвън, така и във вътрешното пространство е знак за прослава на Бога и изява на царството, неговата духовна и воинска мощ, както и за укрепване самочувствието на християните.

Кръстокуполните църкви - патриаршеската, царската, на манастира при Френкхисарската порта, възприели една и съща планова схема, но включени по различен начин в пространствената организация на култовия или владетелския ансамбъл, въздействат по различен начин - долепени до крепостния зид или свободно стоящи (фиг. 2 - А, Б, В). Откроява се с размерите си патриаршеската църква "Възнесение", която, възстановена в наши дни, макар и в известна степен без вярно чувство към пропорциите и ролята на стенописването в храма, създава и днес представа за средновековното архитектурно пространство и неговото въздействие.

Разкрити са и други кръстокуполни църкви: кръстокуполни от типа "стегнат кръст", както и еднокорабни, покрити с полуцилиндричен свод и скатен покрив - обикновено квартални църкви, които са съжителствали в укрепеното пространство на Царевград Търнов, създавали специфичното очарование на укрепеното градско ядро.

Ясно изявен е градският начин на живот. Освен укрепените жилища на феодали, висши духовници манастирските и владетелските архитектурни ансамбли, в обособените квартали, изграждани около малка църква, са жилищните и производствени сгради на обслужващото население - занаятчии, търговци, строители, художници, а покрай крепостните стени - кварталите на защитниците на крепостта. Зонирането в археологически проучените части на Царевец се "разчита" добре. Разкритият занаятчийски квартал в зоната на ранновизантийската порта на югозападната крепостна стена показва обединяването на производствената дейност в приземните етажи, и жилищна - в горния етаж. Малката еднокорабна квартална църква, градена от полуобработен камък на калова спойка, е била украсена с глазирани панички с кръгла форма и четирилистни детелини.[6] За богатата декоративна украса говорят откритите стъклени мозаечни кубчета с различни цветове, които заедно със стенописите са обогатявали интериора, придавали му особена интимност и настроение. Пищната украса в интериора е била характерна както за представителните, така и за малките квартални храмове. Употребата на декоративна керамика и разноцветни мозаечни кубчета през Средновековието показва колко обичани са били полихромията и декоративните ефекти в културата архитектура на този град[7], архитектура, която придавала специфичния характер на градския живот зад крепостните стени, порти и кули в укрепеното и ограничено вътрешно пространство.

Манастирите, включени в структурата на Царевград Търнов като книжовни и просветни средища, като възлови ядра за градската среда,са поемали по всяка вероятност функцията на духовни и светски училища. Манастирската църква обаче е привличала и населението в определени календарни празници, превръщала

манастира в място за духовни и социални контакти. Градските манастири са органично свързани с живота в укрепеното ядро. Те представлявали школа за обучение и придавали на укрепеното пространство характера на културно средище, като съсредоточие на духовна и творческа енергия. В продължение на повече от два века те се развиват и доизграждат, налагат се като духовни центрове за Европейския Югоизток; в тях се раждат нови идеи, създават се уникални художествени произведения.

Търновските църкви се стремят да се равняват с Цариградските, но подчертан е стремежът им да изявят своята индивидуалност при една по-голяма свобода и артистичен усет при третирането на фасадите - създаването на така наречения "живописен стил". Малките размери на храма, блясъкът във вътрешното пространство, силното въздействие на архитектурните форми и символи приближават човека до представата му за Бога, водят до естественото единение на общността в рамките на средновековния квартал, на манастирския ансамбъл, на патриашеския и на царския дворец.

Социалната стратиграфия на феодалното общество се изявява и чрез архитектурата на храма. Обикновеният човек, обслужващ с труда си благосъстоянието и разцъфтяването на Царствения град, усъвършенстването на материалната и духовната сфера, сигурността и отбраната във време на опасност, има своя функционална и пространствена организация, своя архтектурна среда в рамките на квартала, на манастира по време на календарни празници, на своята малка квартална църква. Творецът - живописец, ваятел, писател, който се стреми чрез хармонията и съвършенството да изяви своята принадлежност към Царството на човека и Бога, не проявява явно стремеж към благосъстоянието в дома или в манастирската килия, а живее с богатството на интериора - средата, която създава за другите.

Търговецът, занаятчията със своята производствена дейност в приземния етаж и жилище на нивото на горния етаж търси най-близкия квартален храм, но общуването му с архитектурата на Царевград е по-често в ежедневието му. Той възприема богатството на феодалната аристокрация, на царя и патриарха отвън - няма достъп до техните храмове и параклиси, до техния духовен живот. Той остава в рамките на своята общност и малцина са тези, които успяват сами или чрез потомството си да се приобщят към друга прослойка на феодалното общество.

Градоустройствената структура, архитектурата изявяват взаимодействията **"етнос - религия - култура"** в селищната среда, осигуряват функционалните взаимовръзки между отделните елементи, като открояват върховенството на царската и духовната власт; градските манастири като религиозни и културни средища за общността и кварталните църкви като центрове за отделната махала. Всичко това създава уникалния архитектурен образ на градската среда, нейното индивидуално, но силно емоционално въздействие, което се е запомняло от пътешественици, пратеници и хора от близо и далеч, посетили Царевград Търнов или го обсаждали, за да го завладеят...

Погледите на всички били насочени към центъра - Царевград, към който са гравитирали и останалите елементи - Градът Трапезица, Новия град, кварталите по склоновете на хълма и платото на Девин град, квартала на чужденците - Френк хисар, жилищния квартал, наричан по-късно "Болярската махала", както и манастирите, разположени по склоновете на хълма Света гора - южно от хълмовете Царевец и Трапезица, оформящи духовното ядро на престолния град. Там е била концентрирана духовната мисъл и творческа енергия на царството, обособена, откъсната от шума и съблазните на градския живот, но в същото време в близко съседство с царския двор и патриаршията. Липсата на целенасочени археологически проучвания на Арбанашкото плато затрудняват все още убедителното приобщаване на селищната структура, създадена на това възлово стратегическо място за средновековния Търновград, към единната градска среда. Всеки един от споменатите структурни елементи обаче подчертава мястото и ролята на Царевград Търнов като композиционен център, възлово средище за развитието на града, на неговата функционална и пространствена организация, на единната система за отбрана, както и единната духовна общност, включваща в цялостния организъм големия брой квартални църкви и градски манастири (фиг. 3 - А).

Сред манастирите се откроявала **"Великата лавра" - царският манастир** с църквата "Св. 40 мъченици", изграден в подножието на хълма Царевец, включен в системата за отбрана на града при подход откъм реката, свързан чрез изсечения в скалите път през малката Асенова порта с Царевец и двореца. Внушително въздействали манастирските ансамбли в Новия град при поглед от хълма Царевец. Откроявали се манастирските църкви с блеснали от слънцето куполи - "Св. Димитър", "Св. Петър и Павел", "Св. Богородица Темнишка" и "Св. Георги". Би следвало да се очаква, че и най-голямата от тях църква "Св. 40 мъченици" се е откроявала със своя купол. Редица по-късни преустройства, масовото събаряне на куполи и кули-камбанарии на християнски църкви след завладяването на града от османските турци в 1393 г. и покриването им със скатни покриви, обезличава заварените храмове, изменя рязко градския силует, нарушава духовната организация. Макар и бавно, и мъчително, духовната общност, включваща селищни църкви на мястото на градски и извънградски манастири, се възражда отново, въпреки ограниченията, налагани от османската, иноверската власт.

В началните векове на османското владичество **царската църква "Св. 40 мъченици"** продължава съществуването си като християнски храм със свой некропол, но след сериозни преустройства, унищожили напълно архитектурния образ, силата на въздействие на християнския храм при поглед отвън; запазва се само част от вътрешното пространство - стенописите, каменните колони - "Омуртаговата", "Крумовата" и на цар Иван Асен II. В по-късен етап обаче манастирът е превърнат в дервишко теке, а царската църква - в "семахане", като вдясно от новия вход е издигнато минаре. Откроява се нова архитектурна доминанта в християнската махала на града, възприемана безспорно с неудобрение

от местните жители (фиг. 3 - Г).

Царската църква, обезличена като представителна християнска култова сграда след 1393 г., изменя вече и въздействието на вътретрешното пространство - апсидата на изток е зазидана; с отварянето на вход в новоизградената северна стена и оформяне молитвена ниша в дебелината на южната стена храмът получава нова композиционна ос - "север - юг", насочена към Мека (свещения център за Исляма), за разлика от оста "изток - запад" на църквата (фиг. 3 - Г). Стенописите са заличени от бяла мазилка, върху която калиграфски изписаните текстове от Корана изявяват новите символи, подчертават новото предназначение на сградата. Запазени са обаче изсечените върху три от каменните колони старинни надписи, считани от дервишите като свещени знаци, бележещи светостта на мястото, духовното излъчване на вътрешното пространство.

При преустройването на джамията отново в християнска църква след Освобождението (1878) са отстранени знаците на исляма - минарето е съборено, текстовете от Корана са отстранени, разкрити са част от стенописите. Не е възстановен обаче първоначалният архитектурен образ на сградата. Все още остава неразрешен спорът между изследователите за типа на църквата - базилика или кръстокуполна.

Опитите и в наши дни за реставриране и експониране останките от царската църква останаха безуспешни въпреки проведените конкурси, извършените допълнителни археологически проучвания, изготвяните планови задания... Споровете за възприемане на "имитативния подход" при възстановяване на вътрешното пространство, или експониране на археологически разкритите останки под модерно, съвременно покритие, продължиха недопустимо дълго и оставиха този уникален паметник на българската средновековна архитектура и изкуство на произвола на времето.

Днес за душевността на средновековния човек, изявена чрез интериора на храма, интимността и въздействието на вътрешното пространство, неговата тектоника, символиката на архитектурните форми, можем да съдим от църквата "Св. Петър и Павел". Налага се чувството за интимност, приближаване на човека до представата за Бога, за "отвъдното", до "разказа" на стенописите, до въздействието на пространството и устрема нагоре, чрез извисяването на купола. Характерно е особеното внимание към интериора, неговата пищност, стремеж към съвършенство и уют за богомолците, хармония на цветове и форми, на блясък и умение за осъществяване връзката между човека, изкуството и ритуала.

Храмовата и представителната жилищна архитектура на Второто българско царство не търсят монументалното въздействие на интериора, типични за времето на Първото българско царство, а обръщат по-голямо внимание на формите и тяхното съзвучие, на ролята на декоративните и пластичните изкуства и тяхното взаимодействие с архитектурата на отделния детайл като част от цялото, на чувството за общение и единение с чрез архитектурното пространство. Характерно е използването на естествения цвят и фактура на строителните материали - камък, тухла, декоративни елементи за живописното въздействие

на екстериора.

Завладяването на града от османските турци в края на XIV в. не успява да умаловажи ролята на Търново като духовен и културен център за християнската общност. Част от църквите са разрушени и изоставени; върху основите на други се изграждат джамии; някои от манастирските църкви са превръщани в селищни; някои от извънградските манастири продължават съществуването си, други са възстановени още през XV в. Възраждането на духовната общност около старопрестолния град, пазещ спомена за българското царство, е от съществено значение за населението от етническите граници на покорената държава, за неговото народностно чуство, за устойчивостта на християнската общност. Продължава съществуването си манастирът "Великата лавра", "Св. Петър и Павел", манастирската църква "Св. Георги", "Св. Богородица" е превърната в селищна за християнската махала, запазват се местата на някои от църквите в "Болярската махала". "Духът на старопрестолния град" остава жив, силно въздействащ, особено в началните десетилетия на османското владичество. Особено значение придобиват и житията на българските светии Св. Иван Рилски, Св. Параскева Търновска, Св. Иларион Мъгленски, написани от патриарх Евтимий, изявили силата, престижа на християнската вяра. Така обедининена около храма и свещенодействието на българския патриарх - единствения знак и символ на свободната българската държава, християнската общност намира опора и упование. Трогателната раздяла на търновското население с патриарх Евтимий при изпращането му на заточениие в Тракия е особено показателна за ролята на личността му - мъдрец, богослов и обединител, пастир за християните в началните години на османското владичество. Търново остава свещено място за българското православие, свързано с възхода на Второто българско царство, с делото и творческия път на патриарх Евтимий Търновски, с ролята си на духовен център, средище на Търновската книжовна, художествена и архитектурно-строителна школа. Ярко изявеният духовен потенциал остава съхранен зад високите каменни зидове на християнските свещени обители. Църковни книги били зазидани между двойни стени в църквата "Св. Петър и Павел". Храмът се превръщал в съкровищница на българския дух, в пазител на духовните ценности, с надежда за времето на тяхното преоткриване.

ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ЦЪРКВИ НА ТЪРНОВО

Споменът за свободната държавност, за древната патриаршия, за самостойната българска църква изковавали във вековете на османското владичество щит за народното самосъзнание, за съхраняване на бита и традициите на поробения народ, за опазване святата вяра на прадедите. В манастирите се пазели свещени книги, старинни ръкописи, възпроизвеждали се автентичните народни обичаи, календарни празници, църковното изкуство внушавало възторг и гордост за християните. Чрез своите църкви, извънградски манастири и метоси старопрестолният град продължавал да играе ролята на център на "православната

святост", съсредоточие на духовен и просветен живот. Особено активно е културното строителство след приемането на Гюлханския хатишериф (1839), признаващ равенството на всички граждани в Османската империя - мюсюлмани и християни и свобода на културете; когато отпадат забраните за изграждане на куполи и кули-камбанарии на християнските църкви, когато се изграждат нови и обновяват стари храмове, при нарастващото благосъстояние, икономически подем и материални възможности на покореното население. Християнинът от XIX в. има едно ново самочувствие, изявено чрез архитектурата на дома на Бога и дома на човека, подчертан стремеж към изява след продължителния период на забрани и унижения. Малкото, интимно вътрешно пространство на средновековните църкви не задоволява изискванията на човека от Новото време. Неговата представа за храма е свързана с необходимостта за събиране на голям брой богомолци, създаването на внушителен архитектурен образ, с извисяването на купол и кула-камбанария, изявили присъствието му в селищния силует чрез ярко открояващите се знаци на християнството. Във вътрешното пространство на храма се чувства устремът на едно свободно мислене, творческия замах, една освободеност на човешкия дух, новото самочувствие на българина. Появява се името на майстора, на иконописеца, които вече не са анонимни; името и образа на ктитора, спомогнал за изграждането на църквата. Възражда се емоционалното присъствие на християнина в храма, като място за религиозно общение, но и за национално самочувствие, самосъзнание; ражда се чувството за гордост.Съпоставката на църквата "Св. Петър и Павел", градена в XIII-XIV в., продължила съществуването си в християнската махала на Търново, и църквата "Св. Константин и Елена" от 70-те години на XIX в. (дело на уста Никола Фичев), изявява освободеността на човешкия дух, новия етап в светоусещането на християнската общност, новите измерения на пространството и изявата на архитектурните доминанти (фиг. 4 - А, Б). Прави впечатление възприемането на типа "куполна псевдобазилика" при ярко изявена еволюция в пространствената организация на наоса. В новосъздаващата се през XVIII в. християнска махала "Варуша", наричана още "Новата махала", уста Никола Фичев изгражда църквата "Св. Никола" (фиг. 1), централният купол на която е бил разрушен при земетресението през 1913 г. Във вътрешното пространство на храма човек усеща и днес разкрепостяването на човешкия дух, новия изказ на архитектурните форми, чувството на устрем и смирение. Особено силно е въздействието на плавната извивка на парапета и балкона, неговата изява като елемент на общото хармонично единство, което завладява. Налага се чувството за монументалност и обобщаване на формите.

Потискан векове наред, българският творчески гений се разгръща за всестранно творчество. В подем са всички изкуства - архитектура, живопис, дърворезба, художествени занаяти.[8] И това се възприема особено ярко при търновските църкви, градени от именития, тачен и търсен от народа майстор уста Кольо Фичето, материализирал духа и стремленията на своето време, на етническата общност, изявила чрез икономическия си подем своята духовна

потребност и просперитет. Двадесет и пет години по-късно търновци възлагат на същия майстор да съгради в новата махала "Варуша" църквата "Св. Кирил и Методий", което бележи нов етап в неговия творчески път (фиг. 5 - В). Куполът вече стъпва на четири колони, а не както при по-ранната църква на 6; пропорциите са по-изчистени, живописната извивка на парапета на балкона, навлизащ във вътрешното пространство на наоса, е още по-артистична. Характерно е и при двете църкви, разположението на кулата-камбанария, свободно стояща в църковния двор, решена особено удачно като задънка за погледа както при подход към храма, така и в общия градски силует. В двора на църквата "Св. Никола", градена от майстор Давдата и завършена от уста Никола Фичев, в 1872 г. е издигната камбанарията, която в градоустройствено отношение не стои изолирано от църквата, а заедно с околните сгради придава цялостен характер на района.[9] Това подчертава не само процеса на развитие на новата махала и нейните архитектурни доминанти, но и органичното вписване на всеки нов елемент в общото пространствено въздействие. Несъмнено е участието на единната етническа общност в този процес на обогатяване на селищната среда не само чрез издивението и поддържането на християнските църкви, но и изявата им в общото въздействие на града.

Нови две църкви построява уста Никола Фичев в така наречената "Болярска махала" - западно от турския конак, върху основите на заварени, по-стари църкви - "Св. Спас" (1861 - 1863) и "Св. Константин и Елена" (1872 - 1873), фиг. 2 - И, К. Последната църква, градена от големия майстор в Търново, се включва особено удачно, органично вписана сред изкачващите се по склона на скалистия "Халваджи баир" живописно раздвижени къщи на два, три и повече етажи при поглед откъм реката. Изградена на три различни нива, църквата се налага с разнообразния и особено живописен външен вид, с различните възприятия при различни погледи и подходи. Кулата-камбанария е намерила своето място и органична връзка с храма, възприема се като задънка за погледа и участва като доминанта за околната архитектурна рамка заедно с купола (фиг. 4 - Б). Ярко изразен е градоустройственият усет на майстора, умението му да борави с пространствата. Впечатлява и доброто пропорциониране, изящният архитектурен детайл, степенуването на формите. Поразителен е ефектът на вътрешното пространство, неговото монументално въздействие. В храма се събират богомолци от всички съсловия, но пространството отговаря на тяхното ново светоусещане, ново самочувствие и достолепие. Внушителен и силно въздействащ е и походът към храма, преминавайки по улицата западно от конака, след възприемането на западната и южната фасада. Всяка гледна точка е добре премислена, впечатлението е запомнящо се за всеки.

Църквата "Св. Спас" впечатлява с пластичното третиране на фасадите с редуването на полуколонки, с оформянето на главния, западен вход, внасящ особен жизнен елемент чрез каменната пластика (фиг. 6). Символиката на изображенията, пазещи храма в зоната на входа - най-уязвимото място, въздейства особено силно и непосредствено. В центъра на композицията е

"разцъфналият кръст", озарен от светлина, а в ъглите - херувими, охраняващи, благославящи прекрачващия прага на църквата. Макар и изоставена днес, останала без покритие, обрасла с храсти, тази светиня на Българското възраждане се възприема чрез своите пластично третирани фасади, с богатата си каменна пластика при западния вход, създава представа за взаимодействието на архитектурата с другите изкуства и търсената хармония между формата и знака. Възприема се ролята на храма през XIX в. като социокултурно пространство, което влияе върху съзнанието и новото светоусещане на християнското население, води до регулиране на новите обществени отношения, до създаване на ново самочувствие на богатия търговец и на бедния занаятчия, на майстора и чирака, на свещеника и монаха, дошъл от разположените в съседство търновски манастири.

Храмът, който трябва да съответства на величието на Бога, търси своя нов архитектурен език, своя внушаваща респект функционално - пространствена организация, която да влияе върху самочувствието и самосъзнанието на християните чрез външната чистота на формите и символиката на отделния детайл, чрез устрема и блясъка на вътрешното пространство, създаващо един нов свят за богомолците. И тази основна мисъл може да бъде "прочетена" във всяка една от "Фичевските църкви" в Търново, да бъде почувствана като откровение и завещание на именития майстор към учениците и следовниците му, към всички нас, които се опитваме да проникнем в неговото творчество, в процеса на неговото съзряване сред свещената атмосфера на старопрестолния град на свободното българско царство. Той не копира, не имитира заварените средновековни църкви, а търси новия изказ на наследената архитектурно-строителна традиция, търси пространство, което да отговаря на Новото време, което да създава условия за комуникативното поведение на етническата общност, обединена чрез символите на вярата, да приобщава и обединява устрема на човешкия дух със средствата на архитектурата. И той е успял да материализира идеята си с лаконични изразни средства - при използването на дъговидния елемент, така наречената "трицентрова крива" и при четирите търновски църкви ("Св. Никола", "Св. Богородица", "Св. Спас" и "Св. Атанас") при решаването на живописно извиващия парапет на балкона, при иконостаса на църквата "Св. Атанас", както и оформянето на двата реда стройни, високи колони, разделящи наоса на три кораба, сред които средният е със значително по-големи размери (фиг. 2).

Характерно е, че "почти всички църковни сгради, строени през този период, възприемат в своята вътрешна архитектурнаи декоративна разработка елементите на паянтовия градеж (дървени колони, обковани с летви и измазани с варова мазилка, паянтови арки и дъги над тях, паянтови балкони и пр.)".[10] При поглед отвън обаче, това не може да се долови. Въздейства пространството, дърворезбената украса на амвона, владишкият трон, иконостасът с отделните икони, включени в композиционното му решение. Богатото стенописване на средновековните църкви е заменено от обилната светлина, която навлиза в храма

през високите, големи прозорци, между които остават малки полета. Изображенията при стенописването, според канона, при които всяка библейска сцена си има свое точно определено място, не е можело да бъдат изпълнени в своята традиционна последователност. По всяка вероятност и средствата, събирани от християните чрез дарения за това "богоугодно дело", не са достигали и първоначално стенните плоскости са оставали с бяла мазилка. Само върху арките на междинната аркада, както и в зоната на масивната част на парапета на балкона са преминавали декоративни фризове от медальони с изписани образи на апостоли или ангели в тях.

Паянтовият градеж, наложил се и в монументалната архитектура на храма, е предоставял богати възможности за динамика на архитектурните форми, изявили виталността на народното творчество, привнасяйки елементи от богатата градска къща. Големият възрожденски майстор намира и общото в третирането на дома на човека и дома на Бога - чувството за интимност и представителност, чрез степенуването на пространствата, създаване чувството за свобода на духа, при силното въздействие на пространството, увличащо погледа във височина.

Почеркът на уста Н. Фичев се чувства, налага се и в къщите, градени от него, в църквите, в хана на хаджи Николи (1858), в турския конак (1872). Той влага нещо свое в архитектурния образ, във вътрешните пространства.

При строежа на всеки храм, който винаги започва от олтара - където е и най-святото място, той търси да вгради старата апсида на старинната, обикновено по-малка църква; за него приемствеността е неписан закон, чрез който се обвързва с "духа на мястото".

Философията на етническата общност именитият майстор разбира чрез продължаване делото и творческия път на предходните, а църквата за него е пространство за духовни и етнокултурни комуникации, знак за религиозна принадлежност на българина, място за размисъл и единение, крепост на българския дух. Процесите на национално осъзнаване и себепознание определят храма като място за свободна изява на православното християнство; и майсторът, зографът и марангозинът са разбирали това, осъзнавали са своя творчески труд като своеобразно измерение на народностната идентичност.

Всяка една от разгледаните "Фически църкви" е предназначена за българи, принадлежащи към различни социални слоеве, но обединени от новия тип "градска култура", с подчертан стремеж за народностна изява чрез жизнеутвърждаващата архитектура на храма, неговата представителност и блясък. "Със своята тържествена театрална обредност, със събирането на множество хора, със своята мисловна и чувствена атмосфера, изобщо с цялата си обстановка" църквата създава нова и особена среда, потъването в която е "почивка, разпрягане на потиснатата от работа и делнични грижи еснафска душа".[11]

От нивото на балкона - мястото на жените в храма, вътрешното пространство се възприема особено внушително, при това през малките квадратни пролуки на гъстата мрежа от дървени решетки над нивото на парапета (с височина 55 -

60 см). Седнали или коленичили на своите "тронове", жените участват по свой начин в богослужението, отделени от мъжете и свещенослужителя. Те имат своя архитектурна среда в храма, свой малък иконостас, свое усещане за светостта на пространството. За тях религиозният празник продължавал след службата, навън - в църковния двор, където всяка жена можела да покаже най-новите си "празнични дрехи", да се срещне с роднини и жени от махалата, да научи последните новости... На Никулден някои от най-старите си спомняли песента "Свети Никола черква гради - сал от злато и от сребро, и безценни камъни", песен,която напомня отбелязаното в Бориловия синодик "Цар Иван Асен създаде манастири и ги украси богато със злато, бисери и многоцветни камъни, и всички църкви надари..." Така от поколениие на поколение, на "народностно ниво" се предавала и възпроизвеждала славата и споменът за благочестивото българско царство, за което Търново е бил богохранимият престолен град.

"Имали сме и пак ще имаме царство" - били най-възторжено изричаните думи, с които често се разделяли богомолците, отнасяйки по домовете си искра от надеждата, за да запалят с нея домашното кандило пред малкия иконостас.

За вътрешния живот пък на един богат търговец от особено значение е и неговото място в храма - неговият "трон" (дървеният стол) - ще е най-отпред - сред първите, най-близо до олтара, така, че всеки да го види, а по-бедните, сиромасите, стоят най-отзад, близо до вратата на същинската църква - и тяхното място е определено. Стриктно са спазвани религиозно-нравствените норми както в храма, така и извън него.

На църковните празници с конски и волски коли търновци се отправяли и към околните манастири, като всеки според възможностите си носел "принос" за манастира - жито или шарлаган за кандилата, малко конче или овчица. И сега правим така - разказва баба Данка в църквата "Св. Никола", кой кога може, служим така. В нашата махала Дервент - тук току около църквата - продължава разказа си баба Данка - още в старо време се заселили само християни, които били преселници от Балкана и пазели свещено вярата си. Наричат махалата ни още с чудното име "Варуша", хубаво име, българско! Казват, имало наблизо и метоси на нашите си манастири "Св. Троица" и Преображенския, че и на Рилския, а на Самоводския пазар - на Хилендарския, дето е на "Света гора", Атонската. С една дума - на свято място ни е църквата, и махалата ни, и това ни прави по-благи, по-добри, пък и градът ни е славен, вечен, дето казват, болярски. Святото, само то може да оправи света и вярата ни в доброто. В думите на тази достолепна търновка, преминала се, за да влезе в храма, човек може да "прочете" и днес завета на времето, волята за приемственост, силата на християнската вяра, съхранила духа на търновци, тяхното самосъзнание и връзка с историческото минало. Сред по-възрастните, съхранили жив спомена за последните векове на османското владичество, предаван от поколение на поколение, църквата остава опора за народността, духовно и културно огнище, съхранило традициите на народностното самосъзнание, място за единение на етническата общност,особено

в деня на храмовия празник - Никулден, когато идвали християни и от съседните махали и села.

Друга характерна черта за търновеца през Възраждането е появата на индивидуализма - както сред търговците, които пътуват със стоките си в Европа и по земите на цялата Османска империя, носят нови идеи и влияния, така и сред творците - баш майсторите, които градят и зографисват големите, богати къщи и църкви, които са тачени и търсени, и то не само от християните, но и от мюсюлманите. Сградите на стария турски обществен конак, които заграждали сравнително голям квадратен двор, били заменени през 1872 г. от красивата нова постройка на известния български майстор Кольо Фичето.[12] Сред съградено от баш майстора в Търново те знаели добре хана на търговеца хаджи Николи (1858) - една внушителна, харесвана от всички триетажна сграда, разположена в малък вътрешен двор, която със своите открити коридори и аркади, със стройните колони и живописно извиващи, ажурни парапети създавала ведро, жизнерадостно чувство за всеки, преминал край нея или отседнал в някоя от стаите ѝ. Турците познавали и къщата на богатия търговец Никола Коюв, градена в 1849 г. (така наречената "къща с маймунката") и не се поколебали да предпочетат за майстор на новия конак българския майстор. Със своята плавна извивка в еркерите на горните два етажа, къщата показвала своето достолепие, усет към човешкия мащаб, радвала окото на минувача, карала го да спре и да я погледа. Такъв искали и турците своя конак - монументална, внушаваща респект сграда, която обаче да привлича човека с хармоничното си излъчване, с усета си за хубост и чувството си за съвършенство, и майсторът обещал да претвори в камък думите и представите им. И успял - вградил в една турска обществена сграда своята душевност, представа за хармония.

Майсторът на търновските църкви от 30-те - 70-те години на XIX в. ваял сам своята индивидуалност в условията и изискванията на епохата чрез волята, силата и умението на възрожденския българин да изяви своята културна и творческа идентичност чрез пространствената организация на дома на Бога, дома на човека и средата за представителни обществени контакти, чрез създаване новата атмосфера на възрожденския град.

Необходимо е обаче и да се върнем малко назад във времето, когато чиракът Кольо обикалял търновските църкви и околни манастири, докосвал се сам до техните "тайни", възстановявал,изучавал в детайли средновековната архитектурно-строителна традиция, докато достигне сам до създаването на новите християнски църкви, изявили характера на Новото време, неговата динамика, но и съзнание за приемственост. Особено характерна е приемствеността на "святото място", претворяваната във времето концентрация на духовна енергия, както и възпроизвеждането с нови изразни средства на някои от елементите и композиционните принципи на средновековното култово строителство на християнската общност. Характерен пример е възстановената от уста Кольо Фичев църква на Търновския манастир "Св. Троица" и изграждането на купола над притвора, със завидно познаване на "живописния стил", характерен за времето

на Второто българско царство. Особено пластично въздейства барабанът на купола, разчленен от тънки колонки, изпълнен с редуващ се камък и тухла, с естествения цвят и фактура на строителния материал. Различен е подходът на големия майстор при възстановяването на заварена от предшестващ исторически етап църква и при съграждането на нова, когато може да изяви своето творческо присъствие и емоционален заряд.

Прави впечатление и предпочитанието му към кулата-камбанария като ярко изявена архитектурна доминанта, с ажурно решена най-горна, завършваща част, независимо от това дали е приобщена към общия обем на църквата, какъвто е случаят с храмовете "Св. Константин и Елена" в Търново, "Св. Архангел Михаил" в с. Килифарево (1854 г.) и др., или е свободностояща - кулата на Плаковския манастир. Майсторът е намерил свой знак, по който лесно може да бъда "разпозната" градена от него християнска култова сграда или манастирски ансамбъл. Въпреки това той никога не се повтаря, не изгражда едни и същи църкви, а органично вписва сградата в конкретната природна даденост и заварена селищна среда, създава свой нов архитектурен образ, ново въздействие в организираното пространство, подчертава своето творческо присъствие и чрез плавната извивка на архитектурните форми, органичната връзка между строителния материал, отделния детайл и неговото пластично въздействие. Ярко изявено е и отношението му към каменната пластика, към езика на древните символи, които напълно съзнателно вгражда в своите сгради не само като пластични елементи, но и като знаци на миналото, които не трябва да бъдат забравяни. Освен споменатата пластика, подчертаваща входа на църквата "Св. Спас", интерес представлява и декоративното и пластично третиране на западната и южната фасада на църквата "Св. Димитър" в с. Г. Липница, градена в 1863 г. от уста Н. Фичев или някои от учениците му, в която "разказът" чрез символи и знаци е доста обстоен и продължителен.

Изграждането на възрожденските църкви в Търново е тясно свързано със спомоществователството на богати търговци и сарафи, занаятчии и духовници, които са имали свое място в живота на града и своето най-лично място в храма, както и с труда на средните и бедните жители, всеки един от които помагал с каквото може. Търновци ясно съзнавали ролята на своята махленска църква, на духовния живот за единението и самочувствието на общността, за силата на своята "чиста вяра", за културния и просветен възход на потомството, което започвало обучението си в училището при църквата или близкия манастир. В 1839 г. при църквата "Св. Никола" било открито обществено взаимно училище, а след пожара през 1845 г. видният търновски търговец хаджи Минчо построил наново училището при църквата на свое собствено иждивение. При църквата "Св. Богородица" в Болярската махала българското класно училище било настанено в 1853-1856 г. в сградата на гръцкото класно училище.[13]

Наред с новоизградените църкви и училища през XIX в. продължават съществуването си и средновековните църкви в така наречената "Долна махала" - на мястото на укрепения средновековен жилищен квартал "Нов град". Сред

тези храмове, значително преустройвани в началните години на османското владичество, до наши дни са достигнали само "Св. Петър и Павел", "Св. Георги","Св. Димитър", "Св. 40 мъченици", макар и преустроена в джамия, а някои от останалите са открити в основи при археологически проучвания. Това съжителство на средновековни и възрожденски църкви като елементи на градската сруктура подчертава съзнанието за приемственост сред християнското население като знак за възраждане на свободната държавност, като символ за национално самосъзнание и идентичност в условията на иноверското османско владичество, като израз на осъзнато отношение към старините и тяхната памет.

Изследването на характерните особености и специфични белези на църквите, градени през XIII - XIV в. и през XIX в., дава възможност за разкриване на тяхното развитие и възраждане на някои от основните композиционни принципи при новите условия на историческия момент.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV - XVIII в., С., 1991, с. 204, фиг. 52.

[2] **Ангелов, Д.** Средновековният български град като църковен център - В: Средновековният български град. С., 1980, с. 77.

[3] **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1931, с. 420.

[4] **Драгова, Н.** Старобългарско войнско сказание от IX в.- В: Проблеми на българския фолклор, т. 8, 156 - 167.

[5] **Николова, Я.** Хълмът Трапезица - В: История на Велико Търново, т. I, 1986, с. 268.

[6] **Писарев, А.** Още за новооткрития занаятчийски квартал на хълма Царевец - В: Средновековния български град. С., 1980, с. 198.

[7] **Димов, В.** Разкопките на Трапезица в Търново, ИБАД, т. V, С., 1915, с. 174.

[8] **Бербенлиев, П.** Архитектурното наследство по българските земи. С., 1987, с. 174.

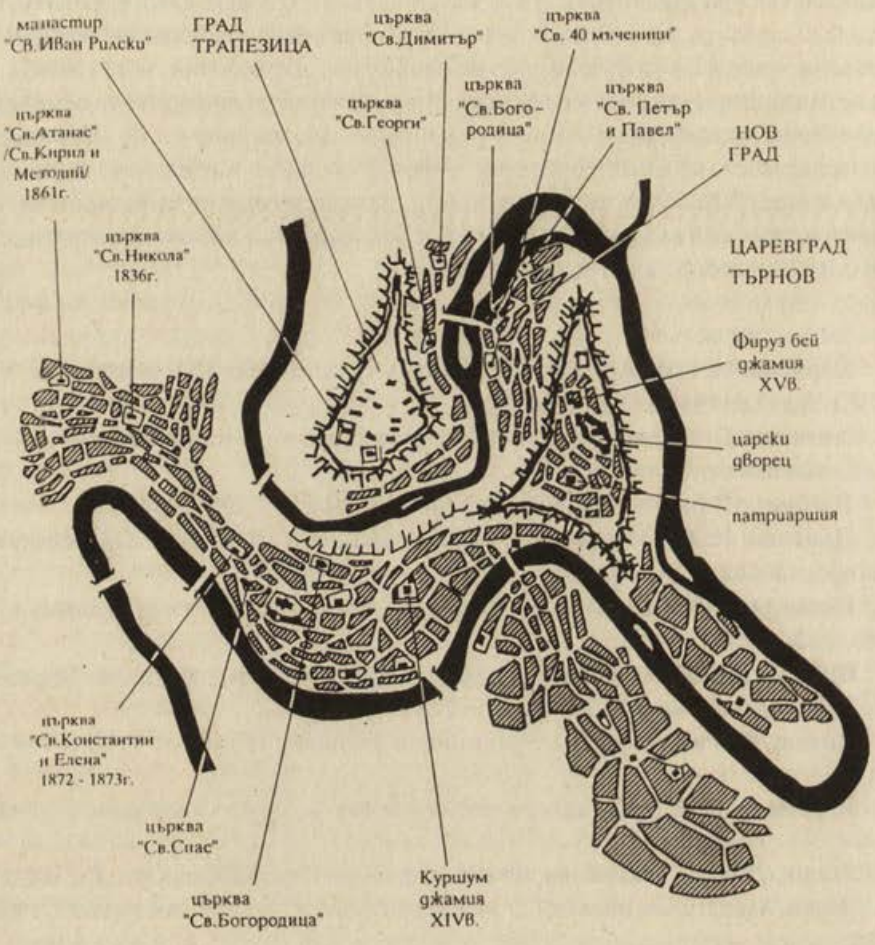
[9] **Тонев, Л.** Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952.

[10] **Пеев, Хр.** Студии върху българската възрожденска архитектура. С., 1956, с. 38.

[11] **Хаджийски, И.** Бит и душевност на нашия народ. С., 1974, т.II, с. 485, 486.

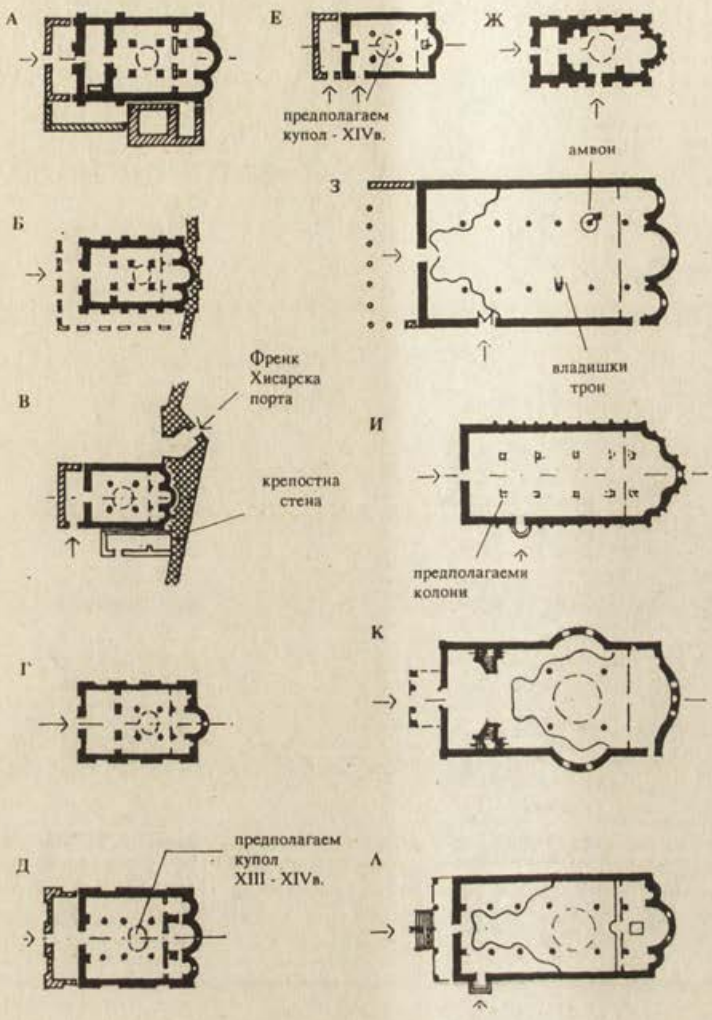
[12] **Kanitz, F.** Donau Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1882, p. 165.

[13] **Драганова, Т.** Търново през XIX в. Градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки - В: Изв. ОИМВТ, Варна, 1972, кн. V, с. 195.

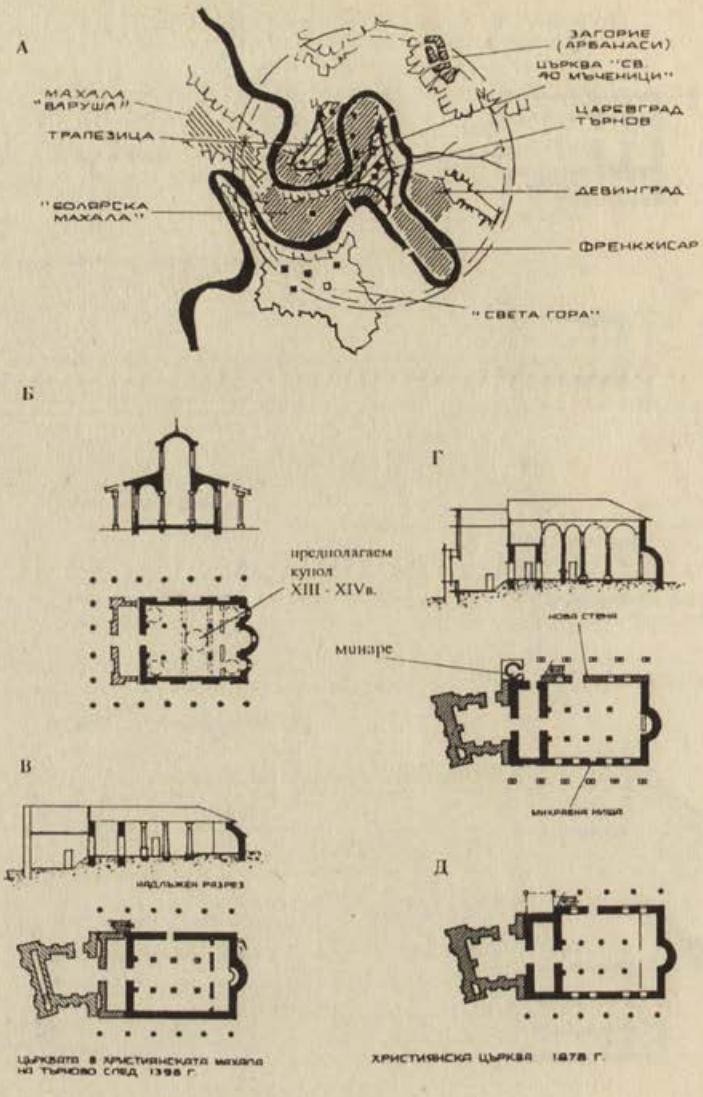

Фиг. 1. Разположение на средновековни, възрожденски и следосвобождески църкви като елементи на селищната структура на Търновград - Търново.

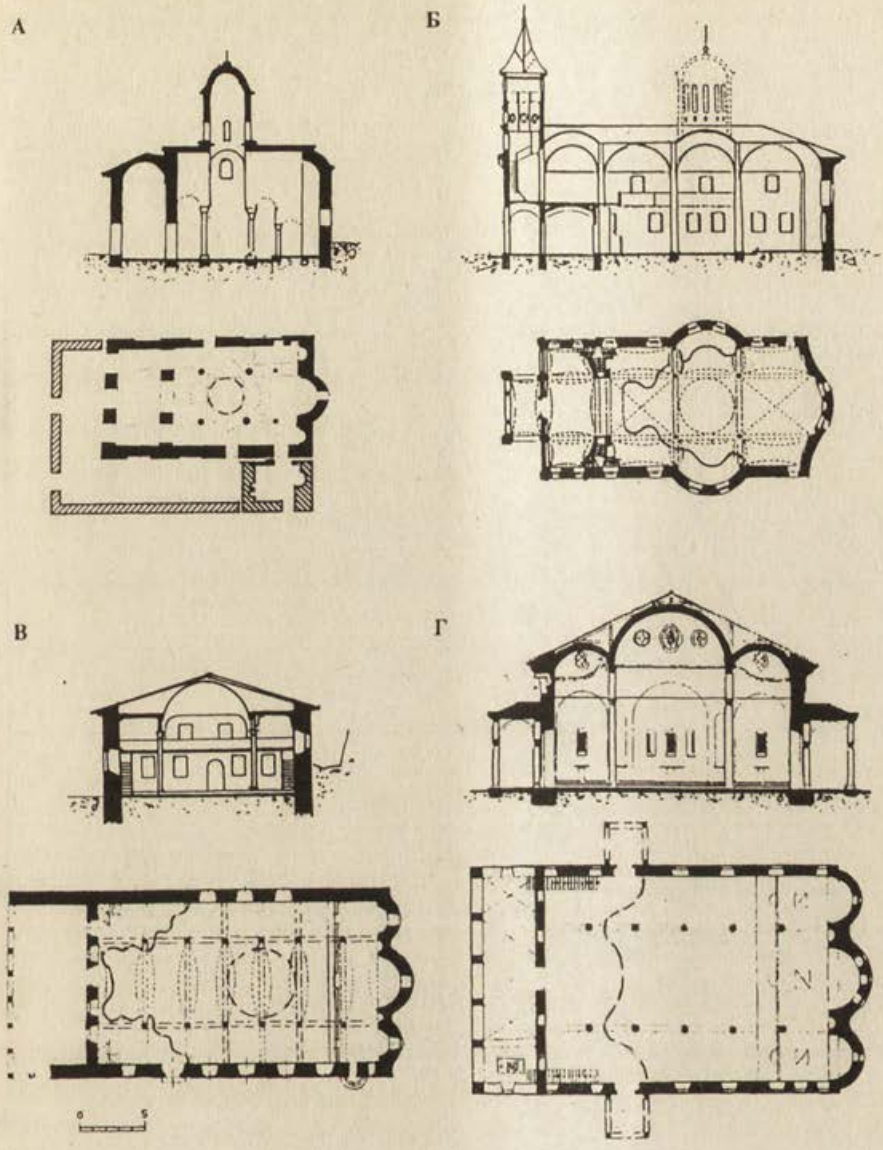
РАЗВИТИЕ НА ПЛАНОВАТА СХЕМА НА ТЪРНОВСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ И ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЦЪРКВИ

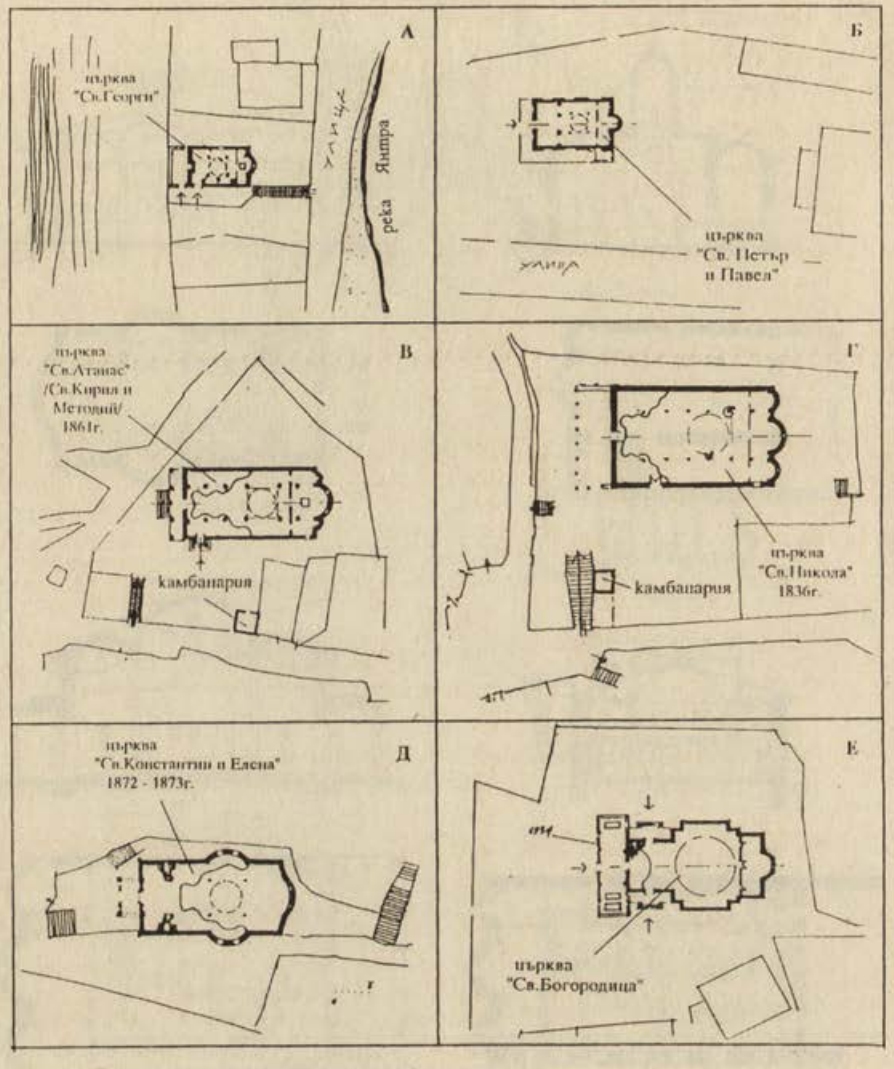
Фиг. 2. Планови схеми на селищни и манастирски църкви, градени през XIII - XIX в.: А. Патриаршеска църква "Възнесение Господне"; Б. Дворцова църква; В. Църква на манастира при Френкхисарската порта; Г. Църква на манастира "Св. Петър и Павел"; Д. Църква "Св. 40 мъченици" на манастира "Великата лавра"; Е. Църква "Св. Георги", 1836 г.; Ж. Манастирска църква "Св. Димитър"; З. Църква "Св. Никола", 1836 г.; И. "Св. Спас", 1861 - 1863 г.; К. "Св. Константин и Елена", 1872 - 1873 (Уста Никола Фичев); Л. Църква "Св. Кирил и Методий", 1861 г.

Фиг. 3. Царската църква "Св. 40 мъченици" - духовно средище за старопрестолния град: А. Зониране на укрепения Търновград; Б. Предполагаема планова схема и разрез на църквата "Св. 40 мъченици", XIII в.; В. План и разрез на царската църква с пристроения през XIV в. на запад мавзолей , след превземането на града от османските турци (1393) и наложените преустройства; Г. Преустройване на християнската църква в джамия при превръщането на манастира "Великата лавра" в дервишко теке; Д. Преустройване на джамията отново в църква.

Фиг. 4. Търновски възрожденски църкви (градени през XIX в.), продължили архитектурно-строителната традиция от времето на Второто българско царство: А. План и напречен разрез на църквата "Св. Петър и Павел", XIII в.; Б. План и надлъжен разрез на църквата "Св. Константин и Елена", 1873; В. План и напречен разрез на църквата "Св. Никола", 1836; Г. План и напречен разрез на църквата "Рождество Богородично" (по арх. Хр. Попов).

Фиг. 5. Разположение на средновековни, възрожденски и следосвобожденски храмове в пространството на вътрешен двор: А, Б. Средновековни църкви от XIII - XIV в.; В, Г, Д. Църкви, градени през XIX в., уста Никола Фичев; Е. Следосвобожденска църква от началото на XX в., стъпила върху основите на по-ранна църква.

Фиг. 6. Фрагмент от каменната пластика, оформяща западния вход на църквата "Св. Спас", сн. 1996 г.

MEDIEVAL AND RENNAISSANCE CHURCH ARCHITECTURE OF TURNOVO IN XIII-th - XIX-th C. THE SUCCESSION AS A BASE FOR THE DEVELOPMENT OF THE TURNOVO CHURCHES.
(Summary)

Margarita Harbova

This work is dedicated to the characteristic features of the Turnovo churches, built in the XIII-th - XIX-th c. from the point of view of their co-existence as composite parts of the urban architecture.

The accent of the work is on the regeneration of the some constructional principles, typical for the Medieval churches under new circumstances of the historical development. This principles are considered as a sign of the restoration of the free state sistem, as a simbol of the national consciouness, as a sign of the realized attitude to the historical monuments and to their memory.

НОВИ ДАННИ ЗА СТЕНОПИСИТЕ ОТ ЕКЗОНАРТЕКСА НА ЦЪРКВАТА "СВ. 40 МЪЧЕНИЦИ" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ТОТЕВ ДИАНА КОСЕВА

Стенописите на търновската църква "Св. 40 мъченици" още от началото на века привличат вниманието на изследователите. Пръв Ф. Успенски през 1902 г. описва и индентифицира оцелялата стенописна декорация върху западната стена на наоса и на календара на притвора.[1] Останките на Екзонартекса, запазени под долепената към притвора на църквата Западна пристройка не са открити при първите археологически проучвания (Табл. I_3). В резултат на тези разкопки във вътрешността на Западната пристройка, определена като Мавзолей, М. Москов открива следи от средновековна живопис - по-голямата част от стенописван цокъл върху нейната западна стена (Табл. $VIII_{2,3}$) е една запазена сцена над входа на западната фасада на притвора[2] (Табл. VII_3, VIII_1). Впоследствие, анализирайки цялостната стенописна декорация на църквата, А. Грабар датира a priori фреските в наоса и притвора към Иванасеновия надпис от 1230 г., като обаче категорично ги разграничава от тези, запазени в Западната пристройка, считайки, че нейната архитектура е от по-късно време.[3]

Нов етап в изследването на храма чрез сондажи, заснемания, сваляне на някои от стенописите от автентичната им основа, а накрая и със системни археологически разкопки започва през 60-те години.[4] Например архитектурните сондажи, извършени във връзка с реставрацията на Западната пристройка, за първи път представиха данни за съществуването на по-ранна сграда. Те позволиха на арх. Б. Кузупов, макар и предпазливо, да допусне, че долната част на западната стена, със запазения върху нея стенописен цокъл е част от по-ранна "... средновековна сакрална сграда, вероятно първата Екзонартика".[5] Изследвайки техниката и материалите, които са използвани при стенописването на църквата "Св. 40 мъченици" през 1230 г., Л. Прашков пръв разглежда стенописите върху западната фасада на притвора, констатирайки, че имат сходен състав с тези от неговата вътрешност и предполага "... че освен отвътре църквата, ако не изцяло, то отчасти е била стенописвана и отвън".[6] Фреската, оцеляла върху тази стена над входа на притвора, през 1964 г. е почистена под ръководството на З. Баров[7] (Табл. VII_3, VIII_1), като при опита за нейното сваляне от стената живописта се е разслоила и голяма част от нея до днес стои на мястото си (Табл. X). Същите реставратори продължават работа върху останалите фрески на тази фасадна стена на притвора, които обаче са били затиснати (защипани) от стените на Западната пристройка[8] (Табл. $VIII_{4,5}$). Успешно свалени са два големи фрагмента от север

и юг на входа (Табл. XI, XIV, VIII_5). За тях З. Баров настоява, че "... са част от цялостна вътрешна живописна украса на някакъв първи строителен етап на Западната пристройка", към която принадлежат "и орнаменталните изображения от цокъл на западната стена на пристройката" и "... скритите зад пристроените ъглови пиластри стенописи от северната и южна стени".[9] Така се слага началото на голяма полемика между реставратори, изкуствоведи и архитекти по въпроса дали новооткритата живопис е интериорна или фасадна, която продължава и до днес.

Първите сериозни археологически разкопки, ръководени от В. Вълов през 1970 - 1974г., доказаха със сигурност съществуването на Екзонартекса преди Западната пристройка, тъй като бяха открити нови архитектурни елементи, очертаващи неговия строителен план - основите на северната и южната стена със субструкцията им, където ясно се откроява по един вход[10] (Табл. II_3). Тези стени завършват с два масивни контрафорса, опрени в западната фасада на притвора, а в другия си край са свързани със западната стена на Екзонартекса, върху която е запазена до днес цокълна стенописна украса. По време на същите разкопки арх .Ст. Бояджиев има възможност да се запознае с някои от по-важните данни от архитектурата на църквата. В резултат на това той представя своя концепция за строителната история, архитектурния вид и живописта на църквата "Св. 40 мъченици", отбелязвайки съществуването на Екзонартекс преди Западната пристройка.[11]

Още в началото на 70-те години Л. Мавродинова, използвайки някои нови резултати от проучванията, в специална студия за живописта на църквата датира стенописния цокъл върху западната стена на Екзонартекса "... не по-късно от втората половина на XIII в.", а т. нар. "защипани" стенописи върху западната стена на притвора отнася заедно с календара в притвора към времето на Иван-Асеновия надпис в 1230 г.[12] За синхронизиране времето на изписване на календара и фреските от западната фасада на притвора авторката използва заключенията от физико-химическите анализи, публикувани от Л. Прашков. Същите са и основанията на З. Баров по отношение датировката на тези стенописи. Той приема, че става въпрос за вътрешна декорация, което според него налага де се коригира датата на клендарните сцени от притвора или тази на изграждането на пристройката.[13] Именно това прави арх. Ст. Бояджиев, предполагайки, че календарният цикъл е изписан през XV в.[14] По същия начин Б. Пенкова използва наблюденията на З. Баров, като опитва да потърси единния замисъл на фреските от пристройката, приемайки обаче датировката на Л. Мавродинова за 1230 г.[15] Така или иначе, с редки изключения, мненията на за живописта от Екзонартекса по отношение на датировката се покриват с тези за фреските от притвора и наоса - 1230 г. Единствено В. Лихачева в труда си "Изкуството на Византия IV - XV в." приема, че стенописите от търновската църква "Св. 40 мъченици" са от XIV в., като ги отнася към "... дворцовото направление, свързано с търновския художествен център"[16] по това време.

Досегашните изследвания за архитектурните и стенописни останки от Западната

пристройка, или т. н. Мавзолей, очевидно показват, че въпросът за съществуването и украсата на Екзонартекса е неясен, слабо засегнат и дори поставен под съмнение. С изключение на кратките бележки от разкопките на В. Вълов липсват конкретни данни за неговата архитектура и план или пък изследователите съзнателно пренебрегват разглеждането му в контекста на полемиката за изграждане на цялостна периодизация, или сполучлива реконструкция на църквата. Премълчаването на съществуващите факти за наличието на Екзонартекс най-вероятно трябва да се търси в свободното историзирано тълкуване на Западната пристройка като Мавзолей към църквата "Св. 40 мъченици". Възможностите за доизясняване на иконографската програма и стила на запазените фрески от Екзонартекса насочват интереса към определяне на тяхната датировка, която, както досега проследихме, най-вече се историзира към 1230 - годината от надписа върху колоната на Иван Асен II. Освен това се оказа, че в разгледаните до тук трудове не се решава или дори поставя въпроса за мястото на Екзонартекса в планировката и етапите на манастирското строителство на комплекса Великата лавра. Наблюденията и новооткритите фрески при последните наши разкопки позволяват да се внесат сериозни корекции в досегашните тези, работни концепции и спорове за архитектурата и стенописите на тази част от църквата, които с повече сигурност откроряват строителната история, архитектурен вид, идейно-тематична програма на живописта и позволяват да потърсим мястото и функциите на Екзонартекса в манастирския ансамбъл Великата лавра.

Новите археологически разкопки (1992 - 1995 г.) на църквата "Св. 40 мъченици" обхванаха секторите северно, западно и южно от Западната пристройка, при което бяха направени сондажи и в нейната вътрешност[17] (Табл. I_3). В резултат на тези проучвания открихме и документирахме неизвестни конструктивни елементи и архитектурни детайли на Екзонартекса и получихме нови данни за неговата стенописна декорация.[18] Извършените наблюдения върху новооткрития материал позволиха да направим нови важни изводи за фасадната и интериорна украса на Екзонартекса. Изграден на фуга към притвора (Табл II_4) на църквата и западната Оградна стена на комплекса (Табл. II_2), Екзонартексът най-вероятно е имал отворена, ажурна конструкция, постигната чрез оставянето на два големи аркирани отвора на западната фасада (Табл. III) и по един на северната и южна фасади (Табл. IV). В четирите ъгъла на постройката се е издигал по един мощен контрафорс, който заедно със стените поддържал масивен, може би тухлен свод, покрит с двускатен покрив (Табл. II_3, III). Екзонартексът е имал по един вход на северната и южна стена, които са осигурявали проходната връзка между северния и южния двор на манастирския комплекс (Табл. II).

Важен елемент от интериорната украса на Екзонартекса е стенописваният цокъл, запазен почти изцяло на западната стена (Табл. III, VII_4). Той се е състоял от седем правоъгълни пана с вис. 1,20 м и шир. 1 м, ограничени с червени кантове и имитиращи opus sectile. В двата края по едно пано се оказва затиснато от западната двойка пиластри, носещи свода на Западната пристройка (Табл.

VIII_3). Следи от същия цокъл във вътрешността на Екзонартекса се откриха при нашите разкопки и върху страниците на северния вход (Табл. VII_2), по северната (Табл. IV) и източна стена (Табл. V), с което всякакви съмнения за цялостната цокълна декорация на постройката могат със сигурност да отпаднат. Фасадите на Екзонартекса са били декорирани чрез редуващи се каменни и тухлени редове, а навярно и с керамопластична украса в участъците над аркираните отвори и сводовете. В последствие върху разрушения по неизвестни причини Екзонартекс била издигната Западната пристройка (Табл. I_3), която точно повтаря първоначалния план, но с дублиране и надстрояване на запазените стени във вид, близък до който е сегашната нейна реконструкция, извършена по проект на арх. Б. Кузупов.

Стенописната украса на източната стена на Екзонартекса (Табл. V, $VIII_{4,5}$), която се явява западна фасада на притвора, е оцеляла поради обстоятелството, че е останала затисната или защипана от стените на пиластрите на Западната пристройка. Това са пет сцени от два регистъра, свалени от реставраторите, които днес се съхраняват във Великотърновския музей (Табл. VIII_5, X-XIV). При новите разкопки регистрирахме следи от стенописния цокъл върху тази стена (Табл. V), както и фрагменти от фрески по страниците на западния вход и фланкиращите го пиластри (Табл. V). Месторазположението на свалените и запазените на място стенописи за по-ясно ние ще разгледаме във вертикален ред, съобразно архитектурното членение на източната стена на Екзонартекса (Табл. V).

Стенописваният цокъл в северния край на стената е останал под недемонтираната от реставраторите част от пиластъра на Западната пристройка (Табл. VII_3, VIII_4). В нишата над него е стоял сваленият фрагмент с двойка монаси, представени фронтално в цял ръст (вис. 1,20 м, шир. 0,90 м) от първия стенописен пояс на Екзонартекса (Табл. VIII_5). Според оцелелите букви от надписа е възможно да се идентифицира първата фигура, на Св. Кириак анахорет. Другият образ на неизвестен монах обаче е по-добре запазен. Точно над двете фигури във втория регистър е била разположена сцената "Пророк Илия в пещерата, хранен от гарвана" (вис. 1,62 м, шир. 0,95)[19] (Табл. XII). При разкопките под северния пиластър на място открихме шест значително обезличени фрагмента от стенописния цокъл (Табл. V). Върху самия пиластър са запазени две по-големи парчета (0,40 х 0,40 м) с два едва доловими зеленикави и кафяви тонове (Табл. V).

Под входа за притвора цокълна украса не е имало, тъй като тук са били стъпалата към вътрешността на Екзонартекса (Табл. II_1, IV, V). Самите страници на входа също са декорирани с фрески с изтлял охров и син цвят (Табл. IV, V). По-голям участък е запазен върху неговата северна страница с площ почти 0,5 кв. м. Върху квадратния люнет, запълнен при издигането на пиластрите на нивото на втория регистър, стои сцената "Видението на Прокъл" (вис. 1,43 м, шир. 1,66 м).[20] Над горната разделителна ивица на същото пано има запазен участък и от третия живописен пояс с вис. 0,19 м (Табл. V, VII_3, VIII_1, X).

Под южния пиластър разкрихме само един малък фрагмент от цокълна живопис (Табл. V). Незначителни са останките и от стенописите върху самия пиластър. Запазеният цокъл под южната ниша е затиснат от пиластъра на Западната пристройка. От първия регистър е свалено пано с вис. 1,21 м и шир. 0,68 м с двойка монашески фигури, отново представени във фронтални пози (Табл. V, X). Десният образ, според запазения надпис и иконография, се идентифицира като Св. Софроний Ерусалимски.[21] Свареното пано от втория регистър в тази южна ниша е със запазени размери: вис. 1,40 м и шир. 0,68 м. Върху него е представена монашеската сцена "Посещението на Св. Антоний Велики при Св. Павел Тивейски" (Табл. V, XIII).

Състоянието на запазеност на свалените стенописни пана е сравнително добро, въпреки че липсват значители участъци от живописта. В северната ниша площта на запазените стенописи е по-голяма от тези в южната. Цветовата палитра е ярка и свежа, тъй като фреските са стояли изолирани от преки физико-химически въздействия (влага, температура, замърсявания) под зидовете на Западната пристройка, които са ги затискали. Всички свалени фрески по метода staco от Екзонартекса са пренесени на нова основа, като някои сектори, според възможностите, са покрити със сигниран ретуш.

Неотдавна, при експониране на фреските от Екзонартекса, ние имахме възможност отново да извършим редица наблюдения, при които се установи, че крайните вертикални ограничителни линии на свалените стенописни пана от нишите завиват под ъгъл, т. е. те са продължавали по северната и южната стена на Екзонартекса (Табл. VIII_5, XI-XIII). Като прибавим към този извод запазения стенописен фрагмент върху стълба на западната стена (Табл. III, VII_4) и останките от стенописвания цокъл, открити при разкопките по всички вътрешни стени (Табл. III-V, VII_4, $VIII_{2,3}$) и фасади (Табл. $VII_{1,2}$), несъмнено убедително се доказва, че стенописите са украсявали интериора и екстериора на Екзонартекса. Живописната декорация се е развивала в два (по северната и южната стени) и в три (по източната и западната стени) регистъра над цокъла във вътрешността на постройката (Табл. VI). Запазените фрески от източната стена позволяват да се възстанови в най-общ вид цялостната иконографска програма. Изглежда монашеските персонажи и епизоди в първия и втория стенописен пояс са опасвали цялата вътрешност (Табл. VI). По отношение на екстериорната украса със сигурност можем да настояваме само за наличието на стенописен цокъл върху северната и южната фасада на сградата.

Екзонартекси, при които е използван принципът на засводена конструкция, носена от зидани стълбове или колони с аркирани отвори между тях, издигнати върху каменен цокъл с различа височина и стенописна декорация, какъвто е Екзонартексът на църквата "Св. 40 мъченици" (Табл. II_3, III, IV), откриваме допълнително пристроени през XIV в. към много от съществуващите от по-рано манастирски църкви. Ареалът на тяхното разпространение обхваща целия Балкански полуостров, като могат да се посочат немалко паметници от този тип.[22]

Вътрешната декорация на Екзонартекса лесно би могла да се реконструира, тъй като се е състояла от стенописен цокъл с височина 1,20 м над пода, а във височина са се развивали три регистъра (Табл. VI). Изцяло запазените на източната стена първи и втори пояс имат височина съответно 1,20 м и 1,70 м (Табл. V, VI_2). От третия са оцелели само 0,23 м, но предполагаемата му височина е около 2 - 2,30 м (Табл. V, VIII_1, XII). При сводово покритие на Екзонартекса третият регистър на източната и западната стена е бил с арковидна форма (Табл. VI). Върху северната и южната стени е имало стенописи само в два пояса, като не може да се каже със сигурност дали е бил украсен и самият свод. При варианта с плосък таван третият регистър на всички стени е имал правоъгълна форма. Външните фасади на Екзонартекса също са украсени със стенописен цокъл, при което не е изключено живописта да е продължавала и във височина по страниците на стълбовете и контрафорсите.

Значително по-лесно може да се възстанови или поне условно попълни иконографската програма на запазените фрески от източната стена на Екзонартекса (Табл. V, VI_2). Въз основа на тях е възможно тематично и композиционно да се реконструира живописта и по другите стени. Както вече казахме, стенописваният цокъл е опасвал цялата вътрешност (Табл. VI). Над него върху източната стена се е развивал първият живописен пояс, включващ две двойки монаси в северната и южната ниша и навярно още по една такава двойка светци са стоели върху пиластрите от двете страни на входа, т. е. тук със сигурност можем да настояваме, че са били разположени осем монашески фигури (Табл. VI_2). Стенописната украса в този регистър по северната и южната, и дори западната стена, изглежда се развива отново в тематична връзка със запазените монашески изображения, т. е. фигурите на изтъкнати светци и отшелници са запълвали тази зона (Табл. VI).

Според запазените стенописи от втория регистър фигурират сцените "Пророк Илия, хранен от гарвана" и "Посещението на Св. Антоний Велики при Св. Павел Тивейски" (Табл. XII-XIII). Над входа стои "Видението на Прокъл" (Табл. VII_3, V, VI_2, X), а от двете му страни има място за още две сцени, които за съжаление не са достигнали до нас. Твърде възможно е това да са били "Възнесението на Пророк Илия" или "Явяването на ангела на Пророк Илия" - от север (Табл. VI_2) и "Успението на Св. Павел Тивейски", или "Срещата между Св. Антоний Велики и Св. Павел Тивейски" - от юг (Табл. VI_2). Над тях в третия регистър предполагаме, че се е развивал житиен цикъл на Св. Йоан Златоуст, където могат да бъдат разположени сцените "Молитвата на Св. Йоан Златоуст", "Източника на премъдростта на Св. Йоан Златоуст" и "Поученията на Св. Йоан Златоуст" (Табл. VI_2). Вероятно е монашеските епизоди във втория и третия регистър да са продължавали върху останалите стени на Екзонартекса (Табл. VI). Възможно е обаче тук да са започвали и съвършено нови житийни цикли на прочути пустинножители или манастирски светци. Страниците на входовете и челата на арките изглежда са запълнени с орнаментални мотиви (Табл. VI). Такава е била и цокълната украса по северната и южната фасада на Екзонартекса.

Относно проблематиката на разглежданата живопис, първа Л. Мавродинова изтъква, че евхаристичната тема е тази, която обединява фреските върху западната фасада на притвора[23], която, както доказахме, се явява източна стена на Екзонартекса (Табл. V). Тълкуването на тази линия в стенописната декорация на това допълнително добавено помещение трябва да се търси единствено в различните възможности за неговото функционално обособяване и използване като Екзонартекс към църквата и вписването му в плановата схема на Великата лавра "Св. 40 мъченици" (Табл. II, III). Например интересно е, че според данните в манастирските типици монасите понякога използвали притворите за провеждане на част от своята култово-литургическа дейност. Освен това подобни добавяни помещения на запад от наоса, или от притвора са използвани в манастироустройството и с комуникативни функции между църквата и манастирските сгради, или за съобщаване дворната площ на комплекса в зависимост от неговата планировка и етапи на строителство. В това отношение много от добавените притвори и галерии имат сходно предназначение с манастирските трапезарии. Според Б. Пенкова това се отразява и на иконографската програма на тяхната фрескова украса. Същата обаче отбелязва, че не бива да се забравя, че "... изобразените в олтара, в притвора или в трапезарията едни и същи сцени и образи са били възприемани в различен контекст, запазвайки общата си евхаристийна насоченост".[24] Изяснявайки специално монашеската проблематика във византийската монументална живопис, С. Томекович се спира конкретно на западните части на манастирските храмове, става въпрос най-вече за притворите, покритите галерии и фасадите, и различни други пристройки, като смята, че при тяхната стенописна декорация доминира евхаристичната тема.[25] Същата обаче подчертава, че тази тенденция се подчинява на една специфична монашеска атмосфера, в която основната доктрина е пустинножителството. Следователно евхаристичната тема, претворена в чисто монашески сюжети, е типичният и най-важен момент, характерен само за украсата на манастирските притвори.

Към идейно-тематичното съдържание на стенописите от притвори, екзонартекси и др., особено добавените към църковните постройки помещения, насочва вниманието ни П. Милковик-Пепек, отбелязвайки, че при тяхната декорация доминират цикли, илюстриращи старозаветни събития, календарни сцени, епизоди от житието на светците, на които е посветен храмът, сцени от Страшния съд, църковните събори, Богородичния акатист, Великите празници, Христовите страсти и др.[26] Важно е също да изтъкнем, че според М. Орлова на фасадите и декорацията на притворите, екзонартексите и галериите през XIV в. се изписвали сцени от менология и илюстрации на химнографски произведения, есхатологични теми, както и ктиторски портрети.[27] Тематиката на фреските в притвора и Екзонартекса на търновската църква "Св. 40 мъченици" категорично подкрепят тези наблюдения и изводи.

Ако наистина трябва да доизясним стенописната програма в Екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици", не може да не обърнем внимание на монашеските

образи и сюжети (Табл. X-XIV). Видно е, че се откроява интересът към пустинножителството и житийните цикли и образи, посветени на велики анахорети, които са особено разпространени през XIV в., за разлика от предходните столетия, когато изцяло липсват или се срещат единични примери в стенната живопис. Такъв е случаят и със запазените образи в първия регистър на Екзонартекса, където са разположени двете двойки монаси (Табл. VIII_5, XI). Подобни фигури на отшелници откриваме в първия регистър на притвора на Стария Преображенски манастир (Макарий, Онуфрий, Павел Тивейски и др.), притвора на църквата в Иваново (Йоан Лествичник, Теодосий Общежител, Онуфрий и Иларион Велики), църквата "Св. Марина" в Карлуковския манастир (Антоний Велики, Макарий, Онуфрий, Петър Атонски, Павел Тивейски и др.), параклиса на Аладжа манастир (Онуфрий? и др. светци-отшелници).[28] Изображения на светци анахорети и монаси изобилстват в притворите, екзонартексите и параклисите на редица църкви от XIV в. в Сърбия и Македония.

Темата за пустинножителството, непосредствено свързана с монашеските цикли, присъства и във втория регистър на стенописите от Екзонартекса (Табл. X, XII-XIII). За нас е важно в хронологически план да посочим тяхното разпространение. Например, Пророк Илия, хранен в пещерата от гарвана, е известен най-рано от стенописите в църквата "Св. Спас" в Нередица (1199 г.) и при едно изображение на пророк Илия от църквата в Морача (1252 г.)[29], но там пещерата липсва, а обръщането на фигурата е съвсем различно. Значително по-широко срещана е тази сцена през XIV-XV в. Например, така е в църквата в Грачаница (1321 г.), върху фасадата на църквата Панагия Кубелидики в Кастория (1495 г.), на западната стена на нартекса на църквата в Драгалевския манастир от XV в.[30] Другата сцена, представляваща Посещението на Антоний Велики при Павел Тивейски, е известна само от един по-ранен паметник, какъвто е храмът "Сан Анджело ин Формис" в Южна Италия от XII в.[31], като преди всичко я откриваме сред по-късни стенописни ансамбли от XIV-XV в. Това са: църквата в Матейч (1355 г.), кипърската църква "Св. Антоний" край Сугия (XIV в.), манастирската църква "Св. Никола" край Йошаница, нартекса на католикона в Хилендарския манастир (1325 г.) и др.[32] Третата сцена от Екзонартекса - Видението на Прокъл, е позната от притвора на католикона на Хилендарския манастир от XIV в., върху западната фасада на църквата в Драдньанския манастир "Св. Никола" от XIV в., а също така и в Погановския манастир (1500 г.).[33] Преди XIV в. тази сцена е известна само от миниатюри, каквито например са тези от атинския ръкопис Athen. 2535 от XII в. и менология от 1063 г. (Sinai, 500, f. 175) и от Vat. cod. gr. 766, fol. 25.[34]

Очевидно темата за пустинята, свързана с разработването на монашеските епизоди, става една от основните в иконографската програма при украсата на манастирските притвори и екзонартекси през XIV-XV в. Що се касае до произхода на самите сюжети, най-често те са извеждани от старозаветни текстове или от агиографията на прочути светци анахорети. Една от сериозните предпоставки за популяризацията на монашеската тематика в монументалната

живопис по това време е разпространението на исихазма, чиито идеи стават водещи в развитието на византийското и балканското изкуство през XIV в.

Важни наблюдения предлага орнаменталната украса върху стенописния цокъл на Екзонартекса, от който е запазена значителна част (Табл. III, V, VII_4, $VIII_{2,3}$). Става въпрос за вписаните правоъгълници с кръгове и кръстовидни розети в средата от типа на т. н. opus sectile, твърде често срещани в средновековното изкуство. Прави впечатление обаче, че цокълни фризове от този тип откриваме изключително при паметници от XIV в., каквито са в екзонартекса на църквата в Сопочани, Драдньанския манастир "Св. Никола", "Св. Богородица Пещанска", "Богородица Перивлепта", нартекса на "Св. София" (последните три в Охрид) и пр.[35] У нас такава украса срещаме особено в църкви, строени по времето на Иван Александър (Старият Преображенски манастир, скалният манастир в Алботин, Видинско, параклисът на Аладжа манастир, църква № 1 в с. Сърница, Велингардско, църква № 1 в Червен и др. [36]

Възможно е да отбележим още няколко по-съществени наблюдения и особености в иконографията на разглежданата живопис, които отнасят цялостната декорация на Екзонартекса в XIV в. Например, в сцената, представяща видението на Прокъл, откриваме една съществена подробност (Табл. X). Тук Св. Йоан Златоуст е облечен не по обичая в литургически одежди на архиерей, а като великосхимник с черна монашеска мантия и зелено наметало. Известно е обаче, че неговото представяне на стенописи в монашески одежди се установява в изкуството едва към средата и втората половина на XIV в.[37]

През палеологовото време се формира в завършен вид и композицията "Пророк Илия в пещерата, хранен от гарвана"[38], така, както е представена в Екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици".[39] Впоследствие тази сцена е често включвана в иконографския репертоар на късносредновековни стенописи и икони от Балканите.[40] При тези паметници добре се вижда как разглежданият иконографски тип, създаден в палеологовото изкуство, буквално се повтаря. Коментирайки близостта на стенописите от "Св. 40 мъченици" с късномкниновото изкуство, Л. Мавродинова отбелязва, че в пейзажа "... са типични ниските заоблени хълмове с малки "шапки" скали на върха".[41] Такъв е случаят с пещерата и хълма над нея при сцената с пророк Илия (Табл. XII). Идентична интерпретация, специално на тези хълмове и пещери, намираме обаче и в редица църкви от XIV в.[42]

Въпросът с изясняването на стила на фресковата украса от църквата и конкретно на Екзонартекса е твърде сложен, тъй като до днес е оцеляла малка част от живописта, която в някои участъци е повредена и избледняла. Досегашните изследвания в общи линии оформят две становища, едното от които обобщава Л. Мавродинова, отнасяйки стенописите на църквата в рамките на комниновия стил, но същевременно я определя като "... предвестник на прехода към новата палеологова живопис".[43] Според друго мнение, изразено сбито от В. Лихачева, фреските от църквата "Св. 40 мъченици", които са близки по стил и техника на изпълнение до тези от Иваново, трябва да се причислят към дворцовото

направление в изкуството на XIV в., свързано с търновския художествен център.[44]

Изложената полемика относно датировката на фреските, както и резултатите от последните наши разкопки, които предложиха нов доказателствен материал за съществуването на Екзонартекса и неговата вътрешна и външна украса, все пак налагат още веднъж да анализираме стиловите особености на някои от запазените образи и сцени. Например основателен интерес предизвиква епизода, посветен на срещата между християнин и пустинослужител, Павел Тивейски и основоположника на средновековното монашество - Св. Антоний Велики (Табл. XIII). Двамата са представени седнали един срещу друг пред входа на пещера. Между тях се издига висока финикова палма, а ниско долу се вижда маса, застлана с бяла покривка, на която е подредена храна. Отляво Св. Антоний е облечен в тъмновиолетова туника и синьобял аналав, а кукулът върху главата му е с тъмносин до почти черен нюанс. Образът е зле запазен и въздейства само като силуетно обобщение, от което се вижда, че светецът е беловлас с немного дълга раздвоена брада. От фигурата на Св. Павел Тивейски се е запазила дългата долна част от изплетената от тръстика дреха, изградена върху охрова основа с тъмночервени линии, под която с черен контур е очертан босият крак на светеца. Повредената част от сцената все пак не може да скрие експресивния маниер на представяне на обемите и движенията, независимо от привидната статичност на композицията. Изпълнението издава завидна иконографска грамотност на художника и стремеж към грижливо изработване на детайлите. Това не е изненадващо, тъй като моментът от житийното повествование за посещението на Св. Антоний Велики при Св. Павел Тивейски от рано е намерил своята образна интерпретация. Представянето на тази сцена е известно от една коптска икона, съхранявана в музея в Кайро.[45] За разлика от по-късните паметници при нея липсва пещерата. Въпреки всичко сюжетът основно е познат, както вече казахме, при паметници от XIV в. и от по-късно време.[46] Според нас в случая стиловата характеристика най-вече подкрепя датировката в палеологовата епоха.

Светците-монаси от първия регистър на Екзонартекса са показани в много характерен композиционен вариант, при който правите фигури по двойки са обърнати леко една към друга (Табл. VIII_5, XI). Тази диспозиция е подчертана дори чрез жестовете, движенията на главите и посоката на погледите. Така се създава своеобразен ритъм в представените фигури на целия първи ред, като се долавя познатата експресивност от сцените във втория регистър на Екзонартекса. Подобно движение можем да потърсим в пророческите образи от XIV в. в барабана на софийската църква "Св. Георги".[47]

При по-добре запазената двойка монаси (Св. Кириак анахорет с неизвестен светец) точно се долавя това обръщане на главите, жестовете и погледите между двете фигури (Табл. VIII_5). Издълженото лице на неизвестния монах е оцеляло по-добре. Образът внушава одухотвореност с високото си чело, оградено с къси бели кичури, тънък, прав нос, тесни скули, сравнително едро ухо и стеснена, не много дълга брада. Съсредоточеният поглед, излъчващ стаена съзерцателност, само привидно е отправен към другия светец - Св. Кириак.

От другата запазена двойка повече може да се каже за фигурата на Св. Софроний Ерусалимски (Табл. XI). Неговите жестове въздействат с тържествена внушителност, подчертана от вдигната дясна ръка, с която държи кръст и другата - с обърната навън длан, показана в молитвен жест. Лицето е повредено, но силуета очертава тесен, издължен образ с високо чело, тънък нос, прибрано ухо и сравнително къса, тъмна брада и коса. От другия светец е оцеляла част от дрехата, от която се подава ръката, с която той придържа евангелие, поставено в скъп обков.

Двойките фигури от първия стенописен пояс на Екзонартекса са показани в ръст, близък до човешкия, и навярно са допълвали внушително въздействие при монашеските ритуали, изпълнявани в Екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици". Подобно въздействие е търсено и при възприемането на сцените от втория регистър. Затова накрая искаме специално да се спрем и анализираме действително най-добре запазения образ от Екзонартекса - този на пророк Илия (Табл. XII).

Неговото лице е изградено върху охрова подложка с нанасяне на тъмнокафяви сенки, а над тях светлозелени, като преход към най-осветените части, изпълнени в охра, примесена до голяма степен с бял пигмент. Косата, брадата и мустаците са очертани с бели линии върху синьозелена подложка, а черен контур очертава лицевите детайли - очи, зеници, вежди, чело, деколтето и пр., като на места прекъсва и се появява отново, изявявайки формите. Старателно са отбелязани бръчките по челото и около очите, а скулите са подчертани, като формата им е стилизирана чрез успоредни спираловидни линии - способ, характерен при моделирането на образите на възрастните персонажи, рисувани през XIV в. Красноречиви са примерите, илюстриращи подобен маниер на пластическо изграждане при образа на Св. Григорий Велики от църквата "Богородица Одигитрия" Афендико в Мистра (1320 г.), този на Св. Йоан Предтеча от църквата в Грачаница (XIV в.), както и на владетелските портрети в Псача (1358 - 60 г.).[48]

Многобройните дипли върху туниката на пророка са остри и ъгловати, като добре подчертават коляното и подпряната върху него лява ръка, докато дясната, обвита в обшитото с кожи наметало, подпира рязко обърнатата му към гарвана глава. Над всичко доминира експресивната фигура на възрастния мъж със загоряло от слънцето лице и с бавния ритъм, създаден при противопоставянето на движението на главата и това на тялото и крайниците му. Тази експресивност както при третирането на обемите, така и при жестовете, резките обръщания на главите, драматичния израз на лицата долавяме от фреските от църквата в Иваново. Не случайно подобна стилова характеристика кара В. Лихачева да търси в исихастката доктрина кредото на творческия почерк на художниците от палеологовото време.[49]

Новото изследване на стенописите от Екзонартекса, именно като негова цялостна вътрешна декорация, предлага повече възможности за обстоен анализ на тяхната тематика, иконография и стил, въз основа на които по-правилно ще бъде датировката на неговото изписване да търсим в границите на XIV в. Съдейки

по избора на сюжетите, изглежда, че програмата на разглежданите фрески е съставена по византийски образци, които вероятно не са буквално взаимствани от украсата на някой конкретен паметник. Имайки предвид българските надписи по стенописите, е трудно да се отрече работата и авторството на български екип художници. Тяхната добра школовка може би трябва да се търси в някои от столичните или провинциални византийски ателиета. От друга страна, не е изключено и присъствието на някой византийски, дори цариградски художник, който да е взел участие в изписването на ансамбъла заедно с българските зографи.

Резултатите от проучванията на В. Вълов, както и тези, получени при нашите нови разкопки, позволяват с повече сигурност да се очертае самостоятелният живот на църквата "Св. 40 мъченици" преди изграждането на манастирския комплекс Великата лавра. Царската гробнична църква, построена от Иван Асен II, претърпява значителни преустройства (Табл. II_5). Добавен е притвор (Табл. II_4) и галерии от север и юг, които в определени етапи се преизграждат отново. Възникването и развитието на голям светски некропол през втората половина на XIII и през XIV в. и особено проблемът за определянето на неговите граници и хоризонти около храма се оказват тясно свързани с промените в архитектурния план на църквата.[50] Създаването на манастира Великата лавра (Табл. II_2) бележи нов етап в развитието на храма, в който, според нас, със сигурност се отнася изграждането на Екзонартекса през XIV в. (Табл. II_3). Неговата стенописна декорация тематично се свързва с пустинножителството и житийните цикли на изтъкнати монаси. Тези сюжети стават основа в иконографската програма при украсата на манастирските фасади, притвори и екзонартекси. Всичко това се явява конкретна основа за включването на Екзонартекса в манастирския живот на комплекса. Предложената обща работна периодизация и датировка се основава на направените от нас стратиграфски и архитектурни наблюдения, сравнителен анализ по отношение на строителната техника, тематиката и изпълнението на живописта, както и на изводите относно изграждането и планировката на манастирския комплекс.

Според изследванията досега, стенописите на търновската църква "Св. 40 мъченици" в тематично и иконографско отношение са уникално за времето си явление, тъй като стенописният календар (за който тук не става дума) и сцените "Пророк Илия в пещерата, хранен от гарвана" и "Видението на Прокъл" са отнесени като живопис от XIII в. (към годината на надписа на Иван Асен II - 1230) и се оказват първите иконографски примери в монументалното изкуство на Балканския полуостров.[51] Изложените нови данни за архитектурната история на Екзонартекса обаче, както и стиловият и иконографски анализ на неговата стенописна украса налагат да се внесат сериозни корекции спрямо датировката на разглежданата живопис, която според нас трябва да се свърже с палеологовото изкуство през XIV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Успенски, Ф.** О древностях города Тырново. - ИРАИК, т. VII, 1902, 1 - 24.

[2] **Москов, М.** Разкопките в черквите "Св. Димитър" и "Св. 40 мъченици" в Търново. Търново, 1912, 12 - 29.

[3] **Грабар, А.** Стенописите в черквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Избрани съчинения, т. 1, С., 1981, с. 21.

[4] **Игнатов, Б.** Към въпроса за българската архитектурна школа във византийски стил. - Археология, 1963, 3, 59 - 62.

[5] **Кузупов, Б.** Западната пристройка към църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. - МПК, 1965, 4, с. 12.

[6] **Прашков, Л.** Техника и материали на стенната живопис в църквата "Св. 40 мъченици" в гр. В. Търново. - МПК, 1966, 2, с. 8, бел. 15.

[7] Пак там, с. 8, бел. 14.

[8] **Баров, З.** Разкриване на стенописни фрагменти в църквата "Св. 40 мъченици", Велико Търново. - МПК, 1974, 2 - 3, 93 - 101.

[9] Пак там, 99 - 100.

[10] **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. - Археология, 1974, 2, с. 40 - 41, 52. Описвайки съвсем накратко архитектурните останки на тази постройка, авторът приема, че тя е функционално свързана с вътрешното пространство на църквата и е "играла роля на екзонартекс" през XIII в. и освен това е "действала изцяло като контрафорс". Върху основите на разрушения Екзонартекс е издигната западната пристройка, като северната и южната му стени са дублирани отвътре и надстроени във височина, при което е запушен южният вход и защипани стенописите върху западната фасада на притвора.

[11] **Bojadziev, St.** L'eglise des Quarante martiyrs a Tirnovo. - Etudes Balkaniques, 1971, 3, 143 - 158. Съвсем накратко авторът се спира върху едно преустройство на Екзонартекса, при което е дублирана западната му стена, която датира неговото първоначално изграждане в края на XIII в. Наскоро арх. Ст. Бояджиев представи съществено нова концепция за архитектурната история на целия комплекс. В: **Бояджиев, С.** Църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново - проблеми на архитектурата и експонирането ѝ. - в. "Арх & Арт", бр. от 2. 08. 1994, 12 - 13; бр. от 7. 02. 1995, с. 11. В случая тук е интересно да отбележим, че авторът коригира своето първоначално мнение за съществуването на Екзонартекс, приемайки, че става въпрос за издигането на един първи Мавзолей на мястото на западното крило на П-образната галерия на църквата.

[12] **Мавродинова, Л.** Стенописите на църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. С., 1974, с. 7, 18 - 19, 28. Същата приема, че украсата на западната стена на притвора е фасадна, но впоследствие е включена в допълнителното стенописване на долепената пристройка към църквата.

[13] **Баров, З.** Цит. съч., с. 100.

[14] **Bojadziev, St.** Op. cit., p. 157.

[15] **Пенкова, Б.** Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. - Старобългаристика, XIX, 1995, 4, 75 - 93. Тук е предложена сполучлива корекция на иконографията на сцената

"Поученията на Йоан Златоуст", идентифицирана като "Видението на Прокъл".

[16] **Лихачева, В.** Изкусство Византии IV - XV вв. Л., 1981, с. 258.

[17] **Тотев, К., И. Чокоев.** Разкопки на църквата "Св. 40 мъченици" - Археологически открития и разкопки през 1992 - 93 г. В. Търново, 1994, 105 - 106; Разкопки на църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. - Археологически открития и разкопки през 1995, С., 1996, 94 - 95; Църквата "Св. 40 мъченици" и проучванията през 1995 г. - в. "Музеи", 1996, бр. 5, 5 - 8. При разкопките на некропола от север и юг на Западната пристройка се наложи да разбием и вдигнем бетона и филца от хидроизолацията на тази част от църквата, направена при реставрацията върху археологически недопроучен терен. Именно тогава, разкривайки от двете ѝ страни гробове с богат инвентар, останали незасегнати от тези консервационно-реставрационни дейности, най-неочаквано установихме, че фундаментите на северната и южната стена на Екзонартекса са с 1 м по-дълбоки от регистрираното ниво при разкопките на В. Вълов.

[18] Впоследствие проучванията в самата вътрешност на Западната пристройка предложиха важни наблюдения както за основите и суперструкцията на западната фасада на притвора, така и за западната стена на Екзонартекса, при което се оказа, че всички те са били стенописвани. Същевременно имахме възможност със сигурност да определим две различни подови нива - на Екзонартекса и на по-късната Западна пристройка. Открихме фрескова украса по страниците на северния вход и вътрешността на Екзонартекса, каквато се регистрира и върху неговата северна и южна фасади.

[19] На същия фрагмент е оцеляла малка част от третия регистър с площ 23 х 44 см.

[20] Тази сцена при свалянето ѝ по метода strapo се е разслоила, като част от живописта е останала върху стената, а другата част е пренесена върху нова основа и се съхранява в Търновския музей.

[21] **Мавродинова, Л.** Цит. съч., с. 22.

[22] **Hamilton, A.** Byzantine architecture. London, 1956; **Ebersolt, G., Tiers.** L'egalise de Constantinopole. Paris, 1913; **Ebersolt, B.** Monuments d'architecture byzantine. Paris, 1934; **Orlandos, A.** Monastiriaki architectoniki. Atinai, 1958; **Дероко, А.** Монументална и декоративна архитектура у средновековној Србији. Београд, 1958; Kunstdenkmaler in Jugoslavien. Band 1, 2, Leipzig, 1981.

[23] **Мавродинова, Л.** Цит. съч., 23 - 24.

[24] **Пенкова, Б.** Цит. съч., с. 90.

[25] **Tomekovic, S.** Contribution a l'etude du programme du nartex les eglises monastiques (XII-e premiere moitie du XIII-e s.) - Byzantion, 58, Bruxelles, 1988, 140 - 154.

[26] **МилковичЋ-Пепек, П.** Смисао иконографског програма у јужном трему цркви у Вељуси. - Зограф, 13, Београд, 1982, 37 - 40 и цит. там литература. Например в галерията на църквата "Св. Богородица Елеуса" във Велюса е представена сцената със Св. Онуфрий и Св. Панфутий в пустинята, която е много близка до "Посещението на Антоний Велики при Павел Тивейски" от Екзонартекса

на църквата "Св. 40 мъченици". - В. **П. Милковић-Пепек.** Цит съч., с. 38, сл. 2.

[27] **Орлова, М.** Наружные росписи средевековых памятников архитектуры. М., 1990, с. 87.

[28] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995 г., с. 61, 64, 68; Скалните скитове при Карлуково. С., 1985, с. 23; **Атанасов, Г., Д. Чешмеджиев.** Средновековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир). - ИНМВ, 26(41), 1990, 110 - 134; **Алексиев, Й., К. Попконстантинов.** Нови данни за един крайградски търновски манастир (Старият Преображенски манастир). - Родина, кн. 1 - 2, 1997, 87 - 96.

[29] **Мясоедов, В., М. Сычев.** Фрески Спаса Нередицы. 1925, табл. XXXVII; **Мијовић, П.** Теофанија у сликарству Мораче. - В: 36. Радојчића. Београд, 1969, с. 186.

[30] **Talbot Rice, D., Sv. Radojcic.** Jugoslavija. Srednojvekovne freske. Paris, 1955, tabl. XXVI; **Орлова, М.** Наружные росписи..., ил. на с. 111; **Константинова, Р.** За едно необичайно решение на сцената "Пророк Илия при потока Хорат, хранен от гарвана" в монументалната живопис на XV в. - Изкуство, 1986, 1, 42 - 45, ил. на с. 43.

[31] **Tomekovic, S.** Les cyrcles hagiographiques Le Sant Angelo in Formis: recherche Le leurs models. - В: ЗЛУ, 24, 1988, 1 - 13.

[32] **Петковић, В.** Преглед црквених споменика през повесницу српског народа. Београд, 1950, с. 150; **Пенкова, Б.** Цит. съч., ил.4; **Tomekovic, S.** Les cycles..., p. 12; **Петковић, В.** Цит. съч., с. 340; **Petkovic, S.** The Lives of Hermits in the Wall Paintings of the Katholikon of the Monastery of Josanica. - Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of K. Weitzmann. Princeton, 1995, 289 - 295.

[33] **Радујко, М.** Драдњански манастирић Св. Николе. - Зограф, 24, Београд, 1995, 30 - 31, сл. 5, 7, 8. Южно от входа на западната фасада на същата църква има остатъци от сцена, върху която се предполага, че е изобразен светец пред пещера.; **Пенкова, Б.** Цит. съч., ил. 8; **Grabar, A.** Le peinture religieuse eu Bulgarie. Paris, 1928, p. 338, f. LVII. Двустранният пюпитър, украсен с три топки, поставен върху спираловиден стълб, както и положението на ръцете, краката и стойката на тялото при седналата фигура са както при една миниатюра, представляваща Св. Василий Велики от последната четвърт на XIV в. - **Мавродинова, Л.** Стенната живопис..., обр. 126.

[34] **Walter, C.** Biographical Scenes of the Three Hiererhs. - Revue des Etudes Byzantines, 36, 1978, p. 252; **Sevcenco, N.** Illustration Manuscripts of the Metaphrastian Menologion. Chicago & London, 1990, 84, 85; **Пенкова, Б.** Цит. съч., ил. 7.

[35] **Djuric, V.** Sopocani. Leipzig, 1967, 238 - 239; **Радујко, М.** Цит. съч., сл. 1; **Грозданов, Цв.**Охридско зидно сликарство од XIV в. Охрид, 1980, рис. 4, 15, 18, 19, 20, 31, ил. 136.

[36] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис..., 60 - 61, с. 85, бел. 153; **Атанасов, Г., Д. Чешмеджиев.** Цит. съч., с. 126, обр.6; **Шкорпил, К.** Опис на старините

по течението на р. Русенски Лом. Материали за археологическата карта на България. С., 1914, с. 158, обр. 136, табл. XXXIV.

[37] **Радујко, М.** Цит. съч., с. 34, 40 - 44. За изображенията на архиереи, като великосхимници Виж: **Ивановић, З.** Живопис из XIV в. у манастиру Зрзе. - Зограф, 11, Београд, 1980, 78 - 79, сл. 1, 13.

[38] **Chatzidakis, M.** Icons of Patmos. Athens, 1985, p. 80.

[39] Всички известни досега примери, представящи разглежданата иконография на сцената "Пророк Илия в пещерата, хранен от гарвана" са датирани не по-рано от XIV в. (Грачаница, манастира Продромос в Серес, църквата "Св. Богородица" в Аполония, Албания, манастира Лавра и др.)

[40] **Chatzidakis, M.** Op. cit., cat. № 29, 30, Pl. 25, 93. Известни са икони на критските майстори Ангелос и Дамаскинос, както и стенописни изображения, например от църквите "Св. Архангели" и "Св. Атанасий" (XVII в.) в Арбанаси.

[41] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис..., с. 45, 46.

[42] **Okunev, M.** Lesnovo. - L, art byzantian chez les slaves les Balkans. Paris, 1930, p. 259, fig. 168; **Бурић, В.** Зидно сликарство манастира Дечана. Београд, 1995, сл. 4, сл. 9; **Talbot Rice, D., Sv. Radojcic.** Op. cit., tabl. XXIV.

[43] **Мавродинова, Л.** Стенописите от църквата..., с. 40. Две десетилетия по-късно Л. Мавродинова опитва да внесе известен коректив в становището си, изтъквайки, че пророк Илия, заедно с другите изображения върху тази стена (защипаните стенописи) "... е създаден, ако се съди по моделировката и пропорциите на фигурата, по-късно" от календарните сцени, но същевременно настоява, че "... състават на боите, редът на полагането на различните живописни слоеве при изображението на дрехите и други особености обаче сближават доста тези изображения с живописта от календара." - В: Стенната живопис..., с. 45.

[44] **Лихачева, В.** Цит. съч., с. 258.

[45] **Kalitinskij, A.** La question des fibules byzantines en Russie. - L'art byzantin chez les slaves les Balkans. Paris, 1930, p. 380, fig. 293.

[46] Виж бележка № 32. На южната стена в галерията на църквата "Рождество Христово" има изображение на Св. Павел Тивейски, представен в профил до финикова палма.

[47] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис..., обр. 105, 106.

[48] Γεωργιαδη, N. Μυστρασ. Αθηνα, 1995, p. 42, ill. 27; **Grabar, A.** La peinture Byzantine. Geneve, 1953, p. 150, 155; **Расолкоска-Николовска, З.** О историјским портретима у Псачи и времени њиховог настанка. - Зограф, 24, Београд, 1995, с. 45, сл. 6, 7, 9.

[49] **Лихачева, В.** Цит. съч., 258 - 259.

[50] **Тотев, К., И. Чокоев.** История на проучванията на некропола на търновската църква "Св. 40 мъченици". - Известия на Историческия музей, В. Търново., т. XI, 165 - 171; Некрополът на църквата "Св. 40 мъченици" - проучвания, проблеми и перспективи. (под печат)

[51] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис..., с. 45.

THE NEW FACTS ABOUT THE WALL-PAINTINGS OF THE EXONARTHEX OF THE "FORTY MARTYRS" CHURCH IN VELIKO TURNOVO

(Summary)

K. Totev D. Koseva

In the current study is viewed the issue about the architecture and decorations of the Exonarthex of the "St. Forty Martyrs" Church on the basis of the results from the lates arheological excavatios (1992 - 1995). This part of the church has not been subject to a separate research so far and dating of the paintings in it was referred to the year of the Assen inscription - 1230.

Based on the iconographical and style analisis of the preserved and newly found wall-paintings, we found that monastic subject-matters had been reproduced in the Exonarthex inner decorations, wich should be dated back in the XIV century.

The construction of the Exonarthex had been prompted by the impose expansion of the "St. Forty Martyrs" church as a result of the new functions which the church had begun to implement as a Catholicon of the newly built in the XIV c., we suppose, the Great Lavra Monastery. In this respect, the Exonarthex itself turned out to be a building having important cult function, related to the church services of the monastic brotherhood held there. This fact gives the Exonarthex basic place in the formation of the whole plan of the monastery.

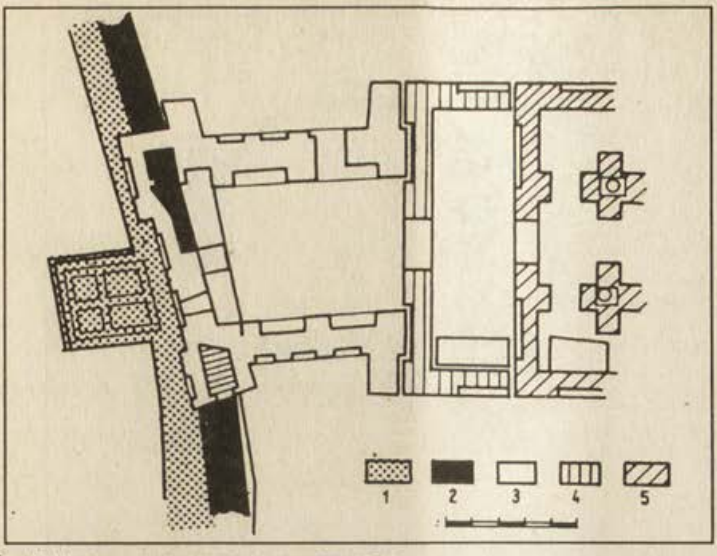

Табл. I. План на западната пристройка

1. Ранновизантийска крепостна стена с кула.
2. Оградна стена на манастира Великата лавра.
3. Западна пристройка
4. Притвор
5. Наос.

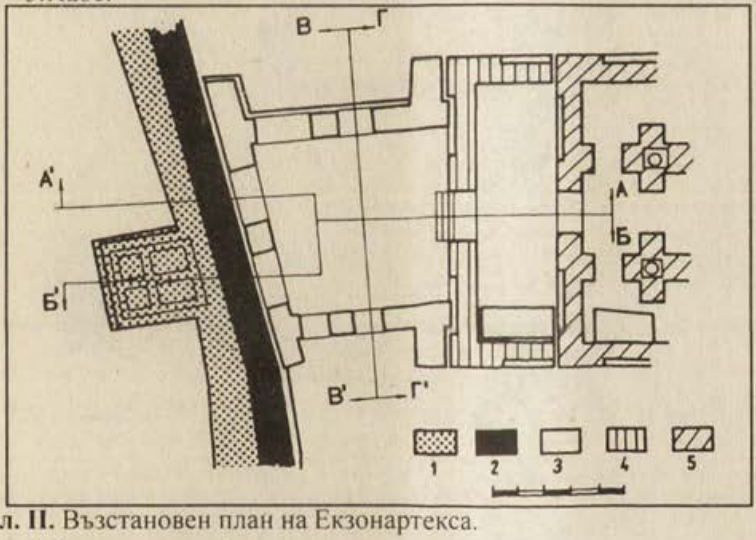

Табл. II. Възстановен план на Екзонартекса.

1. Ранновизантийска крепостна стена с кула.
2. Оградна стена на манастира Великата лавра.
3. Екзонартекс.
4. Притвор.
5. Наос.

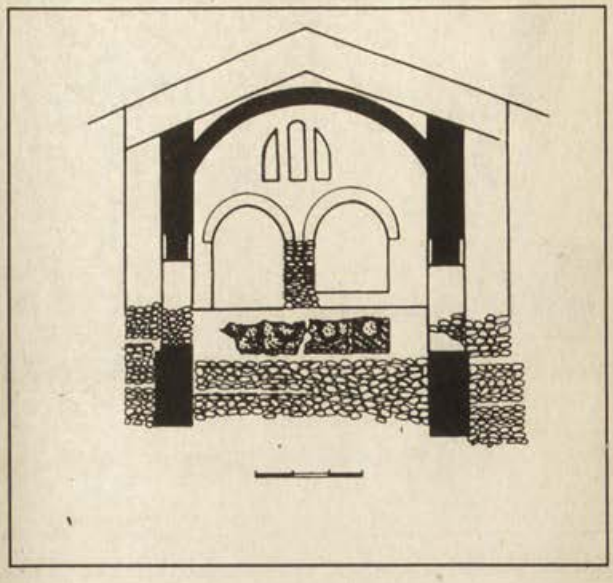

Табл. III. Екзонартекс - западна вътрешна стена със стенописен цокъл. (разрез В-В').

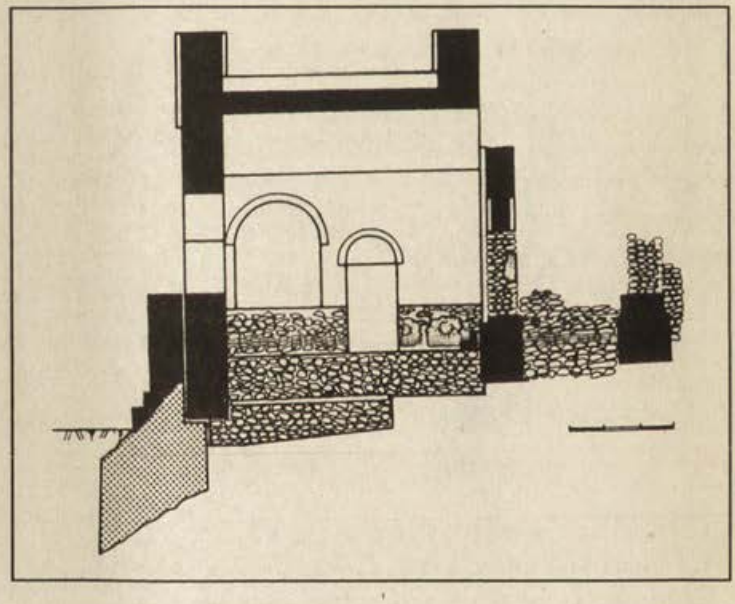

Табл. IV. Екзонартекс - северна вътрешна с фрагменти от стенописния цокъл. (разрез А-А').

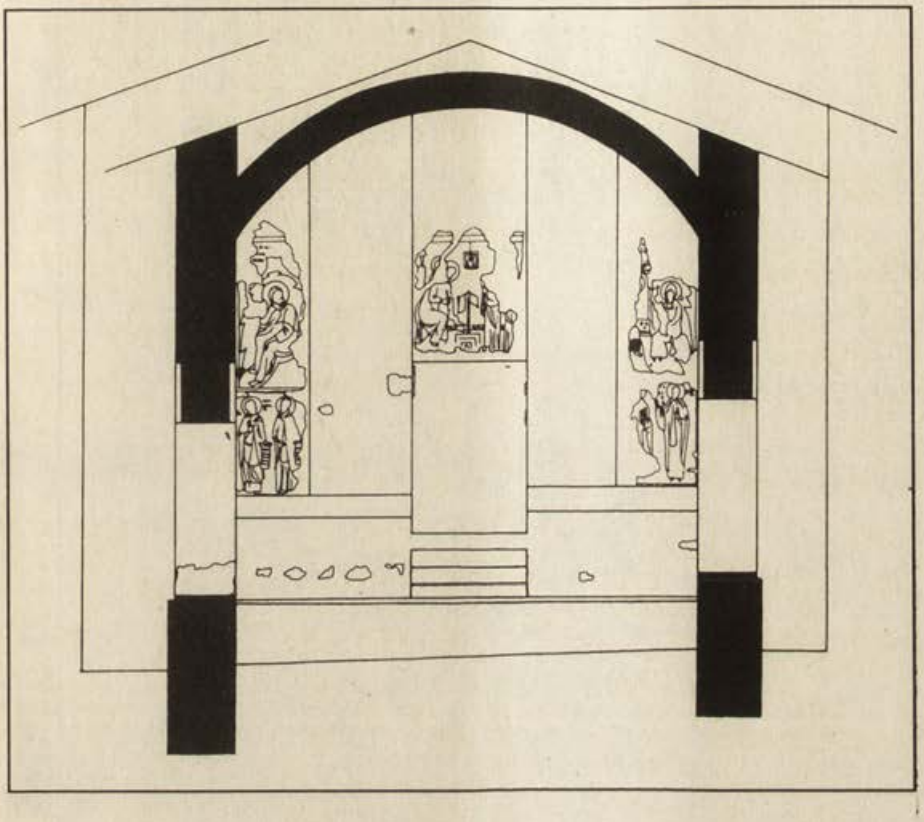

Табл. V. Източна стена на Екзонартекса със запазената стенописна украса.

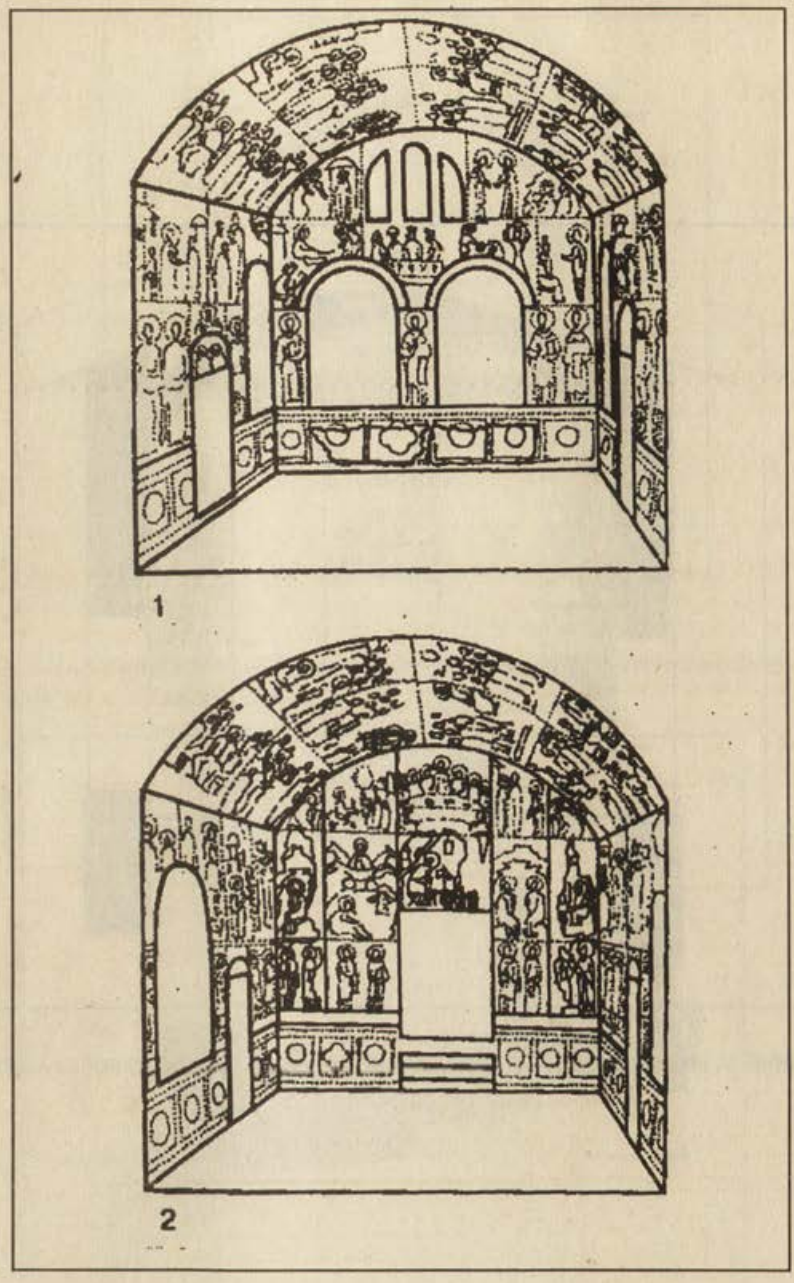

Табл. VI. Реконструкция на вътрешната стенописна декорация на Екзонартекса.
1. Поглед на запад.
2. Поглед на изток.

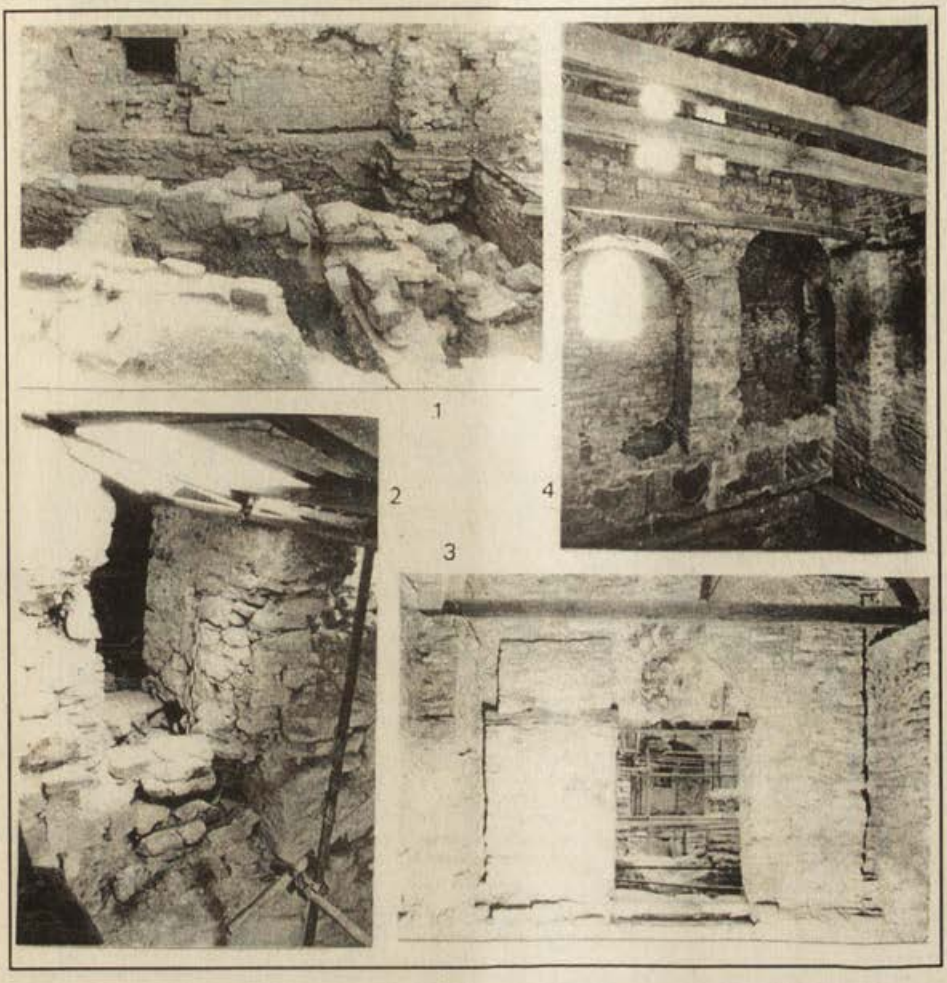

Табл. VII. Архитектурни останки от Екзонартекса.

1. Северна фасада.
2. Северен вход (детайл).
3. Източна стена.
4. Западна стена (централен стълб).

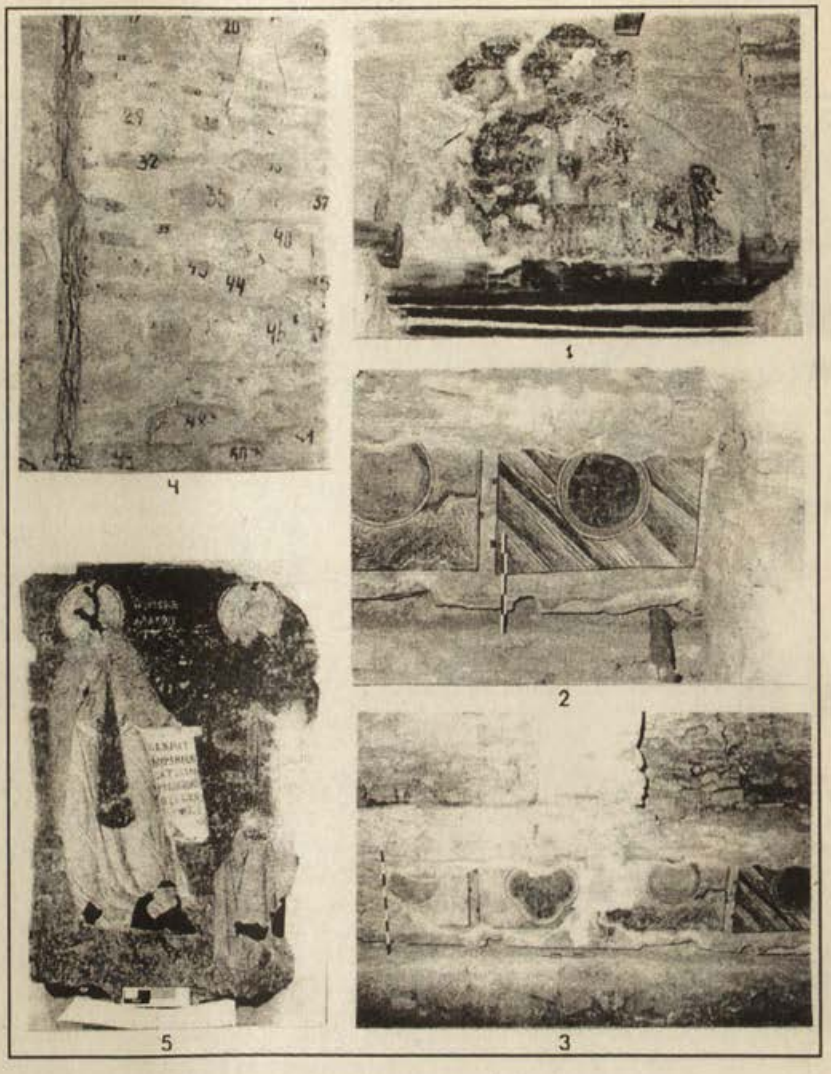

Табл. VIII. Стенописи от Екзонартекса.

1. Част от сцената "Видението на Прокъл" над източния вход, останала на място след свалянето от реставраторите.

2. Детайл от стенописния цокъл върху западната вътрешна стена.

3. Стенописен цокъл от западната вътрешна стена.

4. Североизточен вътрешен пиластър от Западната пристройка, който е защипвал стенописите "Пророк Илия, хранен от гарвана" и двойка монаси (Св. Кириак анахорет и неизвестен светец).

5. Кириак анахорет и неизвестен светец - стенописно пано от първия регистър на източната стена (север).

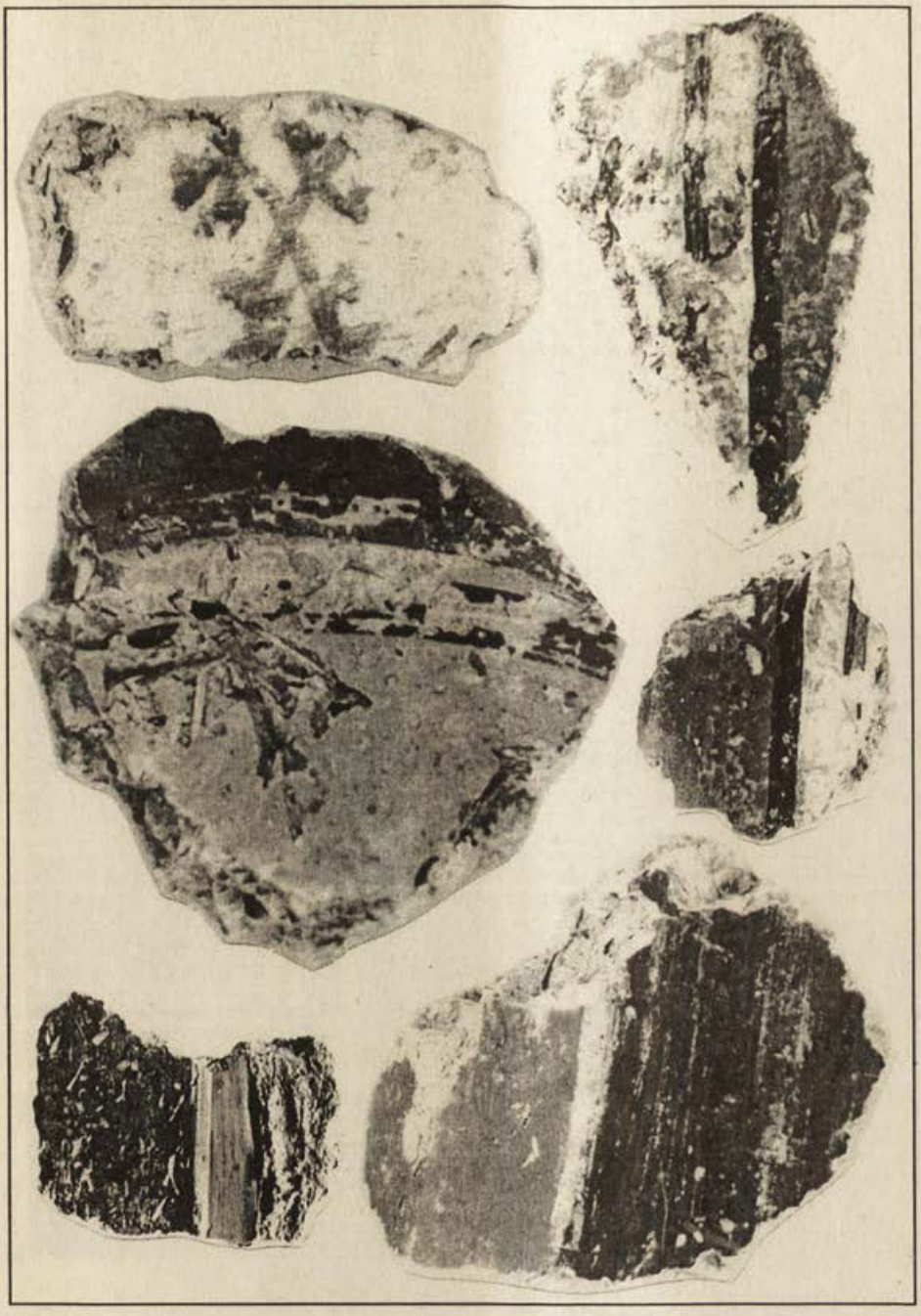

Табл. IX. Стенописни фрагменти от Екзонартекса, открити при разкопките (1992 - 1995).

Табл. X. "Видението на Прокъл" - сваленатa част, пренесена на нова основа.

Табл. XI. Двойка монаси от първия регистър на източната стена (юг).

Табл. XII. "Пророк Илия, хранен от гарвана" - сцена от втория регистър на източната стена (север).

Табл. XIII. "Посещението на Св. Антоний Велики при Павел Тивейски" - детайл.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА СТЕНОПИСНИЯ ЦИКЪЛ "ШЕСТОДНЕВ" ОТ КЪПИНОВСКИЯ МАНАСТИР

ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ

Въпросът за "Шестоднева" в българското християнско изкуство е разглеждан през последните десетилетия в различна степен от редица изследователи като Асен Василев, Атанас Божков, Велда Марди - Бабикова, Иванка Гергова, Атанас Славов и Любен Прашков, но публикациите им нямат цялостен характер на трудове по темата, те представляват само фрагменти в контекста на други по-обемни научни задачи.[1] Художествени паметници с шестодневни сцени се срещат на много места по църквите в страната и те заслужават специално внимание.

Ние ще се спрем тук върху един забележителен стенописен паметник на изкуството от периода на Българското възраждане, свързан с историята на Великотърновския край. Става дума за цикъла "Шестоднев" от църквата в манастира "Св. Никола", разположен на 5 км от с. Къпиново в подножието на Еленския балкан. Има предание, че този манастир е основан в 1272 г. при управлението на цар Константин Тих. През вековете на османското робство той споделя нерадостната съдба на повечето български обители - многократно е опожаряван и после обновяван от будното местно население. Последните опустошения са от края на XVIII в., когато се извършват редица набези на кърджалийски банди в района.

В част от надписа под корниза на църковната апсида се говори за възстановяването на храма през 1835 г. Тогава е построена от дряновски майстори сегашната продълговата еднокорабна безкуполна сграда с притвор и допълнителна нартика с дървени колони, поддържащи навес от западната страна. Вниманието на специалистите отдавна е привлечено тук от наличието на богата стенописна композиция, изобразяваща Страшния съд върху външната фасада на запад. Според надписа на входната врата този стенопис е правен от образописеца Йоан през 1845 г., за творбата е споменавано многократно, защото притежава специфичен характер като замисъл и изпълнение. За нас обаче интерес представлява разположеният върху цокълната част от източната стена на притвора стенописен цикъл "Шестоднев", отразен до този момент само бегло в изкуствоведческата литература и заслужаващ по-голямо внимание. Например в главата за шестодневните цикли, поместена в книгата на Асен Василев, касаеща социалните и патриотичните теми в изкуството ни, само се споменава с две изречения за наличието на такъв цикъл в Къпиновския манастир. Липсват дори публикации на снимки в албумите, посветени на манастирите във

Великотърновския край.

Появата на този "Шестоднев" не е случайно явление, тя е свързана със засиления интерес на възрожденските майстори към човешката личност и заобикалящата я материална среда. Съществено значение има проникващото западно влияние, съчетаващо достиженията на Европейския ренесанс и бароковото изкуство. Наличието на такива сцени в храмовете на Западна Европа е нормална практика, започваща още през XI -XII в. с примери от Италия, Германия и Франция.[2] В живописната система на източно православната църква обаче темата за "Шестоднева" си остава периферна и нетрадиционна чак до XVIII в. Тогава се поставят основите на оня истински бум от такива изображения, който обхваща българските земи през XIX - XX в. Цикълът от Къпиновския манастир е една от първите по рода си живописни творби в Българското възраждане, защото паметниците преди него са представени предимно от рисувани иконостасни пана или дърворезби. Това не означава, че липсват запазени произведения от Средновековието. Сред стенописите от първата половина на XVII в. в северната галерия на църквата "Рождество Христово" в Арбанаси съществува разширена поредица, свързана с византийския менолог за празниците от зимния период на годината. Известно е, че православната църква тачи паметта на прародителите на Сирната неделя, когато християните получават прошка за греховете си.

В Къпиновския манастир обаче цикълът "Шестоднев" има самостоятелно място в общата декорация на храма, интересното тук е липсата на други стенописи в наоса и че шестодневните сцени не са разположени върху дървените иконостасни пана, каквато е разпространената практика по това време. Самата преградна стена на предверието притежава известни архитектурни особености -тя не е цялостна във височина и е прорязана от два големи прозореца с дървени решетки. Това се прави с цел да бъде подобрена акустиката и видимостта от притвора към наоса, но има и нещо по-съществено, свързано с функцията на помещението. От историята знаем, че през XIX в. манастирът бил мъжки, а по време на големите християнски празници тук са присъствали много хора от съседните селища. Наличието на отделно женско помещение е наложително и като такова се използва притворът. За украса на отделението е нарисуван цикълът "Шестоднев", защото той се явява носител на силен морално-етичен заряд, въздействащ непосредствено върху съзнанието на християнките. Подобна преградна стена съществува и в църквата на близкия Килифаревски манастир, построена в 1842 г., но тук декорацията липсва и преградата е изцяло с решетъчна конструкция.

Според Асен Василев има вероятност цикълът от Къпиново да предхожда 1811 г., защото в църквата са запазени и по-стари икони.[3] Автори като Георги Чавръков и Георги Стефанов направо приписват творбата на Йоан Попович, но без съответната обосновка.[4] За нас по-важни са иконографските особености на шестодневните сцени, защото някои от тях са уникални. Те са 6 броя и художникът ги разполага в последователен ред, симетрично от двете страни на вратата към наоса. Стенописните пана имат приблизителни размери 75 х 65 см.

Първата сцена отляво разказва за току-що сътворения от Бога свят, показан е пейзаж с голи скали и буйна река, над които се извисява огнена дъждовна дъга, един нов за българското християнско изкуство символен елемент. Върху рамката има надпис: "В началото Бог сътвори небе и земя". Липсва самостоятелно изображние на Твореца, като при поредицата от църквата "Св. Никола" в Елена, но е напълно възможно цветната дъга да символизира Светия Дух, който се носел (според книга Битие) над бездните и водите след създаването на твърдта. Освен това дъгата напомня за свежестта на природата след първите дъждове, въпреки че в Библията се говори първоначално само за гъста водна пара. Ако погледнем зад манастирската ограда, откриваме прелестите на същия скалист пейзаж по течението на близката р. Веселина.

Във втората сцена са показани Адам и Господ, но ако нямаше нарочен надпис с указание за Сътворение Адамово, тя може механично да се тълкува като Даване имена на животните. Бог Саваот е поставен високо горе върху пръстен от облаци, картината на рая има раздвижен фон, виждат се отделни дървета, кичури трева и многобройни животни, разположени от двете страни на изправения в цял ръст Адам. Идеята на автора е била да покаже сътворението на живите твари и прародителя, но такова обединение на епизодите представлява рядко отклонение от установената иконографска схема. Преди всичко прави впечатление дистанцирането на Бога от пряко действие в сътворението. Тук Той благославя всички живи същества, които са плод на обществената воля, въплътена в Логоса.

Следващата по ред сцена изобразява Сътворението на Ева и в нея няма нищо необичайно като иконография. Действието се извършва край дървото на живота в традиционен вариант. По-интересно е пано № 4, където отново се натъкваме на съществени отклонения, плод на художествено мислене. Надписът посочва, че се извършва Даване имена на животните и птиците, но бог присъства тук само като триъгълен нимб, излъчващ светлина върху кръг от облаци с кафяви сенки. Такъв нимб в по-общ план символизира животворящата Света Троица. Под него са показани Адам, Ева и животните. Едновременното присъствие на двамата прародители в този епизод можем да си обясним в известен смисъл с непресъхващото влияние на старата апокрифна книжнина върху трактовката на Битийния цикъл. Тук имаме предвид определен текст от известното "Слово за Адам и Ева", където в глава IV към предисловието за първородния грях Ева казва на децата си: "Адам пазеше зверовете от мъжки пол, а аз пазех тези от женски

Обр. 1. *Даване имена на животните.*

пол".[5] Но идейните мотиви на възрожденския художник от XIX в. са вероятно по-дълбоки, защото той твори под силното влияние на проникващите от западна Европа хуманистични идеи. Между тях особено място заема широко прокламираното от Френската революция равенство на всички хора. Съвместните действия на прародителите за даване имена на животните ни показват новото отношение на съвременниците към жената като биологичен и социален фактор. Друга характерна особеност на разглежданата сцена е повишеното внимание на автора към животинските изображения. Той постига висока степен на пластичност и вярност в анатомичните форми на отделните видове, което ни въвежда на мисълта, че е използвал енциклопедия или друг нагледен печатен материал за първоизточник. Това личи ясно в третирането на слона, камилата, ламата и пауна.

Следващата сцена също съдържа многобройни елементи на природната среда, тя е била близка като композиционно решение до най-разпространения иконографски модел. Показва се Грехопадението, но сред пищен декор от зеленина и животински представители Адам седи върху гъстата трева като страничен наблюдател, а Ева му подава забранения плод. Тя сочи с ръка към змията, която държи в устата си клонка с още един плод. Прави впечатление добрата моделировка на телата на прародителите и животните, застанали в изразителни пози. Освен това са показани отново изображенията на слънцето и луната, срещащи се в трите първи сцени от цикъла.

Последната шеста картина ни поднася някои изненади, още повече че е била скрита почти цялата до този момент поради наличието на владишки трон пред нея. Тя показва изгонването от рая по един странен композиционен вариант и съдържа редица фолклорни елементи. Вместо изображението на рая около застаналия в лявата половина на паното Ангел Господен се вижда голяма огнена дъга, подобна на тази от сцена № 1. Дъгата символизира както райската врата, така и божието присъствие в действието. Ангелът държи във вдигнатата си ръка крива турска сабя вместо полагащия се огнен меч, посочен в Писанието. Напускащите рая (в дясната половина) прародители са облечени в ризи, липсват обичайните им растителни препаски или кожени дрехи. Този вариант не е изключение, но се среща сравнително по-рядко. Откриваме го като ранен пример в една илюстрация към известния Рилски дамаскин от XVII в., също сред иконостасните пана от 1813 г. в църквата "Св. Архангели" от Арбанаси. Често възрожденските майстори поставят

Обр. 2. *Миниатюра към Рилски дамаскин от XVII в. с Изгонването от рая.*

облекло на прародителите далече преди епизода с изгонването от рая. Друга съществена особеност на сцените в притвора на манастирската църква е богатата растителна украса от цветя и клонки, рамкиращи отделните сцени. Подобни орнаменти изпълват арката над нишата с изображението на Христос от композицията Страшният съд, изографисана върху външната стена. Общо за битовите елементи и сцени можем да подчертаем, че те навлизат масово в църковното ни изкуство именно през Възраждането, въпреки честото им присъствие в творбите от периода на Българското средновековие. Достатъчно е да споменем стенописите от Земен, Бояна, Иваново, Хрельовата кула в Рилския манастир, тези около София и църквите в Арбанаси.

В развитието на темите за Сътворението и Грехопадението в българското изкуство през XVII - XIX в. се забелязва едно разширяване на иконографския обхват чрез вмъкването на допълнителни сцени с битов характер. Те показват предимно трудовата дейност на изгонените от рая прародители. Например в църквата "Св. Архангели" от Арбанаси и в Троянския манастир има иконостасни пана със сцена, в която грешният Адам копае земята с права лопата. В някои запазени икони и миниатюри виждаме как Адам оре с волове, а Ева преде на хурка. Такива сцени липсват при "Шестоднева" от Къпиновския манастир, но това не омаловажава неговите художествени качества.

Разкритите по-горе особености в изпълнението на стенописния цикъл от Къпиново ни насочват към следното заключение: възрожденският майстор демонстрира едно завидно творческо умение, той е школуван, но съзнателно се отклонява от установените канони, които явно са в разрез с личното му отношение към отражението на човека и природата в изкуството. Това се отнася и до сцената Страшният съд, тя също не се подчинява напълно на предписанията, което личи от избраното композиционно решение - над входната врата е представена променена централна част на утвърдената схема, защото липсват изображенията на Адам, Ева и Уготований престол с изправеният кръст. Този факт се обеснява до известна степен със стремежа на автора да представи образа на съдията Исус Христос в по-голям размер.

Смятаме, че имат основание твърденията за авторството на Йоан Попович относно нарисувания в преддверието "Шестоднев", сходствата в графично и колоритно отношение са очевидни, откриваме ги също в композиционните детайли. Например в центъра на Страшния съд е разположена рисувана украса върху надвратната каменна арка. Художникът използва като основен елемент същата цветна дъга, която видяхме

Обр. 3. *Композицията Страшният съд в Къпиновския манастир.*

Обр. 4. *Иконостасно пано от църквата „Св. Никола" в Елена.*

в две от сцените в "Шестоднева". Само че тази дъга по каменната арка е обърната наопаки и е част от еднообразна серия, наподобяваща лъчите на слънцето. Цветните дъги на възрожденския зограф ни напомнят за подобните експерименти в творчеството на западноевропейски майстори като Каспар Фридрих и Уйлям Търнър, едни от ярките родоначалници на романтизма през XVIII - XIX в.[6] Но търсенията в западното светско изкуство нямат нищо общо с религиозната мистика и догматизма, защото Средновековието там е вече спомен. По това време българското възрожденско художествено творчество прави първите си крачки, то общо взето не надхвърля рамките на източноправославната религиозна традиция. Българският зограф включва новите декоративни елементи като ефектно допълнение, непротиворечащи на църковни канони и практика. Огнената дъга е носител и на религиозен символ.

Допускаме възможността битийният цикъл от Къпиновския манастир да е бил създаден от Попович по-рано, скоро след обновлението на църквата през 1835 г., а външната украса, представена от Страшния съд и фигурата на Св. Никола над южния вход, да е правена допълнително през 1845 г. Това няма съществено значение, защото художникът е един и същ, неговото име придобива известност през 20-те години на XIX в., достатъчно е да спомена голямата му икона "Оплакването на Христос" от църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. Тази икона има важна роля като сравнителен материал, тя съдържа някои композиционни елементи, които са напълно идентични със съответните им от сцените на "Шестоднева" в Къпиновския манастир. Имаме предвид специфичната форма и колорит на облачните пръстени, небесните светила и растителна украса във фоновете. Тук няма място за случайна прилика, защото и дребните детайли съвпадат.

Обр. 5. *Иконостасно пано от църквата „Св. Архангели" в Арбанаси, 1813 г.*

Трябва да подчертаем, че в района на гр.

Елена са работили и зографи от Тревненската школа, но достиженията на местните ателиета са неоспорими. Затова манастирската управа кани Йоан Попович от Елена да зографиса църквата, което се потвърждава в манастирската кондика чрез записките за получените суми в грошове.[7]

Шестодневните сцени в Къпиновския манастир говорят за майсторството на творците от втория период на Българското възраждане, когато религиозното ни изкуство преживява своя последен подем. Сравнявайки посочените изображения с предхождащите ги цикли от Елена, с. Енина (Казанлъшко), Арбанаси и Троянския манастир, забелязваме настъпилите промени в посока към по-доброто композиционно решение, чрез балансираното разполагане на групите участници в сцените и премахването на схематичния, разграфен в плоскости фон (обр. 4, 5). Усеща се стремежът за по-реалистично анатомично третиране на човешките тела, животинските и ботаническите видове. Цикълът от Къпиново изпреварва по време, но не отстъпва по художествените си качества на такива забележителни стенописи от Централна България, като изобразените от Захари Зограф в Троянския манастир (1848 г.) и тези върху сводовата част на нартиката в Соколския манастир, дело на шипченски майстори през 1862 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Василиев, Ас.** Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973, 88 - 106; **Божков, Ат.** Миниатюрите на дамаскина от XVII в. в Рилския манастир. - Изкуство, XVII, 1968, 18 - 22; Българската икона. С., 1984, с. 348, 375; **Марди - Бабикова, В.** Арбанашките иконостаси от XVI - XVII в. - ранни творби на тревненските майстори. - Векове, X, 6, 1981, 43 - 48; **Славов, Ат.** Традиции и перспективи на българското приложно изкуство. С., 1975, 116 - 133; **Гергова, И.** Образният свят на българските иконостаси от XVI - XVIII в. - Изкуство, XXXIV, 5, 1984, 34 - 41; **Прашков, Л.** Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979, с. 125, 173.

[2] **Колев, Б.** История на изкуството. С., 1973, таб. 320, 354, 355; **Чилингиров, Ас.** Романското изкуство. С., 1977, таб. 13.

[3] **Василиев, Ас.** Социални и патриотични теми... с. 96.

[4] **Чавръков, Г.** Български манастири. Изд. Септември, 1978, с. 122; **Стефанов, Г.** Икони от град Елена. Септември, 1985.

[5] **Петканова, Д., К. Куев.** Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 151.

[6] **Кларк, К.** Цивилизацията. С., 1977, 314 - 315.

[7] **Василев, Ас.** Български възрожденски майстори. С., 1965, с. 551.

ABOUT SOME PECULIARITIES OF THE MURAL-PAINTING CYCLE "THE SHESTODNEV" FROM THE KAPINOVO MONASTERY
(Summary)

Ventsislav Tsonev

The present article treats the characteristic icon-painting peculiarities of "The Shestodnev" from the Kapinovsky monastery, an unstudied and little known to the science monument of the Bulgarian art from the period of the Renaissance.

The article includes the thesis of the autorship of Joan Popovitch - an icon-painter from the town of Elena - on this cycle, which has the qualities of an unique work.

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

ПРОЦЕСИЙНИ КРЪСТОВЕ ОТ ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Средновековните паметници на християнското изкуство от България, съхранявани в музейни експозиции, галерии, църкви и техните фондове и депа, както и тези, постъпващи там след археологически разкопки, обхождания, дарения и откупки, твърде много се различават и понякога затрудняват принципите на изучаване, групировка или самостоятелното разглеждане на някоя отделна група от тях. Най-често систематизирането им е свързано с обособяване на творбите на монументалното изкуство. Същото се отнася за църковните посуда или за паметници от всякакъв вид на дребната пластика с култово предназначение, или различни накити и предмети, украсени с християнски репертоар. Самостоятелното изучаване на художествените техники понякога се оказва най-удачно при работа с паметници на монументалните и приложните изкуства. В други случаи подобен подход затруднява проследяването на техниката на изпълнение при различни групи паментици, например металопластиката: църковни посуда, нагръдни култови бижута и различни кръстове, врати и инкрустации за мебелировка, изпълнени от различни скъпи метали, бронз и мед. Освен това, ако имаме предвид наблюденията на А. Банк за възможностите да се възпроизвеждат различни скъпи византийски образци в по-обикновен материал, то тогава границите на разпространение на отделни групи художествени произведения от различни метали се разширява извън византийските провинции и навлиза в съседните на империята страни.[1] Когато става въпрос за различни малки произведения на приложното изкуство, чиито модели лесно се изработват и разпространяват, техният византийски, италиански, български, сръбски и руски произход е трудно да се установи.[2] По-друг обаче е случаят с византийските бронзови врати с релефна инкрустирана украса и посветителни и авторски надписи, чието изследване налага пълен технологически и сравнителен иконографски анализ.[3] Още по-сложен е примерът с различния формат, материал и предназначение на процесийните кръстове. При тях е лесно да се отличи източната, сирийска традиция при паметниците от ранно[4] и средновизантийския период.[5] Изработката обаче на такива образци от бронз с различна украса във византийската столица или провинциите на империята по-трудно може да се установи при липсата на надписи. Ето защо специфичната форма, украсата и надписите на бронзовите процесийни кръстове най-точно определят византийския характер на тяхната изработка, независимо от по-евтиния метал.[6] Тези находки от България досега не са изучавани, а в редките случаи, когато някои изследователи се сблъскват с тях, се оказва, че не познават

основните принципи и възможности за работа и датировка с такива кръстове.[7]

В такъв кръг разсъждения попадат нашите конкретни интереси към разглеждане на една немалка група процесийни кръстове от Търновград. Става въпрос за екземпляри от различни видове византийски процесийни кръстове от X - XII в., отлети от бронз, които освен това са били по-късно използвани през годините на Второто българско царство. Подобна група ранновизантийски паметници е известна на територията на Сирия, Палестина и Египет. Засега у нас образците от VI - VII в. не са много, но за разлика от тях групата на средновизантийските кръстове е значително по-голяма. Основно предимство на този материал от територията на Средновековна България е неговият археологически произход, независимо че повечето от екземплярите са открити значително фрагментирани. Обособена е група от находки от Северна България, най-вече от разкопките на Плиска, Преслав, Силистра, Шумен, В. Търново, Варна и пр., и друга, със значително по-голям общ брой паметници, намирани обаче по-често единично на територията на Южна и Югоизточна България, при проучванията около Стара Загора, Пловдив, Сливен, Хасково, Дебелт, Бургас, Несебър, Созопол и др. Засега нашият опит за цялостно събиране и класифициране на материала от бронз включва 50 цели и фрагментирани кръста, от които най-добре запазени са тези, които тук ще разгледаме от В. Търново и неговата близка и по-далечна околност. Освен тези предимства нашият избор на търновски паметници не е случаен, тъй като едно от най-важните сведения във византийската история, отнасящи се за използването на процесийните кръстове при военни походи от самите императори, се свързва със съдбоносните събития за утвърждаването на Второто българско царство и неговата нова столица Търновград, т. е. касае се за разгрома на византийската войска от българите през 1190 г. в тревненския проход.[8] Именно тогава в ръцете на цар Асен I успява да попадне цялата плячка с императорските инсигнии и посуда от палатката на Исак II Ангел заедно с прочутия златен кръст, който според византийския хронист Теодор Скутариот принадлежал на Константин VII Багрянородни.[9]

Очертаната ситуация за разпространението на всички тези паметници от България според нас основателно показват необходимостта от едно обстойно разглеждане на процесийните кръстове от Търновград. За някои екземпляри ние подготвихме самостоятелни публикации, извън които обаче останаха въпросите за тяхната типологизация, локализацията на изработка и разпространението им у нас.[10] На първо място трябва да изтъкнем, че почти всички търновски образци произхождат от редовни археологически разкопки, и то преди всичко от разкритите църковни постройки на хълмовете Царевец, Трапезица и близката и по-далечна околност. Изключение прави кръстът с Арх. Михаил, открит във фонда на Търновския музей без каквито и да е сведения. Друг съществено важен факт е, че пет от кръстовете носят следи от богата украса (плочки и медальони с релефни изображения, орнаментална пластична декорация и гравирани образи и надписи, посребрявани и позлатявани). Почти всички от разглежданите екземпляри са с различен формат. В зависимост от него изглежда е подбирана и украсата

им. Освен това върху четири от тях са гравирани гръцки посветителни надписи с имената на Св. Константин и Елена, Св. Йоан Кръстител, Св. Арх. Михаил и Св. Теодор,а някои носят допълнителен молитвен текст на български език, в който се споменава и името на дарителя. От съществено значение се явява обстоятелството, че гравираните гръцки надпси са синхронни с разнообразната украса на кръстовете. Интересно е също, че археологическата среда с материали от XIII - XIV в., в която са открити повечето кръстове, и вторичната украса и надписи при някои от тях налагат извода, че тези екземпляри са повторно използвани в църквите на столичния Търнов.

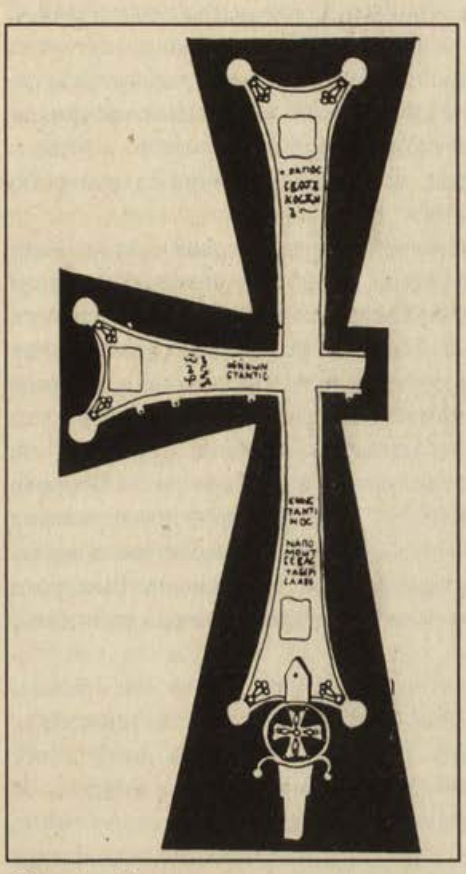
Възможностите на материала предлагат конкретно разглеждане на кръстовете по отношение формат, украса, надписи, иконография, изработка, аналогии и вторично използване. В този ред каталогизираното представяне е най-удачно за пълната систематизация на новия материал. Накрая, в резултат на сравнителния анализ е възможно да опитаме да групираме всеки един от търновските кръстове по отношение предназначението си, т. е. към кой процесиен тип се отнасят, или да определим, ако е възможно, мястото на тяхната изработка. Въпросът за разпространението и дълготрайното им използване през годините на Второто българско царство ще осветли съхранението и възможностите за продължаване на изработката на тази група паметници на Балканите през Палеологовата епоха. Последното е от изключително значение за по-голяма част от останалия български материал и най-важното за изграждане на по-сигурни критерии при работата с него.

Съществен проблем при илюстрирането на процесийните кръстове в редица издания се оказва малкоформатното отпечатване на техните чернобели фотографии. При това положение редица важни подробности, свързани с украсата, или надписите трудно се разчитат, или въобще не се виждат. За сполучливото представяне на процесийните кръстове е необходимо точно графично заснемане, по възможност изработката на реконструкции и прилагане на качествени фотографии на отделни или важни детайли от разглежданите образци. Спазването на тези изисквания при графичното и фотодокументиране на кръстовете е задължително за тяхното сполучливо илюстриране в съответните публикации.

Изключително сериозен е въпросът относно възможностите за изследване в лабораторни условия на разглежданите образци, което практически е трудно осъществимо, въпреки че резултатите от подобни реставраторски анализи са изключително полезни и трябва дори задължително да съпътстват първичните публикации на тези паметници.

КРЪСТ НА СЕВАСТ БЕРИСЛАВ. Кръстът произхожда от Трапезица. Намерен е начупен на няколко части от търновеца Н. Селвелиев.[11] Отлят е от бронз с размери: 77 x 44,5 см (след реконструкцията). Раменете на кръста са издължени. Почти накрая те се разширяват, завършвайки с по два кръгли медальона. В долния край запазеното хоризонтално рамо има четири халки, а на отчупеното е оцеляла само една за провесване на различни украси. За първоначалния вид и изработка

на кръста на Берислав свидетелства прецизното изпълнение на дръжката за неговото прикрепяне. Тя е вложена към корпуса на долното рамо посредством двустранен палец с нит, захванат към ажурен кръг, в който е вписан равнораменен кръст. Раменета на този малък кръст са украсени с двойка медальони, а средекръстието и раменете му са запълнени с друг - още по-малък релефен равнораменен кръст, завършващ с по три медальона. От основата на кръга с тази кръстовидна украса излизат два листовидни израстъка с капковидно оформени краища. Изпълнената по този начин ажурна орнаментална украса на дръжката и самата форма на кръста внушават познатата иконография на "разцъфнал кръст", интерпретирана при различни паметници на византийското изкуство.

Обр. 1. *Процесиен кръст на севаст Берислав с гръцки текст от X в. и кирилски молитвен надпис от XIII-XIV в.*

Украсата на кръста е едностранна. В края на запазените рамена, близо до разширенията им, личат местата със следи от припой, оформящи малки правоъгълни полета. Това най-добре се вижда в горната част на вертикалното рамо. Най-вероятно там са били запоени метални пластини с релефни изображения на светци, които са украсявали лицевата страна на процесийния кръст. Подобна кръгла пластина, изглежда, е стояла в средекръстието.

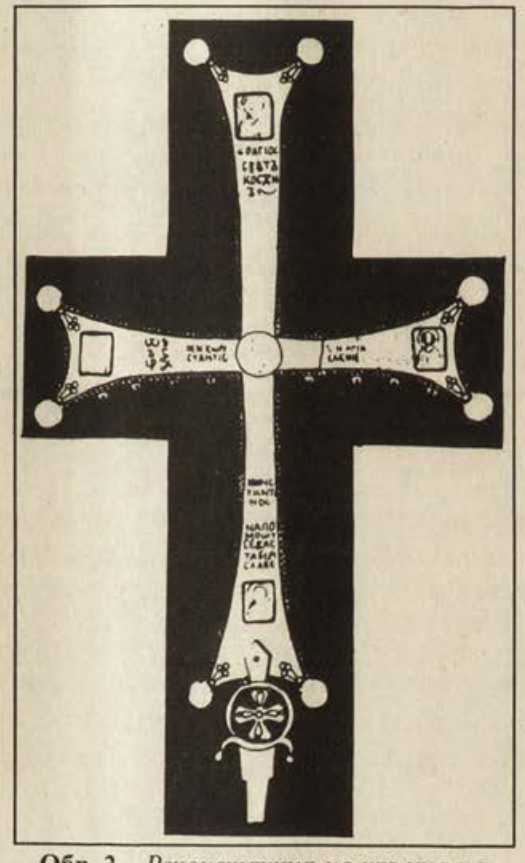
Краищата на раменете са били обточени с фина осмовидно нагъната медна жичка, която не навсякъде се е запазила. Освен това във всеки от ъглите на раменете е нанесена орнаментална украса-кръгче, от което излиза капка, завършваща с три гроздовидно разположени кръгчета. Върху горното рамо личат следи от позлатяване, което изглежда е било употребено и при украсата на изгубените днес релефни плочки, т. е. става въпрос за познатата практика при декорирането на бронзовите процесийни кръстове. В тази посока техниката на изработка също предлага интересни наблюдения. Например плочките с релефна украса, които обикновено са били сребърни, както и частичното позлатяване насочват, че кръстът на севаст Берислав се отнася към богато украсените

процесийни кръстове, какъвто е Адрианополския кръст, който обаче е достигнал до нас напълно запазен.

Основни аналогии по отношение на форма, размери и украса разглежданият паметник намира с два кръста от X в. от колекция Канелопулос в Атина и колекция Ропър в Британския музей, които имат сигурен цариградски произход, а също така и с Адрианополския кръст (X в.), кръста от Мецово (X в.) и кръст с Дейсисна композиция от колекция Канелопулос (XI в.) и др.

Върху кръста на Берислав са изписани два надписа: гръцки, синхронен с неговата изработка и български, свързан с по-късното му преизползване през Второто българско царство. Гръцкият текст започва с кръстен знак върху горното рамо, точно под изчезналата днес правоъгълна пластинка с епитета "+ Ο ΑΓΙΟC". Името на светеца е изписано на долното рамо в три реда: 1. ΚΟΝC 2. ΤΑΝΤΙ 3. ΝΟC. Надписът продължава върху оцелялото дясно рамо с отбелязване на два реда на името на града: 1. Ο ΕΝ ΚѠΝ 2. CΤΑΝΤΙC. Изписано със съкращение, то е сполучливо разгърнато в първичната публикация като наименованието на Константинопол (ΚѠΝCΤΑΝΤΙΝΟΠΟΛΙC), още повече че в съответния надпис на български език недвусмислено е отбелязано името Цариград.[12]

От лявото рамо на кръста е запазена малка част, почти до първата халка за провесване, така че евентуалното продължение на текста е изгубено. Трябва обаче да се има предвид, че рядко изображение или надпис с името Св. Константин може да стои самостоятелно върху художествени паметници. Ето защо в случая с повече увереност можем да предположим, че на изгубеното рамо е било гравирано името на Св. Елена.[13] Най-вероятно гръцкият текст върху разглеждания кръст е имал следното развитие: "Ο ΑΓΙΟC ΚΟΝCΤΑΝΤΙΝΟC Ο ΕΝ ΚѠΝCΤΑΝΤΙC Η ΑΓΙΑ ΕΛΕΝΗ". Произходът на кръста основателно би могъл да се насочи към някоя от цариградските църкви, посветени на Св. Константин и Св.

Обр. 2. *Реконструкция на кръста на севаст Берислав.*

Елена, тъй като съществува практика на процесийните кръстове да бъдат изписвани имената на светци-патрони на църковните храмове. Палеографията на гръцкия надпис е сходна с тази на група кръстове от X - XI в. (колекция Канелопулос, колекция Ропър, Адрианополския кръст и др.).

Буквите от българския надпис твърде много се различават от гръцките по графиката на изписване и са значително по-големи. Това е още едно доказателство, че те са по-късни, т. е. гравьорът е имал за цел те да доминират над гръцките. Върху горното рамо е написано в три реда: 1. СВѦТ 2. КОСТАΔІN 3.Ъ, на долното в пет реда: 1. NA ПО 2. МОШТ 3. СЕВАС 4. ТА БЕРІ 5. СЛАВЕ, докато на дясната част на хоризонталното рамо във вертикален ред се чете: ѠТЪ ЦАРЪГРАДА, т. е. българският надпис паралелно следва гръцкия, но прибавянето на молитвената част: "На помощ на севаста Берислав" наложило изтеглянето на името Константин върху горното рамо. Поради липса на място на хоризонталното рамо се е наложило буквите да се разположат във вертикален ред и да се използват някои съкръщения и лигатури.

Двата надписа върху кръста, независимо от формалното повторение, имат съществена смислова разлика. Гръцкият надпис свидетелства за принадлежността на кръста към някоя от цариградските църкви. Молитвеният характер на българския текст доказва неговото вторично използване, най-вероятно като дарение за някоя българска църква, извършено от севаст Берислав.

По отношение на размери, форма, изработка и украса кръстът се отнася към византийските столични екземпляри от тази група, използвани през X - XI в. Гръцкият надпис със сигурност е синхронен с неговата изработка през X в., а българският, свързан с преизползването на кръста е гравиран през годините на Второто българско царство. За последното говори и късната поява през XIII в. на титлата севаст в България.

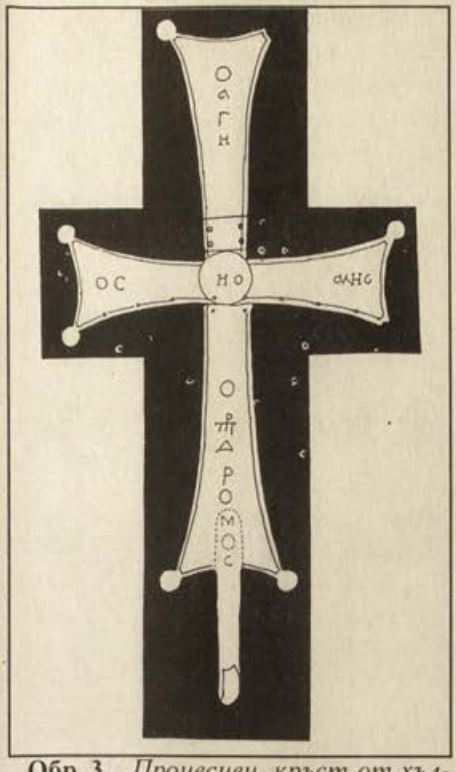
КРЪСТ ОТ ТРАПЕЗИЦА. Намерен е от френския археолог Ж. Сьор при първите проучвания на хълма Трапезица през 1900 - 1901 г. Бронзовият кръст е запазен изцяло, но вертикалното му рамо е счупено на две места, а дръжката е откършена и заменена с желязна. Има следните размери: 45 x 23 x 0,25 см. Раменете му завършват с по два кръгли медальона. В долния край на хоризонталното са пробити на симетрични разстояния шест отвора за провесване на малки кръстчета и други висулки. Според своя формат този екземпляр се отнася към групата на процесийните кръстове със средни размери, обикновено носени начело на шествията.

Лицевата страна на кръста първоначално е украсена с гравирана линия по контурите на раменета, а в средакръстието с кръг. На четирите рамена е разпределен следния надпис: О АГНОС НОАННС О ПРОДРОМОС. Върху обратната страна на кръста няма следи от украса. Близо до основата му също се четат няколко букви: X (Т, А, N) (?), които е трудно да свържем, тъй като железният шип на дръжката ги покрива.

Гръцките букви върху лицевата страна са гравирани с една линия, като големината им е различна, понеже е съобразена с разположението на целия текст.

Там където буквите са по-малко, те са изписани по-едро. Освен епитета ПРОДРОМОС всички останали думи от надписа са разделени на срички от отделните рамена. Първоначално в гравирания кръг на средекръстието, където навярно майсторът е смятал да постави медальон с образа на светеца, добре виждаме как той се е задоволил да изпише само първата сричка от неговото име.

Впоследствие върху лицевата страна и откъм гърба на кръста са били добавяни най-вероятно украсени сребърни листи, следите от припоя на които сега най-добре личат и дори са запълнили някои от отворите за висулки по хоризонталното рамо. Следователно по отношение на техниката на изработка и украса на кръста ние установяваме два основни етапа: първият е свързан с отливането и гравирането на надписите, а вторият - с припояването от двете страни на тънки листове, които за съжаление не са достигнали до нас.

Обр. 3. *Процесиен кръст от хълма Трапезица с гръцки надпис „Св. Йоан Кръстител".*

Според форма, размери и украса разглежданият екземпляр от разкопките на Трапезица намира точни аналогии с кръстовете от колекция Ропър (X - XII в.), от Мецово (X в.), Адрианопол (X - XI в.), както и два фрагмента, открити при разкопките на средновековното селище при с. Дядово, Новозагорско (XI - XII в.), които определят изработката му най-общо в границите на X - XI в.[14]

За продължителното използване на кръста през годините на Второто българско царство разполагаме с редица наблюдения. Преди всичко от него е била свалена скъпата украса. Вероятно тогава кръстът е бил счупен на две места, като е била загубена и дръжката. Впоследствие вертикалното рамо на кръста грижливо е било реставрирано с медна пластина, прихваната с нитове откъм обратната страна. Изглежда тогава е припоена и желязната дръжка.

КРЪСТ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА АРХАНГЕЛ МИХАИЛ. Кръстът беше открит през 1987 г. във фонда на отдел "Художествени паметници" на Търновския исторически музей. Отлят е от бронз и е украсен с гравирана фигура на Арх. Михаил. Има размери 45 х 27 х 0,3 см, като в общата височина се включва издължената пластина в долния край на вертикалното рамо, която чрез занитване се е монтирала към дървена дръжка. Върху долния край на хоризонталното рамо

са разпробити на равни разстояния шест дупки за провесване на различни малки кръстчета или други малки висулки.

Кръстът има издължена, елегантно развита форма, като всяко от раменатa в края се разширява и завършва с голям кръгъл медальон, фланкиран от два помалки. Кръглият медальон в долния край на вертикалното рамо е поставен върху двойка симетрични растителни орнаменти, оформящи основата на кръста. Описаната обща форма на кръста с прецизно гравираните съкращения от формулата IC-XC NH-KA върху края на всяко рамо несъмнено интерпретира "разцъфнал кръст", широко популярен сред паметниците на византийското изкуство.

Обр. 4. *Процесиен кръст с изображение на Св. Арх. Михаил от фонда на Великотърновския музей - XI в.*

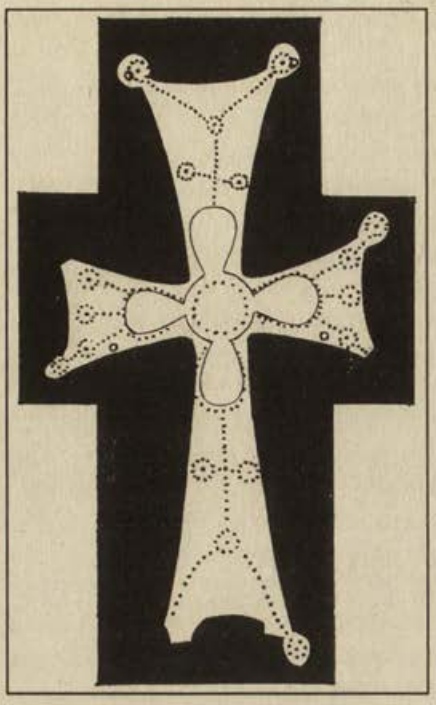
Над изображението на архангела стои двуредов надпис с името Михаил (МИХАНЛ), а в края на раменатa, както вече казахме по-едро са гравирани буквите от формулата "Исус Христос побеждава". Начинът на изписване на буквите от двата надписа с двойна и единична линия показват сходство помежду си. По отношение на тяхната графика могат да се приведат следните аналогии с група паметници от металоплатиката: бронзовите патени с гравирани изображения на Христос, Богородица, Арх. Михаил и Св. Прокопий (X - XII в.), златният дискос и сребърната чаша от Преслав (края на IX - X в.), бронзовите кръстове на Лъв Бореа и този от Принстънския музей на изкуствата и др.[15]

Украсата на кръста е само от едната страна. На средекръстието е разположена фронталната фигура на Арх. Михаил с разперени крила. Изображението е изпълнено в гравировъчна техника с точна линия и завиден професионален опит. Изисканият рисунък подчертава сравнително добре пропорционираната фигура, показана в пълен императорски костюм с лабариум и сфера. Гравировката в участъка на китките и пръстите е заличена, така че за рисунъка на двете ръце можем да предположим, че са били също така грижливо и точно изпълнени. Главата е издължена, с очертана прическа и дискретно загатнати букли, повечето от които са почти изтрити. Детайлно са изписани очите с точно отбелязана зеница, извити върху високото чело вежди, прав нос и малки деликатни устни. В долния

край, от двете страни зад тила се показват краищата на лента, с която традиционно е привързана косата на архангела. Двойно очертан широк нимб обхваща главата и изящната шия. Правилният кръг на нимба изпълва цялата широчина на кръста и завършва почти до средекръстието. Облеклото на Арх. Михаил повтаря точно императорския костюм - богато украсен дивитисион и лорос, който е кръстосан V-образно при деколтето. Единият му край е преметнат през лявата ръка, която държи сфера, украсена с двойна вълнообразна линия. Облеклото подчертава стройната архангелска фигура. Дивитисионът е украсен с широка лента, покрита с бисери около врата и китките и завършва при нозете с още по-широка ивица, върху която се развива фризово квадратен мотив, имитиращ златотъкана обшивка, със скъпоценни камъни в средата. Богатата драпировка пред гърдите и по ръкавите подчертаващи свитата в лакътя ръка и в долната част на полите на дрехата издават грамотност и умение на майстора гравьор. Лоросът е украсен със споменатия мотив от квадрати с по един бисер в средата, а краищата му завършват с капковидно представени пискюли. Не е забравен и най-дребният детайл от традиционната украса на императорските ботуши, обшити с бисери и везба, а също така и лабариума, украсен с два реда скъпи камъни. С особено внимание са изрисувани крилата, а подкрилниците са показани с няколко реда къси перца. Освен доказаните качества на гравьора впечатление прави и изключителното му старание да наподоби до подробности натурата въпреки трудностите, които създава техниката на гравивиране върху метал и ограниченото изобразително поле.

Точни аналогии на кръста по отношение на форма, техника на изпълнение и гравировка намираме при кръстовете на Лъв Бореа (X в.), фрагмента с "Разпятие Христово" от Принстънския музей (X в.) и този с Дейсис и светци от колекция Канелопулос (XI в.).[16] Иконографията на архангелското изображение е идентична с гравирания образ върху дъното на бронзовата патена от колекцията на Дъмбъртън Оукс от XI в. Сходството е пълно както в силуета на крилатата фигура, така и при третиране на детайлите. Малките отлики са породени преди всичко от различната площ на изобразителното поле. Други интересни аналози на изображението се явяват върху един олтарен кръст в Грузия (XI в.), върху бронзов реликвиариен кръст от Струмица (XI в.), както и върху икони от слонова кост, стеатит, емайл, метал и пр.[17] Според привлечените сходни изображения, изпълнени в същата художествена техника, можем да поставим изработката и украсата на този кръст в XI в.

КРЪСТ ОТ ДВОРЦОВАТА ЦЪРКВА. Намерен е при разкопки на Царевец и по-точно в преддверието на Дворцовата църква.[18] Отлят е от бронз, с размери 16,9 x 9,8 x 0,2 см. Неговите рамена завършват с по два кръгли медальона, от които само четири са запазени. Шипът, или удължението за монтиране към дръжка също е откършен, но получените следи след отчупването позволяват лесно да се реконструира неговата завършваща част. Добре личат и двете дупки за окачване на висулки, пробити симетрично от двете страни на хоризонталното рамо. Изглежда с такава цел са пробити и отвори в долния край на медальоните, с

Обр. 5. *Процесиен кръст от Дворцовата църква - X-XII в.*

които завършва горното рамо на кръста.[19]

Кръстът е бил с богата украса, от която днес е оцеляла само гравировката. От първоначалния му вид са останали медальоните в края на рамената с релефни кръгове в средата и следите от малък релефен кръст, който е стоял апликиран в средекръстието. Последният е бил съставен от кръгъл медальон и капковидни краища, които са лежали в центъра и върху четирите рамена на големия кръст.

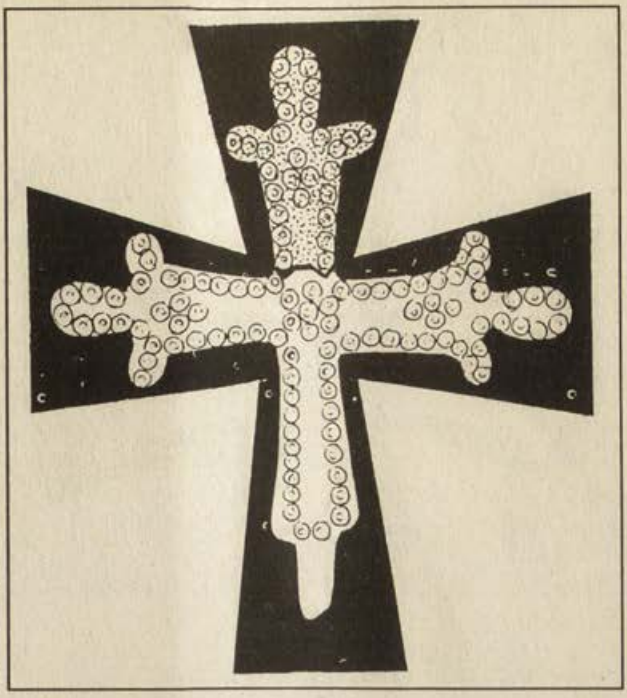
Допълнително повърхността на кръста е украсена с гравиран точковиден пунктир. На вертикалното му рамо са изписани два кръста. Техните краища завършват с точковидно изпълнени розети. Такъв пунктир очертава и следите от припоя на вече изгубения релефен кръст, който е стоял някога в средекръстието. По-късно е била счупена дръжката на кръста.

Формата на кръста насочва неговата принадлежност към голяма група кръстове, използвани за навершия. Най-близки аналогии от България по отношение големина, форма, украса се явяват два кръста, открити при разкопките на Велики Преслав. Такива са и два бронзови кръста от Константинопол, съхранявани в Дъмбъртън Оукс (XI - XII в.), кръста от музея в Онтарио (XI - XII в.), този от Тетово (края на X - XI в.) и др.[20] Релефната украса на разглеждания екземпляр от Дворцовата църква е била синхорнно изпълнена с точковидно гравираните елементи. Такъв вид изработка, но без гравирана украса, срещаме при кръстовете от Дъмбъртън Оукс (XI - XII в.) и Мецово (X в.). По тези причини датировката на разглеждания паметник можем да търсим в границите на X - XII в.

Вторичното използване на кръста е осъществено по различно време, но при всички случаи през годините на Второто българско царство. Не е изключено с това да е свързано счупването на дръжката на кръста.

КРЪСТ ОТ ДВОРЦОВИЯ КОМПЛЕКС. Открит е при разкопките на Южната порта на Двореца на Царевец.[21] До нас е достигнал без горното си рамо, т. е. със запазени размери: 7,9 x 11,1 x 0,3 см. Хоризонталните му рамена завършват с тройно разклонение, а долната част на вертикалното е удължена с шип за втъкаване в дръжка. Последният, както се вижда, е бил пречупен. Кръстът е с еднотипна украса, която от едната му страна е доста изтрита. Тя се състои от многократно повтарящ се орнамент "птиче око", който очертава контурите на кръста. В средновековието този орнамент образува розета, а в краищата на

хоризонтал-ното рамо от него е съставено по едно кръстче. Реконструиран, форматът на кръста преди повредата е със следните размери: приблизителна височина 13 - 14 см и ширина 11 см.

Обр. 6. *Процесиен кръст от Дворцовия комплекс - XI-XII в.*

Твърде спорен за нас остава въпросът за тройното разклонение в краищата на раменатa. Тази форма до голяма степен го доближава до екземпляри от ранновизантийския период. Подобен паметник например е известен от Музея за изкуство и история в Женева, датиран в VII в., който донякъде напомня тези тройни разклонения, а и при него повърхността е украсена с орнамента "птиче око".[22]

Все пак по форма и размери кръста се отнася към групата на процесийните навершия, от които много характерни са два кръста от колекцията на Дъмбъртън Оукс (XI - XII в.) и един от Тетово (края на X - XI в.). Двустранната украса, разработена чрез мотива "птиче око", е особено популярна при различни техники на приложното изкуство през Средновековието. По тези причини тя трудно би могла да бъде опорна точка за датировката на кръста. Най-близък аналог на разглеждания кръст по отношение на украсата се явява едно бронзово рамо на кръст, намерено при разкопките на средновековния некропол в комплекса "Марица-Изток", датирано XI - XII в. При него мотива "птиче око" по същия начин очертава кръст в края на рамото.[23]

Археологическият произход на кръста налага да приведем данните на неговия откривател, т. е. че той е намерен в средновековен пласт с материали от XIII - XIV в.[24] Засега обаче датировката му остава спорна. Според сравнителния анализ е възможно кръстът да възпроизвежда ранновизантийски образец, т. е. изработката му да се търси в XI - XII в.

КРЪСТ ОТ ХОТНИЦА. Кръстът произхожда от средновековното селище, разкрито при с. Хотница.[25] Открит е между две жилища. Изработен е от бронз, с размери 8 x 7 x 0,2 см. Всяко от раменатa му завършва с по три медальона - два

Обр. 7. *Процесиен кръст от средновековното селище при с. Хотница - XII в.*

малки странични и един значително по-голям в средата. Някои от тях са откършени, както например в долната му част, където е била монтирана неговата дръжка. Изглежда при отчупването на последната се е получила деформация на долното рамо, вследствие на оказания натиск. Известна диспропорция се забелязва в общата форма на кръста, тъй като горното вертикално рамо е по-дълго от долното. Това разбира се би могло да се компенсира от дръжката за прикрепяне, която както казахме е отчупена.

От едната страна на кръста е гравиран текст, който замества всякаква друга украса. На горното рамо е началото на гръцкия надпис с епитета О АГНОС, стигащ до средекръстието. Върху хоризонталните рамена симетрично е разположено името на светеца ΤΕΩΔΩΡΟС, при което първата и последната буква са гравирани малко по-едро от останалите, т. е. носят някаква естетическа или ограничителна функция. Гравировката е нанесена със сигурна и точна линия, като при някои букви дори са поставени серифи.

Аналозите на кръста по отношение на надписа са кръстовете от Трапезица с името на Св. Йоан Кръстител (X - XI в.), кръста от с. Ветрен (X в.), както и екземплярите от колекциите Канелопулос (X в.), Ропър (X - XI в.) и пр.[26] Според размерите си кръста от с. Хотница се отнася към групата на навершията. Такива са тези от кралския музей в Онтарио (XI - XII в.), от Дъмбъртън Оукс (XI - XII в.), както и този при разкопките при с. Дядово, Новозагорско (XI - XII в.).[27] За сега в същите хронологически граници можем да поставим и датировката на кръста, открит в средновековното селище при с. Хотница, Великотърновско. Как е попаднал кръстът тук е трудно да се каже. Безпогрешният гръцки надпис с името на Св. Теодор включва разглеждания екземпляр към група такива навершия, открити на територията на Средновековна България, широкото разпространение на които вероятно трябва да търсим вследствие на различни обстоятелства, при военни походи и сражения. Ако кръстът е бил включен в

реквизита на селищната църква от XIII - XIV в., не е изключено специално да е бил поръчан, изработен, или закупен за тази цел. Тази хипотеза, разбира се, оспорва вторичното използване на кръста и разширява неговата датировка към годините на Второто българско царство.

Размерите на кръстовете от разглежданата група варират от 11 до 77 см. Повечето от тях са от т. нар. латински тип, при който вертикалното рамо е по-дълго от хоризонталното. Рамената им се разширяват от центъра към края, където завършват с двойка или тройка медальони. Известни отклонения забелязваме при кръста от Южната порта на Двореца на Царевец, който възпроизвежда формата на ранновизантийските кръстове. Рамената на останалите кръстове завършват с по два или с по три кръгли медальона. За съжаление само при екземплярите на севаст Берислав и този с Арх. Михаил имаме запазени разновидности на завършващата с плътна и ажурна украса базова част на кръстовете. Следи от припоени плочки и медальони с релефни изображения срещаме в два случая (кръста на севаст Берислав и този от дворцовата църква). Релефният орнамент с позлата, обточващ краищата на кръста на севаст Берислав, също е оцелял в някои участъци. Напълно е запазена изящно гравираната фигура на Арх. Михаил. Техниката на гравировка на самите надписи е изпълнена с увереност и професионално умение. С обособената си прецизност впечатляват надписите на кръста с изображението на Арх. Михаил и тези от кръста на Св. Тодор. В технологическо отношение се отличава изпълнението на кръста от Трапезица, който изглежда повторно е бил украсен чрез припояването на тънко отляти сребърни листи. Допълнителен кирилски надпис има на кръста на севаст Берислав.

Очевидно при разглежданите образци ние наблюдаваме следи от значителна преработка на екземплярите, не толкова характерна за средновизантийския период, колкото за Палеологовото време. Например с конкрекна датировка се свързва практиката най-вече през XI - XII в. да се припояват сребърни листове на византийските кръстове (какъвто може би е случаят с кръста от Трапезица).[28] Славянските надписи и графити, както и серията счупвания, поправки и реставрации на екземплярите безусловно насочват за тяхното използване през годините на Второто българско царство. Изключително важно е и обстоятелството, че в един от гръцките надписи върху търновските кръстове точно е упоменат неговият цариградски произход. Използваните различни технически прийоми при нанасяне на украсата и надписите на разглежданите паметници са характерни за процесийната група бронзови кръстове от средновизантийския период. Във връзка с това наблюденията и изводите от търновския материал се явяват от значение за изучаването на процесийните кръстове от бронз по отношение възможностите за определяне техния столичен или провинциален произход, както и вторичната им употреба.

Широкото разпространение на процесийните кръстове през средновизантийския период намира обяснение в значително разширения обсег на техните функции. Например въз основа на сведенията на хронисти, църковни историци и тези от бревиариите в манастирските типици става ясно, че църквите

и манастирите можели да притежават по няколко вида процесийни кръстове. Според Теодор Студит с процесийно шествие е ознаменуван празникът Понеделник след Пасха[29], а Михаил Аталиат изброява четири процесийни кръста от своя личен параклис, наречени "вайофорики", които специално се носели на празника Вход господен в Йерусалим.[30] Споменава се също използването на такива кръстове за процесия на Пасха, както и за литийни шествия на патронните празници на различни църкви и манастири в империята.[31] Специално е отбелязано, че тези кръстове стоели начело на шествия, ознаменуващи празниците на кръста и особено Издигане на кръста (14. 09).[32] Знае се също, че процесийни кръстове са ползвани и при възпоменателни служби, честващи починали монаси.[33] Апотропеичните качества на кръста обясняват защо литийните кръстове са използвани от военачалници и императори по време на военни кампании.[34] Според миниатюрите от Менология на императора Василий II и хрониката на Йоан Скилица например, става ясно, че тези кръстове са били носени и при възпоменателни процесии за опустошителни земетресения или бедствени засушавания.[35]

Изложените конкретни данни, свързани с изясняване на основното предназначение, т. е. процесийния характер същевременно показват използването на възможни разновидности кръстове за тази цел в най-разнообразни форми на богослужебната практика. Този извод всъщност в известна степен подсказва наличието на различните видове кръстове за процесии и в тази връзка поставя въпроса за тяхната изработка. Характерът на поръчките, предназначени за нуждите на църковния и манастирски клир, както и за различни светски среди и самия дворцов кръг, начело с императора насочва към специализираното производство на процесийните кръстове. Все пак е много трудно да се разреши въпроса за локализацията на работилниците и майсторите. Според Книгата на епарха е известно, че различните работилници са използвали само един вид метал, т. е. майсторите на сребро не купували бронз и обратно, за да работят в своите ателиета.[36] Разнообразният материал и украса, влаган при изработката на кръстовете позволяват да допуснем съществуването на специални ателиета за всякакъв вид процесийни кръстове. Именно поради различния метал и подбраната украса тези кръстове са имали специални наименования, с които са означени в достигналите до нас манастирски типици: 1. кръстове със сребърен обков (ημφιεσμενοι, ενδεδυμενοι)[37], 2. сребърни кръстове с позлатяване (αργυροδιαχρυσα)[38], 3. сребърни кръстове с украса от живачна сплав (αργιροεγχαυσα)[39], 4. кръст, украсен със скъпи камъни (διαλιθοι)[40], 5. кръстове с емайл (χυμευτοι)[41], 6. кръст, украсен с бюстови фигури (λαιμια).[42]

Изработката на процесийни кръстове във Византия изглежда е била широко разпространена, а украсата им, която е изключително разнообразна, понякога заедно с надписите се явява сигурен белег за цариградското производство на тези кръстове. Възпроизвеждането на такива образци в по-обикновен материал, технология и украса, можем да приемем с повече увереност, че имат провинциален произход. След украсата, според нас формата и размерите на бронзовите кръстове, са от значение при опита за подобна диференциация. Най-

големите по размери кръстове са стояли в олтара, като някои от тях са неподвижни[43], а други са били изваждани на конкретен празник и поставяни в определена част на църквата. Големи подвижни кръстове можели да бъдат носени от едно място на друго и изправяни на специални бази.[44] В Менология на Василий II има миниатюра, която показва монах, който носи голям кръст в поддържан на ремък калъф.[45] Вероятно такива са били най-големите екземпляри от групата на кръстовете със среден формат, какъвто е кръстът на севаст Берислав. Такива са кръстовете от колекциите Канелопулос, Ропър и Е. Боровски. Цариградската изработка на всички тези образци трудно би могла да се оспори[46], както това е упоменато и в надписа върху кръста на севаст Берислав.[47]

Към тази група кръстове със средни размери, обикновено носени начело на различни процесии, или свързани с ознаменуването на празници, моления и др. принадлежат търновските екземпляри с Арх. Михаил и тези от Трапезица и Нисово. От тях сигурен цариградски произход има само кръстът с гравирания образ на Арх. Михаил.[48] Следите от допълнително припоените сребърни листове върху надписа с името на Св. Йоан Предтеча, нанесени върху кръста от Трапезица, също позволяват да се мисли в тази посока, но тъй като украсата не е достигнала до нас, не може да се каже нищо категорично. Съществува и група малки кръстове, определени като портативни. За тях се споменава в книгата За церемониите на Константин VII Порфирогенет.[49] Може би такъв е кръстът от Дворцовата църква. Към тази група се числят и кръстовете-навершия на хоругви и жезли. Изглежда разпространението на голяма група процесийни кръстове и най-вече навершия за хоругви почти навсякъде на територията на Византия и съседните ѝ страни може да намери сполучливо обяснение с използването им при военни походи. Очевидно е, че този род кръстове са съпътствали войските навсякъде при сражения, обсади, придвижвания при лагеруване, т. е. възможностите за пленяване, или просто изгубване никак не трябва да се подценяват. Интересно е например, че при миниатюрите добре се вижда как такива кръстове често увенчават военните палатки, по всяка вероятност на видни пълководци и владетели.[50] Обикновено тези кръстове, както и базите, към които някои от тях били прикрепвани, са украсявани и означавани с надписи. Такъв се явява кръстът с гръцки надпис - Св. Теодор от средновековното селище при с. Хотница. Изглежда по-голямата част от тези образци имат провинциална изработка, докато същите, само че изпълнени от скъпи метали, или инкрустирани с разноцветни камъни и перли най-вероятно са работени от цариградски бижутери.

Предложените наблюдения относно определяне изработката и възможните разновидности на кръстовете от В. Търново, въз основа на сравнителния анализ с подобни образци, позволяват да ги причислим към групата на византийските бронзови процесуални кръстове от X - XII в. Впечатление прави, че почти при всички кръстове забелязваме сигурни следи от тяхното преизползване. Преди всичко става въпрос за значително обезличаване на техния първоначален вид. Липсват релефните медальони от кръстовете на севаст Берислав и този от Дворцовата църква. Припоената позлатена украса по краищата на кръста на севаст

Берислав и сребърното покритие върху кръста от Трапезица също са изчезнали. Всичко това е трудно да се свърже само с дълготрайното използване на кръстовете. Резултати от подобно износване можем да търсим например в отчупването на бронзовите дръжки на кръстовете от Трапезица и Дворцовата църква, или в изтриването на сребърното покритие върху кръста на Арх. Михаил. Приемливо изглежда единствено умишленото вземане на тази украса заради релефните образи и скъпия метал. Така става ясно, че в определен момент повечето от търновските кръстове по незайна причина са излезли от употреба или по-точно от постоянното си място в храмовете, за които са били поръчани. С повече сигурност за това говори допълнителното украсяване и надписване на кръстовете, т. е. несъмнено е, че в друг момент те отново са подготвяни за богослужебна цел. Следователно безспорните аргументи относно обезличаване на основната украса и надписи, както и допълнителното нанасяне на нови такива в случая свидетелстват най-малко за два етапа на тяхното използване. Първият се свързва с изработката на процесийните кръстове през Македонския и Комниновия период, като поръчки за някои от столичните или провинциални храмове на Византия, а вторият - с тяхното вторично украсявне и използване на Балканите през Палеологовата епоха. Очевидно в известна степен цариградският или провинциален произход при разглежданите образци успешно се разграничава, което от своя страна допълнително хвърля светлина за статута на църквите, за които са били предназначени.

Сигурните данни, с които разполагаме за археологическата среда и материали, в които са открити кръстовете, се свързват със столичния период на града, т. е. през годините на Второто българско царство. Това изключва по-ранното попадане на тези екземпляри в търновския регион. Вторично нанесената върху тях украса, несъмнено с местен характер, е продиктувана от желанието на техните нови дарители и собственици отново да ги използват с богослужебна цел. Подобна група художествени творби на средновизантийския импорт от слонова кост, стеатит, емайл и др. също е открита при археологически разкопки в Търново.[51] Според нас тяхното проникване в средновековната българска столица може да се търси в границите от края на XII до края на XIV - началото на XV в. Освен това много важно е обстоятелството, че почти всички тези византийски икони, медальони, обкови и др. се използват отново за украсяване на местни художествени творби, като съставни (сборни) икони или за инкрустиране в различен материал, а дори и за обикновени нагръдни пандантиви.[52] Други от тези византийски икони, които се оказват значително фрагментирани, веднага се превръщат в превъзходен суровинен материал, както е например при стругованего на кръстчета от стеатит.[53] Тези примери в известна степен напомнят и за обезличения вид, в който намираме повечето от разглежданите процесийни кръстове, което от своя страна насочва към извода, че най-вероятно в това състояние те са попаднали за първи път в Търново през столичния период на града (1185 - 1393 г.). Да се допускат различни възможности за пътя и обстоятелствата, при които тези паметници достигат българската столица, надали

е необходимо, тъй като усилията ни сега са насочени да определим техния произход, т. е. византийската, а в някои случаи дори цариградска изработка. Очевидно е, че някои от търновските кръстове са се оказали скъпа плячка, най-вероятно след превземането през 1204 г. на византийската столица. Възможно е още тогава те да са загубили първоначалната си златна и сребърна украса, релефни медальони, инкрустирани скъпи камъни и др. Впоследствие тези екземпляри по търговски път или като военни трофеи достигат до Търновград, където изглежда отново се украсяват и надписват, за да се използват пак като богослужебни кръстове. Към предположения в този дух насочва вторичният ктиторски надпис на кръста на севаст Берислав. Първоначално този кръст е бил посветен на някоя цариградска църква от X в., чиито патрони изглежда са били Св. Константин и Св. Елена. Впоследствие, навярно обезличен, т. е. ограбен той напуска своята църква, най-вероятно след превземането на византийската столица от латинците, в началото на XIII в. Дали като трофей, или закупен на пазара, кръстът се оказва собственост на севаст Берислав, който благочестиво го подарява на някоя от търновските църкви.

Много интересно косвено сведение за използването на процесийните кръстове в церемониала на владетелския двор в Търновград предлагат византийските хронисти Георги Акрополит и Теодор Скутариот.[54] Става въпрос за византийската делегация, която посетила българската столица през 1259 - 1260 г. и присъствала на тържествата за Рождество Христово и Кръщение. За проведената по този случай бляскава церемония с шествие Акрополит отбелязва, че българските владетели носели триумфалните царски знаци, които взели като плячка от император Исак II Ангел. За същото събитие Теодор Скутариот допълва, че това били пирамидалните корони, императорския кръст и други скъпоценни и свещени предмети. Надали в провеждането на тези церемонии трябва да търсим някакъв изявен антивизантийски характер. По-скоро можем да гледаме на нея като демонстрация на висок уровен и византинизация на дворцовия етикет в българската столица. В случая изглежда става въпрос за добре познатия константинополски церемониал, съпроводен от шествие, според който императорските знаци като корона, скиптър, одежди и др. се съхранявали в патриаршеската църква и в определени празнични дни императорът се отправял към храма, където в най-тържествена обстановка патриархът му връчвал императорските инсигнии и след това слагайки ги, с цялото си великолепие той се отправял към Двореца, съпровождан от свитата си и аплодиран от гражданството. С участието на прочутия златен кръст, взет от Исак II Ангел, в коледните тържества, организирани от българския владетел Константин Асен, хронистите описват едни от големите церемониални шествия в българската столица. Очевидно е, че подобни скъпи трофеи са били добре пазени и ценени през годините на Второто българско царство. Такъв е бил случаят с кръста на севаст Берислав, а вероятно и този с изображението на Арх. Михаил, изглежда използван при военни походи. Възможно е неколкократното вторично използване на тези кръстове, дори и за увенчаването на куполите на някои от кварталните

църкви в столицата. Може би кръста от Трапезица в даден момент да е имал такава съдба, за което съдим от извития край на допълнително запоената желязна дръжка.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Банк, А.** Прикладное искусство Византии IX - XII вв. М.., 1978.

[2] Пак там, с. 62, 63, 85 - 88, 113, 114, 145, 146.

[3] Пак там, 71 - 79.

[4] **Weitzmann, K., I. Shevchenko.** The Moses Cross at Sinai - DOP, 17, 1963, 385 - 98 (reprint) - Studies in the Arts at Sinai, Princeton, 1982, fig. 13, 15, 16; **Ross, M.** Catalogue of the byzantine and Early Medieval Antiquites in the D. O. Coll. I, Washington, D. C., 1962, № 65, Pl. XL; № 14, Pl. XVIII; **Lazovic, M., N. Durr, H. Durand, C. Houriet, F. Schweizer.** Objects byzantins de la collection du Muzee d'Art et d'histoire. "Genava", XXV, 1977, p. 32, № 19; **Nesbitt, J.** Byzantium: The Light in the Age of Darkness. Exhibition Catalogue, Ariadne Galleries, November 2, 1988 - Jan. 31. 1989, New York, 1988, № 11; **Buckton, D.** Byzantium. Treasure of Byzantine Art and Culture from British Coll., London, 1994, p. 105, № 114.

[5] **Ross, M.** Op. cit., № 23, Pl. XXII; **Jenkins, R., E. Keitzinger.** A Cross of the Patriarch Michael Cerularius. - DOP, 21, 1967, 233 - 252; 244 and 249, fig. 9; **Grabar, A.** La precieuse croix de la Lavra Saint-Athanase au Mont Athos. - CA, 19, 1969, 99 - 125; **Lazovic, M. et. al.** Op. cit., № 16; **Bouras, L.** The Cross of Adrianople. Athens, 1979, ill. 1, 2, 29, 30, 31; **Bank, A., B. Bouvier, I. Djuric, L. Bouras.** Etudes sur les croix byzantines du musee d'Art et d'Histoire de Geneve. "Genava", N. S. XXVIII, Geneve, 1980, fig. 1 - 6; Splendeur de Byzance. Bruxelles, 1982, p. 174, Br. 16, 17; **Buckton, D.** Op. cit., p. 159, № 175; p. 149, № 161; **Смирнов, А.** Выносный чеканный крест греческой работы XI - XII в. - В: Древнорусское искусство М., 1975, 27 - 45; **Хускивадзе, Л.** Византийский крест из Мацхвариши. - Зограф, 15, Београд, 1984; Из колекции акад. Н. П. Лихачева. - Каталог выставки. Санкт Петербург, 1993, с. 72, кат. № 185.

[6] **Банк, А.** Цит. съч., 71 - 81; **Cotsonis, J.** Byzantine figural processional crosses. - Dumbarton Oaks Research Library and Coll., Washington, D. C., 1994.

[7] **Герасимова, В.** Кръста на севаст Берислав. - Известия на ОИМ - В. Търново, Варна, 1972, 129 - 138; **Николова, Я.** Домашният бит и въоръжението от двореца на Царевец, според археологическия материал. - Царевград-Търнов, т. 2, С., 1974, обр. 82, 83, с. 260; **Джамбов, Ив.** Кръстът като завършек на кубето на средновековната българска църква. - В: Българското средновековие - Сборник в чест на 70 годишнината на проф. Ив. Дуйчев, С., 1980, с. 354, 355, обр. 1, 2; **Атанасов, Г.** Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. - ИНМВ, 27/42/, 1991, 77 - 92.

[8] **George Akropolites.** Opera, ed. P. Wirth, I, (Stuttgart, 1978), XI: 19.25 - 20.7.

[9] **Theodorus Scutariota.** Compendium chronicum. - In: Bibliotheca graeca medii aevi., ed. C. Sathas, VII, Parisiis, 1894, 403 - 404; 547 - 548.

[10] **Тотев, К., Д. Косева.** Процесуален кръст от историческия музей във В. Търново. - Проблеми на изкуството, 3, 1996, 37 - 44; **Тотев, К.,** Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. - Старобългаристика, XXI/1997/, 1, 39 - 47; Процесуален кръст от разкопките на Трапезица. - Археология, 1, 1997.

[11] **Герасимова, В.** Цит. съч., с. 129.

[12] Пак там, с. 131.

[13] **Тотев, К.** Процесуален кръст от разкопките..., с. 49.

[15] **Тотев, К., Д. Косева.** Цит. съч., с. 37, 38, ил. на с. 39 и 40.

[16] **Cotsonis, J.** Op. cit., fig. 18$_{a, b}$, 24; **Тотев, К., Д. Косева.** Цит. съч., ил. на с. 39.

[17] **Тотев, К., Д. Косева.** Цит. съч., с. 41, 42, ил. на с. 40 и 41.

[18] **Николова, Я.** Цит. съч., обр. 83, с. 260.

[19] В първичната публикация Я. Николова счита, че тези отвори са свързани с апликирането на кръста към дървен ковчег. Подобни отвори за провесване на кръстчета от медальоните, с които завършват рамената на кръста, наблюдаваме при кръста на Лъв Бореас, както и при фрагмент от процесиен кръст от разкопките в Патлейна.

[20] **Ross, M.** Op. cit., № 68; **Keeble, K. C.** European Bronzes in the Royal Ontario Museum. Toronto, 1982, № 5; **Марановић - Вујовић, Г.** Крстови. Београд, 1977, кат. № 77$_{a, б}$.

[21] **Николова, Я.** Цит. съч., с. 261, обр. 82.

[22] **Lazovic, M. et al.** Op. cit., p. 32., cat. № 19.

[23] **Буюклиев, Хр., Д. Янков.** Средновековни български некрополи в района на комплекса "Марица-Изток". - ИМЮИБ, т. II, 1979, с. 65, фиг. 9.

[24] **Николова, Я.** Цит. съч., с. 261.

[25] Непубликуван ръкопис на Йордан Алексиев за средновековното селище при с., Хотница. За възможността да използваме находката сме задължени на автора.

[26] **Тотев, К.** Процесуален кръст от разкопките..., обр. 1.

[27] **Keeble, K. C.** Op. cit., № 5; **Ross, M.** Op. cit., № 68; **Borisov, B.** Djadovo. Vol. I, 1989, p. 278, fig. 324.

[28] **Cotsonis, J.** Op. cit., p. 57.

[29] **Димитриевский, А.** Описание литургических рукописей. I, Киев, 1895, препечатано Hldesheim, 1965, 228.

[30] **Gautier, P.** La diataxis de Michel Attaliate. - REB, 39 (1981), 89; **Galavaris, G.** The Cross in the Book of Ceremonies by Constantine Porphyroginetus. - Timiama sti mnimis tis L. Bouras, Athens, 1994, p. 97.

[31] **Cotsonis, J.** Op. cit., p. 24.

[32] Ibid., 27 - 29.

[33] **Arranz, M.** Le typicon du monastere du Saint-Sauveur a Messine, codex messinensis gr. 115 A. D. 1131, OCA 185, Rome, 1969, 288 - 289.

[34] **Michael Psellos.** Scripta minora I, ed. E. Kurtz, Milan, 1963, 124; **Gregorios Pakourianos.** Tipikon (1084), ed. L. Petit - Византийский временник XI, 1904, 52.

[35] Il Menologio di Basilio II (Cod. Vat. Gr. 1613), II (Turin, 1907), 350, 192; **Grabar - Manoussacas, A.** L'illustration du manuscrit de Skylitzes de la Bibliotheque national de Madrid, Venice, 1979, 108, fig. 246.

[36] The Book of the Eparch., trans. A. Boak, Journal of Economic and Business History 1:4 (1929), 604, № 1.

[37] **Gregorios Pakourianos.** Tipikon, Op. cit., 52.

[38] **Gautier, P.** Op. cit., 58.

[39] **Eustathios Voilas.** Diatiki (1059), ed. Beneshevic. - Журнал Министерства Народного Просвещения, 1907, 226.

[40] **Gregorios Pakourianos.** Tipikon, Op. cit., 52.

[41] **Heterington, P.** Enamels in the Byzantine World: Ownership and Distribution. - BZ, 81 (1988), 29 - 38; **Cotsonis, J.** Op. cit., p. 62.

[42] **Eustathios Voilas.** Op. cit., 226.

[43] **Weitzmann, K., I. Sevcenco.** Op. cit., 390.

[44] **Galavaris, G.** The Illustration of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus. Princeton, 1969, Pl. XI, fig. 79.

[45] Il Menologio di Basilio II,Op. cit., 192.

[46] Splendeur de Byzance., Op cit., p. 174, Br. 17; **Buckton, D.** Op. cit., p. 159, № 175.

[47] **Тотев, К.** Още веднъж..., с. 45, 46.

[48] **Тотев, К., Д. Косева.** Цит. съч., 40 - 42.

[49] **Galavaris, G.** The Cross in the Book..., p. 97.

[50] **Дуйчев, Ив.** Летописта на Константин Манасий. С., 1963, ил. на с. 126, 238, 246, 247, 291, 293, 295, 367; **Божков, А.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, ил. 93, 94.

[51] **Totev C.** Icones et croix de steatite de Tarnovo. - CA, 40, 1992, 123 - 138; Стеатитовая икона "Неверие Фомы" из Красена. - Byzantinoslavica, LI (2), 216 - 221; Новые памятники византийской костяной пластики в Болгарии. - Byzantinoslavica, LV (1994), 1, 61 - 65; Три византийски емайла от Търновград. - Приноси към българската археология. С., 1993, 108 - 113; Слонова кост с "Успение Богородично" от старите разкопки на Трапезица. - ГМСБ, кн. XX, В. Търново, 1995, 125 - 136; Стеатитови икони от търновската църква "Св. 40 мъченици". - Търновска книжовна школа, т. 5, 1994, 587 - 592.

[52] **Тотев, К.** Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. - Археология, 1, 1990, 48 - 55; Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. - Известия на историческия музей В. Търново, IX, 1994, 133 - 140; Сребърни обкови на икони от Търновград и Охрид. - Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, 323 - 333; Каменни икони от Средновековна България. - Археология, 1, 1993, 10 - 19.

[53] **Тотев, К.** Стеатитови кръстове от Средновековна България. - Археология, 3, 1990, 48 - 58.

[54] **Georgius Acropolites.** Historia, rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, 175 -176; **Theodorus Scutariota.** Compendium chronicum, Op. cit., 403 - 404, 547 - 548.

PROCESSION CROSSES FROM TARNOVGRAD
(Summary)

Konstantin Totev

This report presents six bronze procession crosses from the arhaeological exavations carried out on the hills called Tsarevets and Trapesitza and in the environs of Veliko Tarnovo. One of them is datable to the early Byzantine period of this city's existence, between the beginning of the fifth and the end of the sixth centuries. The make of most crosses suggests Byzantine, even Constantinople origin and can be referred to the time between the tenth and the twelfth cc. Among these are some with engraved images of the Archangel Michael, also some with ornaments and dedications to St. John the Precursor (or Baptist), St. Theodore, Sts. Constantine and Elena, etc.

The Byzantine crosses in question might have appeared in Tarnovo at the end of the twelfth or at the beginning of the thirteenth cc., wich is the earliest point of dating possible - it was the time when this city became the capital of Second Bulgarian Kingdom. At that time, a number of earlier Byzantine articles were not only imported but also plundered during war. According to Georgios Achropolit, a Byzantine Annalist, upon the defeat of the Byzantine emperor Isaac II Angelus, Bulgarians took possession of the Emperor's crown, the moblemen's mugs, plenty of money, even the Emperor's cross. Fourteenth-century date is also possible.

It was then, in thirteenth- or fourteenth-century Bulgaria, that the procession crosses concernd were used for what they were meant, wich can be learned from the Sebast Berislav's inscription on one of these crosses.

Translated by Yuliana Angelova

Известия на Исторически музей - Велико Търново, XIII/1998
Bulletin museum of history - Veliko Turnovo, XIII/1998

НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ТЕКСТИЛНИ МАТЕРИАЛИ ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА "СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

(Проучвания 1992 - 1993 г.)

ИВАН ЧОКОЕВ

През периода 1970 - 1974 г. В. Вълов ръководи археологическите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново, за които предварително съобщава на страниците на списание "Археология". В него наред с резултатите от проучванията на архитектурата публикува и част от новооткритите гробове, в доста от които са намерени и текстилни материали.[1] Откриването в един от тях на масивен златен пръстен-печат с гравирано име Калоян дава повод на изтъкнати специалисти медиависти да го свържат с едноименния търновски цар, управлявал България през годините 1197 - 1207 г.[2] Именно последното допускане импулсира обстойното проучване на материалите, включително текстилните, открити при разкопаването на този гроб. За съжаление изследванията на В. Инкова започват, както тя отбелязва "... от момент, когато погребението беше разчистено и нивото на пръстта бе под нивото на костите".[3] Въпреки това на базата на химични, физични, технико-технологични, биологични, дендрохронологични, зоологични, антропологични и други изследвания тя също достига до извода, че в открития от В. Вълов гроб с пореден № 39 е погребан цар Калоян.[4] В случая много ценни се явяват нейните наблюдения върху текстилните материали от този, а и от други гробове, които днес служат за изходна база при изследвания на тъкани, придобити по археологически път.

През 1992 г. по повод бъдещите консервационно-реставрационни дейности върху средновековната църква беше възобновено археологическото ѝ проучване, както и на терена до нея. Първите наблюдения върху следите и останките от текстилни материали в откритите при новите разкопки гробове започнаха веднага след ангажирането ми на археологическия терен още същото лято от К. Тотев, н. с. във Великотърновския филиал на АИМ при БАН.[5] На обекта бе използван микроскоп при разкриването на трудно забележими с просто око остатъци и следи от облеклото около и върху самите кости. Правеха се инфрафотографии[6], а след първична консервация части от скелетите, най-вече черепите, заедно с материалите и пръстта около тях бяха пренасяни в лабораторията на Исторически музей - В. Търново (Обр. 1). Тук тяхното допроучване продължаваше под микроскоп с помощта на фини инструменти (Обр. 2). За доказване на природата

Обр. 1. *Черепът от гроб № 28[I], подготвен за пренасяне в лабораторията.*

Обр. 2. *Разкриване в лабораторни условия на материалите около черепа от гроб № 1[I].*

на текстилните нишки и на състава на откритите метали бяха използвани оптични и химични аналитични методи.[7]

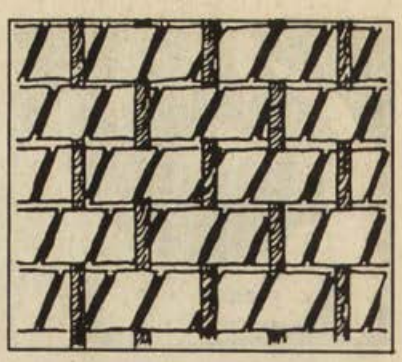
В шест от проучените през 1992 - 93 г. 41 гроба открихме текстилни материали от облекло и погребални атрибути. Процентът на гробовете с подобни останки на пръв поглед е нисък, но лесно обясним, като се имат предвид тежките за текстила почвени условия, от една страна, а от друга - твърде важното обстоятелство, че от всичките 41 погребения 10 са вторични, 4 са сигнирани, но останаха непроучени, тъй като лежат под южната галерия, а много са разрушени частично от по- късни гробни ями и строителни дейности.[8] Нарушенията са най-често в горната част на скелетите, а обикновено там са съсредоточени намираните текстилни материали. Такива се откриха във всичките напълно запазени гробове, четири на брой (№№ 2[I], 5[I], 28[I], 41[I]) и два частично разрушени (№№ 1[I] и 29[I]).

Обр. 3. *Текстилът от гроб № 1[I] (детайл).*

Още първият скелет (гр. № 1[I]), на който е попаднал К. Тотев, предложи значително количество текстилни останки локализирани единствено около главата. В гроба бе погребан млад мъжки индивид, за чийто висок обществен статус по онова време подсказва откритият на дясната ръка златен пръстен печат с името Сено. При внимателния оглед под микроскоп на пръстта и костите на нарушения от кръста надолу скелет не намерихме други органични материали.

Поради много напредналата деструкция на основните нишки платът се откри силно разнищен върху лявото слепоочие, а една относително по-добре запазена ивица се беше свлякла покрай дясната страна на черепа (Обр. 2). В резултат на протичане на различни природни процеси в почвата текстилът бе придобил тъмнокафяво-сивочерно оцветяване. Проведените изследвания показаха, че се касае за сърмен плат, изпълнен в сплитка лито (Обр. 3, 4).

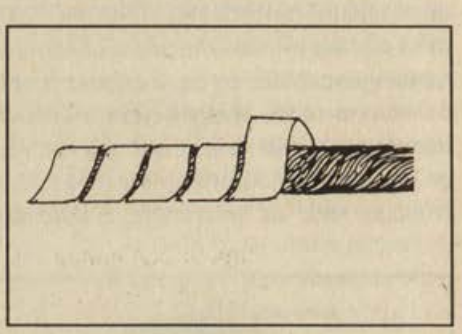

Обр. 4. *Реконструкция на сплитката на сърмения текстил от гроб № 1[1].*

Силно деструктираната копринена основа е с гъстота 32 нишки/см. Самите нишки днес са тъмнокафяви на цвят, имат силен Z сук и дебелина около 0.15 мм. Метализираните нишки на вътъка са получени чрез спираловидно обвиване в посока S на копринена сърцевина с позлатена лентичка от сребро, широка 0.3 - 0.4 мм (Обр.

Обр. 5. *Метализирани нишки от текстила в гроб № 1[1].*

Обр. 6. *Метализирани нишки - графично представени.*

5, 6). Така получената сърма е с дебелина около 0.3 - 0.35 мм и е натъкана с гъстота 25 н./см. Копринената сърцевина има жълт-охров цвят, дебелина 0.25 мм и слаб S сук.

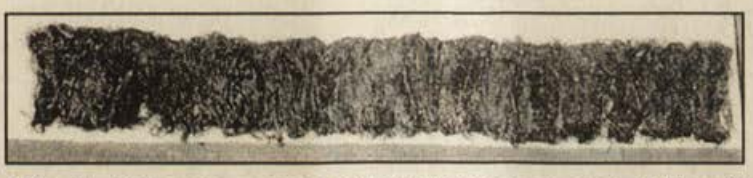
Обр. 7. *Ивица от копринени вътъци (гроб № 1[1]).*

Откриването на виолетов копринен фрагмент в конструктивна връзка със сърмата ни подсказа, че на определени интервали метализираният вътък е бил заменян с копринен. По този начин са се получили тесни около 2 мм ивички (Обр. 7). Но част от ивичките имаха кафяв, а не виолетов цвят. Т. е. за тъкането им в един и същ плат е използван различен по цвят копринен вътък.[9] Тези нишки имат дебелина 0.3 мм, неусукани са и са

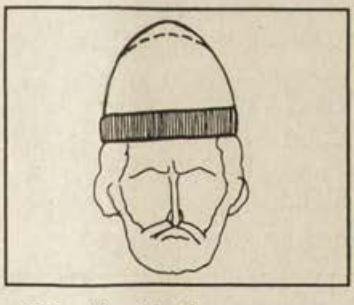
Обр. 8. *Сдвоени сърмени вътъци и сменящи се сърмени и копринени полета.*

приплеснати. Върху отделни фрагменти, но рядко, се наблюдаваха и сдвоени в плаванията си над няколко основни нишки, сърмени вътъци (Обр. 8). Освен това между тях са пускани от гореописаните неусукани копринени нишки и така са се получили шахматно сменящи се сърмени с копринени полета. На отделен фрагмент се забелязваха такива квадратни полета (1.8 x 1.8 мм) (Обр. 8). Всички тези констатации ни дават основание да отнесем този текстил към една интересна група сърмени платове, получили разпространение по българските земи, както отбелязва Д. Овчаров, през XIV в.[10] За тях е характерно, че се състоят от златни на цвят полета, натъкъни от метализирани нишки, много сходни на описаните тук. Тези полета, широки обикновено 30 - 40 мм, са разделени от разноцветни (сини, червени, виолетови) копринени ивици, които от своя страна са запълнени с кръстовидна (шахматна) украса, постигната чрез втъкаването на сърмени нишки.

Обр. 9. *Лентата метализиран текстил от гроб № 1[1] след консервация.*

Наблюденията при консервацията показаха, че откритата текстилна лента около черепа, широка 50 - 53 мм (Обр. 9) е получена от прегъването на два ката по дължина на парче сърмен плат широко около 120 мм (от двете страни надълго има малки подгъви по 5 - 8 мм). Останките от лентата обрамчваха главата отвсякъде (Обр. 2), т. е. първоначалната дължина на вложената тъкан е била около 550 мм. Откъм страна на главата върху текстила бяха открити малки следи от тънка кожа. Така сърмената лента би могла да бъде препаска за глава или пък да е била поставена в основата на шапка[11] (Обр. 10).

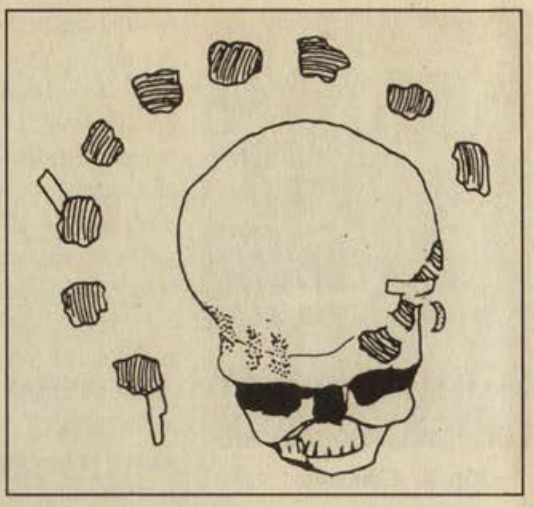

Обр. 10. *Графични реконструкции за сърмената лента от гроб № 1[1] - препаска за глава или поставена в основата на шапка.*

Текстилните материали, открити в гроб № 28[1]

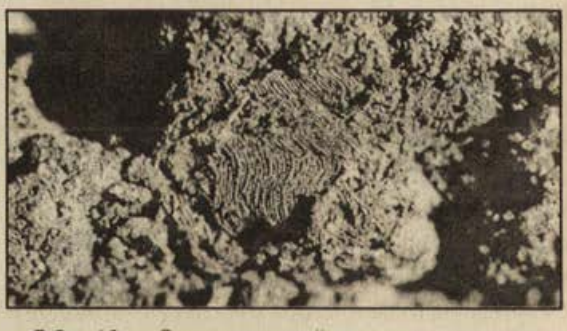
Обр. 11а. *Разкриване на материалите около черепа от гроб № 28[I] в лабораторията.*

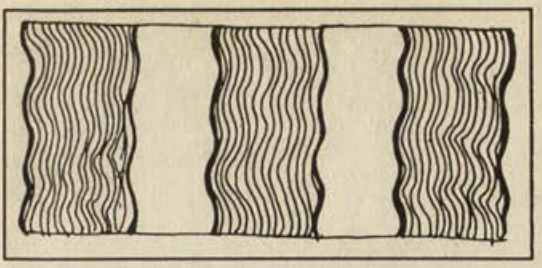
Обр. 11б. *Графично представяне на материалите около черепа от гроб № 28[I].*

отново бяха съсредоточени около главата на погребаната, този път жена (Обр. 1). Край черепа, на мястото на ушите, бяха намерени чифт златни двойноконусовидни обеци, на ръката сребърен филигранен пръстен, а над китките големи стъклени гривни за пристягане ръкавите на дрехата. В случая имаше кафяво пигментиране на няколко правоъгълни участъци върху дясната страна на челото с размери 30 х 15 мм, като разстоянието между тях бе 10 - 15 мм (Обр. 1, 11а). От лявата страна на черепа между него и пръстта се подаваха метализирани нишки, за които, след като започна разкриването в лабораторни условия, се установи, че произлизат от сърмен текстил (Обр. 12).

Оказа се, че този плат се спуска по лявото слепоочие, пада надолу и завива около черепа, като минава покрай теменните и тилната кости на разстояние 3 - 4 см, а при дясното слепоочие отново се вдига нагоре към челото (Обр. 11а, б). И в случая текстилните материали, подобно на тъмнокафявите зони върху черепа, представляват отделни правоъгълни "островчета" с размери 30 х 15 до 20 мм и разстояние между тях 15 - 20 мм. Самите "островчета" са нагъната на катове метализирана тъкан (Обр. 11а, б, 12).

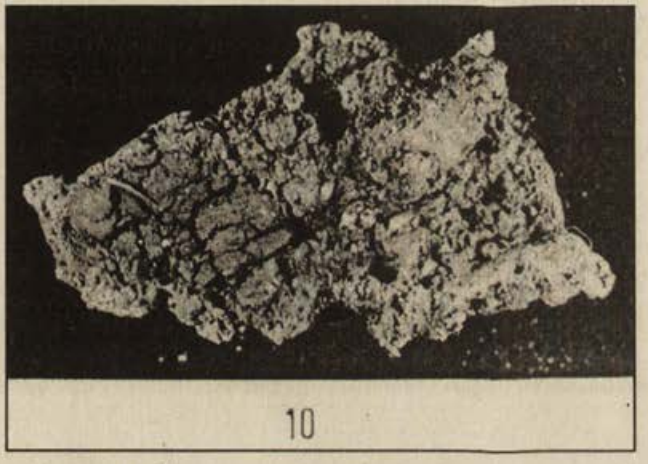
Обр. 12. *„Островчета" от метализиран текстил (гроб № 28[I]).*

Обр. 13. *Графична реконструкция на раирания плат от гроб № 28!.*

Няма съмнение, че в този случай се касае за останки от раиран сърмен текстил, при изработването на който върху основата са натъкавани последователно метализиран и най-вероятно обагрен копринен вътък, като от последния обаче не са останали никакви следи.[12] По такъв начин са се получили копринени (?) и сърмени ивици (Обр. 13). От разстоянията и големините на тъмните петна върху челото на черепа, където се предполага, че при гниенето платът най-малко се е разтеглил, установихме, че копринените (?) ивици са били широки 10 мм, а златотъканите - 15 мм.

От основните нишки на този текстил няма останки, а гъстотата на сърмения вътък е 26 н./см. Дебелината му е около 0.35 мм, а позлатената лентичка от сребро, широка около 0.3 - 0.4 мм, обвива отдясно наляво (S) сърцевината. Запазените сърмени ивички от плата (Обр. 12) се откриваха на два ката с дължина 27 - 30 мм, а тъй като имаха и малък подгъв от двете страни по дължина на лентата, очакваната ширина на изходния текстил е 70 - 75 мм. Освен това по дължината си метализираните вътъци имаха леки вълнообразни извивки, което е придавало допълнителен ефект на тъканта (Обр. 12, 13).

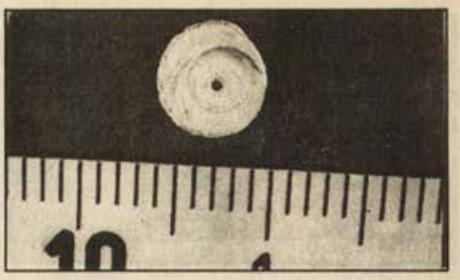

Обр. 14. *Фрагмент кожа затиснат върху черепа от гроб № 28!.*

Върху лявата част на черепа между него и част от опашна кост от по-старо погребение беше затиснат фрагмент от тънка кожа, а гореописаният текстил я застъпваше (Обр. 14). Последното обстоятелство подсказа, че в случая вероятно останките са от кожена шапка, в чиято основа се е прикрепял венец (околожка) от раиран сърмен плат. При проучването на пръстта около и под сърмения текстил от двете страни на слепоочията в посока към челото открихме фрагменти от сребърна лентичка с позлата, широка около 7 - 8 мм (Обр. 11б, 15). Тя се оказа,

Обр. 15. *Фрагмент от сребърна лентичка с позлата от гроб № 28!.*

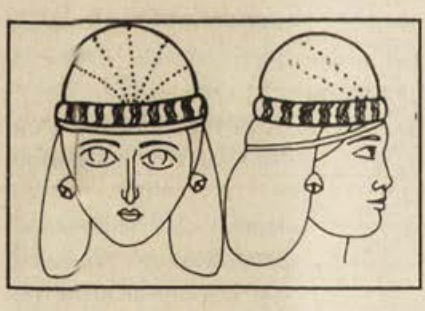
Обр. 16. *Пайета от черупка на охлюв от гроб № 28!.*

че е закрепена върху кожена подложка. Най- вероятно сърменият плат допълнително е бил обрамчен с привличаща вниманието златна лентичка.

Намирането на отделни сърмени нишки в пространството между текстила, лежащ върху пръстта и черепа, различаващи се от тези на райрания плат, както и на една пайета от черупка на охлюв (Обр. 16), на 4 - 5 см отляво на тилната кост предполагат погребаната да е имала на главата си воал, украсен със златна везба и пайети.[13] От неговия фин текстил нищо не се е запазило, а за него съдим единствено от следите, подсказващи за бродирана украса.

Положението на описаните до сега елементи, откриването на следи от везбован воал, както и подсилването на позлатената лента с кожа ни подсказа, че всичките те са части от една сложносъставна украса за глава, състояща се от кожена шапка(по-скоро подпора за премяната), воал, сърмена препаска, златна лентичка. След кожената, вероятно полусферична (облодънна) шапка, върху главата се е поставял воал, както казахме, украсен с везба и пайети. Воалът и шапката са се прикрепяли със сърмена препаска, а на самото чело над веждите и отчасти в някои участъци и над препаската се е поставяла златната лентичка (Обр. 17).

Всъщност, описаната тук реконструкция на украсата върху главата на

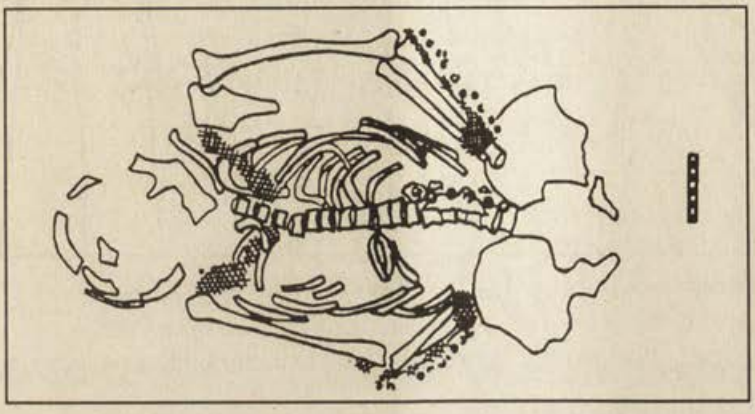

Обр. 17. *Възможни реконструкции на украсата върху главата на погребаната в гроб №28!.*

Обр. 18. *Образ на Ирина Комнина, майка на цар Михаил Асен (1246-1256) от църквата „Св. Архангел Михаил" в Костур.*

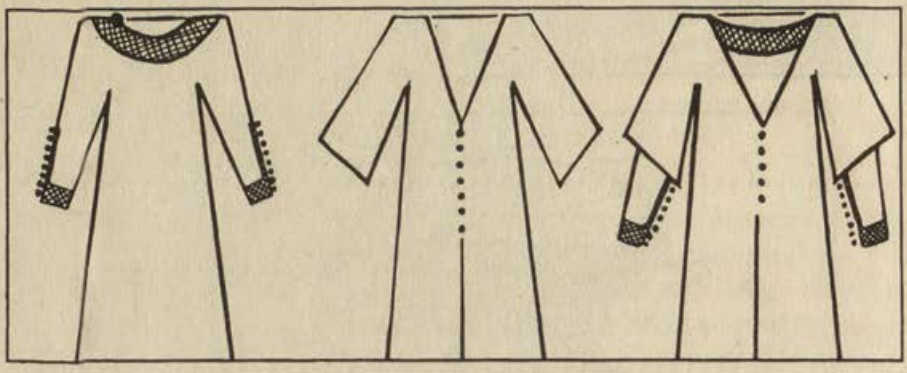
Обр. 19а. *Инфрафотография на останките в гроб № 5[I].*
Обр. 19б. *Графично представяне на материалите, открити в гроб № 5[I].*

погребаната в гроб № 28[I], според нас представлява сходен, но опростен вариант на тази върху главата на Ирина Комнина, майката на цар Михаил II Асен (1246 - 1256), изобразена на стенописите в църквата "Св. Архангел Михаил" в Костур[14] (Обр. 18). Не може да се изключи напълно вариант, при който описаните детайли от украсата да са били закрепени последователно и неподвижно върху кожената основа и да са представлявали едно цяло[15] (Обр. 17).

При проучването на гроб № 5[I] покрай двете лакътни кости и малко над тях на 25 см по тяхната дължина бяха открити остатъци от кухи сферични копчета и зелени корозионни следи (Обр. 19а, б). Следи с приблизително същата дължина имаше и покрай гръбначния стълб - двата най-долни гръдни и петте поясни прешлени. След изследванията на металните останки се оказа, че сферичните копчета са били по 11 на лакът и 13 на гръбначния стълб. Изработени са от полусфери от медна сплав със златист цвят и покрити с калай. Диаметърът на лакътните е 11 мм, а на тези по гръбнака - 13 мм. Част от последните носеха следи от деформация, настъпила преди развитието на корозионните процеси. Били са пришити към дрехата с ленен конец.

Освен тези материали по трупа бяха открити и останки от кожа - по прешлените

на гръбначния стълб, попадащи в зоната на копчетата, а и между самите копчета (Обр. 19а, б). Тъмни, продълговати петна с едва забележими следи от метализирани нишки се забелязваха по двете страни на гърдите, спускащи се косо от раменете към гръбначния стълб, а така също и при китките. От лактите надолу на места имаше черни следи. Анализите показаха, че тъмните петна са

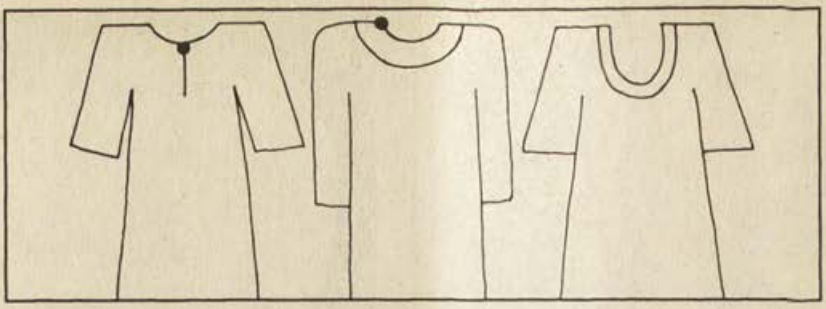

Обр. 20а. *Реконструкция на долната дреха от гроб № 5[I].*
Обр. 20б. *Реконструкция на горната дреха от гроб № 5[I].*
Обр. 20в. *Реконструкция на двете дрехи, наложени една върху друга (гроб № 5[I]).*

останки от фино изработена везба, за съжаление в почти напълно изтляло състояние, от която са останали само следи. За нейното изпълнение са използвани копринени, днес тъмнокафяви на цвят и сърмени нишки. Сърцевината на метализираните е копринена, със слаб S-сук (ляв), а дебелината ѝ е около 0.15мм. Широчината на покриващата я позлатена лентичка от сребро е 0.20 мм. Посоката на обвиване е от дясно на ляво, а дебелината на така получената сърмена нишка е 0.20 мм. Със сдвоени конци или копринени, или метализирани със златно покритие са извезани дребни детайли - листенца с размери 4 х 3 мм явно от растителен орнамент.

Широките 40 мм бродирани ивици са апликирали деколтето и ръба на ръкавите на дрехата. По-тесни сърмени ивички е имало и покрай копчетата на лакътните разрези (Обр. 20а). Малко сферично копче от медна сплав, разкрито сред сърмените останки, локализирани около дясното рамо, подсказа, че тук деколтето е било леко срязано и съответно закопчавано след обличане.

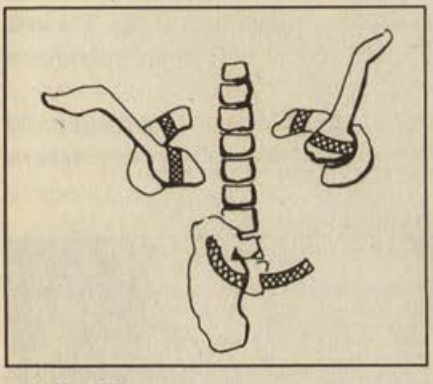
По-големият размер на копчетата по гръбначния стълб, тяхното деформирано състояние и недостигането им до остатъците на сърменото деколте позволява да ги свържем с друга дреха. Останките от кожа между копчетата, а и по гръбначния стълб показват, че тя е била кожена или апликирана с такава поне в участъците, където са открити метални останки. Положението на същите копчета в долната половина на гръбначния стълб говори за дълбокото ѝ деколте, а липсата на останки

Обр. 21а. *Реконструкция на деколте от женска дреха (гроб №№ 2[I], 28[I]).*
Обр. 21б. *Реконструкция на деколте от мъжка дреха (гроб № 5[I]).*
Обр. 21в. *Реконструкция на деколте от мъжка дреха (гроб № 29[I]).*

от кожа при копчетата покрай лакътните кости, подобни на тези от зоната на гръбнака, показа, че ръкавите на горната дреха не са достигали до лакътните разрези на долната дреха[16] (Обр. 20б, в).

Откриването на кожена дреха не е изолирано явление в този църковен некропол. За открити "гнилости от дреха, навярно кожена" в гроб № 18 съобщава В. Вълов.[17] А откритите от него само 4 позлатени копчета ни подсказват, че навярно кройката на тази дреха е била подобна на тук представената възстановка от гроб № 5[I].

Обр. 22. *Оцветявания по костите от гроб № 29[I].*

Намерените копчета, следи от сърма и пигментиране на костите в горната част на гръдния кош на скелетите, позволяват да се кажат няколко по-общи думи и за дрехите, покривали тази част на тялото. В областта около горния край на мечовидната кост на погребаните жени в гробове №№ 2[I] и 28[I] бе открито по едно копче, което явно е затваряло среза на гърдите на женската дреха (Обр. 21а).

При оформянето на деколтето на мъжката дреха е имало известни различия. Оцветяванията по костите на положения в гроб № 29[I] мъж (Обр. 22), показват едно по-дълбоко деколте и липса на копче (Обр. 21в). Така оформеният отвор за главата допуска свободното й преминаване през него, докато кройката на деколтето на дрехата от гроб № 5[I] не е позволявала това и в дясната си част то е било леко сцепено и дискретно затваряно след

Обр. 23. *Следи от текстил в пръстта под черепа от гроб № 41[1].*

Обр. 24. *Следи от текстил върху черепа от гроб № 41[1].*

обличане на дрехата с малко копче (Обр. 21б).

При разкриването на гроб № 41[1], в който мъжкият скелет беше цялостно запазен, бяха намерени две големи сферични сребърни копчета (диаметър 15 мм), симетрично разположени около главата. Тяхното разположение - високо към теменните кости, подсказваше, че произходът им трудно може да се свърже с облеклото на погребания. Никъде не открихме останки от сърма освен две леки потъмнявания по ключиците - вероятно следи от деколтето. Едва при разчистване на черепа към теменните кости се появи метализиран текстил. Оказа се, че в пръстта под черепа (Обр. 23) и по неговата тилна част (Обр. 24) има лентовидни останки от сърмени тъкани - две почти успоредни линии, пресечени с трета, перпендикулярна на тях.

Лентите са широки по 15 мм. Двете, почти успоредни, са на разстояние 140 мм една от друга. От долната, която е разположена в основата на тила, са останали около 190 мм, а от горната има повече следи, около 90 мм, върху дясната страна на черепа.

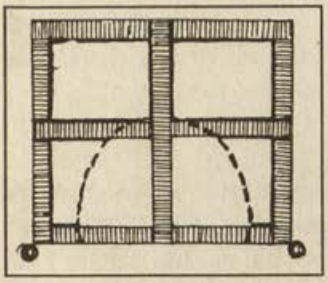
Тези ленти са получени най-вероятно от нарязан на ивици (широки по 15 мм) метализиран текстил. При разкриването той бе в много тежко състояние. От основата не беше останало почти нищо, поради което не е възможно определянето на гъстотата на нейните нишки. Нищожните остатъци от тях имат тъмнокафяв цвят, силен Z сук и дебелина 0.15 мм. Влакното от сърцевината на сърмената нишка е със слаб S сук. Дебелината е 0.2 мм, а цветът е

Обр. 25. *Натрупан текстил от отвесната лентичка от гроб № 41[1].*

тъмнокафяв, дори черен, но при по-запазените във вътрешността на сърмата е светъл-жълтокафяв. Метализирането е постигнато чрез обвиване отдясно наляво (S) с позлатена сребърна лентичка, широка около 0.3 мм. Дебелината на сърмената нишка е 0.35 - 0.40 мм, а гъстотата на тъкането им е 25 н./см.

Имайки предвид лекото повдигане на черепа спрямо костите на трупа и положението на двете сребърни копчета спрямо нея, смятаме, че сърмените остатъци са обшивали възглавничка, в чиито долни краища са били пришити за украса големите сферични копчета, открити в началото и лежащи на една линия с долната сърмена ивица. В случая те трябва да се тълкуват като висулки.

Обр. 26. *Реконструкция на погребалната възглавничка от гроб № 41*[1].

Възстановена, възглавничката би представлявала на пръв поглед правоъгълник, обшит по четирите страни със сърмена лентичка. Такава лентичка е била отвесно пришита и в средата на възглавничката. Продължаването обаче на сърмата от отвесната лентичка в горната част на тила, в посока към пръстта, свличането и натрупването ѝ там след изгниването на органичните материали (Обр. 25) подсказва за оформянето вероятно на кръстен знак в средата на възглавничката. Последните наблюдения и изводи ни дават основание да допуснем, че възглавничката е била вероятно квадратна с дължина на страната около 260 - 270 мм и зашити в ъглите долу сферични сребърни висулки[18] (Обр. 26).

Тук е мястото да отбележим, че при разкопките на В. Вълов, А. Попов от южната страна на църквата, К. Тотев около църквата, под главите на погребаните са откривани големи фрагменти от тухли или керемиди, върху цялата площ на които дълбоко е издраскан голям кръстен знак, а в междурамията старохристиянската формула "IC XC NIKA".[19]

Все в този аспект интересно се явява и съобщението на М. Москов за открития при първите разкопки през 1906 г. мраморен къс от надгробна плоча с релефно изображение на женска глава, положена "... върху възглавница, която от четиритях краища имала нещо като пискюли, издълбани на камъка".[20]

При разкриване на гроб № 41[1] в областта на фалангите на горните крайници бе открит сребърен пръстен, върху чиято плочка лежаха натрупвания от дърво, вероятно от ковчег или дъски, поставени върху мъртвеца. Между дървените останки и плочката на пръстена открихме следи - отпечатъци от лито натъкан текстил с гъстота 20 х 32 н./см. Тъй като при християнските погребения ръцете са поставяни кръстосани над трупа, не би следвало да очакваме текстилни останки от облеклото върху пръстена, т. е. отпечатъкът от текстил върху корозионните продукти на пръстена е от погребален покров (саван).

В заключение трябва да се каже, че само една много малка част от одеждите на погребаните в некропола се е запазила до наши дни. Съхранени донякъде се

откриват предимно метализирани тъкани, а понякога и обикновени, но в съприкосновение със сърмените. В тези случаи корозионните продукти са пропили органичните материали и в известна степен повече или по-малко са ги предпазили от гнилостните процеси, твърде активни за нашите географски ширини. Запазеното е всъщност само една бледа следа от иначе пищното откъм цветове и форми някогашно представително средновековно облекло, за което днес съдим главно от някои миниатюри и стенописи, най-вече ктиторски портрети. Все пак откритото подсказва, че и тукашните погребани малко или много са се приближавали в одеждите си към познатите ни образи от XIII - XIV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). - Археология, 1974, 2, 37 - 54.

[2] **Dujcev, I.** La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. - Bizantinoslavica, 36, 1 - 2, 173 - 183.

[3] **Инкова, В.** Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., 1979, с. 5, 6.

[4] Пак там, 94 с.

[5] За това тук му изказвам благодарност, както и за усилената съвместна дейност. Благодаря и на н. с. П. Гатев (АИМ при БАН) и н. с. М. Робов и ст. н. с. К. Дочев (АИМ при БАН филиал В. Търново).

[6] За специалните фотографии изказвам благодарност на полицейските служители Бобчев и Янков от РПУ - В. Търново.

[7] **Федорович, Е.** Методика исследования археологических тканей. - СА, 1965, кн. 4, 125 - 133; **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. - МПК, 1978, кн.4, 26 - 34; **Пенчев, Н., Б. Загорчев.** Качествен анализ. С., 1964; **Кочева, Л., Д. Нонова.** Качествен полумикроанализ. С., 1966; **Файгль, Д., В. Ангер.** Капельный анализ неорганических веществ. М., 1976, т. 1, 2.

[8] **Тотев, К., И. Чокоев.** Разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици". - АОР през 1992 - 1993 г. В. Търново, 1994, 105 - 106; История на проучването на некропола на търновската църква "Св. Четиридесет мъченици". - ИИМВТ, т. XI, с. 174, Обр. 4.

[9] Ако при изследванията се открият фрагменти от тези чисто копринени части от иначе един сърмен плат те могат да бъдат погрешно идентифицирани като друг вид текстил. Картината още повече се усложнява, ако се има предвид, че при някои находки от подобен вид текстил при един и същ фрагмент се срещат различно обагрени копринени ивици. В крайна сметка един и същ вид текстил, благодарение на активната почва, може да се "разпадне" на няколко вида сърмени и копринени тъкани. Ето защо от изключителна важност са наблюденията, извършвани още на археологическия терен.

[10] **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII - XIV в.). - МПК, 1971, кн. 3, 16 - 20.

[11] Подробно за шапки от този некропол Вж. **Инкова В.** Цит. съч., 28 - 36.

[12] За подобен плат Вж. **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав. - Интердисциплинарни изследвания, т. 10, 37 - 44.

[13] Не е изключено пайетата да е попаднала случайно, тъй като други не бяха открити.

[14] **Лазаров, И.** Управлението на Михаил II Асен и Ирина Комнина (1246 - 1256). - Векове, 1984, 2, с. 14.

[15] За откритите следи от метални венци в други гробове от некропола на църквата, изследвани от **В. Инкова** Вж. - Цит. съч., 26 - 34.

[16] Запазването отчасти на органични материали , макар и силно изменени, се дължи на пропиването им със соли от корозирали близколежащи метални предмети. В случая както се е запазила кожа покрай копчетата от зоната на гръбначния стълб, така би трябвало да се е запазила и около тези, открити край лакътните кости.

[17] **Вълов, В.** Цит. съч., с. 46.

[18] Изчисленията са на база горецитираните разстояния между успоредните ленти и самата ширина на лентите.

[19] **Вълов, В.** Цит. съч., с. 44; **Попов, А.** Царският манастир "Великата лавра Св. Четиридесет мъченици". Монография (под печат); **Тотев, К., И. Чокоев.** История на проучването..., с. 168. Можем само да предполагаме, че в четирите полета с помощта на копринен конец е била извезана тази формула "IC XC NIKA".

[20] **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет мъченици в Търново. Търново, 1912, с. 21. За част от текстилните остатъци, открити покрай черепа на гроб N39 **Вълов, В.** отбелязва, че вероятно произхождат от възглавничка, (цит. съч., с. 48, 50, обр. 17б). По-късно **В. Инкова** разглежда следите от ленена тъкан и сърмена шевица около главата на погребания (цит. съч., с. 58, обр. 50), като останки от покривало, което би могло да бъде вид шапка, показваща известно сходство с шлемовидните текстилни или кожени шапки от аланските погребения в Северен Кавказ (VIII - X в.). Допуска се също възможността това покривало да е от т. нар. сударium, носен през XI в. под короната на някои западни владетели (цит. съч., 19 - 20). За златосърмените апликации, открити също край черепа (цит. съч., с. 58, обр. 50), тя предполага, че са апликации-висулки към една от шапките или пък "апликации към савана (или по-скоро плащ, на който те биха могли да бъдат средство за закопчаване)". (Приложение на методите на технико-консервационната експертиза на произведенията на изкуството при проучванията на археологическите погребения. - Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1979, 20 - 21).

OBSERVATIONS ON SOME TEXTILES FROM THE CEMETERY OF THE CHURCH OF THE FORTY HOLY MARTYRS IN VELIKO TURNOVO (EXCAVATIONS 1992-3)

(Summary)

Ivan Chokoev

This report presents the results of examination of the textiles found during the excavation of the church cemetery in 1992-3. Optical and chemical tests threw light on the character of the materials, fibres and metals used for the making of the metallic threads. On examination of the texture of the fragmented fabrics, reconstruction of some parts of the clothing of the buried was experimented.

Translated by Yuliana Angelova

ЗНАМЕТО НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА НАЦИОНАЛЛИБЕРАЛНА МЛАДЕЖКА ГРУПА "СТЕФАН СТАМБОЛОВ"

ТЯНКА МИНЧЕВА НИКОЛАЙ АСТАРДЖИЕВ

На 21. X. 1991 г. при събирателска работа Тянка Минчева от Исторически музей Велико Търново, откри в една от старите градски фамилии знамето на Великотърновската националлиберална младежка група "Стефан Стамболов".

До 1991 г. знамето се съхранява скътано в ракла на тавана в къщата на Теофана Николова Шумелова (по мъж Атанасова), живуща на ул. "Въстаническа" № 4 във Велико Търново. Теофана е потомка на опълченеца Димитър Шумелов - дъщеря на сина му Никола, един от основателите на Великотърновската националлиберална младежка група "Стефан Стамболов". След като предостави на Исторически музей уникалната реликва, същата бе инвертирана във фонда на отдел "История на България XV - XIX век" под Инв. № 27 СпФ.

Знамето на Великотърновската националлиберална младежка група "Стефан Стамболов" е изработено от двупластов зелен копринен плат с размери 84/73 см, от които 7 см са отделени за дръжката му. Запазено е много добре - липсва само единия му пискюл. На лицевата му страна, с бронз, са нарисувани две лаврови клонки във формата на полувенец, а най-отгоре, като дъга е изписано: В. Търновска нац. либерална млад. група "Ст. Стамболов". Вляво от клонките се чете датата 9. VIII. 1887, а вдясно 5. VII. 1895 г. Първата дата е свързана с деня, в който от старата Либерална партия излиза крилото начело със Стефан Стамболов и се образува Народнолибералната партия (стамболовисти), която след 1920 г. е известна като Националлиберална, с печатен орган в. "Независимост". Втората дата е свързана с деня, в който умира големият българин, политик и държавник Стефан Стамболов, нападнат от наемни

Обр. 1. *Лицевата страна на знамето на Великотърновската националлиберална младежка група „Стефан Стамболов".*

убийци и съсечен в центъра на столицата.

Като своя основна задача Народнолиберална, а след 1920 г. Националлиберална партия си поставя националното обединение и единение на българския народ, несправедливо разпокъсан на Берлинския конгрес и отстояване независимостта на страната. Впоследствие тя остава единствена от спектъра на българската многопартийна политическа система, съхранила идейните ценности от началния етап на либералното движение в страната.

Много символика е вградена в композицията на знамето. Зеленият цвят, от който е изработено, е цветът на българските възрожденци. Фактът, че членовете на Търновската националлиберална младежка група избират именно него за свой символ, иде да подскаже, че те тачат възрожденските традиции и ги вписват в духовното битие на българина, в новите обществено-икономически условия. След войните за национално обединение от 1912 - 1913 и 1915 - 1918 г., довели до крушението на националния идеал, душата на българина е покрусена, обществото изпада в криза. В същото време в страната кипи бурен политически живот - партиите се прегрупират и възобновяват дейността си. Именно в този момент старата столица Търново отново заема водещо място в държавно-политическия живот. На състоялия се на 29. XI. 1920 г. конгрес[1] четирите либерални групи в града: народнолиберална (стамболовисти), либерална (радослависти) и младолиберална (тончевисти), се обединяват в единна Националлиберална партия. Тази дата е изписана най-отдолу, на лицевата страна на знамето.

Обр. 2. *Обратната страна на знамето на Великотърновската националлиберална младежка група „Стефан Стамболов".*

На обратната страна на знамето, върху лаврова клонка, четем девиза на Стефан Стамболов: "БЪЛГАРИЯ ЗА БЪЛГАРИТЕ". Той напомня за идейното верую на Народнолиберална партия и кръга около Стефан Стамболов, ратуващ за отстояване на националната независимост и просперитет на страната.

Народнолиберална партия в Търново води активен живот. Тя разполага и със свой клуб, който се помещава на площад "Баждарлък".[2] Подходяща украса и портретите на либералните водачи, окачени на стените, създават атмосфера за работа в него. Сред портретите най-впечатлявал с размера си този на Стефан Стамболов, който бил опасан с националния трикольор. Откриването на клуба става на празника "Благовещение" през 1921 г. Прочувствана реч на тържеството произнася старият партиен ратник Кръстьо Станчев, а свещеник Тулешков

извършва водосвет. Като най-изявени членове на Националлиберална партия в града се налагат д-р Петър Шишков, Панайот Славков, Михаил Патев и др. Те увличат младежта. На 21. IX. 1921 г. в града се създава и Младежка националлиберална група.[3] За кратко време тя нараства на 96 члена. Това показва, че новата младежка организация бързо усвоява градското политическо пространство и привлича будната с националноотговорно съзнание младеж. В ръководното ѝ бюро са избрани: Стефан Милушев, Иван Минев, Димитър Давидов, Петър Патев, Никола Тюфекчиев, Димитър Тотев и Петър Бояджиев[4] - будни младежи, с гражданска позиция.

Обр. 3. *Никола Шумелов - човекът, който е съхранил знамето на Великотърновската националлиберална младежка група „Стефан Стамболов".*

Младежки националлиберални групи се образуват както в Търновско - Горна Оряховица, Дебелец, Ресен, Брегово, Козаревец, Павликени, Никюп, така и в градовете: Пловдив, Русе, Плевен, Стара Загора, Хасково, Чирпан, Радомир, Карнобат и др.[5] Бързо нарастващият им брой е показател, че либералните идеи печелят все повече привърженици сред младото поколение. На 12 и 13 юли 1924 г. в Стара Загора се провежда учредителна конференция на младежките националлиберални групи. От Търновски окръг представител на този форум е Андрей Перев от Павликени. На конференцията се приема уставът на младежките националлиберални групи в страната, а така също и символите - печат и знаме. За свой празник те приемат 6 май - Гергьовден, Деня на храбростта.

Девизът на Търновската националлиберална младежка група "Стефан Стамболов" "България на българите!" става кредо за всички младежки групи в страната. Дейността ѝ в следвоенната обстановка показва, че Търново отново е крепост на стамболовизма, град на държавността и носител на национална идея, разбира се, в съзвучие с историческите традиции на града.

Задачите, които си поставят младежките националлиберални групи, мястото им в контекста на събитията през втората четвърт на XX век, са не само политически, но и просветителски - стремеж към самообразование и развиване на личните способности. За съжаление дейността им все още не е проучена цялостно в българската историография, за да се изясни точно мястото и ролята им в политическото битие на млада България. Една от причините за това е оскъдният архивен, снимков и веществен материал, свързан с дейността им. За

това всяко откритие в тази насока е безспорен принос към историята им. Знамето на Великотърновската националлиберална младежка група "Стефан Стамболов" е именно такъв скромен принос.

БЕЛЕЖКИ

[1] В. "Независимост", бр. 165 от 25. 07. 1921 г., с. 1.
[2] В. "Независимост", бр. 100 от 05. 05. 1921 г., с. 1.
[3] В. "Независимост", бр. 208 от 30. 09. 1921 г., с. 1.
[4] В. "Независимост", бр. 281 от 28. 10. 1921 г., с. 2.
[5] В. "Независимост", бр. 1 от 20. 04. 1924 г., с. 1.

THE FLAG OF THE STEFAN STAMBOLOV NATIONAL-LIBERAL JUNIOR ASSOCIATION IN VELIKO TARNOVO
(Summary)

Tyanka Mincheva and Nikolai Astardjiev

The purpose of the present report is to announce the recovery of this important relic from the period of our modern history - the distinctive flag of the Stefan Stambolov National-Liberal Junior Association of Veliko Tarnovo. The relic owes its importance to the fact that this is the first flag of that sort to be recovered in our country.

Translated by Yuliana Angelova

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

ОТЧЕТ
НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ-ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 1997 г.

ПЕТЬО ПЕНКОВ
Директор на Исторически музей - Велико Търново

Съгласно чл. 3 на Статута на ИКОМ (Международен съвет на музеите) музеят е определен като "Постоянна институция с идеална цел, в служба на обществото и неговото развитие, отворена за публиката, която изследва материалните свидетелства за човека и заобикалящата го среда, събира ги, съхранява, популяризира и специално ги показва с изследователски, образователни и развлекателни цели".

Според българското законодателство и традиция музеите също са публични институции.

С настоящия отчет за първи път правим опит да представим пред обществото резултатите от работата през изтеклата 1997 година.

Надяваме се този опит да бъде приет с мисълта за отговорността, функциите, целите и задачите на музея за изясняване и популяризиране на богатото културно-историческо наследство на Велико Търново и страната.

I. РАБОТА НА РЪКОВОДСТВОТО

През отчетната 1997 год. са организирани редовно оперативни съвещания на директора със зав. отделите и други специалисти. Проведени са 18 дирекционни съвета. Разгледани са повече от 70 въпроса, свързани с музейната практика, а именно:

- по проверки на фондовете в отделите "Археология", "Етнография", "Християнско изкуство", "История на България XV - XIX век", "Нова история";
- по организационно-административната дейност - планиране на работата на отделите, отчетите за предходната година, съставянето на историческия календар на общината, съвместна дейност с други научни и културни институти, отпуските;
- научно-изследователска работа - организиране дейността на научно-изследователската група, подготовка и участие в научни прояви, разработка на научно-изследователски теми;
- културно-просветна работа - изложби, работа с училищата, туристическо обслужване;
- охрана и поддържане на музейните обекти и паметниците на културата, реставрационни дейности;
- по стопанските дейности.

Разглеждани са различни въпроси, породени от многообразието на музейната работа. В резултат на това е създадена оперативност, ритмичност, близък контрол и управление на музейната работа. В тези направления тя съответства на целите и задачите на Исторически музей, произтичащи от ЗКПМ.

II. РЕЗУЛТАТИ В ДЕЙНОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ

Работата през 1997 г. на Историческия музей се измерва с конкретни резултати. Те се заключават в следното:

1. Събирателска работа. От археологическите разкопки са придобити 152 находки. Във фондовете са постъпили 347 предмети и вещи. Документите са 377. Снимки - 106, негативи - 331. Записаната информация е върху 53 страници. Събрана е звукова и видео информация за 99 отделни единици. Материалите от друг характер са 643 , сред които палеоботанически материали, различни дарения, писма, литература и други. Посетени са 26 адреса и 28 селища. Все още не са достигнати желаните мащаби на събирателската работа. Сравнително добри са резултатите от археологическите проучвания. Общо за музея те са 89 дена. Археолозите имат участие в една международна (българо-английска) и една самостоятелна експедиции.

2. Фондова работа. Фондовата работа, като основна и приоритетна дейност, е извършвана във всеки отдел. Първичната обработка (актуването) е извършена на 355 находки, 467 предмети и вещи, 194 документа, 92 снимки и 30 негатива, текстовата информация обхваща 21 страници.

Инвентиране (научна регистрация) е извършено на 227 находки, 177 документа, 1543 снимки и 4577 негатива, създадени са 103 фондови звукови и видео единици.

Започна създаването на инвентарна картотека. Картотекирани са 3140 находки. Създадени са нови 1686 картона. Направени са 5 нови и актуализирани топографски описа. Изработени са 751 снимки и 38 филма.

Извършени са и други дейности с фондова характеристика, като например във фондовете на отделите "Археология", "История на България XV - XIX век", "Етнография" и "Най-нова история" е извършена научно-изследователска работа възлизаща на 212 работни дни. Още 183 дена са отделени за общоорганизационна дейност, като създаването на условия за по-рационално разположение на фондовите материали, хигиенизиране, химическа обработка, ремонти, възстановяване на сигнатурни знаци и други.

С фондовата работа е свързана дейността на различните комисии. Проведени са две заседания на оценителната комисия за откупка на музейни ценности. В 7 комисии за проверка на фондовете са участвали 24 души и са работили повече от 170 работни дни в тях.

Общият извод е, че в Исторически музей е отделено необходимото внимание към фондовата работа. Тя може да се разшири и доразвие, с разчет до края на 1998 година да се финализират пълните документации по състоянието на фондовете.

3. Научноизследователска работа. През годината са подготвяни две дисертации. Работено е по 2 научни програми и стипендии. Четирима от уредниците в отдел "Археология" са минали през форми на научна квалификация, организирани от АИМ при БАН.

Работено е върху 30 научноизследователски теми. От тях 18 са завършени, а 12 са в процес на завършване.

Двама са участвали във форми на международно научноизследователско сътрудничество, специализирали в Лондон и Гьотеборг.

Разработени са 258 исторически справки - писмени. Вложени са в документацията за отделните паметници. Тематико-експозиционните планове са общо 23. Проведени са 2 тематични срещи за запознаване на колектива с нови технологични методи на музейна работа и за новопостъпили находки.

Основната част от печатните издания излизат под редакторството на музейни специалисти - 49 души.

Специалисти от почти всички отдели са участвали в научни прояви като конгреси, симпозиуми, конференции, четения и други форми. На тях са изнесени 17 научни доклада и 14 научни съобщения. 27 души са имали организационно и техническо участие в научните прояви. Постави се началото на организирани музейни четения с участието на 22 души.

Научната продукция се изразява в публикуваните 27 статии, 1 съобщение, 20 заглавия на пътеводители, диплянки, футляри и други сродни материали. Излезе от печат т. XI на Известията на Исторически музей.

Научнопопулярните статии в печата са 99.

4. Културно-просветна и популяризаторска работа. Културно-просветната работа е реализирана като важно направление в дейността на Историческия музей и е била в отговор на обществената потребност. Направени са 31 изложби. Въведени са 10 нови материала в постоянните експозиции. Поддържана е колегиална връзка с музеи от страната, като на тях са им предоставени за експониране 210 движими паметника на културата.

Друго важно направление на културно-просветната работа е популяризирането на резултатите от научноизследователската работа и на музейните ценности. Това е станало посредством 66 предавания по местното радио, 19 местни телевизионни предавания, 2 по БНР. На гражданите са направени 2304 справки от компетентностите на музейните специалисти. Те са вземали участие в организирането и провеждането на 48 викторини. Лекциите и уроците са 34. Изнесени са 4710 екскурзоводски беседи. От тях 199 са проведени от уредници към отделите. Музейните обекти са посетени от 142 873 туристи. Традиционно е представянето на музея на туристическите борси. Подписани са договори с 14 туристически фирми.

Методическата работа се е изразявала в оказване съдействие на музеи от Великотърновския регион; подготовката и провеждането на прояви с историческа насоченост сред учащите се; даването на консултации.

Музейните работници проявяват обществена ангажираност. В обществени

органи на управление, като читалищни ръководства и обществени организации участват 9 души.

5. Консервация и реставрация. Инвеститорски контрол. Дейността се извършва от трите отдела на Историческия музей - Лабораторията за реставрация и консервация, "Християнско изкуство" и "Недвижими паметници на културата". В лабораторията са извършени консервационно-реставрационни работи на 160 предмета от черен метал, 385 предмета от цветен метал, на 50 керамични, 50 на стъкло, 10 от кожа, 1000 от дърво, 40 тъкани и от друг материал - 20. В отдел "Християнско изкуство са обработени 41 икони и 3 стенописа. Инвеститорският контрол по реставриране на недвижими паметници на културата и художествена реставрация и консервация е осъществен общо на 15 обекта. Изразходваните за целта средства възлизат на 12 307 510 лева.

6. Други дейности. Многообразието и спецификата на музейната работа наложи да се извършат със собствени сили някои стопански дейности, в т. ч. трудови бригади. Участвали са 43 души и са обработени 141 човекодни. Работата е била по поддържането на АМР "Царевец" и музейните обекти.

III. БЮДЖЕТ

1997 година бе изключително специфична и тежка във финансово отношение като първа година в условията на валутен борд.

На базата на приетата общинска програма Община Велико Търново в условия на валутен борд бе разработена програма за музея.

Независимо от законовата регламентация съгласно чл. 7, ал. 4 от Закона за паметниците на културата и музеите, че музеите са институции на бюджетна издръжка, базирането само на тази регламентация би довело до твърде незадоволителни резултати, при които трудно биха се решили въпросите, свързани с многообразието на музейната практика.

Предварителните разчети и съпоставки в програмата очертаха следните приоритети във финансовото осигуряване:

1. Неотложни мерки за икономии на фонд "Работна заплата" и консумативи;
2. Мерки за увеличаване на относителния дял на собствените приходи от продажба на музейния продукт;
3. Съпътстващи дейности от разпространение на културни ценности за набиране на допълнителни приходи;
4. Увеличаване дялът на паричните дарения;
5. Международни прояви срещу заплащане.

Набелязаните мерки, дори нетрадиционни, а някои и непопулярни, доведоха до следните резултати:

№ по ред	Източник на финансиране	План в хил. лв.	Изпълнение в хил. лв.	+ -
	Съгласно чл. 7, ал. 4 от ЗПКМ			
1.	От бюджета на Община В. Т-во	161 967	175 283	+13 346
2.	От Министерството на културата	10 692	12 307	+1 615
	От собствена дейност			
1.	Икономии от ФРЗ	-	14 672	+14 672
2.	Собствени приходи	40 000	66 499	+26 499
3.	Съпътстващи дейности	-	8 338	+8 338
4.	Дарения	-	3 082	+3 082
5.	Международна дейност	-	1 842	+1 842

Съпоставката показва, че в резултат на набелязаните мерки размерът на средствата, реализирани от икономии и собствени дейности, възлиза на 944 433, или 54,69% от кредитите са покрити.

Това от своя страна означава, че горната сума, отнесена към средствата за изплатени заплати и осигурителни вноски, е 76,66% - достатъчно доказателство, че в този процент, независимо че музеят е на бюджетна издръжка, заплатите са заработени.

Реализираните приходи позволиха освен да се покрият ежедневните разходи, да се решат някои въпроси, които в продължение на години не можехме да си позволим, а именно:

1. След няколкогодишно прекъсване се заделиха средства за откупки на музейни ценности;

2. С техническа охрана са обезопасени всички музейни обекти;

3. Закупена е компютърна конфигурация за предпечатна подготовка и обработка на фондовете;

4. Извършен е ремонт на всички покриви;

5. Възстановени откраднатите обшивки на църквите "Св. Георги" и "Св. Петър и Павел" във Велико Търново;

6. Закупена е съвременна техника за поддържане на музейните открити площи;

7. Отделени са средства за книгообмен и закупуване на литература;

8. Няма неразплатени задължения.

Краткият анализ на бюджета за 1997 год. показва положителни цифрови изменения, но показва и някои негативни тенденции, а именно:

1. Постоянно увеличаващият се план по приходите и делът на собствените средства може да наруши баланса между продаваем и непродаваем музеен продукт, т. е. дейности, които не носят и не бива да носят приходи да останат на втори план в противоречие с основните функции и нормативни документи;

2. Достигането на възможния таван на собствени приходи, от една страна, и намаляване на дела на бюджетната издръжка, от друга, при промяна или срив в туристическия пазар може да доведе до непоправими последствия;

3. Не на последно място появата ни на пазара без необходимата нормативна

регламентация, или с остаряла такава, води до невъзможност за адекватно материално стимулиране и демотивация на работещите в музея.

Всичко това показва, че възможности и резерви за увеличаване на собствените приходи има, но това е необходимо да се извършва регламентирано. Време е музейното дело и опазването на паметниците на културата да бъдат определени като приоритетна дейност, след като културно-познавателният туризъм е структуроопределящ за Велико Търново, т. е. функционирането на музеите трябва да бъде бюджетно гарантирано така, както е регламентирано в чл. 7, ал. 4 на ЗПКМ. Само така може да бъде осигурена възможността бъдещите поколения да имат и да пазят историческата памет на България.

МУЗЕЙНИ ОБЕКТИ И ЕКСПОЗИЦИИ

Архитектурно-музеен резерват "Царевец"
Архитектурно-музеен резерват "Арбанаси" с:
- Хаджиилиева къща "Арбанашки бит XVIII век"
- Константцалиева къща "Арбанашки бит XIX век"
- църква "Рождество Христово"
- църква "Св. Архангели Михаил и Гавраил"
- църква "Св. Димитър"
- църква "Св. Георги"
- църква "Св. Анастасий"

Археологически резерват "Никополис ад Иструм"
Етнографски комплекс "Самоводска чаршия"
Етнографски комплекс "Осенарска река"
Археологически музей
Музей "Възраждане и Учредително събрание"
Църква "Св. Димитър"
Църква "Св. св. Петър и Павел"
Църква "Св. Георги"
Сарафкина къща "Градски бит XIX и XX век"
Къща-музей "Петко Р. Славейков"
Къща-музей "Леон Филипов"

ИЗЛОЖБИ

1997 г.

1. "Мартеници и сурвакници от Великотърновско", март 1997 г., Дом на дружбата и международните контакти.

2. Фотоизложба "Живот и творческа дейност на Константин Кисимов" (По повод 100 год. от рождението му (16. IV. 1997 г., ДМТ "К. Кисимов".

3. "Тракийска могила - Къпиново", 18-24. V. 1997 г., Археологически музей.

4. "Дарения от фонда на отдел "История на България XV - XIX в.", 18-24. V. 1997 г., Музей "ВУС".

5. "Оригинални вещи на В. Левски" (от фонда на НВИМ и колекцията на П. Аладжов от Мюнхен), 1-10. VI. 1997 г., Музей "ВУС".

6. "Реликви на В. Левски и съратниците му" (С материали от музеите във В. Търново, Ловеч, Карлово, Сливен, Плевен, НВИМ, НИМ и колекция "П. Аладжов" (10. VI. - 10. VII. 1997 г., Музей "ВУС".

7. "120 г. от освобождението на Търново", 7. VII 1997 г., Клуб на великотърновци живеещи в София.

8. Фотоизложба "Освобождението на селищата от I Търновски революционен окръг 1877 - 1878 г.", 21. VIII. 1997 г., Изложбени зали - В. Търново.

9. Фотоизложба "85 г. от началото на Балканската война 1912 - 1913", 5. X.

1997 г., Клуб на дейците на културата - В. Търново.

10. "Традиции и съвременност", 11. X. 1997 г., АЕК "Етъра" - Габрово.

11. "40 г. от смъртта на Тодор Николов", 17. X. 1997 г., Исторически музей - В. Търново.

12. "И нека роденият по-късно да си спомним" (В памет на Б. Султов), 1. XI. 1997 г. (Съорганизатори: СУБ - клон В. Търново, НФД "13 века България"), Археологически музей.

13. "170 г. от рождението на Петко Р. Славейков" (рисунки на ученици от уще "П. Р. Славейков" по негови творби), 1. XI. 1997 г. Музей "ВУС".

14. "Изложба от рисунки по мотиви от творчеството на П. Р. Славейков", 1. XI. 1997 г., Гарнизонен военен клуб.

15. "Творчеството на П. Р. Славейков и образът му в българската филателия и нумизматика" (Съорганизатори: НБ "П. Р. Славейков", ДА, Дружество на филателистите, СНДБ), 17. XI. 1997 г., Музей "ВУС".

16. "Българска военна фотография 1878 - 1918 г." (Съорганизатор НИМ), 20. XI. 1997 г., Гарнизонен военен клуб.

17. "Икони" (Съорганизатор: Асоциация "Човеколюбие"), 21. XI. 1997 г., Интерхотел "В. Търново".

18. Фотоизложба "Ген.-майор Симеон Н. Ванков", Гарнизонен военен клуб, 1. XII. 1997 г.

19. Етнографска изложба "Зимни празници и обичаи от Великотърновско", 20. XII. 1997 г. - 20. I. 1998 г., Гарнизонен военен клуб.

1998 г.

1. Изложба на паметниците от фонда на ИМ - В. Търново участвали в изложби и експозиции на НИМ. 18-24. V. 1998 г., Археологически музей.

2. "Икони", 20. III. - 22. IV. 1998 г., Изложбени зали.

3. "160 години от началото на организираната борба за църковна независимост", (Съорганизатор: ДА - В. Търново), 15. IV. 1998 г., Музей "ВУС".

4. "Реликви на Хр. Ботев и съратниците му", (Съорганизатор: ИМ в Калофер, Враца, Пазарджик, Разград), 5. V. 1998 г., Музей "ВУС".

5. Фотоизложба "120 г. от освобождението на България от турско робство", 3. III. 1998 г., Гарнизонен военен клуб.

6. Фотоизложба "Търновци - участници в управлението на България като председатели на Народното събрание, регенти, министър-председатели и министри в периода 1879 - 1944", 22. III. - 22. IV. 1998 г., Гарнизонен военен клуб.

7. "Българските монети от периода 1881 - 1951 г.", 18. V. 1998 г., Музей "Нова история".

8. "40-годишен юбилей на женския камерен хор "Търновград", 14. V. 1998 г., Гарнизонен военен клуб.

9. Фотоизложба "Уловени мигове" (По материали на Торос Хорисян, П. Петков, Д. Куцаров), 19. V. - 5. VI. 1998, Музей "ВУС".

10. Етнографска изложба 20. XII. 1997 - 20. I. 1998г., Гарнизонен военен

клуб.

11. Фотоизложба "Паметници на загиналите във войните 1912/13 и 1915/18 от Великотърновско", 6. V. 1998 г., Гарнизонен военен клуб.

12. Изложба, посветена на 90-годишнината от обявяването на Независимостта на България, 22. IX. 1998, Изложбени зали.

13. Българската община - законодателство, символи и знаци 1878 - 1998", 12. X. 1998, ДМТ "К. Кисимов".

НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ (1997-98 г.)

Юбилейна научна сесия с международно участие, посветена на 160-годишнината от рождениетона Васил Левски, 19. VI. 1997 г. (Съорганизатори: ВВОВУ "В. Левски", Общински комитет "В. Левски", Съюз на учените в България - клон В. Търново).

Национална научна конференция "Търновград - център на православна духовност", 23. IV. 1998 г. (Съорганизатори: ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Общински комитет "В. Левски", Съюз на учените в България - клон В. Търново).

Юбилейна научна сесия с международно участие, посветена на 120-годишнината от създаването на ВВОВУ "В. Левски", 25-26. VI. 1998 г. (Съорганизатори: ВВОВУ "В. Левски, Съюз на учените в България - клон В. Търново).

Национална научно-практическа конференция "Краезнанието - поле за интердисциплинарни изследвания", 12. X. 1998 г. (Съорганизатори: Съюз на краеведите в България, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Съюз на нумизматичните дружества в България).

Трети национален ученически събор "Родолюбие" - "Свободен народ - независима държава", посветен на 90-годишнината на Независимостта на България, В. Търново, 30. X. - 1. XI. 1998 г. (Съорганизатори: МО на МОН, Община В. Търново, Център за работа с деца).

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ ПРЕЗ 1997 г.

1. Борислав Скорчев (София) дарява 2 снимки на войници и офицери от XVIII Етърски полк и 3 снимки на рода на Петър Бегличкията.

2. Виолета Помадева (София) дарява кръщелно свидетелство от 1877 година.

3. Георги Калчев (Варна) дарява спомени за историята на село Джулюница.

4. Диана Султова (Велико Търново) дарява 397 бр. книги, отпечатъци и

ксерокопия на научна литература по проблемите на римската култура; полеви дневници от проучванията на Богдан Султов на хълма Царевец, Момина крепост и Бутово; скици, чертежи и планове на проучени при редовни и спасителни разкопки във Великотърновския регион от Богдан Султов; Ръкописа на дисертацията на Богдан Султов по проблемите на римското керамично производство на територията на Никополис ад Иструм с илюстративния материал; 100 броя снимки, диапозитиви и други материали; документи за дейността на Временния дамски благотворителен комитет "Милосърдие" Велико Търново и за лятната ученическа колония "Здравец" в с. Арбанаси от 1910 - 1925 година.

5. Държавен Ермитаж от Санкт Петербург (Русия) дарява 3 броя книги научна литература.

6. Институт по история на естествознанието и техниката "С. И. Вавилов" от Санкт Петербург (Русия) дарява 4 сборника научна литература.

7. Любен и Пенка Терзиева (Велико Търново) даряват снимки на световно известната българска певица Христина Морфова, която е родина във Велико Търново.

8. Мария Иванова Смилова (Велико Търново) дарява 3 бр. снимки на Васил Ангелов.

9. Марияна Колева (Велико Търново) дарява 3 бр. икони на "Св. Козма и Дамян", "Рождество Богородично" и "Св. Сава Освещени".

10. Музей за политическа история на Русия, Санкт Петербург (Русия), дарява 3 бр. пътеводители.

11. Петър Христов Аладжов (Мюнхен, Германия) дарява 4 бр. снимки семейни на Пьотр Мичурин.

12. Руски етнографски музей (Санкт Петербург, Русия) дарява 6 броя книги научна литература.

13. Руския музей (Санкт Петербург, Русия) дарява 1 бр. пътеводител.

14. Санктпетербургската организация на ветераните от войната (Русия) дарява 2 бр. книги в памет на войната.

15. Станислав Николаевич Нагловски (Санкт Петербург, Русия), правнук на генерал Димитрий Станиславович Нагловски - началник щаб на армията на генерал Гурко, дарява снимки и документ за генерала.

16. Христо Косев Цивнев (Сухиндол) дарява сведение за Христо Шкодрев, бивш кмет на Сухиндол и автобиографични данни.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1998 ГОДИНА

14 януари - 12 февруари - н. с. Павлина Владкова е в служебна командировка в Англия във връзка с договора между Българската и Британската академия на науките по проекта "Никополис ад Иструм и селото на неговата територия".

19-20 февруари - Павлина Владева участва в международна научна конференция, посветена на 120 години от Руско-турската освободителна война в София със съобщение "Руско-турската война и българите през погледа на В. Немирович-Данченко".

2 март - в национална научна конференция "Руско-турската освободителна война в политическата съдба на българския народ" в гр. Казанлък участва д-р Христо Харитонов с доклад "Руски и сръбски отличия за българи, участници и помощниици в Руско-турската война 1877-78 година, съхранявани във фонда на Исторически музей - Велико Търново".

март - Иван Чокоев участва в мартенските четения, организирани от АИМ при БАН, филиал Велико Търново и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" с доклад в съавторство с Константин Тотев "Некрополът на църквата "Свети четиридесет мъченици". Проучвания, проблеми и перспективи". С доклад участва и д-р Христо Харитонов "Най-популярният опълченски медал".

19 март - на тържествено честване 140 години от патрона на Научно-техническия съюз н. с. Невяна Бъчварова изнася в териториалната организация на НТС в град Русе доклад "Симеон Ванков - живот и дейност".

23 април - в национална научна конференция "Търновград - център на православната духовност", организирана от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Историческия музей, Общински комитет "Васил Левски" и Съюза на учените в България - клон Велико Търново участват с доклади: Генка Панкоке, "Една неизвестна икона в Търновския край"; д-р Христо Харитонов "Идеята за християнската принадлежност на българите като легална форма на съпротива срещу османския феодален и етнорелигиозен гнет, изразена в монетния накит от XV-XIX век"; Тянка Минчева "Инициативата на търновци за отваряне на първото българско богословско училище"; Светлозара Станева "Борбите за църковна независимост в Търново след Кримската война"; Стефан Бейков "Участието на Хаджи Николи в църковната борба" и Цветана Генчева в съавторство с Тодорка Драганова "Никола Попвасилев Златарски и приносът му в борбата за независима българска църква".

май - излиза от печат книгата на д-р Христо Харитонов "Монетите на Европа в България през XV-XVIII век" (Енциклопедия).

6 май - Неда Филева участва в научна сесия в Габрово с доклад "Храмовите празници, посветени на Свети Георги във Великотърновско".

8 май - н. с. Невяна Бъчварова изнася доклад на тема "Отечествената война на България 1944-1945 година и участието на населението от град Лясковец" на общоградско събрание в Лясковец.

12 май - в Плевен се провежда национална кръгла маса "Музейното дело днес с поглед към 2000 година". В нея взема участие директорът на музея Петьо Пенков.

16 май - в научна сесия в памет на проф. Велизар Велков, организирана от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", участват н. с. Павлина Владкова с доклад "По въпроса за стратиграфията на агората в Никополис ад Иструм" и Недко Еленски с "Неолитна инсигния от терасното селище "Орловка" до село Хотница, Великотърновско".

19-20 май - провеждат се музейни четения, посветени на Международния ден и Седмицата на музеите. Изнесени бяха следните доклади и съобщения: д-р Петър Станев "Сто години от първите разкопки на Рафаил Попов"; Недко Еленски "Неолитна инсигния от терасното селище Орловка до село Хотница"; д-р Вълка Илчева "Един съд букел керамика от землището на село Хотница, Великотърновско"; С. Димитров - студент от ВТУ "Нова интерпретация на въоръжението от погребението край Големани"; н. с. Павлина Владкова "Глинени антифекси от Долна Мизия"; н. с. Иван Църов "Херос сурегетес от Велико Търново"; И. Чокоев "Наблюдения върху един вид фибули, открити на Царевец"; Марко Цочев "Автономни и елинистични монети от колекцията на Историческия музей Велико Търново"; А. Владикова "Християнското монашество и покръстването на България"; М. Раев - студент от ВТУ "Към проблема за причините за походите на киевския княз Светослав на Балканите"; н. с. арх. Теофил Теофилов "Хипотетична представа за предназначението на седмолъчната розета от Малкия дворец в Плиска"; н. с. д-р Константин Тотев "Творби на византийския емайл от Търново"; н. с. д-р Мирко Робов "Калъп за равнораменни кръстове от западното подножие на хълма Момина крепост"; д-р Христо Харитонов "Една хипотеза, подкрепена с нови данни за принадлежността на Калояновия пръстен"; Светла Атанасова "Хералдическа характеристика на лилията от монетите на цар Иван Срацимир"; Диана Тотева "Житейският цикъл на св. Йоан Кръстител върху късносредновековни паметници от Великотърновския край"; Венцислав Цонев "За някои особености на стенописния цикъл "Шестоднев" от църквата на Къпиновския манастир"; н. с. Хитко Вачев "Неизвестна резиденция на Търновската митрополия през XVII век"; Евгени Дерменджиев "Арбанашките чешми "Голямото и малкото лако"; Надя Василева "Зарфовете от фонда на Историческия музей във Велико Търново"; н. с. д-р Васил Мутафов "Още един паметник на Св. св. Кирил и Методий от Възраждането"; Неда Филева "Светии - пролетен булчески обичай"; Генка Панкоке "Ктиторският надпис от иконата "Благовещение" от църквата "Света Марина" в Дебелец; Стефан Бейков "Опити за уния сред българите през XIX век"; Е. Гарабедян "Ботевите четници от Горна Оряховица"; Катя Буланова "Новооткрити стенописи от началото на XVII век от църквата "Св. Успение Богородично" в Арбанаси"; Светла Станева "Родствениците на Никола Пиколо"; Тянка Минчева "Още към въпроса за рода Хаджи Николи"; Татяна Кънчева "Дейността на П. Р. Славейков по време на Руско-турската война от 1877/78 г.";

Цветана Генчева "Из дейността на търновската градска община (1878-1944 г.), свързана с историческото минало и паметниците на културата"; Радка Анчева "Новооткрити архивни материали за църквата "Св. 40 мъченици" и крепостта Царевец"; Иван Панайотов "Велико Търново в пощенските картички от края на XIX и началото на XX век"; Виолета Павлова "Посещението на княз Фердинанд I в Търново през 1893 г. и заседанието на IV Велико Народно събрание"; Ваня Станчева "Професор Александър Радославов - участник в Илинденското въстание (по повод 120 - годишнината от рождението му)"; Катя Митова "Д-р Сефан Хаджипенчев (1848-1913)"; Цветана Колева "Подпоручик Иван Атанасов (1893-1913) - участник в Балканската война"; Тодорка Недева "Празнуването на Независимостта на България във Велико Търново между двете световни войни според местния независим печат"; Николай Астарджиев "Обявяването на Независимостта в спомените на търновци"; Нели Цонева "Здравеопазването на Павликени от Освобождението до 50-те години на XX век"; Радка Пенчева "Емилиян Станев и Димитър Талев"; полк. д-р М. Златев "Новооткрити документи за историята на музея на ВВОВУ "Васил Левски"; н. с. Невяна Бъчварова "Музейните сбирки в експозиционната дейност на "Най-нова история".

20-21 май - провеждат се майски четения на Съюза на учените в България, клон Велико Търново. В тях вземат участие с доклади и съобщения: д-р Вълка Илчева "Керамиката от ранната желязна епоха от землището на село Хотница, Великотърновско"; н. с. "Павлина Владкова "Нови археологически данни за агората в Никополис ад Иструм"; н. с. Иван Църов "Светилище на тракийския конник край Велико Търново"; д-р Христо Харитонов и н. с. д-р Васил Мутафов "Някой си странник на име Раковски, или за Хаджиставревата буна"; н. с. Невяна Бъчварова "Културна дейност във Велико Търново през втората половина на XX век"; н. с. Хитко Вачев "Проблеми и перспективи на проучванията на църквата "Свети архангели Гавраил и Михаил" в Арбанаси.

20-21 май - в национална конференция "Музеите, тяхната история, традиции и перспективи" в град Сливен участват директорът на музея Петьо Пенков, Цветана Генчева и Светла Станева.

18 юни - н. с. Хитко Вачев успешно защити дисертация на тема: "Енорийският храм в Търновската митрополия през XV - началото на XVIII век (строителство, архитектура, социална функция) за присъждане на научна и образователна степен "доктор".

19 юни - в град Павликени се провежда научна сесия "Павликени в миналото и днес". В нея вземат участие н. с. Павлина Владкова с доклад "Богдан Султов и проучванията му"; д-р Христо Харитонов "Непроучени, малко известни и неизвестни монетни находки от Павликени"; н. с. Невяна Бъчварова "Град Павликени през втората половина на XX век, отразен във фонд "Най-нова история" на Историческия музей във Велико Търново".

20 юни - н. с. д-р Васил Мутафов участва в научна сесия в град Омуртаг с доклад "Етнодемографски и поселищен облик на Омурташка околия в последната четвърт на XIX век".

13-20 юни - н. с. Невяна Бъчварова е в Санкт Петербург, Русия, където на 15 юни участва в среща в музей "Икар" в 66-то училище и говори за Сотир Черкезов. На 16 юни изнася доклад "Симеон Ванков и его семья в последную четверт XIX века на основании находящихся в Болгарии документов" на международна научна конференция в Института по история на естествознанието и техниката "Сергей Вавилов". На 17 юни в Дома на дружбата на организираната "Вечер на Велико Търново" изнася експозе и представя видеофилми за града и неговите музеи.

25-26 юни - в юбилейна научна сесия с международно участие, посветена на 120 години от създаването на ВВОВУ "Васил Левски" във Велико Търново, вземат участие с доклади и съобщения: Тодорка Недева "Бойният празник на Търновския гарнизон през 20-те и 30-те години, отразени в местния периодичен печат"; д-р Христо Харитонов "Непозната българска медна имитативна монета от края на XIV век"; Николай Астарджиев "Търновци офицери, загинали за Родината"; Павлина Владева "В. Н. Данченко - военният кореспондент и приятелят на България".

август - по проекта "Красива България", финансиран безвъзмездно от Програмата ФАР на Европейския съюз и Програмата на ООН за развитие, се извършиха основни благоустройствени мероприятия на АМР "Царевец" и църквата "Св. св. Петър и Павел", възлизащи на 257,5 млн. лева.

1-5 септември - н. с. Павлина Владкова участва в международния симпозиум "Долнодунавският лимес IV-VI век", проведен в Свищов с доклад на тема "Амулети от кост и рог от Долна Мизия".

12 октомври - в националната научно-практическа конференция "Краезнанието - поле за интердисциплинарни изследвания" във Велико Търново вземат участие с доклади н. с. Иван Църов, д-р Христо Харитонов, Павлина Владева, Иван Чокоев, н. с. Невяна Бъчварова, Тодорка Недева.

30-31 октомври - в Международната научна сесия "България, българите и техните съседи през вековете", организирана в памет на доц. Христо Коларов от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", с доклади участват н. с. д-р Хитко Вачев, д-р Христо Харитонов, Евгени Дерменджиев, Иван Чокоев, н. с. Павлина Владкова.

4 ноември - в едномесечна командировка в Нотингамския университет е н. с. Иван Църов в изпълнение на съвместния договор между БАН и Британската академия на науките.

12 ноември - в Националната научна конференция "Традиционна и сродна култура на балканджиите", проведена в Габрово, с доклади участват Неда Филева, н. с. д-р Васил Мутафов и д-р Христо Харитонов.

Съставили: Вълка Илчева, Христо Харитонов

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN 1997/1998

БЪЛГАРИЯ

Велико Търново
Архив за поселищни проучвания, кн. 3-4, 1995

Казанлък
Първи международен симпозиум "Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа, т. II. Казанлък 4-8. IV. 1993, В. Търново, 1996

Раднево
Марица-Изток. Археологически проучвания, т.3 - 2 бр.

Стара Загора
Известия на музеите от Югоизточна България, т. XVII, 1994
Библиография 1907-1997, 1998

ČESKA REPUBLIKA

Praha
Muzejni časopis a vlastivědná společnosty přatel práce starožitnosti: 1-4, 1996; II, 2, 3, 4, 1997

DEUTSCHLAND

Dresden
Arbeits - und Foschungsberichte zur sächsischen bodenkmalpflege, 39, 1997

Frankfurt
Kull, B. Ein kaiserzeitliches "Zaumzeng mit Zügelketten" aus vizsoli, komitat Borsod - Abaúj - Zemplén (Ungarn), 1996
Kull, B. Orient und Okzident. Aspekte der Datierung und deutung des hortes von Rogozen, 1997
Kull, B. Die siedlung oprişor bei Turnu Severin (Rumänien) und ihre bedentung für die trakische torentik, 1997

Halle (Saale)
Jahresschrift für mitteldeutsche vorgeschichte: 78, 1996; 79, 1997
Alteuropäische forschungen, 1, 1997

Mainz
Bericht der römisch - germanischen kommission, 77, 1996

Trier
Funde und ausgrabungen im bezirk Trier, 29, 1997

GREAT BRITAIN

Sheffield
Humanities and archaeology catalogue, 1998

JUGOSLAVIA

Београд
Петровић, П., С. Јовановић. Културно благо књажевачког краја, 1997
Поповић, И. Златни аварски појас из околине Сирмијума, 1997
Уздарје Драгославу Срејовичу, 1997

Нови сад
Рад музеја Војводине, 37-38, 1995/1996

ÖSTERREICH

Linz
Tovornik, V. Die baierischen grabstätten von Asten und Leonding, 1997
Breitwieser, R. Medizin im römischen Österreich, 1998
Ruprechtsberger, E. Archäologische forschungen im linzer raum und im Baalel (Libanon), 1998

Wien
Jahresheften des Österreichischen archäologischen institutes, 66, 1997
Pro Austria romana, 47, 1-2, 3-4, 1997
100 jahre Österreichisches archäologisches institut 1898-1998, 1998

POLSKA

Katowice
Badania archeologiczne na górnym ślasku i w zaglebiu Dabrowskim w Lastel 1991-1992, 1994

Kraków
Sprawozdania archeologiczne, XLIX, 1997

Torum
Acta universitatis Nicolai Copernici: XXII, XXIII, XXIV, 1995

ROMANIA

Alba Iulia
Apulum, XXXIV, 1997
Ciugudean, D. Obicctele din os, corn şi fildeş de la Apulum, 1997

Bucureşti
Arheologia Moldovei, XIX, 1996
Muzeul naţional, IX, 1997
Cercetări arheologice, X, 1997
Cercetări numismatice, VII, 1996

Iaşi
Hierasus, X, 1996
Spatiul nordest Carpatic în mileniul întunecat, 1997

Satu Mare
Sesiunea internaţională de restaurare conservare, 1997
Satu Mare, XIV, 1997
Ady endre, 1997
Muzee de etnografie din judetul Satu Mare, 1997

Tulcea
Premier age du fer aux bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer noire, 1997

Cluj - Napoca
Chidul muzeului maghiar Bogdand, 1997
Chidul Muzelui svabesc petreşti, 1997

SCHWEIZ

Zürich
Schweizerisches landesmuzeum, 106, 1997

SLOVACA

Nitra
Študijné zvesti, 32, 1996
Archeologické výskumy a ná lezy na slovensku u roku, 1995, 1997

SLOVENIJE

Akten des in internationalen kolloquiums über probleme des provinzial romischen kunstschaffins 8-12. V. 1995, 1997

Съставил: Весела Мартинова

Велико Търново, Архитектурно-музеен резерват "Царевец".

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- Нови археологически открития
- Културно-исторически аспекти на столицата Търново
- 120 години от Учредителното събрание